

శ్రీకృష్ణ సేవధామ

ఐదవ సంపుటము

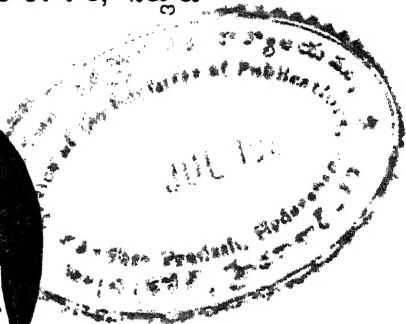
21/3-84

తెలుగు వ్యాఖ్యానం

ACCNO
5000

శ్రీ ఉదాలి సుబ్బరామ శాస్త్రి, ఎం. ఎ.

3 బైర్డ్ ప్రెస్ పాఠ్, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

552
108

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
మైదరాబాదు-4

ప్రహర నిషేధము

ఐదవ సంపుటము

21/3-84

తెలుగు వ్యాఖ్యానం

శ్రీ ఉదాలి సుబ్బరామ శాస్త్రి, ఎం. ఎ.

రిటైర్డ్ ప్రెస్సిపాల్, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

AECN
5000

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు-4

SRI HARSHANAISHADHAM - Volume V (Containing 13th, 14th and 15th Sargas) - A Sanskrit classic by Sri Harsha of 12th century A. D. with Telugu commentary by Udali Subbarama Sastry, Retd. Principal Veda and Sanskrit college, Nellore Dist. Andhra Pradesh

ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

హైదరాబాదు : 500 004

ACE NO

5000

ప్రచురణ : 384

80.21
SRE

ప్రథమ ముద్రణ : 1982

ప్రతులు : 1,000

వెల : రూ. 10.00

ప్రచురకు :

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్, నైఫాబాద్

హైదరాబాదు - 500 004

ముద్రణ :

నాగలక్ష్మి ఆర్ట్ ప్రెస్,

బషీర్ బాగ్, హైదరాబాదు-500 029. ఫోన్. 220238.

Paper used for the Printing of this book was made available by the Government of India at Concessional rate.

తొలి పలుకు

ప్రసిద్ధమైన సంస్కృత గ్రంథాలలోని మూలస్వరూపాన్ని తెలుగు పాఠకులకు పరిచయం చేయాలనే ఉద్దేశంతో ఆకాడమీ ఇంతవరకు కొన్ని పుస్తకాలను ప్రచురించింది. మృచ్ఛకటికం, ఉత్తరరామచరిత్ర, ముద్రారాక్షసం, ఆంధ్రరసగంగాధరం, లాంటి పఠనీయ గ్రంథాలకు పండితులచే అర్థ తాత్పర్యాలూ, విశేషాలూ వ్రాయించి అందించింది. సంస్కృతంలో బాగా వ్యాప్తిలోనికి వచ్చి తెలుగులో కావ్యాలుగా అవతరించిన గ్రంథాలు అనేకం. జిజ్ఞాసువులకు మూలంలోని ఆంతర్యాన్ని, అది వేసుకున్న తెలుగువేషాన్ని తెలుసుకొని తులనాత్మకంగా పరిశీలించవలసిన అగత్యం ఉంటుంది. ఉత్తమాధ్యయనానికి ఇది అత్యంతావశ్యకంకూడ.

ఈ ప్రణాళికను అనుసరించి నెల్లూరు వైదిక కళాశాల ప్రిన్సిపాల్ శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారు శ్రీ హర్షుని నైషధానికి తెలుగు అర్థతాత్పర్యాలు సమకూర్చి ఆకాడమీకి అందించినారు. ఇంతవరకు శ్రీ హర్షునైషధం నాలుగు సంపుటాలుగా వచ్చింది. మొదటి సంపుటంలో 1, 2, 3 సర్గలకు రెండవ సంపుటంలో, 4, 5, 6 సర్గలకు మూడవ సంపుటంలో 7, 8, 9 సర్గలకు నాల్గవ సంపుటంలో 10, 11, 12 సర్గలకు లఘువ్యాఖ్యానం (మూలశ్లోకం, పద విభజన, అర్థము, విశేషము, సమాసములు, భావము) ఉన్నది. ఇప్పుడు 13, 14, 15 సర్గలతో ఉన్న అయిదవ సంపుటాన్ని అందిస్తున్నాము. ఇక మిగిలిన సర్గలను త్వరలో పాఠకులు అందుకుంటారు.

శ్రీనాథుని శృంగారనైషధం వల్ల తెలుగు కవిత్వా ప్రపంచం
లో విశేష ప్రాచుర్యాన్ని పొందిన శ్రీ హర్షుని నైషధం విద్యదాప
ధంగానూ, రసకోశంగానూ వాసికెక్కింది. శ్రీ హర్షుని నైషధానికి
చక్కని వ్యాఖ్యానం తెలుగులో వెలయించిన శ్రీ ఉదాలి సుబ్బ
రామశాస్త్రిగారికి అకాడమి కృతజ్ఞతలను సమర్పించు
కుంటున్నది.

హైదరాబాదు

తేది : 7-8-1982

ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి

కార్యదర్శి

శ్రీహర్ష నైషధము

త్రయోదశః సర్గః

శ్లో॥ కల్పద్రుమాన్ పరిమలాశవ భృంజమాలా
మాతాశ్రయాం నిఖిలనందన శాఖివృన్దాత్ ।
తాం రాజకాదపగమయ్య విమానధుర్యాః
నిన్యుర్నలాకృతి ధరానథ పఞ్చ వీరాన్. 1॥

ప॥వి॥ కల్పద్రుమాన్ - పరిమలాః - శవ - భృంజ మాలామ్ - అత్మా
శ్రయాం - నిఖిలనందన శాఖివృన్దాత్ - తాం - రాజకాత్ - అపగ
మయ్య - విమానధుర్యాః - నిన్యుః - నలాకృతి ధరాన్ - అథ
పఞ్చ - వీరాన్.

ఆర్థము॥ అథ = నలునిపైన, గటాక్షములుపడిన పిదప, విమానధుర్యాః =
పల్లకినిమోయువారలు, అత్మాశ్రయాం; అత్మ=తామే, ఆశ్రయాం=ఆధార
ముగాగల్గిన, తాం=ఆదమయ న్నిని, పరిమలాః=నెత్తావులు, అత్మా
శ్రయాం=తామేఆశ్రయముగాగల్గిన, భృంజమాలాం=తుమ్మెదలశ్రేణిని,
నిఖిల నన్దనశాఖివృన్దాత్; నిఖిల=సమస్తములైన, నన్దనశాఖి=కల్ప
వృక్షము యొక్క, వృన్దాత్ = సమూహమునుండి, అపగమయ్య =
తొలగించి, కల్పద్రుమానివ=అయిదుదేవతా వృక్షములనువలె, రాజ
కాత్=నృపాలసమూహమునుండి, అపగమయ్య=తొలగించి, నలాకృతి
ధరాన్; నల=నలునియొక్క, ఆకృతి = ఆకారమును, ధరాన్=ధరించు
చున్న, పఞ్చ=అయిదుగురైన, వీరాన్=నలునితోఁ గూడిన, యింద్రాదు
లను, నిన్యుః=పొందించిరి.

సమాసములు :

కల్పద్రుమాన్ :- కల్పః ఇతిద్రుమాః=కల్పద్రుమాః, తాన్= కల్పద్రుమాన్.

భృగ్గమాలామ్ :- భృగ్గాడాం, మాలా=భృగ్గమాలా, తామ్=భృగ్గమాలామ్.

ఆత్మాశ్రయాం :- ఆత్మానః, ఆశ్రయః, యస్యాస్యా=ఆత్మాశ్రయా, తామ్=ఆత్మాశ్రయామ్.

నిఖిల నందన శాఖి వృన్దాత్ :- నందనస్య శాఖినః=నందనశాఖినః; నిఖిల నందన శాఖినాం వృన్దాః=నిఖిల నందన శాఖి వృన్దాః; తస్మాత్ = నిఖిల నందన శాఖి వృన్దాత్.

రాజకాత్ :- రాజ్ఞాం సమూహ = రాజకం, తస్మాత్=రాజకాత్.

విమానధుర్యాః :- ధురం వహన్తి = ధుర్యాః, విమానస్య ధుర్యాః = విమానధుర్యాః.

నలాకృతిధరాన్ :- నలస్య ఆకృతయః = నలాకృతయః, నలాకృతీః ధరన్తి = నలాకృతిధరాః తాన్ = నలాకృతిధరాన్.

భాసము :

నలుని పై దమయంతి కటాక్షములు పడగనే పల్లకిని మ్రోయువారలు తమపై నాసిమరలగు దమయన్తిని; పరిమలములు తమపై వాలిన తుమ్మెదల వడసను నందనవనమండలి వృక్షముల నుండి తొలగించి మందారపారిజాత - సనైన - కల్పవృక్ష - హరిచందనము లనెడి యైదు దేవతావృక్షముల కడకు గొనిపోవునట్లు రాజ సమూహముల నుండి తొలగించి నలాకృతిని ధరించి నలుడు మున్నగు నైదుగురు వీరుల కడకు గొనిపోయి రని యాశయము || ౧౧ ||

శ్లో॥ సాక్షాత్కృతా భిల జగజ్జనతా చరిత్రా
తత్రాఽధి నాథ మధికృత్య దివస్తథా సా।
ఊచే యథా స చ శచీపతి రభ్యధాయ
ప్రాకాశి తస్య స చ నైషధ కాయ మాయా. ॥2॥

ప॥ వి॥ సాక్షాత్కృతా భిల జగజ్జనతా చరిత్రా - తత్ర- అధినాథమ్- అధి
కృత్య- దివః - తథా - సా - ఊచే- యథా - సః - చ- శచీపతిః-
అభ్యధాయ - ప్రాకాశి - తస్య - స - చ - నైషధ కాయ మాయా.

అర్థము : అథ = అందుగురు వీరుల కడకు గొనిపోయిన పిదప, సాక్షాత్కృతా
భిల జగజ్జనతా చరిత్రా = సాక్షాత్కృత = ప్రత్యక్షము గావించుకొన
బడిన, అభిల = సమస్తములైన, జగత్ = లోకములయొక్క, జనతా
= జనసమూహముయొక్క, చరిత్రా = చరిత్ర గల్గిన, సా = ఆ సరస్వతీ
దేవి, తత్ర = ఆ అయిదుగురు మధ్య, దివః = స్వర్గమునకు, అధినాథం
= అధిపతి యగు నిండుని, అధికృత్య = చూపించి, తథా = ఆ విధముగా,
ఊచే = పలికినది, యథా = ఏ విధముగా, స చ = ఆ శచీపతిః = యింద్రుడును,
అభ్యధాయ = చెప్పబడునో, తస్య = ఆ యింద్రుని యొక్క, నైషధ
కాయ మాయా; నైషధ = న. ని యొక్క, కాయ = శరీరము యొక్క
మాయా = మాయ, న ప్రాకాశి = ప్రకాశితము గాదో, అట్లు చెప్ప
బడినది.

సమాసములు :

సాక్షాత్కృతా భిల జగజ్జనతా చరిత్రాః - అభిలాని చ తాని జగన్తి చ =
అభిల జగన్తి. జనానాం సమూహః = జనతా. అభిల జగతాం జనతా =
అభిల జగజ్జనతా. అభిల జగ జ్జనతాయాః చరిత్రం = అభిల జగ జ్జనతా
చరిత్రం. సాక్షాత్కృత మభిల జగ జ్జనతా చరిత్రం, యా సా =
సాక్షాత్కృతా భిల జగ జ్జనతా చరిత్రా.

శచీపతిః :- శచ్యాః పతిః = శచీపతిః.

నైషధ కాయ మాయా :- సేషధానాం రాజా = నైషధః.

కాయః=నైషధకాయః. నైషధ కాయస్య మాయా=నైషధ కా

భావము :

ఆ దమయన్తిని నలుడు మున్నగు నైదుగురు వీరుల కిది పిదప సకల ప్రపంచము నందలి ప్రజల చరిత్రమును సందర్శించు, దేవి, ఇంద్రుని జూపించి యాతడు ఇంద్రుడని తెలియునట్లును ఆ చే వహించిన నలాకృతి బయట పడనట్లును పలికెను.

శ్లో॥ బ్రామః కిమస్య వరవర్ణిని వీరసేనో
ద్యూతిం ద్విషద్భుల విజిత్వర పౌరుషస్య.
సేనాచరీ వావది భావన దానవారి
వాసేన యస్య జనితా సురభీరణశ్రీః.

ప॥వి॥ బ్రామః - కిమ్ - అస్య - మరవర్ణిని - వీర సేనో దూ
ద్విషద్భుల విజిత్వర పౌరుషస్య - సేనాచరీ భవది భావన
వాసేన - యస్య - జనితా సుర భీః - రణశ్రీః.

అర్థము : హే వరవర్ణిని ! = ఓ యుత్రమ మగు వనితా! ద్విషద్భుల
పౌరుషస్య=ద్విషత్=శత్రువైన, బల=బలుడను రాక్షసుని, విజిత్వరః
పౌరుషస్య=పౌరుషము గల్గిన, పశ్చాత్తరమున-ద్విషద్భుల విజిత్వర
-ద్విషత్=శత్రువులయొక్క, బల=బలమును, విజిత్వర=జయించెడి,
పౌరుషము గల్గిన, అస్య=ఈ వరునియొక్క, వీర సేనో ద్యూతిం, వీర
లగు సేనల యొక్క, ఉద్యూతిం=ఉజ్జ్వలమును ననగా శౌర్యము
రించుటను, పశ్చాత్తరమున - వీరసేనో ద్యూతిం, వీరసేన = వీరసే
రాజు వలని, ఉద్యూతిం=ఉత్పత్తిని, కిం=ఏమని బ్రామః=దెప్పడః
ఏ - వీరుని యొక్క, రణశ్రీః=యుద్ధలక్ష్మి, సేనాచరీ భవది భావన

వాసేన, సేనాచరీ భవత్, = సేనవలె నాచరించు, ఇభానన దానవార్యోః = ఇభానన
= గజాననుడగు వినాయకుని యొక్క యు, దానవార్యోః = రాక్షస శత్రువగు
విష్ణువు యొక్క యు, వాసేన = వాసము చే, జనితా సురభీః; జనిత = ఉత్పత్తి
గావింప బడిన, ఆసురభీః = రాక్షసులకు భయము కలదిగా (జాతా = ఏర్పడినది.)
పక్షాంతరమున - సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసేన, సేనా = సేనయందు,
చరీభవత్ = సంచరించునవి గా, భవత్ = ఉన్న, ఇభ = ఏనుగుల యొక్క, ఆనన =
ముఖము లందు, దానవారి = మదోదకము యొక్క, వాసేన = నివాసము చే,
సురభీః = పరిమళము గలది గా, జనితా = చేయబడినది.

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున:- వీరసేనో ద్యూతిం - వీరా చ సా సేనా చ = వీరసేనా,
వీరసేనాయాః ఉద్యూతిః = వీరసేనో ద్యూతిః, తామ్ = వీరసేనో
ద్యూతిం! నలపక్షమున - వీరసేనస్య ఉద్యూతిః = వీరసేనోద్యూతిః
తామ్ = వీరసేనోద్యూతిమ్!

ద్విష ద్భుం విజిత్వర పౌరుషస్య:- నలపక్షమున - ద్విషతాం, బలం =
ద్విషద్భులం. ద్విషద్భులస్య విజిత్వరం = ద్విషద్భుంవిజిత్వరం; పురు
షస్య కర్మ = పౌరుషం, ద్విషద్భుం విజిత్వరం పౌరుషం యస్య సః =
ద్విషద్భుం విజిత్వర పౌరుషః, తస్య = ద్విష ద్భుం విజిత్వర పౌరు
షస్య. పక్షాంతరమున - ద్విషం శ్చ సౌ బలశ్చ = ద్విషద్భులః. ద్విష
ద్భుంస్య విజిత్వరమ్ ఇత్యాదులు పూర్వము వలెనే.

సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసేన:- ఇంద్రపక్షమున - సేనేవ,
ఆచరీభవన్తౌ = సేనాచరీ భవన్తౌ. ఇభస్య ఆననం యస్యసః = ఇభాననః.
దానవానాం ఆరిః దానవారిః. ఇభాననశ్చ దానవారిశ్చ = ఇభానన దాన
వారి. సేనాచరీభవన్తౌ చ తౌ ఇభానన దాన వారి చ = సేనాచరీ భవది
భానన దాన వారి. సేనాచరీ భవది భానన దాన వార్యాః వాసః =
సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసః. తేన = సేనాచరీ భవది భానన

దాన వారి వాసేన. నలపక్షమున — సేనాయాంచరీ భవంతః =
సేనాచరీభవంతః. సేనాచరీ భవంతః శ్చ తే ఇభాశ్చ = సేనాచరీ

భవంతః — సేనాచరీ భవది భానమ్ ఆననాని = సేనాచరీభవది
భాననాని. దానాత్ = రీణి = దానవారీణి. సేనాచరీ భవది భాననేషు దాన
వారీణి = సేనాచరీభవది భాననదానవారీణి. సేనాచరీ భవదిభానన దానవారీ
ణాం వాసః = సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసః. తేని = సేనా
చరీ భవది భానన దాన వారి వాసేన.

జనితాసురభీః:- ఇంద్రపక్షమున - ఆసురాణాం భీః = ఆసురభీః;
జనితా, ఆసురభీః యయా సా = జనితాసురభీః. నలపక్షమున —
జనితా - సురభీః ఆని షదవిభాగము చేసి సురభీఃజనితాయని అన్వ
యించుకొనవలెను!

భావము :

ఇది మొదలు నాలుగు శ్లోకముల యందు లోకపాలురను నలుని జోడించి
క్షేపభంగి చే వర్ణించుచున్నాడు. స్త్రీలలో సుత్రమ శ్రేణికి జెందిన యో సుందరీ!
ఇంద్రపక్షమున — శత్రువుగు బలాసురుని జయించెడి పరాక్రమము గల యీ
యింద్రునియొక్క వీరులగు సేనలపరాక్రమ విజృంభణము నేమని వర్ణింతుము.
ఏల యనగా నీతని యుద్ధలక్ష్మి. సైనికులుగా నాచరించు వినాయక విష్ణువులీతని
రక్షాగము నదిష్ఠించుటచే రాక్షసులకు భయమును గల్గించుచున్నది. నల పక్ష
మున-శత్రుసేనల జయించునట్టి పరాక్రమము గల్గినట్టి ఈ నలునికి సంబంధిం
చిన వీరసేనుని వలని యదృశమును, గూర్చి అనగా నలుని గూర్చియేమని
వర్ణింతుము. ఏలయనగా ఈతని సేనయందు సంచరించు నేనుగుల ముఖముల
యందలి సుకోచకముల వాసనచే నీతని యుద్ధలక్ష్మి పరిపుష్ణు గావింప

జిడినది.

శ్లో॥ శుభ్రాంశుహరగణహారిపయోధరాఙ్క-
 చుమ్పిన్ద్రచాపఖచితద్యుమణీప్రభాభిః.
 అన్వాస్యతే సమితి చామరవాహినీభి
 ర్యాతాసు చైష బహులాభరణార్చితాభిః. 8

ప॥౨॥ శుభ్రాంశు హరగణహారి పయోధరాఙ్కచుమ్పిన్ద్రచాప ఖచిత ద్యుమణీ
 ప్రభాభిః — అన్వాస్యతే — సమితి — చామరవాహినీభిః —
 యాత్రాసు — ష, — ఏషః — బహులాభరణార్చితాభిః.

అర్థము : ఇంద్రపక్షమున - ఏషః = ఈ యింద్రుడు; శుభ్రాంశు హరగణహారి
 పయోధరాఙ్క చుమ్పిన్ద్రచాపఖచిత ద్యుమణీప్రభాభిః; శుభ్రాంశు =
 చంద్రుడును, హర = హరునికి సంబంధించిన, గణ = ప్రమథగణము
 లును, హారి = హరుని పుత్రుడగు కుమారస్వామియు, పయోధరాఙ్క =
 మేఘముల యొడిని, చుమ్పి = స్పృశించు, ఇంద్రచాప = ఇంద్రుని
 విల్లుచే, ఖచిత = మిశ్రములైన, ద్యుమణీప్రభాభిః; ద్యుమణీ = సూర్యుని
 యొక్క, ప్రభాభిః = కాంతులుగలవియు, బహులాభరణార్చితాభిః -
 బహు = పెక్కులైన, లాభ = త్రిలోకవిజయములు మున్నగు లాభ
 ములు గల్గిన, రణ = యుద్ధములయందు, అర్చితాభిః = పూజింపబడిన,
 అమరవాహినీభిః = దేవసేనలచే, సమితి = యుద్ధమునందు, యుద్ధ
 క్షేత్రమందని యర్థము, యాత్రాసు = యుద్ధయాత్రలయందును, అన్వా
 స్యతే = ఉపాసించబడుచున్నాడు, అనుసరించబడుచున్నాడని యర్థము.
 నలపక్షమున నర్థము : — ఏషః = ఈ నలుడు, శుభ్రాంశుహరగణ
 హారిపయోధరాఙ్కచుమ్పిన్ద్రచాపఖచితద్యుమణీప్రభాభిః; శుభ్రాంశు =
 స్వచ్ఛములైన కిరణములు గల, హరగణైః = ముత్తైపునరముల సమూ
 హముచే, హారి = మనోహరములగు, పయోధర = స్తనములయొక్క
 అఙ్క = ఒడిని, చుమ్పి = స్పృశించు, ఇంద్రచాప = ఇంద్రధను
 స్సుతో సహసములగు పదునెక్కులుగల ఆధరణాత్ములతో, ఖచిత =

మితములైన, ద్యుమణి = సూర్యుని యొక్క యనగ సూర్యకాంతము. ని
యొక్క కాంతులుగల, బహులాభరణార్పితాభిః; బహులం = పెక్కులైన,
ఆభరణ = భూషణములచే, ఆర్పితాభిః = భూషణపరిణామ, చామర
వాహినీభిః = చామర ధారిణులచే, సమితి = సభయందు, యాత్రాసు
చ = దేవతా మహోత్సవములయందును, అన్యాన్యతే = సేవించుటకు
చున్నాడు,

సమాసములు :

జంద్రపక్షమునః శుభ్రాంశు హరగణ హరిపయోధరాజ్కచుమ్పీన్ద్ర చాప
ఖచితద్యుమణి ప్రభాభిః;

శుభ్రాః ఆంశవః యస్యసః = శుభ్రాంశుః. హరస్య ఇమే = హరాః. హరాశ్చ
తే గణాశ్చ = హరగణాః, హరస్య అపత్యంపుమాన్ = హరిః. శ్రీభాం
శుశ్చ, హరగణాశ్చ, హరిశ్చ = శుభ్రాంశు హరగణహరయః, పయోధ
రస్య, అజ్కః = పయోధరాజ్కః. పయోధరాజ్కం చుమ్పీతి = పయోధ
రాజ్కచుమ్పీ. పయోధరాజ్కచుమ్పీ చాసౌ చాపశ్చ = పయోధరాజ్క
చుమ్పీచాపః, పయోధరాజ్క చుమ్పీచాపేన, ఖచితాః = పయోధరాజ్క
చుమ్పీచాపఖచితాః, దివః మణిరివ = ద్యుమణిః. ద్యుమణిః ప్రభాః = ద్యుమణి
ప్రభాః, శుభ్రాంశుహరగణ హరయశ్చ, పయోధరాజ్కచుమ్పీన్ద్రచాప
ఖచితద్యుమణిప్రభాశ్చ, యాసు తాః = శుభ్రాంశుహరగణ హరిపయోధ
రాజ్కచుమ్పీన్ద్రచాప ఖచితద్యుమణిప్రభాః, తాభిః = తద్భాగింశు హరగణ
హరిపయోధరాజ్కచుమ్పీన్ద్రచాప ఖచితద్యుమణి ప్రభాభిః.

అమరవాహినీభిః:- అమరాణాం, వాహినీః = అమరవాహినీః, తాభిః,
అమరవాహినీభిః.

బహులాభరణార్పితాభిః:- బహుః, లాభః, ర్పితాభిః, సః = బహులాభః.
బహులాభశ్చాసౌ రణ - బహులాభరణః బహులాభరణే ర్పితాభిః =
బహులాభరణార్పితాభిః, తాభిః = బహులాభరణార్పితాభిః.

నరిపక్షమున - శుభ్రాంశుహరగణ హరిపయోధరాజ్కచుమ్మిన్ద్రచాప
ఖచితద్యుమణీప్రభాభిః- శుభ్రాః అంశవః, యేషాం, తే=శుభ్రాంశవః,
హారాణాం, గణాః=హరగణాః, శుభ్రాంశవశ్చ, తే హరగణాశ్చ=
శుభ్రాంశు హరగణాః, హరిణశ్చ, తే, పయోధరాశ్చ=హరిపయోధరాః.
హరిపయోధరాణాం, అజ్కః=హరిపయోధరాజ్కః. హరిపయోధ
రాజ్కం చుమ్మన్తీతి=హరిపయోధ రాజ్కచుమ్మినః, శుభ్రాంశు హర
గణైః, హరిపయోధరాజ్కచుమ్మినః=శుభ్రాంశు హరగణ హరిపయోధ
రాజ్కచుమ్మినః. శుభ్రాంశు హరిగణహరిపయోధ రాజ్కచుమ్మినశ్చ తే,
ఇన్ద్రచాపాశ్చ=శుభ్రాంశు హరగణ హరిపయోధ రాజ్కచుమ్మిన్ద్రచాపాః,
శుభ్రాంశు హరగణహరిపయోధ రాజ్కచుమ్మిన్ద్రచాపైః, ఖచితాః =
శుభ్రాంశుహరగణహరిపయోధ రాజ్కచుమ్మిన్ద్రచాప ఖచితాః. ద్యుమణేః,
ప్రభాః=ద్యుమణీప్రభాః. పయోధరాజ్కచుమ్మిన్ద్ర చాపఖచితాః ద్యుమణీ
ప్రభాః యాసాం, తాః=శుభ్రాంశుహరగణహరి పయోధరాజ్కచుమ్మిన్ద్ర
చాపఖచిత ద్యుమణీప్రభాః. తాభిః=శుభ్రాంశుహరగణ హరిపయోధ
రాజ్కచుమ్మిన్ద్రచాపఖచితద్యుమణీ ప్రభాభిః.

చామరవాహినీభిః- చామరాణాంవాహిన్యః = చామరవాహిన్యః, తాభిః
చామరవాహినీ భిః.

బహులాభరణార్చితాభిః- బహులాని, చ, తాని, ఆభరణాని, చ=బహు
లాభరణాని, బహులాభరణైః, ఆర్చితాః=బహులాభరణార్చితాః, తాభిః
=బహులాభరణార్చితాభిః!

భావము :

ఇంద్రపక్షమున - ఈ వీరుడగు నింద్రుడు చంద్రునితోడను, శివునికి
సంబంధించిన ప్రమథగణములతోడను శివుని పుత్రుడగు కుమారస్వామి
తోడను గూడినవియును మేఘములను స్పృశించు నింద్రధనస్సుతో మిశ్రి
తములైన సూర్యకాంత మణులుగలవియును ముజ్జగముల విజయము
మున్నగు పెక్కు లాభముతో గూడినవియు, యుద్ధమున పూజింపబడు
నవియును గుఱు దేవతాసేనలతో వెంబడింపబడుచున్నాడు.

నలపక్షమున :- ఈనలుడు కిరణములతో ప్రకాశించు ముత్యములసరములతోడను మనోహరిములగు స్తనముల పైభాగములనంటనవియును ఇంద్రదాపముతో సమానములగు పెక్కురంగులుగని ఆభరణముల కాంతులతో లలితములైన సూర్యకాంతమణులతో గూడినవియును పెక్కులగు భూషణములతో నలంకరింపబడిన చామరముల వహించెడి పరిచారికలతో సభయందును దేవతామహోత్సవములయందును ఘేబిడింపబడుచున్నాడు ॥ 4 ॥

శ్లో॥ భూమీభృతః సపది జిష్టుమపవ్యపాయం
జానీహి న త్వమమవస్తమముం కథశ్చిత్,
గుప్తం ఘటప్రతిభటస్తని బాహునేత్రం
నాలోకసేతిశయమద్భుతమేతదీయమ్ ॥ 5

ప॥వి॥ భూమీభృతః - సపది - జిష్టుమ్ - అపవ్యపాయం - జానీహి - న - తు - అమమవస్తమ్, (న - త్వమ్ - అమవస్తమ్) అముం - కథంచిత్ గుప్తం - ఘటప్రతిభటస్తని - బాహునేత్రం - న - ఆలోకసే - అతిశయమ్ - అద్భుతమ్ - ఏతదీయమ్.

అర్థము : ఇంద్రదాపమున :- ఘటప్రతిభటస్తని; ఘట = కుండలతో, ప్రతిభట = (సాదృశ్యమున) పొట్లాడెడి, స్తని = చనుదోయిగల దమయస్త్రీ అనగా కుండలతో సమానమైన చనుదోయిగల యౌవమయస్త్రీ! సపది = యుద్ధమునందు, భూమిభృతః = పర్యవసాయమున, జిష్టుం = జయించునట్టి, అపవ్యపాయం = నిత్యము వజ్రమును హస్తమున గల్గిన, అముం = ఈ వీరుని కంఠచిదపి = ఎదైనను, అమమవస్తం = ఇంద్రునికంటె భిన్నమైన వానిని, నతుజానీహి = తెలియకుము. అనగా ఇతనిని ఇంద్రునిగనే తెలియుము. గుప్తం = నలరూపమును దరించుటకై, నిగూహితం = దాటిబడిన, అతిశయం = లోకోత్తరమైన, ఏకదీయమ్ = శరణికి సంబంధము

చిన, అద్భుతం = అశ్చర్యకరమైన, బాహునేత్రమ్ = వేయి బాహువులను వేయి నేత్రములను, నపశ్యసి = చూడకయున్నావు.

నలపక్షమున : సపది = యుద్ధమునందు, భూమీభృతః = రాజులను, జిష్టుం = జయించువాడును, అపవ్యపాయం = రణమునుండి పలాయనము జేయని వాడును నగు, అముం = ఈ, వీరం = వీరుడైన నజుని, త్వం = నీవు, కథ్వాదపి = ఎత్తైనను, అమవంతం = పాపముగలవానినిగా, నజానీహి = తెలియకుము. గుప్తం = రక్షింపబడిన, తదీయం = ఈతనికి సంబంధించిన అతిశయం = లోకోత్తరమైన, అద్భుతం = అశ్చర్యమైన, బాహునేత్రం పెక్కుమందికి నాయకుడై యుండుటను అనగా రాజాధిరాజుగ నుండుటను, నాలోకసే (కిం) చూడకయున్నావావీమి!

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున : భూమీభృతః - భూమిం, విభ్రతీతి = భూమీభృతః; తాన్ = భూమీభృతః.

అపవ్యపాయం; - పవేః అపాయః = పవ్యపాయః, అవిద్యమానః, పవ్యపాయః యస్యసః = అపవ్యపాయః, తమ్ = అపవ్యపాయమ్.

అమమవంతం; న, మమవాన్ = అమమవాన్, తం = అమమవంతమ్.

మటప్రతిభటస్తని; - మటస్య, ప్రతిభటౌ, స్తనౌ, యస్మాస్మాన్ = మటప్రతిభటస్తనీ. తస్మాస్సంబుద్ధిః = హే మటప్రతిభటస్తని!

బాహునేత్రమ్ - బాహుశ్చ, నేత్రాణిచ = బాహునేత్రమ్, తత్ = బాహునేత్రమ్.

ఏతదీయమ్; - ఏతస్యాయం = ఏతదీయః = తమ్ = ఏతదీయమ్.

నలపక్షమున - భూమీభృతః; భూమివిభ్రతీతి = భూమీభృతః, తాన్ = భూమీభృతః.

అపవ్యపాయః: అపగతః, వ్యపాయః యస్యసః = అపవ్యపాయః,
తమ్ = అపవ్యపాయమ్.

అమవంతమ్; ఆఘః, ఆస్యతస్తితి = అమవాన్, తమ్ = అమవంతమ్.

బాహునేత్రమ్; బహునాం, నేతా = బహునేతా, బహునేతుః, భావః =
బాహునేత్రమ్, తత్ = బాహునేత్రమ్.

భావము :

ఇంద్రపక్షమున-కుండలను బోలిన చనుదోయిగల యోదమయస్త్రి' యుద్ధమునందు పర్వతములను జయించి వాని టెక్కలను తెగనరికినవాడును నెప్పుడు వజ్రాయుధమును వీడనివాడును నగు నీవీరునిండునిగా దెలిసికొనుము. కృతయుగమున పర్వతములకు టెక్కలుండినవి. అవి స్వేచ్ఛగా గగనమున సంచరించుచు జనపదములపై వాలుచు జనులకు కష్టముల కల్గించుచుండినవి. అప్పుడు ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధముతో వాని టెక్కలను దునిమి జనులను సంరక్షించెనను పూరాణగాథ ఇచటననుసంధేయము. కాని యిందుడు సహస్రాక్షుడుగదా! ఆ సహస్ర నేత్రములేమైనవనినచో. ఇందుడు నలుని రూపమును దెలిచుటకై తన సహస్రనేత్రాదులను దాచుకొనెను. కాన నవి నీకు కానరాలేదని యాశయము

॥4॥

సలపక్షమున— యుద్ధమున రాజులను జయించినవాడును రణమునుండి పలాయనము చేయనివాడును నగు నీవీరుని నలునిగా దెలిసికొనుము, మఱియు ఇతడెట్టి పాపమును చేయనివాడుగా గ్రహింపుము. చెక్కుచెవరని యితని బహునాయకత్వమును అనగా రాజాధిరాజిత్వమును చూచుటలేదా? తప్పక చూచుచున్నావని ఆశయము ॥5॥

శ్లో॥ రేఖా నితమ్బిని బలాదినమృద్ధరాజ్య
ప్రాజ్యోపభోగ పిశునా దధతే సరాగమ్.
ఏతస్య పాణిచరణం తదనేన పత్యా
సార్థం శచీవ హరిణామురముద్గహస్థ్య.

ప.వి॥ రేఖాః - నితమ్బిని - బలాదిసమృద్ధ రాజ్య ప్రాజ్యోపభోగపిశువా -
 దధతే - సరాగమ్ - ఏతస్య - పాణిచరణం - తత్ - అనేన -
 పత్యా - సార్థం - శచీ - ఇవ - హరిణా - ముదమ్ - ఉద్య
 హస్య.

అర్థము: ఇంద్రపక్షమున — హే నితమ్బిని! = ఓయు త్రమ కటి పశ్చాద్భాగము
 గల దమయ న్తీ! బలాదిసమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోపభోగ పిశువాః :-బలాది
 = బలుడు మున్నగు రాక్షసులయొక్క, సమృద్ధ = సమృద్ధితోగూడిన,
 రాజ్య = రాజ్యములను, ప్రాజ్య = అధికముగా, ఉపభోగ = ఆనుభ
 వించుటకు, పిశువాః = ఆసకొనువారలైన, రేఖాః = దేవతలు, ఏతస్య =
 యీ ఇంద్రునియొక్క, పాణిచరణ = హస్తములను, పాదములను,
 సరాగం = ఆనురాగముతోడ, దధతే = శిరముతో ధరించుచున్నారు.
 అనగా వందన మాచరించుచున్నారని యర్థము. తత్ = అందువలన,
 అనేన = ఈ, హరిణా = దేవేంద్రునిచే, పత్యాసార్థం = భర్తతోడ,
 శచీవ = శచీదేవివలె, ముదం = సంతోషమును, ఉద్యహస్య =
 వహింపుము. శచీదేవికి సపత్నివి కమ్మనియ్యర్థము.

నలపక్షమున: సరాగం = ఎఱ్ఱతనముతోగూడిన, ఏతస్య = వీరుడైన
 ఈ నలునియొక్క, పాణిచరణం = హస్తములు పాదములు, బలాది
 సమృద్ధరాజ్య ప్రాజ్యోపభోగ పిశువాః; బలాది = “స్వామ్యమాత్యసు
 హృత్ కోశరాష్ట్ర దుర్గబలాదిచ రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః” అనెచెప్ప
 బడిన, స్వామి, మంత్రి, మిత్ర, కోశ, రాష్ట్ర - దుర్గ, బలములని
 చెప్పబడునట్టి యేడు రాజ్యాంగములతో, సమృద్ధ = నిండిన, రాజ్య =
 రాజ్యమును, ప్రాజ్య = అధికముగా, ఉపభోగ = ఆనుభవించుటకు,
 పిశువాః = సూచకముంగన, రేఖాః = చక్ర, ధ్వజాది రేఖలను, దధతే
 = ధరించుచున్నవి. తత్ = అందువలన అనేన = ఈ వీరునిచే, పత్యా
 సార్థం = భర్తతోడ, హరిణా = ఇంద్రునితో, శచీవ = శచీదేవివలె
 ముదం = సంతోషమును, ఉద్యహస్య = వహింపుము.!

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున:— బలాదిసమృద్ధ రాజ్యప్రాజ్యోపభోగ పిశునాః.

బలః అది: యేషాంతే = బలాదయః. సమృద్ధాని చ తాని రాజ్యాని చ = సమృద్ధరాజ్యాని. బలాదీనాం, సమృద్ధరాజ్యాని = బలాదిసమృద్ధరాజ్యాని. ప్రాజ్యశ్చాసౌ, ఉపభోగశ్చ = ప్రాజ్యోపభోగః. బలాదిసమృద్ధరాజ్యానాం, ప్రాజ్యోపభోగః = బలాది సమృద్ధరాజ్య ప్రాజ్యోపభోగః, బలాది సమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోపభోగస్య, పిశునాః = బలాదిసమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోపభోగ పిశునాః.

సరాగమ్:- రాగేణ, సహితం, యథా, తథా = సరాగమ్!

పాణిచరణం:- పాణీచ, చరణౌచ = పాణిచరణం, తత్ = పాణిచరణం.

నలపక్షమున :- బలాదిసమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోప భోగపిశునాః :-

బలం, అది:యేషాం, తాని = బలాదీని. బలాదీనిచ, తాని సమృద్ధరాజ్యానిచ = బలాదిసమృద్ధరాజ్యాని. బలాది సమృద్ధ రాజ్యానాం, ప్రాజ్యోపభోగః = సమృద్ధ బలాది సమృద్ధ రాజ్యప్రాజ్యోపభోగః, బలాదిసమృద్ధ రాజ్య ప్రాజ్యోపభోగస్య, పిశునాః = బలాది సమృద్ధ రాజ్యప్రాజ్యోపభోగపిశునాః.

సరాగమ్:- రాగేణ, సహితం, యథా, తథా = సరాగమ్.

భావము :

ఇంద్రపక్షమున :— సుందరమైన కటిపశ్చాద్భాగము గల దమయంతీ! బలుడు మున్నగు రాక్షసులయొక్క సమృద్ధి మంతములగు రాజ్యముల చనుభవమును జూచి యీర్ష్య వహించిన వేల్పులు ఈ యింద్రుని హస్తములను పాదములను ననురాగముచే శిరముతో వహించుచు వందనము లాచరించుచున్నారు. అందువలన నీ యింద్రునితోడ శరీరేవివలె సంతోషము ననుభవింపుము. అనగా

నీతని వివాహమాడి శచీదేవికి సపత్నివి కమ్మ ని భావము.

నలపక్షమున :— ఎఱ్ఱనైన యీ నలుని పాదములు బలము మున్నగు సప్తాక్షాంగముల (యుపభోగములకు) సూచకములగు చక్రధ్వజాది రేఖలను ధరించుచున్నవి. కాన భర్తయగు నింద్రునితో శచీదేవిసలె నీ నలునితో సంతోషము ననుభవింపుము.

6

శ్లో॥ అకర్ణ్య తుల్యమఖిలాం సుదతీలగన్తీ
మాఖణ్డలేపి చ నలేపిచ వాచమేతాం.
రూపం సమాన ముభయత్ర విగాహమానా
శ్రోతాన్న నిర్ణయ మవాపదసౌ న నేత్రాత్. 7

ప॥వి॥ అకర్ణ్య - తుల్యమ్ - అఖిలామ్ - సుదతీ - లగన్తీం - ఆఖణ్డలే -
అపి - చ - నలే - అపి - చ - వాచమ్ - ఏతామ్ - రూపం - సమా
నమ్ - ఉభయత్ర - విగాహమానా - శ్రోతాత్ - న - నిర్ణయమ్ -
అవాపత్ - అసౌ - న - నేత్రాత్.

అర్థము : సుదతీ = సుందరములగు దంతములు గల, అసౌ = ఈదమయన్ని,
ఆఖణ్డలేపిచ = ఇంద్రునియందును, నలేపి = నలునియందును,
తుల్యం = సమానముగా, లగన్తీం = లగ్నమగుచున్న, ఏతాం = ఈ,
అఖిలాం = సమగ్రమైన, వాచం = మాటను, అకర్ణ్య = విని, ఉభ
యత్ర = ఇంద్రునియందును, నలునియందును, సమానం = భేదము
లేని, రూపం = ఆకృతిని, విగాహమానా = ఎదుటచూచుచు ఆలోచించు
చున్నదై. శ్రోతాత్ = కర్ణేంద్రియములనుండి, నిర్ణయం = నిశ్చయ
మును, న అవాపత్ = పొందలేదు. సరస్వతి చేసిన వర్ణన వ్యక్తిని
ప్రశ్నేకించి బోధింపనందువలన ఇతడు ఇంద్రుడా లేక నలుడా యను
నిశ్చయమును బొందలేకపోయునది. నేత్రాత్ = చక్షురింద్రియముల
నుండియు, నిర్ణయం = నిర్ధారణను, నావేవాపత్ = పొందలేకపోయి

నది. ఇంద్ర నలు రిణువురు సమానములగు నాకారములను గట్టి
వలన వారిని జూచియు వ్యక్తి నిర్ణయమును బొందజాలక
యర్థము.

భావము :

దమయంతి సరస్వతీదేవిచెప్పెడుమాటలు ఇంద్రునికి నలునికి
యుండుటవలన నామాటలను విని ఇంద్రనలులలో నిర్దేశిని సమాన
ములను గాంచి యాలోచించుచు కర్ణేంద్రియమువలన నిశ్చయమునకు
పోయినది. అనగా సరస్వతీదేవి వచనములు ఉభయలకును సమా
నుండుటవలన నితడింద్రుడా? లేక నలుడా? యను నిశ్చయమునకు
పోయినది. ఇట్లు సరస్వతీ దేవి వచనములను విని యెట్లు నిర్ణయము
లక పోయినదో అట్లే వానిని చూచియు నిర్ణయమునకు గాజొంక
యాశయము

శ్లో॥ శక్రః కిమేష నిషధాధిపతిః స్స పేతి
దోలాయమానమననం పరిభావ్య భైమీమ్.
నిర్దిశ్య తత్ర పవనస్య సఖాయ మస్యాం
భూయోఽస్పృశద్భగవతీ వచసాం స్రజం సే

ప॥వి॥ శక్రః - కిమ్ - ఏషః - నిషధాధిపతిః - సః - చా - ఇతి -
మానమననం - పరిభావ్య - భైమీం - నిర్దిశ్య - తత్ర -
సఖాయమ్ - అస్యాం - భూయః - అస్పృశత్ - భగవతీ -
స్రజం - సా.

అర్థము : అథ = పిదప, సా = ఆ, భగవతీ = పూజ్యురంగు సు,
భైమీం = దమయంతినిగూర్చి, ఏషః = ఈ వీరుడు, శ
ఇంద్రుడాయేమి?, సః = ఆ, నిషధాధిపతిఃవా = నిషధ

నలుదా యేమి? ఇతి = అని, డోలా యమానమనసం = స. దేహించు
మనస్సు గల్గిన దానినిగా, పరిభావ్య = ఆలోచించి, తత్ర = అతడు
గురు వీరుల మధ్య, పవనస్య = నాయువునకు, సభాయం = మిత్రుడైన
అగ్నిని, నిర్దిశ్య = చూపి, అస్యాం = ఈదమయన్ని విషయమున,
భూయః = మఱి, వచసాం = మాటలయొక్క, స్రజం = మాలను,
అనగా పరమృరిను, అస్పృజత్ = కల్పించెను, అనగా చెప్పెనని
యర్థము.

సమాసములు :

నిషధాధిపతిః : నిషధానాం, అధిపతిః = నిషధాధిపతిః.

డోలాయమానమనసంః డోలేవ, అచరత్ = డోలాయమానం, డోలాయ
మానం, మనః, యస్యాస్యా = డోలాయమానమనాః, తాం = డోలాయ
మానమనసం.

భావము :

పై విధముగా నితడు ఇంద్రుడా? లేక నలుదా?యని సంశయించుచున్న
దానినిగా దమయన్ని గ్రహించి సరస్వతీదేవి మఱి దమయన్నితో అగ్నిదేవుని
జూపి చెప్ప దొడగినది. 8

శ్లో॥ ఏష ప్రతాపనిధి రుద్గతిమాన్ సదాయం
కిం నామ నార్జితమనేన ధనజ్ఞయేన.
హేమ ప్రభూత మధిగచ్ఛ శుచేరముష్మా
న్నాస్త్యైవ కస్య చ న భాస్వరరూపమన్యత్. 9

ప॥వి॥ ఏషః - ప్రతాపనిధిః - ఉద్గతిమాన్ - సదా - ఆయా - కిం - నామ -
న - ఆర్జితమ్ - అనేన - ధనజ్ఞయేన - హేమ - ప్రభూతమ్ - అధి

గచ్చ - శుచేః, అముష్మాత్ - న - అస్తి - ఏవ - కస్యచన - భాస్య
రూపమ్ - అన్యత్.

అర్థము :— అగ్నిపక్షమున — ఏషః = ఈ వీరుడు, ప్రతాపనిధిః =
స్సునకు నిధి. అయం = ఇతడు, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఉద్గతిమాన్
ఊర్ధ్వభాగమునకు వ్యాపించెడి జ్వాలలు గలవాడు. ధనజ్ఞయేన; ధన
విచిత్రములగు వస్తువులను సంపాదించెడి ధనజ్ఞయుడను పేరుగల అర్థ
తై న యని యర్థము. అనేన = ఇతనిచే, కింనామ = ఏది, నార్జితమ్
సంపాదించబడలేదు, భాండవవననమును దహించు కాలమున సంతోషిం
అగ్నిదేవునుండి రథము తఱుగని బాణములు గల యమ్ముల పొదిగా
వము మున్నగువానిని సంపాదించి యర్థుడు సమస్తమును సంపాది
నని యర్థము, కౌందఱు = ధనజ్ఞయేన = అగ్నియైన, అనేన = ఇ
నిచే, కింనామ = ఏపేరును అనగా “అగ్ని” వైశ్యానరము “వహ్ని
మున్నగు పేర్లలో దేనిని, నార్జితం = పొందబడలేదు. హేమ
బంగారు, శుచేః = శుచియను పేరుగల, అముష్మాత్ = ఈయగ్నిను
ప్రభూతం = ఉద్భవించినదని, విద్ధి = తెలిసికొనుము. భాస్యరక్ష
సంపత్; భాస్యరూప = ఇతరరూపములను ప్రకాశపఱచు స్వరూ
మనెడి, సంపత్ = సంపద, కస్యచన = ఇతనికంటె నితరమైనః
కొక్కనికిని, నాస్త్వేవ = ఏ విధముగను లేదు.

నలపక్షమున :— ఏషః = ఈ నలుడు, ప్రతాపనిధిః; ప్రతాప
బొక్కునము, సైన్యము, అను వీనివలన కల్గిన తేజస్సునకు, నిధిః
నిధి. అయం = ఈ నలుడు, సదా = ఎల్లప్పుడును, ఉద్గతిమాన్
ఉదయము గలవాడు అనగా, అభ్యుదయము కలవాడు. అనేన = త
నిచే, జయేన = జయమునెడి సాధనముతో, కింనామధనం = ఏమిధనం
నార్జితం = సంపాదించబడలేదు. జయముచేతనే యిన్నిటిని సంపాది
నని యర్థము. శుచేః = పవిత్రుడైన, అముష్మాత్ = ఈ నలునినుం
ప్రభూతం = అధికమైన, హేమ = బంగారును, తదిగచ్చ = పొందున

భాస్వరరూపసమృత్ : భా = కొంతయు, స్వర = కణ్ఠస్వరము, రూపం = సౌందర్యము అను వీనియొక్క, సంపత్ = సంపద, కస్మచ్ఛ = ఇతని కంటె నితరునకెవ్వనికిని, నాస్త్వేవ = ఏ విధముగను లేదు.

సమాసములు :

ప్రతాపనిధి : — ప్రతాపస్య, నిధి = ప్రతాపనిధి.

ఉద్గతిమాన్ : — ఉద్గతి, గతిః, అస్య అస్తితి = ఉద్గతిమాన్.

ధనజ్ఞయేన : — ధనాని, జయతీతి = ధనజ్ఞయః, తేన = ధనజ్ఞయేన.

భాస్వరరూపసమృత్ : — భాస్వరం చ తత్ రూపంచ = భాస్వర రూపం, భాస్వరరూపస్య, సంపత్ = భాస్వరరూపసంపత్. పక్షాంతర మున భాశ్చ, స్వరశ్చ రూపంచ = భాస్వరరూపాణి, భాస్వరరూపాణాం, సమృత్ = భాస్వరరూపసంపత్.

భావము :

(అగ్నిపక్షమున) ఈయగ్ని తేజస్సునకు నిధి పైకి వ్యాపించు జ్వాలలు గలవాడు. విచిత్ర వస్తువులను సంపాదించుటవలన ధనజ్ఞయుడను పేరు వహించిన యర్జునుడు. ఇతడు దేనిని సంపాదించలేదు? భాండవవన దహనకాలమున సంతోషించిన యగ్ని దేవుడు, రథమును తఱుగని యమ్ముం పొదిని, గాండీవాదుల నొసంగెనని, దానిచే, అర్జునుడు జయమంది యగ్నిటిని సంపాదించెను. లేదా ఈ యగ్ని - వైశ్యానర, వహ్ని, వీతిహోత్రాది నామధేయములలో దేనిని సంపాదించలేదు. పెక్కు నామములను సంపాదించెనని యర్థము. శుచియను పేరుగల ఈ అగ్నినుండి బంగారు ఉద్భవించినదని తెలియుము. ఏలయనగా “అగ్నేరవత్యం సువర్ణ” మని స్మృతి చెప్పుచున్నది. ఇతర వస్తువులను ప్రకాశపఱచునట్టి స్వరూపసంపద యీయగ్నిదేవుఁడొక్కనికే గలడు. ఇతరులకు లేదు.

సలపక్షమున - ఈ నలుదెల్లప్పుడు నభ్యుదయము పొందువాడు. ఇతడు జయముచేత ధనమునన్నింటిని నార్జించెను. “క్షత్రియస్య విజితమ్” అను స్మృతి ననుసరించి క్షత్రియుడు జయము చేతనే సంపాదించవలయును. పవిత్రుడైన ఈ

నలునినుండి అధికమగు బంగారును సంపాదించుము. కాంతియు, కంఠధ్వనియు, సౌందర్యము, అను వీని సంపద యితరునకెవ్వనికిని లేదు.

9

శ్లో॥ అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీ భవత్ తత్
తత్పార్థివాధికరణ ప్రభవస్య భూతిః.
అప్యజ్గరాగ జననాయ మహేశ్వరస్య
సజ్జాయతే రుచిరకర్ణ తపస్వి నోఽపి.

11

ప॥వి॥ అత్యర్థహేతి పటుతాకబలీ భవత్ తత్ తత్పార్థివాధికరణ ప్రభవస్య -
భూతిః - అప్యజ్గరాగజననాయ - మహేశ్వరస్య - సజ్జాయతే -
రుచిరకర్ణ! తపస్వి నో - అపి.

అర్థము : (అగ్నిపక్షమున) హేరుచిరకర్ణి = అందములగు చెవులుగలయో
దమయంతీ! అత్యర్థహేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్ తత్పార్థివాధికరణ ప్రభ
వస్య; అత్యర్థ = అధికమైన, హేతి పటుతా = శ్వాలలయొక్క గట్టి
తనముచేత, కబలీభవత్ = కబలముగానైన, తత్తత్ = ఆయా, పార్థివ
= గడ్డి, కర్ణాలు మున్నగు పృథివీ వస్తువులను, అధికరణ
= ఆరణ్యములను, ప్రభవస్య = కారణముగా గల్గిన అగ్నియొక్క,
భూతిరపి = భస్మము గూడ, తపస్వి నోఽపి = తాపసుడైనట్టి, మహే
శ్వరస్య = శివునికిని, అంగరాగజననాయ = మైత్రాతనుగల్గించుట
కొఱకు, సజ్జాయతే = సాధనమగుచున్నది.

నరపక్షమున :- అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్ తత్పార్థివాధి
కరణప్రభవస్య = అత్యర్థ = అధికమైన, హేతిపటుతా = అయుధముల
శక్తికి, కబలీభవత్ = బలియగుచున్న, తత్తత్ = ఆయా, పార్థివ =
రాజులతో, అధికరణ = అధికమైన యుద్ధములే, ప్రభవస్య = కారణ
ముగా గల్గిన, అస్య = ఈ నలునియొక్క, భూతిః = సంపద, మహేశ్వ
రస్య = గొప్పయైశ్వర్యము గల్గిన, తపస్వి నోఽపి = తాపసునికి ననగా

విరక్తునకు గూడ, రాగజననాయ = అభిలాషను గల్గించుట కొఱకు,
భవతి = సాధన మగుచున్నది. పే ఆంగ = అనిసంబోధన.

సమానములు :

అత్యర్థ హేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్ తత్పార్థి వాదికరణ ప్రభవస్యః:-
హేతినాం, పటుతా = హేతిపటుతా, అత్యర్థాచసా, హేతిపటుతాచ =
అత్యర్థహేతిపటుతా. అత్యర్థహేతిపటుతయా, కబలీభవత్ = అత్యర్థహేతి
పటుతా కబలీభవత్. అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీభవచ్చ, తత్, తత్తత్
పార్థివంచ = అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్ పార్థివంచ. అత్యర్థ
హేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్ పార్థివమేవ, అధికరణం = అత్యర్థ
హేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్ పార్థివాధికరణమ్. తదేవ ప్రభవః,
యస్యసః = అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాధికరణ
ప్రభవః, తస్య = అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాది
కరణ ప్రభవస్యః. పశాంతరమున -

అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాది కరణ ప్రభవస్యః:-
హేతినాం పటుతా = హేతిపటుతా. అత్యర్థం, హేతిపటుతా = అత్యర్థ
హేతిపటుతా, అత్యర్థ హేతిపటుతాయః, కబలీభవన్తః = అత్యర్థహే
తిపటుతా కబలీ భవన్తః. అత్యర్థహేతికబలీ భవన్తశ్చ తే, తే, తే,
పార్థివాశ్చ = అత్యర్థహేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివా. అత్యర్థ
హేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివైః, అధికః, రణః = అత్యర్థ
హేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాదికరణః. సః ప్రభవః, యస్యసః
= అత్యర్థహేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థి వాదికరణ ప్రభవః:-

అంగరాగజననాయః:- అంగస్య, రాగః = అంగరాగః, అంగరాగస్య
జననమ్ = అంగరాగజననం. తస్మై = అంగరాగజననాయః

రాగజననాయః:- రాగస్య, జననమ్ = రాగజననమ్, తస్మై =
రాగజననాయః:-

రుచిరకర్త్రి:- రుచిరౌ, కర్తౌ, యస్యాస్మా = రుచిరకర్త్రి, తస్యాస్మం
బుద్ధిః = రుచిరకర్త్రి!

భావము :

(అగ్నిపక్షమున) ఓ సుందరకర్ణీ! అధికమైన జ్వాలల గట్టితనముచే నింధనముగానైన పృథివియందు దృఢించిన గడ్డికట్టెలు మున్నగునాశ్రయములయందు జన్మించిన అగ్నికి సంబంధించిన బూడిద, పరమశివునికి మైహుతగానున్నది. ||10||

నలపక్షమున:- ఓ దమయంత్రీ! అధికమైన ఆయుధముల గట్టితనమునకు నాహుతులగుచున్న రాజులతోటి యుద్ధమునకు కారణముగా గల్గిన యానలుని విజయలబ్ధిమగు నైశ్వర్యము గొప్ప యైశ్వర్యము గల్గి విరక్తుడైన తాపసునకు నభిలాషను గల్గించునుకాన నీవు తప్పక యభిలాషను గల్గించగలవని ఆశయము. ||10||

శ్లో॥ ఏతన్మృతా విబుధ సంసద సావశేషా
మాద్యస్థ్య మస్య యమతోఽపి మహేస్థితోఽపి
వీనం మహస్విన మువైహి సదారుణోఽచై
ర్యేనాఽమునా పితృముఖ! ధ్రియతే కరశ్రీః. 11

ప-వి॥ ఏతన్మృతా - విబుధసంసత్ - ఆసౌ - ఆశేషా - మాద్యస్థ్యమ్ -
అస్య - యమతః - ఆపి - మహేస్థితః - అపి - వీనం - మహస్వినం
- ఉవైహి - సదారుణా - ఉచైః - యేన - అమునా - పితృముఖః -
ధ్రియతే - కరశ్రీః.

అర్థము :- (అగ్ని పక్షమున) పితృముఖి = తండ్రి ముఖము వంటి ముఖము గల యౌదమయంత్రీ! “ధన్యాపితృముఖీకన్యా, ధన్యోమాతృముఖః సుతః” అని సాముద్రిక శాస్త్రము ననుసరించి తండ్రి మోము గల్గిన పుత్రిక ధన్యురాలని యర్థము. ఆశేషా = సమస్తమైన, ఆసౌ = ఈ. విబుధసంసత్ = దేవతల పరివత్తు, ఏతన్మృతా = ఈ అగ్నినే ముఖముగా గలది, ఏలయనగా “అగ్నిముఖావైదేవాః” అని స్మృతి చెప్పుచున్నది. అస్య = ఈ అగ్నికి, యమతః = యమునికందెను,

మహేంద్రతోఽపి = ఇంద్రునికంటెను, మాధ్యస్థం = మధ్యస్థానము నందుండుట అనగా మధ్యదిక్కైన అగ్నేయము నందునికి యుండుట ప్రసిద్ధము. మహస్వినం = తేజోవంతుడైన, ఏనం = వీనిని, ఉపైహి = పొందుము, సదారుణా = కత్తెతో గూడిన, యేన = ఏ, అమునా = ఈ యగ్నిచే, ఉచ్చైః = గొప్పదైన, కరత్రీః = కిరణసంపద, ధ్రియతే = ధరింపబడుచున్నది.

నలపక్షమున :- ఆశేషా = సమస్తమైన, అసౌ = ఈ, విబుధసంసత్ = పండితసభ, ఏతన్ముఖా = ఈ నలుని ప్రధానముగా గల్గినది. తథా = అట్లే, అన్యః = ఈ నలునకు, యమతః = యమునినుండియు, మహేంద్రతోఽపి = ఇంద్రునుండియు, మాధ్యస్థమ్ = తాటస్థము శత్రువునకు మిత్రునకును సమాన దండము నిచ్చుటవలన పక్షపాతము లేక సమదర్శిత్యమేర్పడినది. మహస్వినం = తేజోవంతుడును నగు ఏనం = వీనిని, ఉపైహి = పొందుము. సదా = ఎల్లప్పుడు, యేన = ఏ, అమునా = ఈ నలునిచే, అరుణా = అరుణ వర్ణము గల్గిన, ఉచ్చైః = అధికమైన, కరత్రీః = హస్తశోభ, ధ్రియతే = ధరింపబడుచున్నది.

సమాసములు

ఏతన్ముఖా :- ఏతః, ముఖం యస్యాస్మా = ఏతన్ముఖా.

విబుధసంసత్ :- విబుధానాం, సంసత్ = విబుధసంసత్.

మాధ్యస్థమ్ :- మధ్యే, తిష్ఠతీతి = మధ్యస్థః, మధ్యస్థస్య భావః = మాధ్యస్థమ్, తత్ = మాధ్యస్థమ్.

సదారుణా :- దారుణా, సహవర్తత ఇతి = సదారు , తేన = సదారుణా.

పితృముఖి :- పితృముఖమివ ముఖం యస్యాస్యా = పితృముఖీ తస్యా స్సంబుద్ధిః = హే పితృముఖి.

కరత్రీః :- కరస్య, త్రీః = కరత్రీః.

భావము

(అగ్ని పక్షమున) తండ్రి మోము వ టి మోము గల్గినందువలన నదృష్ట వంతురాలైన దమయంత్రీ! సమస్తమైన యీ దేవసభకు అగ్ని ముఖమువంటి వాడు. కావుననే “అగ్నిముఖా వైదేవాః”యని శ్రుతిగలదు. ఈ యగ్ని యముని కిని మహేంద్రునకును మధ్యనన్నాడు తేజోవంతుడైన యీ యగ్నిని బొందుము. కద్దెంతో గూడిన యీ యగ్ని గొప్ప కిరణ సంపదను వహించును.

నలపక్షమున :- సమస్తమైన పండితసభకు నలుడు ప్రధానుడు. ఈ నలుడు యమునుండియు నింద్రునుండియు తటస్థనైఖరి నవలంబించును. అనగా శత్రుమిత్రుల యందట నిష్పక్షపాతముగ సమదర్శియై యుండును. పరాక్రమ వంతుడును. ఉత్సాహవంతుడునగు వీనిని బొందుము. ఇతడెల్లప్పుడును నరుణ కాంతిని వహించిన హస్తములను గల్గినవాడు.

II

శ్లో॥ నైవాల్యమేధసి పటో రుచిమత్త్వ మస్య
మధ్యేసమిన్నివసతో రిపవ స్తృణాని.

ఉత్థానవానిహ పరాభవితుం తరస్వీ

శక్యః పునర్భవతి కేన విరోధినాయమ్.

12

ప॥వి॥ న - ఏక - అప్రామేధసి - పటో - రుచిరమత్త్వమ్ - అస్య - మధ్యేస
మిత్ - నివసతః - రిపవః - తృణాని - ఉత్థానవాన్ - ఇహ - పరా
భవితుం - తరస్వీ - శక్యః - పునః - భవతి - కేన - విరోధినా -
అయమ్.

అర్థము :- పటో = సమద్భుత, అస్య = వీరుడైన యగ్నికి, ఏధసి =
ఇంద్రునిమంతు, రుచిమత్త్వం = దహింపనాశను కల్గియుండుట లేదా,
దీప్తితో గూడి యుండుట, అల్పనైవ = అల్పము కాదు. మధ్యేసమిత్ =
సమిధల మధ్య, తృణాని = గడ్డిపోచలు, రిపవఃకిమ్ = శత్రుపురా
యేమి? కద్దెంతు గానివానికి గడ్డి పోచలను కాల్చుట తక్కుయేమి?

ఉత్థానవాన్ = ఉర్ధ్వగతి గల్గిన, తరస్వీ = వేగము గల్గిన, అయం = ఈ యగ్ని, ఇహ = ఈ సృష్టియందు, విరోధినా = విరోధియైన, కేన = ఉదకముచే, పరాభవితుం = తిరస్కరించుటకు, శక్యోభవతి = శక్య డగుచున్నాడా యేమి? శక్యము గాదని యర్థము. దేవత్వముగల యిత నినిఁ జల్లార్చ సాధ్యము గాదు.

నలపక్షమున :— పటోః = సమర్థుడైన, అనగా వక్తయైన, అన్యః = ఈ నలునికి, అల్యమేధసి = అల్యమైన ప్రజ్ఞ కలవానియందు, రుచిమత్త్వం = అభిలాష గల్గియుండుట, అనగా నాదరము, నైవ = లేదు, మధ్యేనమిత్ = యుద్ధమధ్యమున, నివసతః = ఉన్నట్టి, అన్యః = ఇతనికి, రిపవః = శత్రువులు, తృదాని = గడ్డిపోచలు, ఉత్థానవాన్ = ఉద్యమశీలుడును, తరస్వీ = శూరుడునునగు, అయంపునః = ఈ నలుడో, కేన = ఏ, విరోధినా = శత్రువుచే, పరాభవితుం = పరాభ వించుటకు, శక్యోభవతి = శక్యడగుచున్నాడు.

భావము :

(అగ్నిపక్షమున) దాహసమర్థుడైన యీ యగ్నికి నింధనమందు ననగా కర్తెలయందు దాహభిలాష, లేదా, ప్రకాశశీలత్వము మిక్కుటము. కర్తెలమధ్య నివసించు నీ యగ్నికి గడ్డిపోచలు శత్రువులా యేమి? కర్తెలనే కాల్చువానికి గడ్డిపోచలను కాల్చుట లెక్కయేమున్నది. ఉర్ధ్వగతిని, వేగమును, వహించిన యీయగ్ని సృష్టియందు విరోధియైన నీటిచే నెట్లు చల్లార్చబడును. దేవాంశసం భూతుడగు నీయగ్ని చల్లార్చసాధ్యుడు గాదని యర్థము. 12

నలపక్షమున :— మంచి వాగ్మిత్యము గల యీ నలునకు మందబుద్ధి యందు నాదరము లేదు. యుద్ధమధ్యము నందున్న యీ నలునకు శత్రువులు గడ్డిపోచలు పౌరుష సంపన్నుడును, శూరుడునగు నీనలుని విరోధి యెవ్వడు తిరస్కరింపగలడు? ఎవ్వడును తిరస్కరింపజాలని యీయగ్ని 12

సమాసములు :

అల్పమేధసి :— అల్పా, మేధా, యన్యసః = అల్పమేధాః, తస్మిన్ = అల్పమేధసి.

రుచిమత్త్వమ్ :— రుచిః, అన్యతస్త్రితి = రుచిమాన్, రుచిమాతో, భావః = రుచిమత్త్వమ్.

మధ్యేసమిత్ :— సమితః, మధ్యే = మధ్యేసమిత్.

ఉత్థానవాన్ :— ఉత్థానమస్యాఽస్త్రితి = ఉత్థానవాన్.

తరస్వీ :— తతః, అస్యాస్త్రితి = తరస్వీ.

శ్లో॥ సాధారణం గిరముషర్పదనైషధాభ్యా
మేతాం నిపీయ న విశేషమవాప్తవత్కాః.
ఊచే నలోఽయమితి తం ప్రతిచిత్తమేకం
బ్రూతేన్మచాన్యదనలోఽయమితిదమీయమ్. 13

ప॥వి॥ సాధారణం - గిరమ్ - ఉషర్పదనైషధాభ్యాం - ఏతాం - నిపీయ
- న - విశేషమ్ - అవాప్తవత్కాః - ఊచే - నలః - అయమ్ -
ఇతి - తం - ప్రతి - చిత్తమ్ - ఏకం - బ్రూతే - స్మ - చ -
అన్యత్ - అనంః - అయమ్ - ఇతి - ఇదమీయమ్.

అర్థము : ఉషర్పదనైషధాభ్యాం, ఉషర్పద - అగ్నియు, నైషధాభ్యాం
= నలుడును నను నీయిలుపురితో, సాధారణం = సమానమైన, ఏతాం
= ఈ, గిరం = మాటను, నిపీయ = విని, విశేషము = అగ్నికిని,
నలునకును భేదమును తెలుపునట్టి ధర్మమును, నాఽవాప్తవత్కాః =
పొందనటువంటి, బ్రూతాః = దమయన్తియొక్క, ఏకం = ఒక,
చిత్తం = మనస్సు, తంప్రతి = ముందున్నవానిని గూర్చి, అయం =
ఇతడు, నలః = నలుడు, ఇతి = అని, ఊచే = చెప్పినది. ఇదమీయం
= ఈ దమయన్తికి సంబంధించిన, అన్యత్ = మఱియొక్క, చిత్తం =

బుద్ధి, అయం = ఈ ముందున్న పురుషుడు, అనంశతి = అగ్నియని-
బ్రూతేన్మ = చెప్పుచుండినది. అనం, నం విషయక కోటిద్యయముచే
నేర్పడిన సంశయము తీరలేదు.

సమానములు :

ఉషర్చుధనైషదాభ్యాం:- ఉషసి, బుధ్యత ఇతి = ఉషర్చుధః, నిష
దానాం, రాజా = నైషధః, ఉషర్చుధశ్చ, నైషధశ్చ = ఉషర్చుధ
నైషధౌ, తాభ్యాం = ఉషర్చుధ నైషదాభ్యాం.

ఇదమీయమ్ :- అస్యాః, ఇదమ్ = ఇదమీయమ్.

భావము :

అగ్నికిని, నలునికిని సమానమైన యీసరస్వతిదేవి యొక్క వచనము
లను విని వారిటువురికిని భేదముఁదెల్పెడి ధర్మము నరయజాంక దమయన్తి
యొక్క యొకమనస్సు అనగా బుద్ధి ముందున్న పురుషుని నలుడని చెప్పినది.
అమెయొక్క మఱియొక బుద్ధి ముందున్న పురుషుడగ్నియని చెప్పినది. ఇట్లు
అనలుడా? నలుడా? యను సందేహముచే నామెననస్సు దోలాయమానముగా
నుండినదని భావము.

18

శ్లో॥ ఏతాద్వశీ మథ విశోక్య సరస్వతీ తాం

సందేహచిత్రభయచిత్రితచిత్తవృత్తిమ్।

దేవస్యసూనుమరవిన్ధవికాసిరశ్మే

రుద్దిశ్య దిక్పతిముదీరయితుం ప్రచక్రే.

14

ప॥వి॥ ఏతాద్వశీమ్ - అథ - విశోక్య - సరస్వతీ - తాం - సందేహచిత్రభయ
చిత్రితచిత్తవృత్తిమ్ - దేవస్య - సూనుమ్ - అరవిన్ధవికాసిరశ్మేః -
ఉన్దిశ్య - దిక్పతిమ్ - ఉదీరయితుం - ప్రచక్రే.

అర్థము :- అథ = పిదప, సరస్వతీ = సరస్వతీ దేవి, తాం = ఆ దమయంతిని, ఏకాద్యశీం = ఇట్టి, సందేహచిత్రభయచిత్రితచిత్రవృత్తిమ్; సందేహ = అనలుదా నలుదాయను సందేహము, చిత్ర = వారిద్దరికి నొక్కయొక్క రమే యుండుటవలన ఆశ్చర్యము, భయ = నలునిప్రాప్తి లేనందువలన భీతియను నీ భావములచే, చిత్రిత = ఆశ్చర్యము పొందింపబడిన, చిత్ర వృత్తిమ్ = మనోవృత్తిగలదానినిగా, విరోక్య = చూచి, అరవిందవికాసి రశ్మేః = తామరపూవులను వికసింప జేయు కిరణములుగల, దేవస్య = సూర్య భగవంతుని యొక్క, సూనుం = కుమారుడైన, దిక్పతిం = దిక్పాలుడైన యముని గూర్చి, ఉదీరయితుం = చెప్పటకు, ప్రచక్రే = ప్రారంభించెను.

సమాసములు:

సందేహచిత్ర భయచిత్రిత చిత్రవృత్తిమ్ :- సందేహశ్చ, చిత్రంబ, భయంబ = సందేహచిత్రభయాని సందేహచిత్రభయై, చిత్రితా = సందేహచిత్రభయచిత్రితా. సందేహచిత్ర భయచిత్రితా, చిత్రవృత్తి, యస్మాస్మా = సందేహ చిత్రభయచిత్రిత చిత్రవృత్తి, తాం = సందేహ చిత్రభయ చిత్రితచిత్ర వృత్తిమ్.

అరవిందవికాసిరశ్మేః - ఆరవిన్దం వికాసయన్తితి = అరవింద వికాసిను. అరవిందవికాసిరశ్మేః, రశ్మయః, యస్యసః = అరవిందవికాసిరశ్మేః, తస్య = అరవింద వికాసిరశ్మేః.

దిక్పతిమ్ :- దిశఃపతిః = దిక్పతి, తమ్ = దిక్పతిమ్.

భావము:

తర్వాత సరస్వతీదేవి ఆ దమయంతిని సందేహముతోడను, ఆశ్చర్యముతోడను, భయముతోడను విస్మయమందిన మనోవృత్తి గలదానినిగా గ్రహించి నది. ఎదుటనున్న వృత్తి నలుదాలేక అనలుదాయని సందేహము, నలుడును, యముడును నొక్కవేషముగదే యుండుటవలన నాశ్చర్యము, నలుడు కానధాక

పోవుటవలన భయము వీనినన్నింటితోడను నాశ్చర్యమును జెందిన మనోవృత్తి కలదాయెను. అట్టి మనోవృత్తి గల్గిన యాదమయ న్నిని నానరస్వతీదేవి గ్రహించి తామరపూలను వికసింపజేయునట్టి సూర్యుని పుత్రుడగు యమునిగూర్చి చెప్ప వొడగినది.

14

శ్లో॥ దండంబిభర్త్యయ మహోజగతస్తతః స్యాత్,
కమ్పాకులస్య సకలస్య న పజ్కపాతః.
స్వరైవ్యద్యయోరపి మదవ్యయ దాయినీభి
శతస్యరుగ్నిరమరః ఖలుకశ్చిదస్తి.

15

పా॥ దండం - బిభర్తి - ఆయమ్ - అహో - జగతః - తతః - స్యాత్ -
కమ్పాకులస్య - సకలస్య - న - పజ్కపాతః - స్వరైవ్యద్యయోః -
అపి - మదవ్యయదాయినీభిః - ఏతస్య - రుగ్నిః - అమరః - ఖలు
- కః - చిత్ - అస్తి.

అర్థము :— (యమపక్షమున) ఆయం = ఈ యముడు, దండం = దుష్టులను శిక్షించెడి తన యాయుధమును, చేతఁబట్టుకొనెడి కట్టును, బిభర్తి = ధరించును, తతః = ఆ దండమును ధరించుటవలన, కమ్పాకులస్య = వణకుతోఁగూడిన, సకలస్య = సమస్తమైన, జగతః = ప్రపంచము నకు, పజ్కపాతః = పజ్క = పాపమందును, బురదయందును, పాతః = పడుట, నస్యాత్ = కాదు, అహో = ఆశ్చర్యము. దండధరణముఁ జేయని జనమునకు పజ్కమందు పతనము లేకపోవుట యాశ్చర్యము. కట్టుబట్టనివారు సాధారణముగా ప్రక్కనున్న బురదలోఁ బడుట సహజము. అది యిచ్చుట లేకపోవుట యాశ్చర్యకరము. కించ = మఱియు స్వరైవ్యద్యయోరపి = స్వర్గలోక వైద్యులైన అశ్వినీ కుమారుల యొక్కయ, మదవ్యయదాయినీభిః మద = అహంకారమునకు, వ్యయ = నాశమును. దాయినీభిః = ఇచ్చునట్టి అనగా కర్మజన్య రోగములు చికిత్సకు సాధ్యములు కావున వారిద్దఱికిని యసాధ్యములునగు, ఏతస్య = ఈ

యమనియొక్క, రుగ్మిః = కర్మవిపాకముననుసరించి య
చిన రోగములనే, అమరః = చావనివాడు, కశ్చిత్ = 2
అస్తిఖలు = ఉన్నాడా? లేదని యర్థము. అందఱును మ
చున్నారు.

నలవక్షమున :— అయం = ఈ నలుడు, దండం = దు
చున్నట్టి దండోపాయమును, బిభర్తి = ధరించును, తతః =
మును ధరించుటవలన, కంపాకులస్య=భయముతోఁ గూడిన
నమస్తమైన, జగతః = ప్రపంచమునకును, పజ్కపాతః =
పడుట, నస్యాత్ = ఉండదు. రాజు దండోపాయము ను
చున్నచో ప్రజలు భయముచే కంపింతురు. పాపమును జేతు
ర్యముచే). స్వర్తైద్యయోః = అశ్వినీ కుమారలయొక్క,
దాయినీభిః ; మద = అహంకారమునకు, వ్యయ = నాశము
నీభిః = ఇచ్చునట్టి, ఏతస్య = ఈ నలునియొక్క, రుగ్మిః
తులచే (ఉపరిషితః = కూడిన) అమరః = వేల్పు, కశ్చి
డు. అస్తిఖలు = ఉన్నాడా యేమి? వాస్తవమున లేడు.
దేహభౌతతో కూడిన వంటివాడు వేల్పులలోను లేదని యర్థ

సమాసములు :

కర్మాకులస్య ;— కర్మేన, ఆకులః = కర్మాకులః, తః
కులస్య.

పజ్కపాతః :— పజ్క, పాతః = పజ్కపాతః.

స్వర్తైద్యయోః ;— స్వః, వై ద్యోః=స్వర్తైద్యోః, తయోః
స్వర్తైద్యయోః.

మదవ్యయదాయినీభిః :- మదస్య, వ్యయః=మదవ్యయః.

దదతీతి = మదవ్యయదాయిన్యః, తాభిః = మదవ్యయ

అమరః :— సప్రియతేజత్యమరః.

భావము :

(యమపక్షమున) ఈ యముడు తన యాయుధమగు దండమును ధరించుటవలన ప్రపంచము భయముచే వణకును. అందువలన పాపమున బడదు. అనగా పాపమును జేయదు. మఱియు బురదయందు బడదు. ఇది యాశ్చర్యకరము. ఏలయునగా నెవ్వడు దండమును ధరించక వణకుచు నడచునో యతడు ప్రక్కనున్న బురదగుంటలో పడును. కాని యిచ్చట దండధారి యముడు. వణకుచున్నను పజ్జమున (పాపమున) బడనివారు ప్రజలు దండము లేకపోయినను వీరికి పజ్జపతనము లేదు. కాన నిది యాశ్చర్యమేగదా! ఇచ్చట పంకమనగా పాపమని యర్థము చెప్పటచే పై విషయమునకు పరిహారము.

“గురురాత్మవతాం శాస్తా
శాస్తా రాజా దురాత్మానాం.
ఇహప్రచ్ఛన్న పాపానాం

శాస్తా వై వస్వతో యమః” అని యముడు గూడ రాజువలెనే, శిక్షించు నధికారము కలవాడు. ఈతడు కర్మవిపాకానుసారముగా కన్పించు రోగములు శశ్వనీదేవతలకు గూడ గర్వభంగము కలిగించును అట్టి రోగములచే మరణించనివారు ఉండరు.

(నలపక్షమున) ఈ నలుడు దండోపాయమును ధరించుటచే ప్రజలెల్లరు భయముచే వణకుచుండురు. అందుచే వారు పాపకార్యములు చేయరు గాన వారికి పంకపతనము (పాపములలో బడుట) లేదు. “గురురాత్మవతాం శాస్తా శాస్తా రాజా దురాత్మానామ్.” అని చెప్పిన ప్రకారము దురాత్ములను దండించుట వలన నతనికిని దండధారిత్వమున్నది? మరియు సౌందర్యమున నందఱిని మించిన యశ్వనీకుమారుల అహంకారమును గూడ తన సౌందర్యముచే నితడు పోగొట్టుట వలనదేవతలలో గూడ నితనికి సమానమైన యందగాడు లేడు. 18

శ్లో॥ మిత్రప్రియోపజననం ప్రతిహేతురస్య
సంజ్ఞా శ్రుతాను హృదయం న జనస్య కన్య।
చాయేదృగస్యచ న కుత్రవిదధ్యగాయి
తప్తం యమేన నియమేన తపోఽమునైవ।

ప॥వి॥ మిత్రప్రియా - ఉపజననం - ప్రతి - హేతుః - అస్య - స
శ్రుతా - అనుహృత్ - ఆయం - న, జనస్య - కస్య - ఛ
ఈదృక్ - అస్య - కుత్ర - చిత్ - అధ్యగాయ - తప్తం
- నియమేన - తపః - అమనా - ఏవ.

అర్థము :- (యమపక్షమున) సంజ్ఞా = సంజ్ఞయని, శ్రుతా = ప్ర
సంజ్ఞాదేవి, మిత్రప్రియా = సూర్యునిభార్య, అస్య = ఈ
ఉపజననంప్రతి = ఉత్పత్తిని గూర్చి, హేతుః = కారణము.
ఈయముడు, కస్యజనస్య = ఏ జనముయొక్క, అనుహృత్
ములను హరించువాడు, న = కాడు? ఇతడందరి ప్రె
హరించువాడని యర్థము, ఛాయా చ = ఛాయయనియు, మిత్ర
సూర్యుని ప్రియురాలు, అస్య = ఈ యమునకు, ఈదృక్ =
ఉత్పత్తిహేతుః = జన్మకారణము, ఇతి = అని, కుత్రచిత్ =
మలచును, నాఽధ్యగాయ = తెలియబడలేదు. సూర్యు
భార్యలు, సంజ్ఞాదేవి, ఛాయాదేవి యని. సంజ్ఞాదేవియే యము
యని తెలియుచున్నది కాన ఛాయాదేవి తల్లియని తెలి
యమేన = యముడను, అమనైవ = ఈతనిచేతనే, నియ
ఇంద్రియ నిగ్రహముతో, తపః = తపస్సు, తప్తం = చేయ
(నలపక్షమున) అస్య = ఈ వీరునకు, సంజ్ఞా = హస్తాః
నలుడనుపేరు, మిత్రప్రియాపజననం; మిత్ర = మిత్రులకు,
ఇష్టమును, ఉపజననం = సంపాదించుటను గూర్చి, హేతుః
ముగా, శ్రుతా = ప్రసిద్ధమైనది. ఆయం = ఈనలుడు, కస్య
ఏ జనమునకు, అనుహృత్ = మిత్రుడు, న = కాడు.
మిత్రుడేయని యర్థము. అస్య = ఇతనియొక్క, ఈదృక్ =
ఛాయా = శరీరకాంతి, కుత్రచిత్ = మఱియొక పురుషునియ
గూడ, నాఽధ్యగాయ = పొందబడలేదు. అమనా = ఈ
యమేన = యముననెడి యోగజ్ఞముచేతను, తపః =
తప్తమేవ = అచరింపబడియున్నది. కానిచో నింతమహి
సంభవించినదని యర్థము.

సమాసములు

మిత్రప్రియా :- మిత్రస్య, ప్రియా = మిత్రప్రియా.

మిత్రప్రియోపజననం :- మిత్రాణాం, ప్రియం = మిత్రప్రియం, మిత్రప్రియస్య, ఉపజననమ్ = మిత్రప్రియోప జననం.

అసుహృత్ :- అసూన్ హరతీతి = అసుహృత్ :

భావము

(యమపక్షమున) సూర్యునకు సంజ్ఞయనియు ఛాయయనియు నిర్దేశ భార్యలు. అందు సంజ్ఞాదేవి యీ యమునకుతల్లి. ఈ యముడు ఎవని ప్రాణములను హరింపడు? అందఱి ప్రాణములను తప్పక హరించును. ఆ సూర్యునికి రెండవ భార్యయైన ఛాయాదేవి యీ విధముగా నీతనికి తల్లియని యే శాస్త్రమువలనను దెలియబడుటలేదు. ఈ యముడు ఇంద్రియనిగ్రహముతో తపము నాచరించెను. కానిచో నింతటి మహిమ యెట్లు కల్గును. 16

నలపక్షమున :- ఈ వీరునియొక్క హస్తచేష్టాది సంజ్ఞకాని నలుడను నామముగాని మిత్రులకు నిష్ఠములనుజేకూర్చి పెట్టునని ప్రసిద్ధిగంది. కాననీత డెవ్వనికి సఖుడుకాడు? ఇతని శరీరకాంతి మఱియొక పురుషునియందు కాన రాదు. ఇతడు యమ నియమాద్యష్టాంగ యోగముతో తపము గావించెను, కానిచో నింతటి మహిమ యెక్కడిది. 16

శ్లో॥ కీర్తి ప్రభావనమితాఖిల రాజతేజాః

దేవః సితాఽమృరమణీ రమణీయమూర్తిః.

ఉత్కాంతి దానకమను ప్రతిభాతిశక్తిః

కృష్ణత్వమస్య చ పరేషు గదాన్నియోక్తుః. 17

ప॥వి॥ కీ - చ - ప్రభావనమితాఖిల రాజతేజాః - దేవః - సితా - అమృరమణి - రమణీయమూర్తిః - ఉత్కాంతిదా - నకమ్ - అను - ప్రతిభాతి - శక్తిః - కృష్ణత్వమ్ - అస్య - చ - పరేషు - గదాన్ - నియోక్తుః.

ఆర్థము :- (యమపక్షమున) - కిచ్చ = మణియు, ప్రభావన మితాఖిల రాజ
 తేజా ; ప్రభా = కాంతులచే, నమిత = పంచబడిన, అఖిల = సమగ్ర
 మైన, రాజ = చంద్రునియొక్క, తేజాః = కాంతిగలవాడును, రమ
 ణీయ = సుందరమైన, మూర్తిః = శరీరముకల్గిన, దేవః = వేల్చెడి,
 అమృరమణిః = సూర్యుడు, (అస్య = అతనికి) పితా = తండ్రి.
 అస్య = అతనియొక్క, శక్తిః = శక్త్యాయుధము, కమను = ఏజనమును
 గూర్చి, ఉత్కాంతిదా = ప్రాణోత్కమజము నొసంగునది, నప్రతి
 భాతి = తోచదు. తప్పకతోచును. పరేషు = ఇతరులయందు. గదాన్ =
 రోగములను, నియోక్తుః = కర్మ విపాకము ననుసరించి ప్రేరణజేయు
 చున్న, అస్య = ఇతనికి, కృష్ణత్వం = కృష్ణ వర్ణమును కల్గియుం
 డుట యేర్పడినది. అనగా నితరులను బాధించుటవలన యపకీర్తిచే
 నితడు నల్లబడెనని యర్థము.

నలపక్షమున:- దేవః = వేల్పుంతో సమానమైన, అమృరమణి రమణి
 యమూర్తిః; అమృరమణి = సూర్యునివలె, రమణీయమూర్తిః =
 సుందరశరీరము కల్గిన, అస్య = ఈ నలునియొక్క, పితా = తండ్రి
 యగు వీరసేన మహారాజు, ప్రభావనమితాఖిలరాజతేజాః; ప్రభావ =
 తన మహిమచే, నమిత = లోబబడుకొనబడిన, అఖిల = సమస్త నర
 పతులయొక్క, తేజాః = ప్రభావముగలవాడు. అస్య = అతనియొక్క
 శక్తిః = ప్రభుమంత్రోత్సాహరూపమైన సామర్థ్యము, పరేషు = శత్రు
 వులయందు; గదాం = గదయనునాయుధమును, నియోక్తుః = ప్రయో
 గించెడి, అస్య = ఈనలునకు, కృష్ణత్వం = గదను ధరించుటవలన
 గదాధతవ్యరూపమగు విష్ణుత్వము, సముచితము, తక్కినవి పూర్వము
 తోసమానములు - హేఅమృ = ఓతల్లీ, రమణీరమణీయమూర్తిః; రమణి
 = అందమైనవారిలో, రమణీయ = అందమైన, మూర్తిః = శరీరముకల్గి
 నవాడనియు నన్వయము.

సమానములు :

(యమపక్షమున) ప్రభావనమితాఖిల రాజతేజాః:-

రాజ్ఞః, తేజః = రాజతేజః, అఖిలంచతర్ రాజతేజశ్చ = అఖిలరాజ

ప్రభావేణ, నమితర = ప్రభావనమితం. ప్రభావనమితం
రాజలేజః, యస్యసః ప్రభావనమితాఖిరాజలేజః.

రమణిః :- అమృతస్య, మణి = అమృతమణిః.

శీయమూర్తిః :- రమణీయా, మూర్తిః, యస్యసః = రమణీ
మూర్తిః.

ఘంటివాః :- ఉత్కాంతిం, దదాతీతి = ఉత్కాంతివాః.

త్రయం :- కృష్ణస్య, తావః = కృష్ణత్వమ్.

పక్షమున ;— అమృతమణీరమణీయ మూర్తిః :— అంబరస్య,
ః = అంబరమణిః, అమృతమణిపత్, రమణీయమూర్తిః, యస్య
= అమృతమణీరమణీయమూర్తిః. లేదా - “అమృ” - యని
రోధనము కాన రమణీరమణీయమూర్తిః, అని విభజించినచో, రమ
ణి, రమణీయా = రమణీరమణీయా, రమణీరమణీయామూర్తిః,
స్యసః = రమణీరమణీయమూర్తిః!

:

పమపక్షమున) తన కాంతులచే చంద్రుని కాంతులను ధిక్కరించునట్టి
యమునకు తండ్రి. చంద్రుని కాంతి సూర్య కాంతిచే తిరస్కరింప
ఁజుము. ఇతని శక్త్యాయుధమెవ్వనికి ప్రాణోత్క్రమణ మొసంగదు.
) ప్రాణోత్క్రమణము నొసంగునని యర్థము. ఇతరులకు వారివారి
కముల ననుసరించి రోగములను బ్రేరేపించి వారిని బాధించు వీనికి
శరీరమున నల్లదనము యుక్తమే గదా. 17

(లపక్షమున) ఇతని తండ్రియగు వీరసేనమహాబాహు దేవతుల్యుడు.
సలె నితని శరీరము రమ్యమైనది. ఇతనియొక్క ప్రభుమంత్రోత్సాహ
శక్తి యనగా సామర్థ్యము శత్రువునకెవ్వని ప్రాణములను దీయదు ?
పైన గదాయుధమును బ్రయోగించు నీనలునికి కృష్ణత్వమనగా విష్ణుత్వ
దాధరత్వము యుక్తము. 17

శ్లో॥ ఏకః ప్రభావమయమేతి పరేతరాజౌ

తజ్జీవితేశధియమత్ర విధేహి ముగ్ధే!

భూతేషు యస్య ఖలు భూరి యమస్య వశ్య

భావం సమాశ్రయతి దస్రసహోదరస్య. 18

ప॥వి॥ ప్రభావమ్ - అయమ్ - ఏతి - పరేతరాజౌ - తత్ - జీవితేశధియమ్.
అత్ర - విధేహి - ముగ్ధే - భూతేషు - యస్య - ఖలు - భూరి -
యమ్ - అస్య - వశ్యభావం - సమాశ్రయతి - దస్రసహోదరస్య.

అర్థము :— (యమపక్షమున) అయమ్ = ఇతడు, ఏకః = ఒకడు, పరేత
రాజౌ; పరేత = ప్రేతలయొక్క, రాజౌ = పక్షియందు, ప్రభావం =
అధికారమును, ఏతి = పొందుచున్నాడు, దస్రసహోదరస్య; దస్ర =
అశ్వనీకుమారులకు, సహోదరస్య = సోదరుడైన, యస్య = ఏయము
నకు, భూతేషు = ప్రాజులయందు, భూరి = అధికమైన, ప్రాణి
వర్గము, వశ్యభావం = స్వాధీనముగనుంటను, సమాశ్రయతిఖలు
= ఆశ్రయించును గదా. తత్ = అందువలన, అత్ర = ఈ పురుషుని
యందు, జీవితేశధియం = యమబుద్ధిని, విధేహి = చేయుము.

(నలపక్షమున) - అయమ్ = ఇతడు, ఏకః = ఒక్కడే, పరేతరాజౌ;
పర = శత్రువుల యొక్కయు, ఇతర = వీరికంటె నితరులయొక్క
యు ననగా తనవారి యొక్కయు, ఆజౌ = యుద్ధమునందు, ప్రభావం
= శక్తిని, ఏతి = పొందును, దస్రసహోదరస్య; దస్ర = అశ్వనీకుమా
రులతో, సహోదరస్య = సమానుడైన, అస్య = ఈ నలునకు;
భూతేషు = పృథివీజలతేజోవాయ్వాకాశ రూపముంగు పంచభూతముల
యందును, ఇయం = ఈ, భూః = భూమి, (భూరి, యమస్య అనునెడ
భూః, = ఇయమ్, అస్య, = యని పదవిభాగము) వశ్యభావం = స్వాధీ
నతను, సమాశ్రయతిఖలు = పొందుచున్నది గదా. తత్ = అందువలన
అస్మిన్ = ఇతనియందు, జీవితేశధియం; జీవితేశ = కాంతుడను,
ధియం = బుద్ధిని, విధేహి = చేయుము.

త్రయోదశః సర్గః

సమాసములు :

(యమపక్షమున) పరేతరాజౌ ; = పరేతానాం, రాజః = పరేతరాజః,

తస్యాం = పరేతరాజౌ!

జీవితేశధీయం : — జీవితస్య, ఈశః = జీవితేశః. జీవితేశ, ఇతి, దీః
= జీవితేశదీః, తామ్ = జీవితేశధీయమ్.

దస్రసహోదరస్య : — దస్రస్య, సహోదరః = దస్రసహోదరః, తస్య
= దస్రసహోదరస్య.

(నలపక్షమున) పరేతరాజౌ :- పరే, చ, ఇతరేవ = పరేతరే. పరేత
రేషామాజః = పరేతరాజః, తస్యాం = పరేతరాజౌ.

దస్రసహోదరస్య :- దస్రస్య, సహోదరః = దస్రసహోదరః, తస్య
= దస్రసహోదరస్య.

భాషము

(యమపక్షమున) ఈ యముడొక్కడే ప్రేతల పంక్తియందు ప్రాతవ
మునుబొందుచున్నాడు. అశ్వినీ కుమారుల సోదరుడగు యమునికి ప్రాణుల
మధ్య యధికమైన ప్రాణివర్గము వశ్యమైయుండునుగదా! ఓ ముగ్ధా! అందువలనే
నీ పురుషునియందు యమబుద్ధినుంచుము. 18

(నలపక్షమున) ఈ నలుడొక్కడే, శత్రువులమధ్యను, తనవారిమధ్యను
నేర్పడు యద్ధమున సామర్థ్యమును వహించియున్నాడు. అశ్వినీకుమారులతో
సమానమైన యీ నలునకు పృథివ్యాది పంచభూతముల మధ్య ఈ భూమి వశ్యమై
యున్నది. కాన, నీ నలుని విషయమున జీవితేశబుద్ధిని ననగా ప్రియుడను బుద్ధి
నుంచుము. 18

శ్లో॥ గుమ్మో గిరాం శమననైషధయోః సమాన్తః

శక్కామనేకనలదర్శనజాతశక్జే.

చిత్రై విదర్శవసుధాధిపతేః సుతాయాః

యన్నిరమ్మే ఖలు తదేష పిషేష పిష్టమ్.

19

మ॥ వి॥ గుమ్మః - గిరాం - శమననైషధయోః - సమానః - శజ్జామ్ -
అనేకనందర్శనజాతశజ్జే - చిత్రే - విదర్శవసుదాదిపతేః -
సుతాయాః - యత్ - నిర్మమే - ఖలు - తత్ - ఏషః - పిపేష -
పిష్టమ్.

అర్థము : శమననైషధయోః శమన = యమునికిని, నైషధయోః = నలునికిని,
సమానః = సమానమైన, ఏషః = ఈ, గిరాం = మాటలయొక్క,
గుమ్మః = గుమ్మనము, అనేకనందర్శనజాతశజ్జే, అనేక =
పెక్కుండగు, నల = నలులను, దర్శన = చూచుటవలన, జాత =
కల్గిన, శజ్జే = సందేహముతోఁగూడిన, విదర్శవసుదాదిపతేః =
విదర్శదేశమునకు ప్రభువైన భీమనలపతియొక్క, సుతాయాః =
కుమార్తెయొక్క, చిత్రే = మనస్సునందు, శజ్జామ్ = సందేహమును,
నిర్మమే ఇతియత్ = కల్పించినదనుటయేదిగలదో, తత్ = అది, పిష్టం
= పిండిని, పిపేష = పిసికినది. పిసికిన దానిని పిసుకుట యను
పిష్టపేషణ దోషగ్రస్తమైనది.

వి: ఇచ్చట శంకితయైర దమయంతికి మరల శంకను గల్గించుటయను వాక్యార్థమునకును, పిష్టపేషణ వాక్యార్థమునకును సాదృశ్యమువలన నసంభవద్యస్తుసంబంధమును జెప్పుటవలన నిదర్శనాలంకారము.

సమానములు

శమననైషధయోః :- నిషధానాంరాజా = నైషధః శమనశ్చ, నైషధశ్చ = శమననైషధో, తయోః = శమననైషధయోః

అనేకనందర్శనజాతశజ్జే :- అనేకేవతేనలాశ్చ = అనేకనలా, అనేకనలానా, దర్శనం = అనేకనందర్శనం. అనేకనందర్శనేన, జాతా, శజ్జాయస్మిన్ తత్ = అనేకనందర్శనజాతశజ్జమ్. తస్మిన్ = అనేకనందర్శనజాతశజ్జే.

విదర్శవసుదాదిపతేః :- విదర్శావావసువా = విదర్శవసువా, విదర్శ

వసుధాయాః, అచిపతిః = విదర్భవసుధాధిపతిః, తస్య = విదర్భ
వసుధాధిపతేః.

భావము

ఈ సరస్వతీదేవియొక్క మాటలు యమునికిని నలునకును సమానముగ నుండిననై పెక్కునలలను చూచుటచే సందేహించిన దమయన్తి చిత్తమునందు మఱి సందేహమును గల్గించి పిష్టపేషణన్యాయమునకి విషయమును గోచరింపఁ జేసినది పిసికిన వస్తువును మఱి పిసుకుట పిష్టపేషణము. బహునం దర్శనముచే సందేహగ్రస్తమైన దమయన్తి మనస్సున సరస్వతీ వచనములు మఱి సందేహమును గల్గించుట పునరుక్తిమై పిష్టపేషణమైనదని యాశయము. 19

శ్లో॥ తత్రాఽపి తత్ర భవతీ భృశసంశయాలో
రాలోక్య సా విధినిషేధనివృత్తిమస్యాః.
పాథఃపతిం ప్రతిదృతాభిముఖాన్గృహీక
పాణిః క్రమోచితముపాక్రమతాభిధాతుం. 20

ప॥వి॥ తత్ర - అపి - తత్ర భవతీ - భృశసంశయాలోః - ఆలోక్య - సా
- విధినిషేధనివృత్తిమ్ - అస్యాః - పాథః పతిం - ప్రతి - దృతాభి
ముఖాన్గృహీక పాణిః - క్రమోచితమ్ - ఉపాక్రమత - అభిధాతుమ్.

అర్థము :- తత్ర భవతీ = హుజ్యురాలైన, సా = ఆ సరస్వతీదేవి, తత్రా
ఽపి = ఆయమునియందును, భృశసంశయాలోః; భృశ = మిక్కిలి,
సంశయాలోః = సందేహించుచున్న. అస్యాః = ఈదమయన్తియొక్క,
విధినిషేధయోః = అంగీకార - తిరస్కారములయందు, నివృత్తిం =
అభావమును, అనగా సుదాసీనతను, ఆలోక్య = చూచి, క్రమోచితం
క్రమ ముగా ప్రాప్తమైన, పాథః పతింప్రతి = వరుణునిగూర్చి, దృతా
భిముఖాన్గృహీక = ఎదుట నుంచబడిన వ్రేలుగల, పాణిః = హస్తముతోఁ
గూడినదై, అభిధాతుం = నెప్పుటకు, ఉపాక్రమత = ప్రారంభించినది.

సమాసములు :

తత్రతవరీ - సాతవరీ = తత్రతవరీ

భృశసంశయాలో:- సంశేత ఇతి సంశయాలు, భృశం, సంశయాలు:

భృశసంశయ్యాలు: తస్యాః = భృశసంశయాలో:

విధినిషేధనివృత్తిమ్:- విధిశ్చ, నిషేధశ్చ = విధినిషేధో, విధినిషేధయో, నివృత్తిః = తామ్ = విధినిషేధనివృత్తిమ్.

పాథఃపరిమ్ :- పాథసాం, పరిః = పాథఃపరిః, తమ్ = పాథఃపరిమ్.

ధృతాభిముఖాంగులీకపాణిః :- ధృతా, అభిముఖా, అంగుల్యః, యేనః = ధృతాభిముఖాంగులీ . ధృతాభిముఖాంగులీకః, పాణి, యశ్చాస్మా = ధృతాభిముఖాంగులీక పాణి.

క్రమోచితమ్ :- క్రమేణ, ఉచితః = క్రమోచితః. తమ్ = క్రమోచితమ్,

భావము :

పూజ్యురంగు సతస్వతితేవి యమునిజూచి మిక్కిలి సందేహించుచున్న యాదవుయన్నిమొక్క యౌధాసీన్యమును ననగా యముని విషయమున “నౌనని” గాని “ఓదని కాని” యేమియు చెప్పక యుండుటను గాంచి జలాది పతియగు వరుణుని తన వ్రేళ్ళతో జూపి చూపుచు నుడువదొడగెను. 20

శ్లో॥ యా సర్వతోముఖతయా వ్యవతిష్ఠమానా
యాదోరణైర్దయతి నైకవిదారికాయా.
ఏతస్య భూరితరవారినిధిశ్చమూః సా
యశ్చాః ప్రతితివిషయః పరతోనరోధః.

21

ప్ర॥ యా - సర్వతోముఖతయా - వ్యవతిష్ఠమానా - యాదోరణైః - జయతి

నైకవిదారికాయా - ఏతస్య - భూరితరవారినిధిః - చమూః - సా -
యస్యాః - ప్రతీతివిషయః - పరతః - న - రోధః.

(పరుణపక్షమున) యా = ఏ, చమూః = సేన, సర్వతోముఖ
తయా = జముగానుండుటచే, వ్యవతిష్ఠమానా = నియతస్థితినిబొంది
చదై, నైకవిదారికా; నైక = పెక్కైన, విదారికా = నీరునిలచిన
గుంటలుగలదై, సముద్రరూపమును వహించినదై. యాదోరజైః;
యాదః = జరిజంతువులయొక్క, రజైః = శబ్దములచే, జయతి =
గోచరించుచున్నది. యస్యాః = సముద్రరూపమైన యేసేనకు, పరతః
ఆవల, రోధఏవ = తీరమే, ప్రతీతి విషయః = కానరాదు. ఏతస్య
ఈ వరుణునియొక్క, సా = ఆసేన, భూరితరః = మిక్కిలి, గొప్ప
దైన, వారినిధిః = సముద్రము.

(నలపక్షమున) సర్వతోముఖతయా = సర్వవ్యాపకముగా, వ్యవతిష్ఠ
మానా = ఉన్నదియు, నైకవిదారికాయా; నైక = పెక్కుశత్రువులను,
విదారి = సంహరించుచున్నదైన, కాయా = శరీరముగలదియు,
యాచమూః = ఏసేన, దోరజైః = భుజములయొక్క యుద్ధములచే,
జయతి = జయించుచున్నదో, యస్యాః = ఏ సేనకు, పరతః = శత్రు
వులనుండి, రోధః = ప్రతిరోధము, ప్రతీతివిషయః = జ్ఞానగోచర
ముగా, న = లేదో, ఏతస్య = ఈ నలునియొక్క, సా = ఆసేన,
భూరితరవారినిధిః; భూరి = అధికమైన; తరవారి = ఖడ్గములకు,
నిధిః = గనిగానున్నది.

సములు :

(పరుణపక్షమున) సర్వతోముఖతాయా :- సర్వతోముఖం, యస్యతత్ =
సర్వతోముఖం. సర్వతోముఖస్య, తావః = సర్వతోముఖతా, తయా =
సర్వతోముఖతయా.

యాదోరజైః : — యాచసాం, రజాః = యాదోరజాః, రజైః =
యాదోరజైః.

నైకవిదారకాః ;— నైకేవతేవిదారకాశ్చ = నైకవిదారకాః!

భూరితరవారినిధిః :— ఆత్మంతం, భూరి=భూరితరః; భూరితరశ్చాసౌ
వారినిధిశ్చ = భూరితరవారినిధిః.

(నలపక్షమున) సర్వతోముఖతయా :— సర్వతః, ముఖాని, యస్యాస్యా
= సర్వతోముఖా, సర్వతోముఖాయః, భావః = సర్వతోముఖతా,
తయా = సర్వతోముఖతయా.

దోర జైః :— దోష్టాం, రజాః = దోరజాః, జైః = దోరజైః.

నైకవిదారకాయాః :— న, ఏకే = అనేకే, నైకాన్, విదారయన్తీతి =
నైకవిదారాః, నైకవిదారాః, కాయాః, యస్యాస్యా = నైకవిదార
కాయాః.

భూరితరవారినిధిః :— భూరయశ్చతే, తరవారయశ్చ = భూరితరవా
రయః, భూరితరవారీదాం, నిధిః = భూరితరవారినిధిః.

ప్రతీతివిషయః :— ప్రతీతేవిషయః = ప్రతీతివిషయః.

భావము :

(వరుణవిషయమున) ఆసేన యనగా వరుణుని సేన జలముగా నుండుటచే
నన్నివైపులకు వ్యాపించుచున్నది. ఆ జలసేన పాటుబచే నక్కడక్కడ చిన్న
చిన్న జావులవంటి గుంటలేర్పడి యున్నవి. ఆ సేన సముద్రము వంటిదై జల
జస్తువుల ధ్వనులతో గూడియున్నది. ఆ సేనా సాగరమునకు నావలిగట్టు కాన
రాదు. ఇట్టి వరుణుని పేన గొప్ప సాగరమేయగుచున్నది.

(నలపక్షమున) అనలుని సేన పెక్కు మార్గములలో సంపరించుచున్నది.
అది పెక్కు శత్రువులను సంహరింపగల దేహములతో గూడియున్నది. ఆసేన
భుజయుద్ధములతో విజయమందుచున్నది. ఆ సేనకు శత్రువులవలన ముట్టడి
లేదా అడ్డగింపు కానరాదు. ఇట్టి నలుని సేన పెక్కు ఖడ్గములు మున్నగు నాయు
ధములకు నిధిగానున్నది.

శ్లో॥ నాసీరసీమని ఘనధ్వని రన్య భూయాన్
కుమ్భీరవాన్ సమకరః సహదానవారిః
ఉత్పద్మకాననసఖః సుఖమాతనోతి
రత్నైరలంకరణభావమితై ర్నదీనః

22

ప॥వి॥ నాసీరసీమని - ఘనధ్వనిః - అన్య - భూయాన్ - కుమ్భీరవాన్ -
సమకరః - సహదానవారిః - ఉత్పద్మకాననసఖః - సుఖమ్ - ఆత
నోతి - రత్నైః - అలంకరణభావమ్ - ఇతైః - నదీనః.

అర్థము (వరుణ పక్షమున) నాసీరసీమని = ఆజలసేనయొక్క ముంగిట,
ఘనధ్వనిః = గొప్పధ్వని, భూయాన్ = అధికము, కుమ్భీరవాన్ =
మొసళ్ళు గల్గినదియు, సమకరః = మకరములతోఁగూడినదియు (కుంభీ
రములు, మకరములు మొసళ్ళలో జాతిభేదములు) సహదానవారిః =
శేషకాయయగు విష్ణువుతోఁగూడినదియు, ఉత్పద్మకానన సఖః;
ఉత్పద్మ = వికసితపద్మములయొక్క, కానన = వనములతో, సఖః =
కూడినదియునగు, నదీనః = నదులకు నీకుదైనట్టి యనగా త రయైనట్టి
సముద్రము, అలం = మిక్కిలి, కరణభావం = సాధనత్వమును,
ఇతైః = పొందినట్టి, రత్నైః = శ్రేష్ఠవస్తువులచే, అన్య = ఈ వరుణు
నకు, సుఖం = సుఖమును, ఆతనోతి = చేయుచున్నది.

(నలపక్షమున) ఘనధ్వనిః = మేఘధ్వని వంటి ధ్వనితో గూడినదియు,
భూయాన్ = పెక్కైనదియు, సమ - కరః = సమానమైన తొండము
కలదియు, ననగా పొడుగు, పొట్టి, లావు, సన్నము కాక మొదలునుండి
తుదివరకు సమానమైన తొండమును గలదియు, సహదానవారిః =
మదోదకముతోఁగూడినదియు, ఉత్పద్మకాననసఖః; ఉత్పద్మక =
పద్మకములను తెల్లనివచ్చలుగల, అనన = ముఖముతో, సఖః =
గూడినదియు, అలంకరణభావం = అలంకారముగానుండుటను, ఇతైః =
పొందినట్టి, రత్నైః = రత్నములచే, నదీనః = శూన్యము గానిదియునగు,
కుంభీ = పురుగు, సుఖం = సుఖముగా, నాసీరసీమని = సేనయొక్క

పూర్వభాగము, రవాన్ = బృంహిత ధ్వనులను, ఆతనోతి = చేయుచున్నది.

సమాసములు

(వరుణపక్షమున) నాసీరసీమని :- నాసీరస్య, సీమా = నాసీరసీమా. తస్మిన్ = నాసీరసీమని.

ఘనధ్వనిః :- ఘనశ్చాసౌధ్వనిశ్చ = ఘనధ్వనిః

కుంభీరవాన్ :- కుమ్మీరవాః అస్మిన్సంతీతి = కుమ్మీరవాన్.

సమకరః :- మః రైః సహవర్తత ఇతి = సమకరః.

సహదానవారిః :- సహదానవారిః యస్యసః = సహదానవారిః.

ఉత్పద్మకాననసఖః :- ఉత్పల్తానిచతాని, పద్మానిచ = ఉత్పద్మాని.

ఉత్పద్మానాం, కాననాని = ఉత్పద్మకాననాని. ఉత్పద్మకాననానాం, సఖా = ఉత్పద్మకాననసఖః.

నదీనః - నదీనామినః = నదీనః.

(నలపక్షమున) ఘనధ్వనిః :- ఘనస్యేవధ్వనిః యస్యసః = ఘనధ్వనిః,

కుంభీ :- కుంభః అస్య అస్తీతి = కుమ్మీ.

సమకరః :- సమః కరః యస్యసః = సమకరః

సహదానవారిః :- దానస్య, వారిః = దానవారి. సహదానవారి, యస్యసః = సహదానవారిః.

ఉత్పద్మకాననసఖః :- ఉద్గతాని, పద్మకాని, యస్మిన్ తత్ = ఉత్పద్మకం, ఉత్పద్మకేచతత్ ఆననంచ = ఉత్పద్మకాననం. ఉత్పద్మకాననస్య, సఖా = ఉత్పద్మకాననసఖః

అలంకరణభావమ్ :- అలంకరణస్య, భావః = అలంకరణభావః = తస్మై = అలంకరణభావమ్.

భావము

(వరుణపక్షమున) ముందుభాగము ననగా గట్టుదగ్గర గొప్పధ్వనిని గల్గి నక్రములు, మకరములను జాతులకుఁజెందిన మొసళ్ళతో వరుణునిసేన యనగా జలరాశి గొప్పఘోషను జేయుచున్నది. కడలిగట్టు నందున్నంతటిరొద కడలి నందుండదు. కావున కడలి గట్టుననే యీ మహాధ్వని వర్ణితము. మఱియు కడలి మధ్య శ్రీమహావిష్ణువు శేషశాయిగా వెలసియున్నాడు. అదిగాక నదీపతియగు సముద్రుడు వికసిత పద్మవనములతో గూడి యమూల్యములగు రత్నాది సాధనములతో నతనికి సుఖమునుఁగల్గించుచున్నాడు. 24

(నలపక్షమున) మేఘధ్వనివంటి ఘోకారముగల్గినదియు, అనేకమైనది యును, నంతట హెచ్చుతగ్గులు లేక సమమైన తొండముగలదియు, చానోదక ముతో గూడినదియు పద్మకములనెడి తామ్రవర్ణముగల బిందువులతోఁగూడి నదియు, రత్నాద్యలంకారములతో శోభించునదియునగు నీనలుని యేనుగ సుఖ ముగా యుద్ధ ప్రాజ్ఞుని మున ఘోకారములనుఁజేయుచున్నది. 22

శ్లో॥ సస్యందనైః ప్రహరణైః ప్రతికూలపాతం
కా వాహినీ న తనుతే పునరస్యనామ.
తస్యా విలాసవతి కర్కశతాశ్రితాయా
బ్రూమః కథం బహుతయా సికతా వయం తాః.

ప॥వి॥ సస్యందనైః - ప్రహరణైః - ప్రతికూలపాతం, కా - వాహినీ - న - తనుతే - పునః - అస్య - నామ - కస్యాః - విలాసవతి! - కర్కశతాశ్రితాయాః - బ్రూమః - కథం - బహుతయా - సికతాః - వయం - తాః.

అర్థము :— (వరుణపక్షమున) హే విలాసవతి! = ఓ దమయంత్రీ, అస్య = ఈ వరుణునికి సంబంధించినదైన, కాపునఃవాహినీ = ఏ నది, సస్యందనైః = ప్రవణముతో గూడిన అనగా, నవిచ్చిన్నముగా పాలు

నట్టి యనీ యర్థము. ప్రవహజైః = ప్రవాహములతో ననగా నలంతో, ప్రతికూలపాతం; ప్రతికూల = ఒక్కొక్క గట్టునందును, పాతం = పడుటను, నతనుతేనామ? = చేయదాయేమి? అనగా నొక్కొక్క గట్టును తప్పక పడవైచునని యర్థము. కించ = మఱియు, తస్యాః = ఆ నదికి సంబంధించినవియును, కర్కశతాశ్రితాః = కర్కశతా = కఠినమును, శ్రితాః = పొందిన, యాః = ఏ, సికతాః = ఇసుకలు గలవో, తాః = వానిని గూర్చి, బహుతయా = అధికముగానుండుటచే వయం = మనము, కథం = ఎట్లు వాని సంఖ్యను, బ్రూమః = చెప్ప గలము?

(నలపక్షమున) సస్యందనైః = రథములతో నుపలక్షితములగు, ప్రవహజైః = చిట్టిబండల తోడ, అస్య = ఈ నలునియుక్క, కాపునర్వాహినీ = ఏసేన, ప్రతికూలపాతం: ప్రతికూల = ప్రతికూలులైన శత్రువుల యొక్క, పాతం = నాశమును. నతనుతే = చేయదా? (కించ = మఱియు) కర్కశతాశ్రితాః = కర్కశత = వందలకొంది తెల్ల గుఱ్ఱములను, ఆశ్రితా = పొందిన, తస్యాః = ఆ సేనయొక్క, అసికతాః = ఖడ్గధారిత్రములను గూర్చి, బహుతయా = అధికముగా నుండుటచే, వయం = మనము, కథం = ఎట్లు, బ్రూమః = లెక్కించి చెప్ప గలము.

భావము :

(వరుణపక్షమున) ఓ దిమయస్తీ! ఈ వరుణునికి సంబంధించిన యేనది యవిచ్చిన్నముగా పాటు ప్రవాహముల తోడను, నలలతోడను, గట్టులను పడగొట్టుట లేదు. తప్పక పడగొట్టుచున్నది. మఱియు నానదికి సంబంధించిన కఠినములగు నిసుకలు లెక్కలేనివి కాన వానిగూర్చిన లెక్కను మనమెట్లు చెప్పగలము.

(నలపక్షమున) మహారథములతో గూడిన యువరథములతో సాగుచున్న యానలునకి సంబంధించిన యేసేన ప్రతికూలులగు శత్రువులను సంహరించదు.

తప్పక సంహరించును. వందలకొంది తెల్లగుట్టములతో బ్రకాశించు నా సేనలో ధర్మధారులు పెక్కులు. వారిని లెక్కించి యెట్లు చెప్పగలము.

శ్లో॥ శోణం పదప్రణయినం గుణమన్యపశ్య
కిచ్చాన్య సేవనపరైవ నరస్వతీ సా.
వీనం భజన్య సుభగం భువనాధినాథం
కేవా భజన్తి తమిమం కమలాశయాన.

24

ప॥వి॥ శోణం - పదప్రణయినం - గుణమ్ - అన్య - పశ్య - కిం - చ -
అన్య - సేవనపరా - వీవ - నరస్వతీ - సా - వీనం - భజన్య -
సుభగం - భువనాధినాథం - కే - వా - భజన్తి, తమ్ - ఇమం -
కమలాశయా - న.

అర్థము :- (వరుణపక్షమున) హేసుభగే = ఓ సౌభాగ్యవతి! అన్య = ఈ
వరుణునియొక్క, పదప్రణయినం = పాదముల యందాసక్తి గల్గిన,
గుణం = గుణముగల్గిన. యనగా రక్తవర్ణమగు జలముగల్గిన, శోణం =
శోణమును పేరుగల్గిన నదమును, పశ్య = చూడుము. కించ = మరియు
సా = ఆనరస్వతీ నదియు, అన్య = ఈవరుణునికి, సేవనపరైవ =
సేవయందాసక్తి గల్గినదే. తతః = అందువలన, భువనాధినాథం;
భువన = ఉదకములకు, అధినాథం = ప్రభువైన, సుభగం = సౌంద
ర్యవంతుడగు వరుణుని, భజన్య = పొందుము. తమ్ = ఆ, ఇమం =
ఈవరుణుని, కేవా = ఎవ్వరు, లేక-వీ, కమలాశయా, కమలం = జలము
నకు, ఆశయా = ఆశ్రయములగు కొలనులు, కమలం = ఉదకమందలి,
ఆశయా = ఆశచే, నభజన్తి = పొందదు లేదా పొందవు.

(నలపక్షమున) = అన్య = ఈ నలునియొక్క, పదప్రణయినం =
పాదములయందాసక్తి గల్గిన, అనగా పాదతలమునందు కానవచ్చు,
శోణం ఎట్టదీ, గుణం = గుణమును, పశ్య = చూడుము. అది భాగ్య
విహ్నుము. (కించ) = మరియు, సా = ఆనరస్వతీదేవి, అస్మైవ =

ఈనలునియొక్కయే, సేవనపరా = సేవించుటలో నాసక్తిగల్గినది. అనగా నితడు లక్ష్మీ సరస్వతుల కిటువురికిని నివాసస్థానమని యర్థము. తతః = అందువలన, భువనాధి నాథం = లోకములకధిపతియగు. సుభగం = సుందరుడైన ఏనం = వీనిని, భజస్య పొందుము. కేవా = ఎవ్వరు తమ్ = ఆ. ఇమధు = ఈనలుని, కమలాశయా; కమలా = లక్ష్మి యందలి, అశయా = ఆశచే, నభజన్తి = పొందరు.

సమాసములు :

(వరుణపక్షమున) కమలాశయా:-

కమలే, ఆశా = కమలాశా, తయా = కమలాశయా. లేదా కమ-స్య ఆశయా. = కమలాశయా. (వరుణ నల పక్షములయందు)

పదప్రణయినం :- పదయోః ప్రణయీ = పదప్రణయీ, తమ్ = పద ప్రణయినమ్.

సేవనపరా :- సేవనేపరా = సేవనపరా.

భువనాధినాథం :- భువనస్య, అధినాథః = భువనాధి నాథః, తమ్ = భువనాధినాథం.

(నలపక్షమున) కమలాశయా - కమలాయామాశా = కమలాశా, తయా = కమలాశయా.

భావము :

(వరుణపక్షమున) ఈ పక్షముని పాదములను సేవించునట్టి యెట్టి నీరు గల్గిన శోణనదమును చూడుము. అట్లే సరస్వతినదీయు నితని సేవించునదే అసక్తమైయున్నది. ఏలయునగా - ఇతడు సకలనదీ నదములకును, ప్రభువు గదా? అట్టి జలాధిపతియగు వరుణుని పొందుము. ఇట్టి సౌభాగ్యముగల వరుణుని జలాధారములగు కొలంకులు లేదా జలమందలి యాశచే ప్రజలు మున్నగు వారు ఏలయాశ్రయింపరు. తప్పక యాశ్రయింపగలరు.

(సలవక్షమున) - ఈనలుని పాదము క్రింద తాను వర్జమును జూడుము. ఇట్లు కలియదుగు ఎఱ్ఱగనుండుట భాగ్యవిహీనుము. మఱియు ఎఱ్ఱవతయగు సరస్వతీయు నితనినాశ్రయించి యున్నది. అనగా నితడు యక్షి సరస్వతుల జువరికిని నివాసస్థానము. అందువలన లోకనాథుండును సుందరుడునగు నీతనినాశ్రయంపుము. ఎవ్వరు ధనకాంక్షచే నితనినాశ్రయంపరు? 24

శ్లో॥ శక్కులతాతతి మనేకనలావలమ్బాం
వాణీ స వర్ధయతు తావదభేదితేయం.
భీమోద్భవాం ప్రతిసలేచ జలేశ్వరేచ
తుల్యం తథాఽపి యవదర్ధయదత్ర చిత్రమ్. 25

ప॥వి॥ శక్కులతాతతిమ్ - అనేకనలావ-మ్బాం - వాణీ - స - వర్ధయతు -
తావత్ - అభేదికా - ఇయం - భీమోద్భవాం - ప్రతి - సలే - చ -
జలేశ్వరే - చ - తుల్యం - తథా - అపి - యత్ - అవదర్ధయత్ -
చిత్ర - చిత్రమ్.

అర్థము :— జలేశ్వరే = జలాధిపతియగు వరుణునియందును, సలేచ = నలుని
యందును, తుల్యం = సమానముగా, (ప్రయుక్తా) ప్రయోగించబడిన,
భైమీంప్రతి = దమయన్ని గూర్చి. అభేదికా = రెండిలో నొక్కదానిని
నిర్ణయించుటకు సాధనముకాని, ఇయం = ఈ సరస్వతీదేవి యొక్క
వాక్కు, అనేకనలావలమ్బాం; అనేక = పెక్కైన, నల = నలులను,
అవలమ్బాం = ఆశ్రయముగా గల్గిన లేదా, అనేక = పెక్కైన. నల
నలమవి చెప్పబడు తెగగొట్టుటకు సాధ్యముగాని గడ్డిని నాధారముగా
గల్గిందై, శక్కులతాతతిమ్ = సందేహములనెడి తీగల సంతతిని, స
వర్ధయతుతావత్ = భేదింపకయుండు గాత - ఏయనగా సమానధర్మ
ములుగల వస్తువును, జూచినపుడు సందేహము సహజము కాన సమా

నార్థకములైన సరస్వతీ వాక్కులు, వారిలో సత్కలుడెవ్వడను సందేహమును నివృత్తి చేయక పోవుటలో నాశ్చర్యము లేదు. తథాపి = అయినను, అవర్థయత్ ఇతియత్ = సంశయమును చేదించెననుట యేదికలదో, తత్ = అది, ఆత్ర = ఇచ్చట. చిత్రమ్ = ఆశ్చర్యకరమైనది. భేదనార్థకమైనపుడు ఏది చేదించలేదో అదియే యిచ్చట చేదించెను గాన విరోధము. కాన నాశ్చర్యకరమైనది. “అవర్థయత్ వర్థయామాస” అని వృద్ధ్యర్థమునుఁజెప్పుటవలన విరోధమునకు పరిహారము. నలయనుపేరు నలతీగెం సమాహమునువలె నలునినాధారముగాఁజెనుకొనిన ఇతడు నలుదా? ఇతడునలుదా? యను సందేహ పరమృరనిది ఖండించలేదు. పైగా వృద్ధినేపొందినది కాన నిది చాలా దయనీయమైనవిషయము. ఇచ్చట నన్వయ భేదముచే నర్థభేదములు పెక్కులుచెప్పఁబడుచున్నవి. -ఇయం= ఈసరస్వతి, భీమోద్భవాం=దయన్తియద్దేశించి, అనేకనలావమ్భాం; అనేక = పెక్కుండైన, వం = నలుతను, అవలమ్భాం = విషయముగా, గల్గిన, శజ్జాలతాతలిం = సంశయములనెడి తీగల సమాహమును, నవర్థయతుతావత్ = పూరింపకయుండనా? అనగా తప్పకవర్ధిల్లజేయునని యర్థము. లేదా - నవర్థయతు = నవర్ధికరోతు నూతనవృద్ధికలదిగా చేయదా? అనగా చేయుననియర్థము. యనగా, అభేదికా = నలవరుణులతో విశేషమును చూపనిదై యున్నది. సమాన ధర్మములను, జూచినపుడు సంశయము వర్ధిల్లునేగాని తఱుగదు (కాన) ఈ విషయమునందాశ్చర్యములేదు. అయినను నలునియందును, వరుణుని యందును సమానముగా నొక్కకాలమునందు సంశయంతా పరమృరను నభివృద్ధి చేయుటయను విషయమున నాశ్చర్యము గలదు ఏలయనగా నలవరుణులను విషయమునకు సంశయ కర్మత్వమేగానిసంశయకర్తృత్వములేదుగదా! లోకమునందు దూరమందున్న పురుషునియందు పురుషత్వమును, స్థాణుత్వమునుఁజెలిసికొనక, యూర్ధ్వత్వమనగా నెత్తుగా నుండుట యనుధర్మమును తదితర స్తంభసామ్యమును, తెలిసికొని, తటస్థుడగు పురుషుడు” స్థాణుర్వాపురుషోవా” అనిసందేహించును. కాని యాపురుషుడే” ఎత్తుగనున్నతన్ను ‘జూచుకొని” తన్ను “నేనాలేకస్తం

భూమి" యని సందేహింపడు. కావున నలవరణుల విషయమున, దమ
యనికి సందేహము సరియైనది. స్థావ్యాదివిషయములకు సందేహము
వచ్చిననే యాశ్చర్యమని యాశయము. విరోధపరిహారము - సమానకాల
మండ్రికముముగా, నలునియందు, శక్త్యాంతాతతిమ్; శం=సుఖమునకు,
కాలాంతతిం = నల్లదనముయొక్క యాధిక్యమును, నపర్యయతు =
వర్తిల్లిజేయదాయేమి? తప్పక వర్తిల్లిజేయునని యర్థము. అదియుక్తమే
- సరస్వతీదేవి పీనిని నలుడని చెప్పినచోనప్పుడు నాయెడ ననురక్తు
కాలగు దమయన్తి నేననెడి భ్రాంతితో పీనినే పరించియుండెడిది. కాని,
దానిని సరస్వతీదేవి చేయలేదు. ఏలయనగా; వరుణుని గూడశ్లేష
యందిమిడ్చి వర్తించినది కాన నలునియందు సుఖము కల్గినది ఒకవేళ
సరస్వతి నన్ను "నలుడే ఇతడని" చెప్పియున్నచో నప్పుడు నలుడను
బుద్ధిచే దమయన్తి నన్నే పరించియుండెడిది. కాని యామెయట్లు చేయ
లేదు. నాతో గూడినట్లే నలుని వర్తించినది. కాన దుఃఖముచే వరుణుని
యందు, నధికముగా నల్లదన మేర్పడినది. ఆనల్లదనముకూడ తక్కిన
నలుగురిని పరించనందువలన పెక్కుండు నలులను నాధారము జేసి
కొన్నది. లేదా నాయెడ సందేహముతో నొకవేళ వరుణుని పరించినచో,
నల సందేహమువలన నన్నుగూడ పరించవచ్చునని క్రమముగా నల
వరుణుల సందేహపరంపరలను వర్తిల్లిజేయుచుండినది. అనేక నలులను
విషయీకరించుకొనిన యమయన్తి యొక్క సందేహపతంపరను సరస్వతి
వాక్కులు చేసింపకయుండును గాత. ఏలయనగా ఆమె యొక్క వాక్కు
అభేదికా= నలవరుణుల భేదమును బ్రతిపాదింపజాలనిది. చేదించుటలో
శక్తి లేని కత్తి మున్నగునవి పెక్కు గడ్డిపోచలతో గూడిన తీగం
సమాహమును చేసింపక యుండుట యాశ్చర్యకరము గాదు. కాని
దమయన్తినుద్దేశించి, నలునివిషయమందును, వరుణుని విషయమందును,
సంశయ పరమృతను నొక్కకాలమందే తెగగొట్టె ననుట యాశ్చర్య
కరము. ఏదితెగగొట్టెదో అది తెగగొట్టె ననుట విచిత్రము. శాసందేహ
మువలన వరుణుని దమయన్తి పరించునని భ్రాంతి. అట్లేనలుడను సందేహ
ముతో తన్ను పరించునని వరుణునికి భ్రాంతి. వరుణునిచెప్పు శబ్దముండుట్లు

వలస, శ్లేష - వక్రకోక్తిమున్నగు వానినిఁదెలిసిన దమయన్ని వరుణుని పరించదను నిర్ధారణచే, నలునికి భ్రమ నశించును. నలునియందను రాగముగల దమయన్ని తన్నుచెప్పెడి శబ్దముండుటవలన, తన్ను వరింప నేరదను నిశ్చయముతో వరుణుని భ్రమ నశించును.

సరస్వతీదేవి నా పేరెత్తి నన్ను వర్ణించినది. కాన నన్ను దమయన్ని వరించునోలేదో యను సంశయము, వరుణునికి దీరినది. అట్లే యిప్పుడు నొక్కడనే మిగిలితిని కాన నాయందెయ్యమెయనురక్తురాలు, కాననన్నే వరింపఁగలదని నలుని సందేహము తీరినది. మున్నగు సర్థము లీసందర్భమున నూహ్యములు.

సమాసములు :

శక్ష్కాలతాతతిమ్ :- శక్ష్కాలతాతతిమ్ = శక్ష్కాలతాతతిమ్, శక్ష్కాలతానాం తతిమ్ = శక్ష్కాలతాతతిమ్, తామ్ = శక్ష్కాలతాతతిమ్.

అనేకనలావలమ్బం :- అనేకేచతే, నలాశ్చ = అనేకనలాః. అనేకనలాః, అవలమ్బః, యస్యాస్యా = అనేకనలావలమ్బం, తామ్ = అనేకనలావలమ్బమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి వరుణుని విషయమందును నలవిషయమందు సమాసముగను, వారి భేదమును వెల్లఁడిఁజేయ చాలనిదిగను, దమయన్ని నుద్దేశించి చెప్పిన వాక్కు పెక్కునలులను (నలమనెడి పెక్కు గడ్డిపోచలను) నాధారముగాగొని సందేహ పరమృతను భేదింప జాలదు. ఏలయనగా, సమాస దర్శములను, అనగా నుచ్చైస్త్రము మున్నగు ధర్మములను, జూచి స్తంభాదులయందు సంశయము గల్గుట సహజముకాని “అవర్థయత్”ని భేదించినట్లు చెప్పుట విరుద్ధము. కాని “వృధు” ధాతువునకు వర్థనార్థమునుఁజెప్పుటచే, బరిహారము. తక్కిన విశేషార్థములు ప్రైవివరణమున స్పష్టములు.

శ్లో॥ బాలాం విలోక్యవిబుధై రపిమాయితైః
రచ్చద్మితామియమలీకనలీకృతస్యైః।
ఆహస్మతాం భగవతీ నిషధాధిరాజం
నిర్దిశ్యరాజపరిషత్పరిశేషభాజమ్॥

26

పా॥ బాలాం - విలోక్య - విబుధైః - అపి - మాయితైః - తైః - ఆచచ్చద్మితామ్ - ఇయమ్ - అలీకనలీకృతస్యైః - ఆహ - స్మ - తాం - భగవతీ - నిషధాధిరాజం - నిర్దిశ్య - రాజపరిషత్ పరిశేషభాజమ్.

అర్థము - అథ = పిదప, ఇయం = ఈ, భగవతీ = పూజ్యురాలైన సరస్వతి
తాం = ఆ, బాలాం = దమయన్తిని, మాయితైః = మాయావులగు
(అతవ = కావుననే) అలీకనలీకృతస్యైః అలీకనం = అసత్యనలు
లుగా, కృత = చేయబడిన, స్యైః = స్వస్వరూపములు గల్గిన,
తైః = ఆ, విబుధైరపి = దేవతల చేతను, ఆచచ్చద్మితాం = మోస
గొప్పబడిన దానినిగా, విలోక్య = చూచి, రాజపరిషత్పరిశేషభాజం,
రాజపరిషత్ = రాజసభయందు, పరిశేష = మిగిలియుండుటను,
భాజం = పొందిన, నిషధాధిరాజం = నిషధరాజగునలుని, నిర్దిశ్య =
చూపి, ఆహస్మతాం = చెప్పదొడగినది. “పరివేషభాజమ్” అనుపాఠమున
నుసరించి, రాజపరిషత్పరివేషభాజం, రాజపరిషత్ = రాజసభయను పరి
వేషముననగా పరిధిని, భాజం = పొందిన, నలం = నలునిగూర్చి
(ఇందువలన నలునకు చంద్రత్వము ధ్వనించుచున్నది.) ఆహస్మతాం =
చెప్పదొడగెను.

సమాసములు :

మాయితైః :— మాయావహంతి స్థితి - మాయినః, తైః = మాయితైః.

ఆచచ్చద్మితామ్ :— చచ్చద్మితామ్ = చచ్చి, చచ్చినః భావః, చచ్చితాః

న, చచ్చితా = ఆచచ్చద్మితా, తామ్ = ఆచచ్చద్మితామ్.

అలీకనలీకృతస్యైః :— అలీకనలీకృతాని, స్వాని, యై = అలీకనలీ
కృతస్వాని, తైః = అలీకనలీకృతస్యైః.

నిషదాధిరాజం :— నిషదానాం అధిరాజః = నిషదాధిరాజః, తం = నిషదాధిరాజమ్

రాజపరిషత్ పరిశేషభాజమ్ :— రాజ్ఞః, పరిషత్ = రాజపరిషత్, రాజపరిషతః, పరిశేషః = రాజపరిషత్ పరిశేషః, రాజపరిషత్ పరిశేషం, భజతీతి = రాజపరిషత్ పరిశేషభాజ్, తమ్ = రాజపరిషత్ పరిశేషభాజం,

భావము :

పూజ్యులగు సరస్వతి, యా దమయంతిని మాయను ధరించి యసత్య నం స్వరూపమును దాల్చిన యాదిక్పాలురచే వంచించబడని దానినిగనే గ్రహించినది. ఏలయనగా నా దమయంతి నలబుద్ధిచే వారిని వరించలేదు. ఆ రాజసభ యందుఁజి వరకు మిగిలిన నలుగుఁ జేతితో జూపించి యామె చెప్పఁబొడగినది.

శ్లో॥ అత్యాజి లబ్ధ విజయప్రసవ స్త్వయా కిం
విజ్ఞాయతే రుచిపదం న మహిమహేంద్ర్యః.
ప్రత్యర్థి దానవశతాఽఽహిత చేష్టయాఽసౌ
జీమూతవాహన ధియం నకరోతి కస్య॥ 27

ప॥వి॥ అత్యాజిలబ్ధవిజయప్రసవః - త్వయా - కిం, విజ్ఞాయతే - రుచిపదం -
న - మహిమహేంద్ర్యః - ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయా - ఆసౌ -
జీమూతవాహనధియం - న - కరోతి - కస్య.

నలునితో నొక్కొక్క శ్లోకమునందు క్రమముగా నింద్రాదులను క్షేపితో
మఠించి 27 నుండి 30 శ్లోకములవరకును వర్ణించుచున్నాడు.

అర్థము :- (నలపక్షమున) అత్యాజి - లబ్ధవిజయప్రసవః; అత్యాజి = గొప్పయుద్ధ
ముల నందు, లబ్ధ = పొందబడిన, విజయప్రసవః = జయమున ఫలము
గల్గిన, రుచిపదం = నీ యనురాగస్థానమైన, మహిమహేంద్ర్యః = భూమికి
దేవేంద్రుడైన (నలుడు), కింనవిజ్ఞాయతే = తెలుచుబడలేదా యేమి?
ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయా; ప్రత్యర్థి = యావఱకు విషయమున

దానవశతా = దానాధీశులచే, అహిత = చేయబడిన, చేష్టయా = చేష్టచే,
అనగా దానమనెడి చేష్టచే, అసౌ = ఈ నలుడు, కన్య = ఏవనికీ,
జీమాతవాహన = జీమాతవాహనుడను మహాత్మాగియగు విద్యాధర
రాజు అనెడి, ధియం = బుద్ధిని, నకరోతి = చేయడు? కాన నితడు
నలుడని భావము.

(ఇంద్రపక్షమున) లబ్ధవిజయప్రసవః; లబ్ధ = పొందబడిన, విజయ =
జయమున, ప్రసవః = పుత్రుడుగాగల్గిన, రుచిపదంః రుచి = తేజస్సు
లకు, పదం = స్థానమైన, మహి = నిత్యోత్కృష్టము గల్గిన, మహేంద్రః =
దేవేంద్రుడు, త్వయా = నీచేత, అత్యాజి = విడువబడెను, (ఇతి) =
అని, కింనవిజ్ఞాయతే = తెలియబడలేదా యేమి? తప్పక తెలియబడినది.
ప్రత్యర్థిదానవశతాఽహితచేష్టయా; ప్రత్యర్థి = శత్రువులైన, దానవ
శత = వందలకొలది రాక్షసుల విషయమున, అహిత = చేయబడిన,
చేష్టయా = చేష్టచే ననగా శత్రువులను నాశము చేయుట కనుకూలమైన
పౌరుషముచే, అసౌ = ఇతడు, కన్య = ఎవ్వనికీ, జీమాతవాహనది
యం = మేఘవాహనుడనుబుద్ధిని ననగా నింద్రుడను బుద్ధిని, నకరోతి =
చేయడు? అనగా తప్పక చేయగలడు.

సమాసములు :

(నలపక్షమున) అత్యాజి-లబ్ధవిజయప్రసవః :— అత్యంతః, అజయః =
అత్యాజయః, అత్యాజిః, లబ్ధః = అత్యాజి-లబ్ధః, విజయదీప్రసవః =
విజయప్రసవః, అత్యాజి-లబ్ధః విజయప్రసవః, యన్యసః = అత్యాజి-లబ్ధ
విజయప్రసవః.

రుచిపదంః:- రుచే, పదం = రుచిపదమ్.

మహిమహేంద్రః :- మహ్యః, మహేంద్రః = మహిమహేంద్రః.

ప్రత్యర్థిదానవశతాఽహితచేష్టయా :- అర్థిః, అర్థిః, విషయే =
ప్రత్యర్థి దానవశతా = దానవశతా, ప్రత్యర్థి, దానవశతా = ప్రత్యర్థి

ప్రసర్థిదానవశతా, ప్రతర్థి దానవశతయా హితా = ప్రత్యర్థిదానవశ
తాఽఽహితా, ప్రత్యర్థిదానవశతాహితాచసా, చేష్టాచ = ప్రత్యర్థిదాన
వశతాహితాచేష్టా, తయా = ప్రత్యర్థిదానవశతాహితాచేష్టయా.

జీమూతవాహనధియం :- జీమూతవాహనఇతిధీః = జీమూతవాహనధీః.
తామ్ = జీమూతవాహనధియం.

(ఇంద్రపక్షమున) అబ్ధివిజయప్రసవః :- విజయ, ఏవ, ప్రసవః =
విజయప్రసవః = విజయప్రసవః, అబ్ధిః, విజయప్రసవః, యేనసః =
అబ్ధివిజయప్రసవః.

రుచిపదం :- రుచీశం, పదం = రుచిపదం.

మహీ :- మహాః, అస్యత స్తీతి = మహీ

జీమూతవాహనధియం :- జీమూతః, వాహనం, యస్యసః = జీమూత
వాహనః, జీమూతవాహనఇతి, ధీః, యస్యసః, = జీమూతవాహనధీః,
తామ్ = జీమూతవాహనధియమ్

భావము :

(నలపక్షమున) (ఓ దమయంతీ) గొప్ప యుద్ధములయందు విజయమును
ఫలమును సంపాదించినవాడును, నీయెడ ననురాగము గల్గినవాడును, భూలోక
మునకు ఇంద్రుడైన నలమహారాజును నీవు దిలిసికొనలేదా యేమి? యాచకుల
విషయమున దాననైష్ఠ గల్గిన యాతని త్యాగము, ఆతనియందు జీమూతవాహను
డను మాహావానపరుని బుద్ధినిగల్గించదాయేమి? అనిగా తప్పకకల్గించునని
యాశయము. జీమూతవాహనుడను విద్యాధరరాజు నాగానంద నాటకమునందు
గరుడునికాహముగా నేర్పడిన శంఖచూడ డను సర్పమునకు బదులు తాను
ఆహమై యాతనిని రక్షించెననెడి గాథ యిటు నను సందేయము. 27

(ఇంద్రపక్షమున) ఓ దమయంతీ! అర్జునుని బుత్రునిగా బడసినవాడై
పరాక్రమములకు స్థానభూతుడై, నిత్యోత్సవము ను బడయుచున్నవాడై, నీచే
మృత్యువశ విశ్వవిశేష దేవేంద్రుడు నీకు తెలియరా యేమి? తప్పక నీకు తెలి

యును. ఇతడు శత్రువులై పరాక్షసులను వధంకొంది. మందిని సంహరించెడి హిరుషముచే మేఘవాహుడనగా నింద్రుడను బుద్ధి నెవ్వరికిఁ గల్గింపడు. అందఱిని కల్గించునని యాశయము.

ఇంద్రపక్షమున ఇతడు ఇంద్రుడుగా నిశ్చయింపదగినవాడు. అర్జునుని కుమారునిగా బొంది పంశ విస్తరణమును సంపాదించుకొనినవాడు. లేదా జయ స్తుడను బుత్రుని గలవాడు. ఇతడు, రుచిపదం = లేజస్సులకు, స్థానమైన వాడు. మహి = ఉత్సవములు గలవాడు మఱియు నితడు ప్రత్యర్థి దానవశతాఽహితచేష్టయా; ప్రత్యర్థిదానవ = శత్రువులగు రాక్షసుల విషయమున, అహిత = ప్రతికూలమగు చేష్టలచే, ఇంద్రబుద్ధి నెవ్వరికిని గల్గింపడు. లేదా - అయం = ఈ యింద్రుడు, త్వయా = నీచే. కిమ్ = ఏల, అత్యాజి = విదవఁ బడెను. అయం = ఇతడు, విజ్ఞాయతేన? = విజ్ఞాడువలె నాచరించుట లేదా? తప్పక విజ్ఞాడే. అట్లే రుచిపదం = కాంతికి స్థానము, న = కాదా? మహి = ఉత్సవమందు కాదా? ఇటువంటి వానినిఁ జరిత్యజించుటలో గారణము తెలియుట లేదు. మహేస్త్రుడు నీచేఁ దెలియబడియే విడువఁబడెను. కాన నీవు చేసినది యుక్తమే? లబ్ధవిజయప్రసరః = లబ్ధ = పొందఁబడిన, వి = గరుడపక్షితో (అమృతముఁ దెచ్చునపుడు) జయప్రసరః = జయము యొక్క అధిక్యము గల వాడు - అనగా గరుడునిచే నోడింపబడినవాడని యర్థము. అట్లే అరుచిపదం = అననురాగమునకు స్థానము. అట్లే నమహి = ఉత్సవరహితుడు. ఏల యనగా నెల్లప్పుడును నతనికి రాక్షస భయము. అట్టి మహేస్త్రుడు నీకుఁ దెలియదా యేమి? అనగా తెలియబడినవాడే యని యర్థము. లేదా అత్యాజిలబ్ధవిజయ ప్రసరః; అత్యాజి = గొప్పయుద్ధముల యందు, లబ్ధ = పొందఁబడిన, వి = గరుడపక్షితో, జయప్రసరః = విజయవ్యాప్తి గలవాడనియు నర్థము. గరుడుని తల్లియగు వివత సవతిరాలిచే నోడింపఁబడి యామెకు దాని గావించబడినది. అపుడామె పుత్రుడు గరుడును స్వర్గమునకుఁ బోయి యింద్రునితో యుద్ధము జేసి యాతని జయించి యమృతముఁదెచ్చి తల్లిని దాహము నుండి విడిపించెనను ఘరాజగళ మున నమ సంధేయము.

శ్లో॥ యేనామునా బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వ
రాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా బభూవే.
ఆవర్జనం తమనుతే నను సాధు నామ
గ్రాహం మయా నలముదీరిత మేవమత్ర॥ 28

ప॥వి॥ యేన - అమునా - బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మ
హసా - బభూవే - ఆవర్జనం - తమ్ - అను - తే - నను - సాధు.
నామగ్రాహం - మయా - నలమ్ - ఉదీరితమ్ - ఏవమ్ - అత్ర.

అర్థము :- (నలపక్షమున) యేన = ఏ, అమునా = ఈనలునిచే, బహువిగాఢ
సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహిమా, బహు = అధికముగా,
విగాఢ = అభ్యస్తమైన, సురేశ్వర = ఇంద్రులయొక్క. అధ్వ =
లోకరక్షణరూపమైన మార్గముగల, రాజ్య = రాజ్యమునందు, అభిషేక
= అభిషేకముచే. వికసత్ = వికసించు, మహసా = ఉత్సవములుగల
వాడుగాగాని, లేదా తేజస్సులుగలవాడుగా గాని, బభూవే = ఉండఁబడుట
యేర్పడినది అత్ర = ఈ సభయందు, మయా = నాచే. నామగ్రాహం
= పేరెత్తి. ఏవం = ముందు చెప్పిన ప్రకారముగా, ఉదీరితం = చెప్పఁ
బడిన, నలం = నలుడను పేరుగన, తం = వానిని, అను = అనుస
రించి, అనగా లక్ష్యమునందుంచుకొని, తే = నీయొక్క, ఆవర్జనం =
ఆకర్షణ, సాధును = యుక్తముగదా! ఇతిదే సత్యనలుడు వీనిని వరిం
చుట యుక్తమే యని యర్థము.

(ఆగ్నిపక్షమున) యేన = ఏ, అమునా = ఈఆగ్నిచే, బహువిగాఢ
సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా, బహు = అధికముగా,
విగాఢ = పలువబడిన, సురేశ్వర = ఇంద్రుడుమున్నగు దేవతలుగల్గిన
అధ్వర = యాగములందు ఆశ్వి = ఘృతములను, అభిషేక = లోపల
ఘోయుటవలన, వికసత్ = వర్ధిల్లు, మహసా = తేజస్సుగలవాడుగా,

బహువే = కిందబడుట (కలసు) అత్ర = ఈ సభయందు. మయా = నాచే, నామగ్రాహం = పేరెత్తి, ఏవం = ముందుచెప్పిన ప్రకారము, తదీరితం = చెప్పబడిన, ఆనలం = అగ్నిదేవుని, ఆను = అనుసరించి యనగా లక్షము గావించుకొని, తే = నీయొక్క, అవరవం = ఆకర్షణ, సాధునసు = యుక్తమేగదా.

సమాసములు :

(నలపక్షమున) బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా :- బహు విగాధః = బహువిగాధః. సురేశ్వరస్య, అధ్వా = సురేశ్వరాధ్వా. బహువిగాధః, సురేశ్వరాధ్వా, యస్మిన్ తత్ = బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వ. బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వ, చ, తద్, రాజ్యంచ = బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యం, బహువిగాధ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యే, ఆభిషేకః = బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకః, బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకాత్, వికసంతి, మహాంసి, యన్మనః = బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక విక సన్మహాః. తేన = బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వ రాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా .

నామగ్రాహం :- నామ, గృహీత్వా = నామగ్రాహమ్.

(అగ్నిపక్షమున):-బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకవికసన్మహసా: బహు, విగాధాః, = బహువిగాధాః సురేశ్వరాః, యేషతే = బహువిగాధ సురేశ్వరాః, బహువిగాధసురేశ్వరాశ్చతే, ఆధ్వరాశ్చ = బహువిగాధ సురేశ్వరాధ్వరాః బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరేషు ఆజ్యాని = బహువిగాధ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాని, బహువిగాధసురేశ్వరాజ్యానామభిషేకః = బహు విగాధ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకః. బహువిగాధ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకేన, వికసన్తి మహాంసి, యన్మనః = బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహాః. తేన = బహువిగాధ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా

భావము :

(నలపక్షమున) ఈ నలుడు పెక్కు విధములుగా నత్య సమైన ఇంద్రుని లోకపాలక మార్గముగల రాజ్యమునుదలి యభిషేక్తుడే సుత్సవమునుగాని

ప్రతాపములనుగాని వర్తిల్లజేసికొనినవాడై యుండెను. ఈ సభయందు నాచే పేరెత్తి చెప్పబడిన నలుడను పేరు గల్గిన యాతనిని (గూర్చి) నీకు ఆకర్షణ యుండుట యుక్తము గదా. కాన నీతిడే యాసత్యనలుడు. ఇతనిని వరించుట యుక్తము.

(ఆగి పక్షమున) ఈ యగ్ని పటమాటు పిలువబడిన యింద్రాదులుగల యజ్ఞములయందు పుత్రములవలన దడుపబడినవాడై, వర్తిల్లు తేజస్సు గల్గి యుండెను. ఈ సభయందు పేరు పెట్టి పిలువబడిన, అనలుడను పేరుగల యితనిని (గూర్చి) నీయాకర్షణ యుక్తముగదా ఇతడే సత్యనలుడు. నీనిని వరించుట యుక్తమని యర్థము. 28

శ్లో॥ యచ్చణ్డిమారణవిధివ్యసనజ్ఞః తత్త్వం
బుద్ధ్యాశయాశ్రితమముష్య చ దక్షిణత్వం.
సైషా సలే సహజరాగభరాదముష్మిన్
నాత్మానమర్పయితుమర్హసి ధర్మరాజే. 29

ప॥వి॥ యత్ - చణ్డిమా - రణవిధివ్యసనం - చ - తత్ - త్వం - బుద్ధ్యా -
ఆశయాశ్రితమ్ - అముష్య - వ నక్షిణత్వం - సా - ఏషా - సలే
- సహజరాగభరాత్ - అముష్మిన్ - న - ఆత్మానమ్ - అర్పయితుమ్
- అర్హసి - ధర్మరాజే

అర్థము :- (నలపక్షమున) అముష్య = ఈ నలునియొక్క, చణ్డిమా = యుద్ధములయందు అధికమైన క్రోధ స్వభావము, రణవిధౌ = యుద్ధము చేయుటయందు, వ్యసనంచ = ఆసక్తియు, ఆశయాశ్రితం, ఆశయ = చిత్తమును, ఆశ్రితం = ఆశ్రయించిన, దక్షిణత్వం = దాక్షిణ్యము, ఇతియత్ = అనునదేదికలదో, తత్ = అదియంతయు, బుద్ధ్యా = విచారించి, సా, ఏషా = ఆ, యీ, త్వం = నీవు, అముష్మిన్ = ఈ, ధర్మరాజే = ధర్మమును ప్రధానముగా గల్గిన, సలే = నలునియొప్పు,

సహజరాగభరాత్, సహజ = స్వభావసీతమైన; రాగ = అనురాగము
యొక్క, భరాత్ = అతిశయమువలన, ఆత్మానం = తన్ను, అర్చయి
తుం = అర్పించుకొనుటకు, నార్హసి = అర్హురాలవుకావా? తప్పక అర్హు
రాలవేయని యర్థము,

(యమ పక్షమున) హేచణ్డి = ఒక్కోధన్వభావురారా! అముష్య = ఈ
యమునియొక్క, మారణవిధి వ్యసనంచ, మారణవిధి = చంపెడి కార్య
మందలియాసక్తియు, ఆశయా = దిక్క నెడి కారణముచే, శ్రితం =
పొందఁబడిన, దక్షిణత్వం = దక్షిణదిక్కున కభిపత్యై యుండుట
యును, తత్ సర్వం = అదియంతయు, తత్త్వం = యథార్థము, బుద్ధ్యా =
దీనిని విచారించి, సైషా = ఆయా, (త్వం = నీవు) అనలే = నలుని
కందె భిన్నమైన, అముష్మిన్ = ఈ, ధర్మరాజే = యమధర్మరాజు
నందు, సహజరాగభరాత్ = సహజమైన రాగాతిశయము వలన, ఆత్మా
నం = తన్ను, అర్చయితుం = అర్పించుటకు, నార్హసికిం = అర్హుర
ాలవు కావా యేమి?

సహసములు :

(నలపక్షమున) రణవిధివ్యసనం :- రణస్య, విధిః = రణవిధిః, రణ
విధౌ, వ్యసనం = రణవిధివ్యసనం.

చణ్డిమా :- చణ్డిస్య, భావః = చణ్డిమా.

ఆశయాశ్రితమ్ :- ఆశయంత్రాశ్రితం = ఆశయాశ్రితం, తత్ = ఆశయా
శ్రితమ్.

సహజరాగభరాత్ :- సహజశ్చాసౌ, రాగశ్చ = సహజరాగః, సహజ
రాగస్యభరః = సహజరాగభరః, తస్మాత్ = సహజరాగభరాత్.

ధర్మరాజే :- ధర్మప్రధానోరాజా = ధర్మరాజః, తస్మిన్ =
ధర్మరాజే.

(యమపక్షమున) :- మారణవిధివ్యసనం :- మారణస్య, విధిః, = మారణవిధిః. మారణవిధౌ, వ్యసనం = మారణవిధివ్యసనం.

ఆనలే :- ననలః = అనలః, తస్మిన్ = అనలే.

భావము :

(నలపక్షమున) యద్ధాచరణమునందు అతనికి శత్రువుల ప్రాణములు తీయుటయే వ్యసనము. అనగా నతడు సమస్త శత్రువులను సంహరించునని యర్థము. అనగా నితనికి యద్ధము చేయుట ఒక వినోదమని భావము. లేదా యాతనికి క్రూరకృత్యమే యద్ధమునందు వ్యసనము. అట్టిసీవు ఈతని మనస్సు నందున్న దక్షిణత్వమును, సరళస్వభావమును, తెలిసికొనిగాని యాతని హస్తమున నెలకొనిన దాన శూరత్వమును, దెలిసికొనిగాని ధర్మసహిత్యుడో లేక ధర్మముతో విరాజిల్లుచున్నాడోయగు నీనలునియందు సహజమగు ననురాగాతిశయము వలన నీ యాత్మను నర్పించుటకు తగియున్నావు. శూరత్వ - దాతృత్వ - ధార్మికత్వాదు లతనియందమరి యుండుటవలన నితడు నీకు పరజీయుడు. ౭౪

(యమపక్షమున) :- ఓ కోపశీలరాలవగు దమయంత్రీ! ఈ యముని యొక్క మారణ వ్యాపారాసక్తిని, దక్షిణ దిగ్వాసమును, తెలిసికొని సీవు నల భిచ్ఛుడును, నలసవ్యభుజునగు నీ ధర్మరాజునందు ననగా యముని యందుసహజానురాగముతో కలియనర్హురాలవు. సమస్త జీవదాశి ప్రాణము లతని కధీనములు. దక్షిణ దిక్కున కధిపతి కాన నాదరింప దగినవాడు. నలునికంటె నితరుని పేరును వినినంతటనే కోపించు స్వభావము గల్గుటచే చణ్డియైన యో దమయంత్రీ! ఎల్లప్పుడు సమస్త ప్రాణుల ప్రాణములను హరించుట యను వ్యసనమే యితని దోషము. దిక్కుచే దక్షిణుడు, కపటముచే సరళత్వమును, నుదారత్వమును నితడు సంపాదించెను. ఈ విషయములను, దెలిసికొని సీవు నలునికంటె తిన్నుడైన యీతనియందు నాత్మను నర్పించుట తగదు. అతనియందు నీకు అసహజరాగధరము అనగా సహజానురాగము లేదు కాన నందువలనను నితడు పరింపదగదని యాశయము.

శ్లో॥ కిం తే తథా మతి రముష్యయథా శయః స్యాత్
త్వత్పాణి పీడన వినిర్మిత యేన పాశః.

కాన్మానవానవతి నో భువనం చరిష్టు

రాసావముత్ర స రతా భవతీతి యుక్తమ్॥ 30

పూ॥ కిం - తే - తథా - మతిః - అముష్య - యథా - ఆశయః - స్యాత్ -
త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే - అనపాశః - కాన్ - మానవాన్ - అవతి -
నో - భువనం - చరిష్టుః - స - అసౌ - అముత్ర - స - రతా -
భవతి - ఇతి - యుక్తమ్.

అర్థము :- (నలపక్షమున) పేవత్సే = ఓ బిడ్డా! త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే;
త్వత్ = నీయొక్క, పాణిపీడనవినిర్మితయే = పాణిగ్రహణమును
చేయుటకొఱకు. అనపాశః = అభిలాషతో గూడిన, తే = నీయొక్క,
మతిపీ = బుద్ధియు, తథా = ఇట్లే అనపాశా = అభిలాష సహితమైన
దిగా, స్యాత్ కిం = అగునా యేమి? అభిలాషతో గూడినదై నదో నది
యుక్తమే యని యర్థము. అసౌ = ఈ నలుడు, భువనం = లోకము
ను, చరిష్టుస్సన్ = సంచరించునవడగుచు, కాన్ = ఏ, మానవాన్ =
మనుష్యులను, నో అవతి = రక్షింపడు? అరగా నందఱిని రక్షించుననియే
యర్థము. భవతీ = నీవు, అముత్ర = ఈ నలునియందు, రతా = అను
రక్తులారపు, నఇతి = కాకయుండుట, నయుక్తం = తగినదికాదు. ఇటు
వంటి పురుషునియందెల్లప్పుడును ననురక్తురాంవై యుండవలయునని
యాశయము.

(వరుణ పక్షమునందు) అముష్య = ఈ వరుణునికి సంబంధించిన,
శయః = అరచేయి, త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే, త్వత్ = నీయొక్క,
పాణిపీడన = పాణిగ్రహణముయొక్క, వినిర్మితయే = నిర్మాణమునకు,
నపాశః = పాశాయుధము లేనిదిగా, యథా = ఎట్లు, స్యాత్ = అగునో
తథా = అట్లు కావలయునని, తే = నీకు, మతికిం = బుద్ధియున్నదా
యేమి? మానవాన్ = మానముగల్గిన, ననగా నున్నతచిత్తము గల్గిన,

అసౌ = ఈ వరుణుడు, భువనం = ఉదకమును, చరిష్ఠః = జలరూపముతోఁబడిరుగఁదలచినవాడై, కాన్ = ఎవ్వరిని, నోఅవతి = రక్షింపడు. జలమేయందఱికిని జీవసాధారముగాన నితడు జలరూపుడై యుండుని రక్షించునని యర్థము. అముత్ర = ఈ వరుణుని యండు, నరతా = మానవత్వము (నలత్వము) నభవతి = ఉండదు, ఇతి = అనునది, యుక్తమ్ = యుక్తము. ఏలయనగా నితడు దేవ బాతికిఁజెందినవాడు. లేదా, నః = మనయొక్క, భువనం = భూలోకమును, చరిష్ఠాన్ = సంచరించు, మానవాదులను, కాత్ = జీవనహేతు విగునుదకము వలన, రక్షతి = రక్షించుచున్నాడు.

సమాసములు :

త్యక్త్యాణిపీడనవినిర్మతయే :- తవ, పాణిః, త్యక్త్యాణిః, త్యక్త్యాణే, పీడనం = త్యక్త్యాణిపీడనం, త్యక్త్యాణిపీడనస్య, వినిర్మితిః = త్యక్త్యాణి పీడన వినిర్మితిః, తస్యై = త్యక్త్యాణిపీడన వినిర్మితయే.

అనపాళః :- అపగతా, ఆళా, యస్మాత్సః అపాళః. అపాళో, నభవ తీతి = అనపాళః.

నపాళః :- నపాళః, యస్యసః = నపాళః.

నరతా :- న, రతా = నరతా, లేదా నరస్య, తావత్ = నరతా,

భావము :

(నలపక్షమున) ఈ నలుని నీ పాణిగ్రహణ విషయమున నభిలాషగల వానినిగా నీవు చేయగలవు గదా! ఈ నలుడు లోకములయందు నలచరించుచు మానవుల నెవ్వరిని రక్షింపడు? తప్పక రక్షింపగలడని యర్థము. లేదా మాన వంతుడగు నలుడెవ్వని రక్షింపడు. కావున నీ నలునియందు నీవు రతిలేనిదాన వగుట యుక్తము కాదు. కాన నీవీతనియందు ననురక్తురాలవు కమ్ము. ఆతడు పురుషశ్రేష్ఠుడు. కాన నితనియందు పురుషశ్రేష్ఠత్వము యుక్తము. కాని యితరులగు వారియందీది యుక్తము కాదు. కాన పురుషశ్రేష్ఠుడగు నీతనియందు నీవు ఆనురక్తురాలవై యుండుట యుక్తము.

(పక్షిణపక్షమున) — ఈ పక్షిణుని అరచేయి యెట్లు నీ పాణిగ్రహణ మునందు పోయియుధరహితము. నుండవలయునో అట్లు నీకు కోరికః యున్నదా? పోయి ధమును వదలి నీ పాణిగ్రహణము నతడు చేయవలయునని యర్థము. నీ పాణిగ్రహణము కొఱకు నతనికి హస్తమే యుండున గాని పాశముండదని యర్థము. లేదా నీ పాణిగ్రహణమును ఇతడు ఉదకము నందు (పడవ మున్నగు వానితో) సంచరించు మనుష్యులను నెవ్వరిని యిష్టింపడు? అనగా తప్పక రక్షిం చునని యర్థము. భూమియందు సంచరించు మనులను ఉదకములచే నతడు రక్షింపును. ఇతనియందు నీవు అనురక్తురాలవు కాకయుండుట యుక్తము గాదు. ఇతనియందు నరతా = మనుష్యత్వము, నభవతీ = లేకయుండుట యుక్తము. అనగా నితడు దేవుడని యర్థము. లేదా ఇతనియందు నరతా = నలత్వము లేద నుట యుక్తము. అందువలన నితడు, నా, న = పురుషుడు కాడు. కాననితని యందు ననురక్తురాలవగుట యుక్తము గాదు. ఇత్యాది వ్యాఖ్య ఊహ్యము.

శ్లో॥ శ్లోకాదిహప్రథమతో హరిణా ద్వితీయా
ధూమధ్వజేన శమనేన సమం తృతీయాత్.
తుర్యాన్నలస్య వరుణేన సమానభావం
సా జానతీ పున రవాది తయా విముగ్ధాః

31

ప||: శ్లోకాత్ - ఇహ - ప్రథమతః - హరిణా - ద్వితీయాత్ - ధూమధ్వ
జేన - శమనేన - సమం - తృతీయాత్ - తుర్యాత్ - నలస్య - వరు
ణేన - సమానభావం - సా - జానతీ - పునః - అవాది - తయా -
విముగ్ధాః.

అర్థము :- ఇహ = ఇచ్చటి నాలుగు శ్లోకముల యందు, ప్రథమతః = మొదటి
శ్లోకమువలన, హరిణాననుం = ఇంద్రుని తోడను, ద్వితీయాత్ శ్లోకాత్ =

రెండవ శ్లోకమువలన, ధూమధ్వజేన = అగ్నితోడను, తృతీయాత్ శ్లోకాత్ = మూడవ శ్లోకమువలన, శమనేనసమం = యముని తోడను, తుర్యాత్ శ్లోకాత్ = నాల్గవ శ్లోకమువలన, షడజేన సమం = వరుణుని తోడను, సరిస్య = నలునకు, సమానభావం = సామ్యమును, జానతీ = తెలిసికొనుచు (కావుననే), విముగ్ధా = విశేషముగా మూఢురాలైన, సా = ఆ దమయన్తి, అవాది = చెప్పబడినది.

సమానములు :

ధూమధ్వజేన :- ధూమః, ధ్వజః, యస్యసః = ధూమధ్వజః తేన = ధూమధ్వజేన.

సమానభావం :- సమానః, భావః, యస్యసః = సమానభావః, తమ్ = సమానభావమ్.

భావము :

ఈ సర్గయందు 27-28-29-30 శ్లోకములలో మొదటిదైన 27వ శ్లోకముతో నలునకు నిండ్రుని తోడను, రెండవదైన 28వ శ్లోకముతో నలునకు నగ్నితోడను, మూడవదైన 29వ శ్లోకముతో నలునకు యముని తోడను సమాన భావమును తెలుసుకొనుచు, సత్యనలుని దెలుసుకొనజాలక కలతఁజెందిన దమయన్తితో సరస్వతీదేవి చెప్పినది.

31

శ్లో॥ త్వం యార్థినీ కిల నలేన శుభాయ తస్యాః
క్వస్యాన్నిజార్పణ మముత్ర చతుష్టయే తే.
ఇన్ద్రా నలార్యమ తనూజపయః పతీనాం
ప్రాప్త్యైక రూపమిహ సంసది దీప్యమానే. 32

ప॥వి॥ త్వం - యా - అర్థినీ - కిల - నలేన - శుభాయ - తస్యాః - క్వ -
స్యాత్ - నిజార్పణమ్ - అముత్ర - చతుష్టయే - తే - ఇన్ద్రానలార్యమ

పరమావస్థాపతీనాం - ప్రాప్త్య - ఏకరూపమ్ - ఇహ - సంసరి -
దీప్యమానే.

అర్థము :- యా = ఏ, త్వం = నీవు, నలేన - నలుడను సమితముచే,
అభీకిల = అర్థించుదానివు గదా, తస్మాః = ఆతని నర్థించు, తే =
నీకు, ఐకరూప్యం = నలుని సారూప్యమును, ప్రాప్త్య = పొంది, ఇహ =
ఈ, సంసరి = స్వయంవర శభయందు, దీప్యమానే = ప్రకాశించు
చున్న, అముత్ర = ఈ, ఇంద్రానలాఝమతనూజపయఃపతీనాం; ఇంద్ర
= ఇంద్రుడు, అనల = అగ్ని, అఝమతనూజ = సూర్యపుత్రుడైన
యముడు, పయఃపతీనాం = వరుణుడను వీరి, చతుష్టయే = నలుగురి
మధ్య, క్వ = ఎవనియందు, నిజార్పణం = ఆత్మను సమర్పించుకొనుట
యనగా వరించుట, శుభాయ = శుభమునకు, స్మ్యాత్ = అగును? వీరిలో
నెవరియందు నీవు ఆత్మను సమర్పించినను నీకు శుభము చేకూరిదని
యర్థము. ఏలయనగా నీ నలుగురును నలరూపమును ధరించినవారే గాని
వారిలో వాస్తవమైన నలుడెవ్వడును లేడు, కాన వారియందు నీ ప్రార్థన
సఫలము కాదని యర్థము.

పక్షాంతరమున :- ఐకరూప్యం = నలునితో సారూప్యమును, ప్రాప్త్య =
పొంది, ఇంద్రానలాఝమతనూజపయఃపతీనాం = ఇంద్రుని యమడు
లుల యొక్క, చతుష్టయే = చతుష్టయము, దీప్యమానేనతి = ప్రకాశిం
చు చుండగా, అముత్ర = ఈ నలునియందు, నిజార్పణం = తన్ను
సమర్పించుకొనుట, క్వ = ఎందువలన, శుభాయ = శుభమునకు సాధ
నముగా, స్మ్యాత్ = అగును? అనగా కానేరదనియే యర్థము ఇంద్రుడు
లను సంతోషపఱచక నీవు నలుని వరించుట శుభకరమైనది గాదని
యర్థము, ఈ విధముగా రెండు అర్థములతో క్రమముగా నలరూపాప్తి
యందు నైరాశ్యము మున్నగువానిచే దమయన్తిని సరస్వతీదేవి బాధ
పెట్టెనని సారాంశము.

సమాసములు :

అర్థినీ :- అర్థయతీతి = అర్థినీ.

నిజార్పణమ్ :- నిజంచ, తత్, అర్పణంచ = నిజార్పణం.

చతుష్టయే :- చతుర్థాం, సమూహః = చతుష్టయమ్, తిస్మిన్ = చతుష్టయే.

ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతినాం :- అర్కః, తనూజః = అర్కమతనూజః. పయసాం, పతిః = పయఃపతిః. ఇంద్రశ్చ, అనలశ్చ, అర్కమతనూజశ్చ, పయఃపతిశ్చ = ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతయః, తేషాం = ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతినాం.

ఐకరూప్యమ్ :- ఏకం, రూపం, యస్యసః = ఏకరూపః, ఏకరూపస్య భావః = ఐకరూప్యమ్, తత్ = ఐకరూప్యమ్.

భావము :

మఱి సరస్వతీదేవి దేవతలయందలి దాక్షిణ్యముచే దమయంతిని శ్లేష భజిచే రెండు శ్లోకములయందు తికమక పట్టించుచున్నది. ఓ దమయంతీ! నీవు నలుని నిమిత్తకరించుకొని వాని ప్రార్థనతో వెతచెందుచున్నావు. ఈ స్వయంవర సభయందు నలసారూప్యమును బొంది ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు ఆసీనులై యున్నారు. వీరిలో నెవ్వనియందు నిన్ను వరించుకొండవు? ఏలయనగా వీరందఱు నలుని రూపమును ధరించినవారే గాని వారిలో నెవ్వడును వాస్తవిక నలుడు కాడు. కాన నలునుద్దేశించి చేయు నీ ప్రయత్నము సఫలము కాదు.

పశ్చాంతరమున :— నలుని రూపము ధరించి స్వయంవర సభయందు ఇంద్రాగ్నియమవరుణులసీనులై ప్రకాశించుచుండగా నలునియందు నిన్నర్పించుకొనుట నీకు మేలును జేహూర్చదు. కాన వారిని సంతోషపఱచవలయును. ఇట్లు సలప్రాప్తియందు నైరాళ్యము మున్నగు వానిచే సరస్వతీదేవి దమయంతిని వేధించినది.

శ్లో॥ దేవః పతిర్విదుషి నై షధరాజగత్యా
నిర్ణీయతే న కిమ్ స వ్రియతే భవత్యా.
నాయం నలః ఖలు తవాతిమహానలాభో
యద్యేనముష్ణసి వరః కతరః పునస్తే. ౩౩

వి॥ దేవః - పతిః - విదుషి - న - ఏషః - ధరాజగత్యాః - నిర్ణీయతే -
న - కిమ్ - ఉ - న - వ్రియతే - భవత్యా, న - అయం - నలః -
ఖలు - తవ - అతిమహాః - నలాభః - యది - ఏనమ్ - ఉష్ణసి -
వరః - కతరః - పునః - తే.

భము :- (ఇంద్రపక్షమున) హేవిదుషి = నా మాటలలోని వైచిత్ర్యముఁదెలి
సికొన గల్గిన నేర్పరితనము గల యోదమయ న్నీ! ఏషః = ఎదుటనున్న
వ్యక్తి. ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు, పతిః = ప్రభువు; స =
కాదు, కింతు = మఱేమనగా, దేవః = వేల్పు అనగా వీరు భూమిని
పాలించు వారు కాదు. మఱేమనగా దేవతలని యర్థము. భవత్యా = నీచే,
కిం = ఎట్లు, నన్రియతే = వనిపబడుటలేదు? ఇతడే నీకు వరింపదగిన
వాడు - “దేవ” శబ్దమునకు “దీవ్యతి” అనువ్యుత్పత్తి ననుసరించి క్రిడించు
వాడని యర్థము అనగా స్వర్గమున క్రిడించు నిండుడని యర్థము.
ధరాజగత్యాః = వజ్రమునకు పతిః = పాలకుడగు నిండుడనియు
నర్థము. ఇంద్రుడైనచో నలునివలె నేల యగుపడుచున్నాడనినచో -
ఇతడు నిశ్చయముగా నలుడగుచున్నాడు. ఏలయనగా నితడు నలాభః =
నలునికాంతివంటి కాంతి గలవాడు. ఎందులకనగా నితడు; అతిమహాః =
అతిశయించిన తేజస్సు గలవాడు. అందువలననే వరింపదగినవాడు
లేదా - అయం = ఇతడు, నలః = నలమను పేరుగల గడ్డివలె నిస్సార
మైన వస్తువు, సభవతి = కాదు. కాని మిక్కిలి బలవంతుడు. అందువల
నన్ను వరింపదగినవాడు. ఇతనిని వరించినచో, తవ = నీకు, అతిమహాః

నలాభః; అతి = అతిశయించి, నమహ = నందనవన క్రీడాద్యుత్సవ
 మఱ, అన = జీవము మున్నగు వానియొక్క, లాభః = ప్రాప్తి (భవి
 వ్యతి=ఉండగలదు) ఇంద్రుని వరించినచో, నందనవన క్రీడలు, అమృత
 పానము చేత మరణరాహిత్యము మున్నగువానిని పొందగలవు. లేదా,
 అతిమహానలాభః; అతి = అధికమైన, మహాన = చిరకాలపు జీవనము
 యొక్క, లాభః = ప్రాప్తి, భవివ్యతి = ఉండగలదు. ఏనం = ఇది
 గుణములతో గూడిన వీనిని లేదా అ+ ఇనం, అ=విష్టువునకు జ్యేష్ఠసోదరు
 డుగా, ఇనం = శ్రేష్ఠుడైన, ఇంద్రుని, యదిక్షిప్తసి = విడిచిపెట్టితివో,
 అప్పుడు, అన్యః = మఱియొకడు, కః = ఎవ్వడు, పరః = వరుడు,
 ఎవ్వడును లేడు, లేదా = ఏనం = వీనిని, యదిక్షిప్తసి = విడిచిపెట్టితి
 వో అప్పుడు, తవ = నీకు, కతరః = మఱియొకడెవ్వడు, పరః =
 ఇష్టుడు, భవేత్ = ఆగును? కింతు = కాని, యింకొకడు వరుడు గాక;
 నరః = శత్రువేయగును- లేదా ఏనం = వీనిని, యదిత్యజసి = వదిలి
 డివో, తర్హి = అప్పుడు; తవ = నీకు, పరః = వీని తర్హితవాడైన
 యింకొకడు, కేన = గాలిచే, తరతి = ఈడును, కేన = నీచిచే
 శాంతిని బొందును, యః = ఏ, సః = వాడు, కతరః = అగ్ని. పరో
 భవతివా = వరుడు కావచ్చును, ఇచ్చట నింద్రత్యాగము గూడ సూచి
 తము ఎట్లనగా - ఏషః = ఈ భూలోకమునకు రక్షకుడగు, దేవః =
 రాజు, నలః = నలుడు, నేతి = కాడని, నిర్ణీయ = నిశ్చయించి, తేన
 = నలత్వము లేదను కారణముచే, నప్రియతేకిము = ఇంద్రుడు పరిఃప
 బదదా యేమి? ఇది యుక్తమే, ధరాజగత్యాః; ధరాజ = ఇంద్రుడే,
 గత్యా = గతిగా గల్గిన శచీదేవికి, పతిః = పతి, దేవః = ఇంద్రదేవుడు
 అని, నిశ్చయితమైన = నిశ్చయింపబడలేదనుట లేదు. కాని నిశ్చయింప
 బడినదే. నప్రియతేకిము = పరిపబదవేదా యేమి; కొలదిపాటి సందే
 హమును దొంగింపుటకు సరస్వతీదేవి యథార్థమును జెప్పుచున్నది.

అయం = (ఇతడు) నీకు సంబంధించినవాడై నీ మనస్సును రంజింప జేసిడి, అతిమహాన్ = గొప్ప తేజోవంతుడగు నలుడు కానేరడు. నీవు భావించినది యథార్థమే కాని యితడు, నలాభః = నలునివలె భాసించు వాడు, కాని నలుడు కాడు, నలాకారము ధరించినందువలననే ఇతనికిం తటి తేజస్సు. సహజముగ నితని కంతటి తేజస్సు లేదు. లేదా; ఎందు వలన, అయం = ఇతడు, నలః = నలమనెడి గడ్డివలె నిస్సారుడో, అందువలన నలుడు మిక్కిలి తేజోవంతుడు కాడు. యద్యేనముజ్ఞసి = నీవు వీనిని వదలినచో, అప్పుడు తే=నీకు, కతరః; క=సుఖమునందు, తరః = తేలునట్టి. అనగా సుఖసాగరమున తేలునట్టి, నలః = నలుడే, వః = వరణీయుడు, భవతి = అగును, లేదా, నైషధరాజగత్యా; నైషధరాజ = నలుడే గత్యా = జీవనోపాయముగా గల్గిన నీచేత, దేవః = ఇంద్రుడు, ననిశ్చీయతేకిమ్ = నిశ్చయింపబడదా యేమి? కాని నిశ్చయింపబడినవాడే యగును. ఏలయనగా పతిః = భర్తగా, నప్రియ తే = వరింపబడడు నీవు నలునియందనురక్తురానివు. ఇంద్రుడని తెలిసికొనినచో నాతనిని భర్తగా వరింపవు. ఎందువలననగా - ఇతడు నలః = రాక్షసులచే నతిక్రమింప బడినందువలన నలమను గడ్డివలె నిస్సారుడు. యద్యేనముజ్ఞసి = వీనిని వదలిపోతివో, తవ = నీకు, లాభః = లాభము, న = లేదు, తేదా లాభోన? = లాభము లేదా? తప్పక లాభమున్నదని యర్థము.

(అగ్నిపక్షమునందు) :- ధరాజగత్యా, ధర = వాహనమైన, అజ = మేకగల్గిన అగ్నియో, గత్యా = శరణముగాగల్గిన అగ్నేయదిశకు, పతిః = పాలకుడైన, ఏషః = ఈయగ్ని, ననిశ్చీయతేన = వరింపబడదనుట లేదు అనగా తప్పక వరింపబడును. మర్త్యుని వరించుటకంటె నమర్త్యుని వరించుట శ్రేష్ఠము. తక్కినవి పూర్వముతో సమానములు. (పక్షాంతమున) — ధరాజగత్యా, ధర = వాహనమైన మేక. లేదా పర్వతమునకు సమానమైన మేకకల్గిన వానియొక్క గతితో, లేదా భూమి

యందు సంపదించునట్టి గతితోగూడిన వాడును, అహారపదార్థములను,
 బరనము గావించుటచే లోకరక్షణమున జేయుటవలన, పతిః = పాం
 కడును, దేవః = కాంతిమంతడున వేల్పునునగు నగ్ని, ననిశ్చీయతేన
 = వరుడుగా నిశ్చయింపఁడదాయేమి. తప్పక నిశ్చయింపబడుననియే
 యర్థము పరంతు = కాని, ఇంతటిగుణములు కలవాడని తెలిసియు
 నతడు వరింపబడడు కాని యగ్నియని తెలిసియే వరింపఁదగినవాడు.
 అగ్నియగుచో నలునివలెనేల ప్రకాశించుచున్నాడనినచో - ఇతడు నిశ్చయ
 ముగా నలుడుకాడు. కాని యతనికంటె మిక్కిలి తేజోవంతుడై, నీకు
 నలునివలె ప్రకాశించుచున్నాడు. కావుననే "నలాభః" యనుట సరిపడినది.
 ఆయం = ఇతడు, నలః = నీకు సంబంధించిన నలుడు, న = కాడు.
 కింతు = మఱియొకటిగా. అనలః = అగ్నియే, ఏనం = ఇట్టిగుణవంతుని
 యద్యుష్టసి = నడలితివో, అప్యదు. అగ్నేః = అగ్నికంటె, పరః =
 శ్రేష్ఠుడైన, కః = ఎవ్వడు, తే = నీకు, వరః = వరింపఁదగినవాడ
 గును. అతిమహా = ఇంతటి తేజోవంతుడు మఱియొక్కడు, న = లేడు.
 అపితు = కాని, తవ = నీకు అభీష్టదేవ్యడు - నకోఽపి = ఎవ్వడును
 లేడనియర్థము. కింతు = కాని, పరః = శత్రువేమిగిలిన వాడగును.
 ఇచ్చటగూడ అగ్నినిపరిపూజించుట సూచితము అదెట్లునగా, ఆయం =
 ఇతడు, నా = మనుషుడు న = కాడు. కింతు = కాని, దరాజగత్యాః
 = అగ్నేయ దిక్కునకు, పతిః = పాలకుడగు, దేవః = దేవత
 యగునగ్ని, ఇతి = యని, భవత్యా = నీచేత, నిశ్చీయతే, కిం =
 నిశ్చయింపఁబడుచున్నదాయేమి? ఎలయనగా నీవు వరింపలేదుగదా. నీవు
 వాస్తవమైన విషయమునే నిశ్చయించితిని అయంతు = ఇతనో, నీ
 చిత్తమును రంజింపజేసెడి, అతిమహాః = మిక్కిలి తేజస్సు గల్గిన,
 నలః = నలుడు, న = కాడు. కాని, తదాభః = అతనియాకార
 మును దరించుటచే నలునికాంతివంటి కాంతి గలవాడు. అనగా నీ కాంతి
 సహజముగా లేనా, నలాభః = నలమనుగడ్డి విషయమున ప్రభావ

మృతవాడు. లేదా, ఇతడు నలమనుగడ్డినిదగుల పెట్టుటయందే కాని రాక్షసులను న. హరించుటతో కాదని గానియర్థము.

లేనా, నైషధరాజగత్యా, నైషధరాజ = నలినే, గత్యా = శరణముగాగల్గిన, భవత్యా = నీచే, ఏ = ఈ, ప్రకాశించెడి అగ్ని, కిముననిర్ణీయతే = అగ్నిగా నిర్ణయింపబడదాయేమి? ఎందువలన నీచే పరిపబడలేదో యందువలన నగ్నిగానే నిర్ణయింపబడుచున్నాడని యర్థము.

లేదా ఇతడు నీకాంతుడై నంః = నలుడు, న భవతి = కానేరడు కాని రాక్షసులచే దిరస్కృతమగు తేజస్సుగలగడ్డి పోవతో సమానమైన వాడనియర్థము.

(యమపక్షమున) — ఏషః = ఈ, ధరాజగత్యా, ధరా = భూమిని, అజ = కొమ్ములంతోగాని, గిట్లంతోగాని పైకెగురగొట్టునట్టి దున్న పోతుయొక్క, గత్యా = నడకతోను పరిక్షింపబడిన, పతి = పాలకుడగు, దేవః = ఆటలాడువాడును, వేల్పునునైన యముడు, ననిర్ణీయత ఇతిన = యముడుగా నిర్ణయింపబడలేదనుటలేదు. అనగా నిర్ణయింపబడెనని యర్థము. పరం = కాని, కిముననిర్ణీయతే = ఏంవరింపబడడు? లేదా, ఏషః = ఈ, దేవః = వేల్పునయముడు, ధరాజగత్యా, ధరాజ = మహిషముతో, గత్యా = యమునిగతిగల్గిన దక్షిణదిక్కునకు, పతిః = పాలకుడు, న = కాదా? అపితు = కాని, భవత్యేవ = తప్పకకాగలడు. ఇతి = అని. కిముననిర్ణీయతే = ఏయముడుగా నిర్ణయింపబడడు. పరిపబడడు? కాని యముడుగా నిర్ణయింపదగిరవాడు, పరిపదగిరవాడనియు నర్థము.

లేనా, అతిమహాః = చిక్కిలితేజస్సుగల్గిన యకడు అనగా నలుడు నిశ్చయముగా, నలిన = గహనముకాడు అనగా (నలగహనే) యని ధాత్యర్థముననుసరించి గహనమైన నడు వాడని యర్థము తర్కహీను

దుగా నుండుటవలన మాత్రమితఁడు గహనమైనవాడే యనగా గ్రహింః
 నశక్యమైనవాడే వీనం = వీనిని, యమ్యజ్ఞసి = వదలితివో, అప్పుడ
 తవ = నీకు, లాభః = లాభము, న = లేదు. పైగా హనియే యేర్ప
 డును యతః = ఏలయనగా, తవ = నీకు, పరః = ఇతనికికంటె
 బిన్నమైనవాడును శ్రేష్ఠమైనవాడును, కతరః = ఎవ్వడు, వరః =
 వరుడు? ఎవ్వడునులేదని యర్థము.

లేదా. ఆయం = ఇతడు. నల్లః = నలుడు. న = కాదు. కింత
 = కాని. తవ = నీకు. అతిమహానలాభః; అతిమహా = మిక్కిల
 యధికములైన. ఆన = ప్రాణములయొక్క లాభమును, గల్గించ
 వాడని యర్థము. అనగా సమస్తములగు జంతువులయొక్క ప్రాణములు
 ఇతనికితోఁబడినవి. కాననితనిని వరించితివో చిరకాలము నీవు జీవిం
 గలవు

లేదా. అతిమహానలాభః; అతిమహా = ఇతడుధర్మరూపుడు గాన
 యధికమైన పూజను కలావదై, అనలాభః = అన్నితో సమానమగు
 కాంతిగలవాడు, యదోనయజ్ఞసి = వీనిని వదలితివో అప్పుడు,
 తవ = నీకు, పరః = శ్రేష్ఠమైన యనగా యమునికంటెను నధిక
 మైన, పరః = శత్రువు కతరః = ఎవ్వడు? ఇతడే నీకు గొప్ప
 శత్రువగునని యర్థము. మఱియు కతరః; క = నీటియందు. తరః =
 దాదేవాడగుటవలననో. క = జలములుగా. తర = పాటుచుండుట
 వలననో. క తరుడగు వరుణుడు, వరః = వరణీయుడు (కాగలడు)
 ఇచ్చటయముని త్యాగము సూచితము.

లేదా. ఏషః = ఇతడు, ధరాజగత్కాః = దక్షిణదిక్కునకు, పతిః =
 పాలకుడగు, దేవః = వేదైన, యమోన = యముడుగాదా? అపిత
 = కాని, యమదేయని, న నిశ్చయతే కిం = నిర్పయింపబడదా
 యేమి? (తతః = ఆ కారణమువలన) నప్రియతేకిము = వరింప
 బడదాయేమి? ధర్మరాజును బుద్ధిచే యమదేవుడు తప్పక నిర్ణయింపఁ

బకును. (కావుననే) పతిః = భర్తగా, స్వవియతే కిమ్ = వరింపఁ
బడదాయేమి యిగాని యన్వయము—

లేదా, ఇతడు రాక్షసులచే నాక్రమింపఁబడిన లేజస్సుగలవాడైన, నలః
= పితృదేవుడగు, యః = యముడు, న = కాదా? కాని, యముడే.
పరంతు = కాని, తవ = నీకు, నలాభః = (నలునియారమును
ధరించుటవలన) నలునివలె ప్రకాశించుచున్నాడు. యద్యేనముజ్ఞసి
వీనిని = వదలితివో అప్పుడు, పరః = శ్రేష్ఠుడైన, నలః = నలుడు,
పరః = వరుడుగా (గాగలడు.)

(వరుణపక్షమున) :- ఏషః = ఇతడు, ధరాజగత్యాః = భూలోక
మునకు, పతిః పాలకుడు, న = కాడు, కింతు = కాని, పాతాలము
నకు పాలకుడు. దేవః = కాంతిమంతుడును, వేల్పునునైన యీ వరు
ణుడు, కింననిశ్చీయతే = వరుణుడని నిశ్చయింపఁబడదాయేమి? కిం
నవియతే = వరింపఁబడదాయేమి? ఆయం = ఇతడు, నలః = నలుడు
న = కాడు. కింతు = కాని, అతిమహాః = (నలునివలె) గొప్పకాంతి
గలిగినవాడు, తవ = నీకు, నలాభః = నలుని వంటికొంతికలవాడుగా,
ఖాతి = ప్రకాశించుచున్నాడు. యద్యేనముజ్ఞసి = వీనిని(బరిత్యజించి
తివో. అప్పుడు, పరః = వీనికింటినితరుడును, శ్రేష్ఠుడనగువాడు,
కః = ఎవ్వడో, తవ = నీకు, పరః = వరింపఁదగినవాడు, భవతి =
ఉండును. అపితు = కాని, ఇద్ధివాడు మఱియొక్కడు లేడు.

లేదా; ధరాజగత్యాః; ధరాజ = భూమియందుఁ బుట్టిన స్థావరజంగమ
ములగు ప్రాణులకు, గత్యాః గలియైన జలమునకుననగా జీవనోపాయ
మైన జలమునకు, పతిః = పాలకుడు, న = కాదా? అపితు — కాని,
జలపతియుగు వరుణుడేవుడు, కింననిశ్చీయతే = వరుణుడని గుఱింపఁ
బడలేదా? కాని యీ విధముగా గుఱింపఁదగినవాడును, వరింపఁగిన
వాడును, నై యున్నాడు.

లేదా - అతిమహానలాభః; అతిమహా = మిక్కిలి పూజ్యుడైన; అనల = అగ్నికి; అభః = కాంతిరాహిత్యమును గల్గించువాడు! అనగా నీటిచే నగ్ని చల్లారును గదా, వీరియనగా - వరుణుడు జలరూపుడు గదా! యద్యేనంత్యజసి = వీరిని వదలిపోతివో; తవ = నీకు; వరః = శ్రేష్ఠుడైన; పరః = శత్రువు; కః = ఎవ్వడు, అపితు = కాని, ఆయమేవ = ఇతడే, శత్రుః = శత్రువు.

లేదా - ధరాజగత్యా; ధర = ప్రపంచములను ధరించుటచే బోషకుడు, అజ = జన్మములేని శ్రీమహావిష్ణువునకు, గత్యాః = మొదటి స్థానమైన జలమునకు, పతిః = పాలకుడు, న = కాదా? కాని, తత్పతిః = ఆ జలమునకు పాలకుడైన వరుణుడు, కింననిర్ణీయతే = గుఱింపబడదా యేమి? తప్తక గుఱింప, బడగలడు. త్వం = నీవు, ఏనం (అ + జనం) ఆ = విష్ణువును, ఇనం = స్వామిగా గల్గిన భక్తుడగు వరుణుని, యద్యుజ్ఞసి = వదలితివో, తవ = నీకు, లాభః = లాభము, న = లేదు. కింతు = కాని, హనిరేవ = హనియే జరుగును. అందువలన, తవ = నీకు, కతరఏవ = వరుణుడే, పరః = శ్రేష్ఠుడైన, వరః = వరుడు, ఇచ్ఛాట గూడ వరుణుని త్యాగము సూచితము - ఎట్లనగా, ఏషః = ఇతడు, ధరాజగత్యాః = పూర్వము చెప్పబడిన ప్రకారము ఉదకము నకు పడమటి దిక్కునకుఁగాని, పతిః = పాలకుడైన, వరుణఃదేవః = వరుణదేవుడు, న = కాదా? అపితు = కాని, యతదనియే, నిశ్చయతే కిము = నిర్ణయింపబడునా యేమి? కాని నిశ్చయింపబడును, యతః = ఎందువలన, నలః = నలుడు, న = కాదు, లేదా - యద్యేనమ్ముజ్ఞసి = వీరిని వదలితివో, తవాఽపి = నీకును, అతిమహానలాభః; అతిమహా = మిక్కిలి గొప్పచేసిన, ఆన = ప్రాణములయొక్క, లాభః = లాభము అనగా జీవితము గలదానవుగా నయ్యెదవు. యస్మాత్ = ఎందువలన, తే = నీకు, సుఖసముద్ర రూపుడైన, నలః = నలుడు, వరః = వరుడుగా భవితా = కాగలడు. నలప్రాప్తి యైనప్పుడే నీకు జీవితము, కానిభో లేదని యాశయము.

లేదా - ఆయం = ఇతడు, తవ = (నీవు ప్రార్థించుటచే) నీకు సంబంధించిన, నతోనఖలు = నలుడు కాదుగదా, కింతు = కాని, అతిమహాః = మనుష్యులకంటె గొప్పతేజస్సు గల్గిన, నలాభః = నలునకు సమానుడు అనగా వీరందఱు నలులుకారు. కాని నంతుల్యులు అనియర్థము యద్యేన ముజ్ఞసి = వీరిలో నొక్కనిని వదలితివో, పునః = మరల, తే = నీకు, వరః = వరింపదగినవాడు, కతరః = ఎవ్వడు? ఎవ్వడునులేదు. సత్యనలుడు లభింపడు గదా!

(నలపక్షమున) :- భవత్యాః = నీకు, ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు, పతిః = రక్షకుడైన, దేవః = రాజైన, నైషధరాజగత్యాః; నైషధరాజ = నిషధ దేశమునకు సంబంధించిన రాజుయొక్క, గత్యాః = జ్ఞానముచే, పతిః = పాలకుడును, దేవః = క్రిడాశీలుడును లేదా ప్రభువునునైన, నా = మనుష్యుడైన, నలః = నలుడు, కింనశ్చీయతే = ఏం గుర్తింపఁబడలేదు, కాని నిషధ ప్రభువైన మనుష్యుడే యీ యైదవ నలుడని నిశ్చయింపదగినవాడు. వరింపదగినవాడు. ఖలు = ఏయనగా తవ = నీకు, అతిమహానలాభః; అతిమహాన్ = మిక్కిలి యధిమైన, అలాభః = విష్టులాభము (అ-అనగా విష్టువు) “నా విష్టుః పృథివీపతిః” యను న్యాయము ననుసరించి నలుడు విష్టువైరూపుడు. ఉత్కృష్టమైన వరుడు లభింపగలదని వీనిని పరిత్యజించితివో, అప్పుడు చినికంటె నధికుడైన వరుడెవ్వడు నీకు లభింపగలడు? నలుని వరింపనిచో, భర్తలేని దానివిగా నుండగలవు.

ఏషః = ఇతడు. ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు, పతిః = పాలకుడైన, నా = మనుష్యుడైన, నలఃదేవః = నందేవుడగు, రాజాన = రాజుకాడా? అపీతు = కాని, నంవీవ = నలుడే, ఇతి = అని, కింనశ్చీయతే = ఏం నిశ్చయింపఁబడదు. కాని నిశ్చయింపదగినవాడే, వరింపఁదగినవాడే. ఏయనగా, నలుని వరించినచో, నీకు మహానలాభః = గొప్ప దీవనప్రాప్తి, ఏనం = (శుభప్రదుడగు దైవస్వరూపుడైన)

వీనిని వదలితివో, తవ = నీకు, కః = ఎవ్వడు, శ్రేష్ఠః = శ్రేష్ఠుడైన, వరః = వరుడు, అపితు = కాని, పరః = మఱియొక్కడు, నాస్తి = లేడు.

లేదా - నైషధరాజగత్యా; నైషధరాజ, నైషధ ప్రభువే, గత్యా = గతిగాగల్గిన, భక్త్యా = నీచే, నా = మనుష్యుడైన, అయం = ఈ నలః = నలుడు, పతిః = భర్తగా, కింననిశ్చయతే = ఏనిశ్చయింపబడదు. కింప్రియతే = ఏంవరింపబడదు. కాన రెండును చేయదగినవే. యద్యేనముష్టుసి = వీనిని వదలితివో, అప్పుడు, తవ = నీకు, నిశ్చితమితి = నిశ్చయముగా, మహాన్ = అధికమైన, అలాభః = అభాగ్యము. యస్మాత్ = ఎందువలన, ఏతాదృశః = ఇటువంటి, అన్యః = మఱియొకడు, కతరః = ఎవ్వడు, వరః = వరుడు (లభించును) నాస్త్వేవ = అట్టివరుడు లభింపనే లభింపడు, ఏషః = ఇతడు, దేవోన = ఇంద్రాదిరూపమైన వేల్పుకాడు. కింతు = కాని. ధరాజగత్యాః భూలోకమునకు, పతిః = పాలకుడగు. నా = మనుష్యుడైన, నలః = నలుడుగా, కింననిశ్చయతే = ఏనిశ్చయింపబడదు. కింవాప్రియతే = ఏంవరింపబడదు. యద్యేనముష్టుసి = దేవస్వరూపగు వీనిని వదలితివో, అప్పుడు నీకు లాభములేదు కాని హానియేయగును.

ధరాజగత్యా; ధరాజ = మనుష్యులయొక్క, గత్యా = తెప్పపాట్లు మున్నగు చిహ్నములచే, ఏషః = ఇతడు, దేవోన = వేల్పుకాడని, కిముననిర్ణీయతే = ఏనిర్ణయింపబడదు. తథా = అట్లే, పతిరితి = భర్తగా, కిమితిప్రియతే = ఏంవరింపబడదు. నిశ్చయముగా, నలోఽయం = ఈనలుడు, నా = మనుష్యుడు. యద్యేనముష్టుసి = వీనినివదలితివో. అప్పుడు, తవ = నీకు, పరః = మఱియొక్కడు. వరః = శ్రేష్ఠమైన, కతరః = ఏ, లాభః = లాభము? అపితు = కాని, పరః = ఇతనినివరించుటకంటె శ్రేష్ఠమైన, లాభః = లాభము, న = లేదు. ఏషః = ఇతడు. ధరాజగత్యా; ధరా = భూప్రపంచమునందు మిక్కిలి సౌందర్యము కల్గియుండుటవలన. అజః = మన్మథుడును, గత్యా =

బుద్ధిచే ప్రాణనాథుడగు మనుష్యుడైన నలుడు. కాని వేల్పుకాదు. అని ఏం నిశ్చయింపఁబడదు? ఏలవర్తింపఁబడదు? ప్రక్కనున్న నలుగురికిని ఇతని యాకారమును ధరించుటచే కృత్రిమమగు సౌందర్యమనియు, నితనిది సహజమైన సౌందర్యమనియు చూచినంతటనే తెలిసికొనియితడు నలుడని నిశ్చయింపదగిన వాడనియు, వర్తింపఁదగినవాడనియు యర్థము. ఖలు = ఏలయనగా, ఇతనియాకారమును ధరించుటవలన. అతిమ, హాన లాభః; అతి, మానా = అతిఁజ్ఞిగల యింద్రాదుఁ యొక్క, హాన = పరిత్యాగమందు, లాభః = లాభముకపట సౌందర్యముగల యింద్రాదులు నీకు వర్తింపదగినవారు కారు. ఇత్యాదివ్యాఖ్య, యథామతి తెలియఁదగినది. విస్తరభయముచే నిటనది వ్రాయఁబడలేదు. ఈ వ్యాఖ్యవలననే సమాసభావాదులునుగర్భములు.

33

శ్లో॥ ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిస్తాం

వాచం నలే తరలితాథ సమాం ప్రమాయ.

సా సింధువేణి రివ వాడవవీతిహోత్రం

లావణ్యభూః కమపి భీమసుతాఽథతాపమ్. 34

పాపి॥ ఇంద్రాగ్నిదక్షిణ దిగీశ్వరపాశిభిః - తాం - వాచం - నలే - తరలితా - అథ - సమాం - ప్రమాయ - సా - సింధువేణిః - ఇవ - వాడవ - వీతిహోత్రం - లావణ్యభూః - కమ్ - అపి - భీమసుతా - అథ - తాపమ్.

భృము :- అథ = పిదప, లావణ్యభూః = సౌందర్యభూమియు, పక్షాంతరమున, లావణ్యభూః = లవణరసమునకు నాశ్రయమైనదియునగు, తాం = మొదటచెప్పఁబడిన. వాచం = మాటలు, ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః = ఇంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, వరుణుడను వారలతో, సమాం = శ్లేషతోగూడియుండుటవలన, సమమైనదిగా, ప్రమాయ = తెలిసికొని, తరలితా = నలనిశ్చయములేనందువలన కంపితలాతై, వాడవ

వీతి హోత్రమివ = బడబాగ్నివలె. కమపి = చెప్పసాధ్యముగాని
తాపం = సంతాపమును, ఆప = పొందినది.

సమాసములు:

ఇంద్రాగ్ని దక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః :- ఇంద్రశ్చ, అగ్నిశ్చ, దక్షిణదిగీ
శ్వరశ్చ. పాశీచ = ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశినః, తైః = ఇంద్రా
గ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః.

సింధువేణిః :- సింధోః వేణిః = సింధువేణిః.

వాడవవీతిహోత్రం;- వాడవవీతిహోత్రః = వాడవవీతిహోత్రః, తమ్
= వాడవవీతిహోత్రమ్

లావణ్యభూః :- లావణ్యస్య, భూః = లావణ్యభూః.

భీమసుతా :- భీమస్య, సుతా = భీమసుతా.

భావము :

లావణ్యమునకు ననగా సౌందర్యమునకు స్థానమైన ఆ దమయంతి, ఇం
ద్రాగ్నియమవరుణులతో సమాసముగా నన్వయించునట్టి యా సరసస్వరూపి
యొక్క శిష్టవచనములను విని నలనిశ్చయము లేనందువలన కమ్మితి హృదయు
రాలై, లవణ రసమునకు స్థానమైన సముద్రము, బడబాగ్ని నెట్లు పొంపనో,
యట్లు చెప్ప సాధ్యముకాని సంతాపమును బొందినది.

౪౪

శ్లో॥ ప్రాప్త ప్రయచ్ఛతి న పక్షచతుష్టయేతాం

తల్లాభ శంసిని న పశ్చామ కోటిమాత్రే.

శ్రద్ధాం దధే నిషధరాడ్విమతౌ మతానా

మద్వైత తత్త్విజవ సత్యతరోఽపి లోకః ॥ ౪౫

ప॥౪॥ ప్రాప్తం - ప్రయచ్ఛతి - న - పక్షచతుష్టయే - తాం - తల్లాభశం
సిని - న - పశ్చామకోటిమాత్రే - శ్రద్ధాం - దధే - నిషధరాడ్విమతౌ
- మతానామ్ - అద్వైతతత్త్వై - ఇవ - సత్యతరః - అపి - లోకః.

అర్జునుః :- పక్షచతుష్టయే = నలుగురైన ఇంద్రుడు మున్నగు మాయా నలుల
యందు, తాం = ఆ దమయన్తని, ప్రాప్తుం = సత్యనలుని బొందుటకు
ననగా నతనిని సత్యనలుడుగా నిశ్చయించుటకు, సప్రయదృ
తీసతి = అవకాశమొసంగక పోగా. తల్లాభశంసిని = ఆ దమయన్తి
యొక్క ప్రాప్తిని గోరుచున్న, పక్షాన్తరమున - విద్యారాభమును కాం
క్షించునట్టి, సత్యతరేపి = మిక్కిలి పారమార్థికమైనదియును, పశ్చా
మకోటిమాత్రే = ఐదవనం వ్యక్తియందు, అద్వైతతత్వేష = అద్వైత
యమైన బ్రహ్మతత్వమునందువలె, మతానాం = అయిదుగురు నలల
విషయాకరించు జ్ఞానములకు, నిషధరాడ్విమతౌ, నిషధరాద్ =
నలుడను, విమతౌ = “ఇతడే నలుడు, ఇతడే నలుడా” యను
విరుద్ధములగు నర్థము లేర్పడగా, తోకః = సత్యనలుని దెలిసికొన
గోరిన జనము, శ్రద్ధాం = పారమార్థిక విషయకమగు విశ్వాసమును,
నదధే = పొందలేదు, అనగా సత్తుకంటెను నసత్తుకంటెను, సదసత్ప
మూహముల కంటెను, సదసద్విలక్షణము కంటెను, విలక్షణమైనదియు.
ననగా నత్ - అసత్ - సదసత్పమూహ - సదసద్విలక్షణమును నాల్గు
విధములగు ననేకత్వాదివాదులగు సౌఖ్యాదుల సిద్ధాంతముల కంటెను
భిన్నమైన సిద్ధాంత గోచరమగు నపరోక్ష సత్యబ్రహ్మ తత్వమునందువలె
నసత్యనలులు నలుగురును నైదవవాడగు సత్యనలుడు కానవచ్చుచున్నను
నితడు సత్యనలుడని ప్రజలు నమ్ముజాలక పోయినని యర్థము—

లేదా— సా = ఆ దమయన్తి, నిషధరాడ్విమతౌ; నిషధరాద్ = నలు
నికి సంబంధించిన, విమతౌ = వివిధమైన బుద్ధి యేర్పడగా, అనగా
నలుని గూర్చిన సందేహమేర్పడగా, పశ్చామకోటిమాత్రే = ఐదవకోటి
యందు ననగా నైదవ స్థానమందున్న, సత్యతరేపి = మిక్కిలి యథార్థ
మైన నలుని విషయమందును, తల్లాభశంసిని = దమయన్తి ప్రాప్తికపే

క్షించునట్టి, పక్షచతుష్టయేఽపి = ఇంద్రాగ్నియమపరణులను నలుగురు నలుల వరిస నేర్పడిన, నాల్గు పక్షముల సమూహము, తాం = ఆ, శ్రద్ధాం = సత్యనల విషయకమగు నిశ్చయమును, ప్రాప్తుం = పొందుటకు, నప్రయచ్ఛతిపతి = అవకాశమీయక పోగా, మతానాం = సాంఖ్య దిషద్దర్శనములలో 'ఏకమేవా ద్వితీయం బ్రహ్మ' 'నేహ నానా స్తికింశ్చ' ఇత్యాది శ్రుతులచే, సత్యతరే = మిక్కిలి సత్యమైన అనగా పరమార్థ దృష్టియందు సత్యమైన, ఆద్వైతతత్వే = ఆద్వైత రూపమైన స్వరూపము నందుగాని, బ్రహ్మైక్యజ్ఞానరూపమగు విషయమందు గాని, లోకః = అవిద్య గల్గిన అనగా యుక్తాయుక్త జ్ఞానము లేని జనము: అనేకాత్మ లను వాదించునట్టి, సాంఖ్యది దర్శన చతుష్టయము ఆద్వైత విశ్వాస మును పొందుట కవకాశము నీయకపోగా నెట్లు శ్రద్ధను పొందదో (సత్య నలునియందును విశ్వాసమును బొందజాలక పోయినదని పూర్వముతో నన్వయము).

సాంఖ్యులు-ఒక్కొక్క శరీరమునకొక్కొక్క పురుషునంగీకరింతుడు. నై యాయీకులు—“నానాత్మానో వ్యవస్థితాః” అనువచనమునను సరించి ఆత్మలకు నానాత్వము నంగీకరింతురు. ఆ ర్థులు-దేహ ప్రమాణముగల యాత్మనంగీకరింతురు. బౌద్ధులు - పెక్కు యుక్తులతో, పెక్కు ఆత్మ లకే చిత్తసంయోహబాహుళ్యము నంగీకరింతురు. నలచతుష్టయముతో పక్ష చతుష్టయ మేర్పడినట్లు, పూర్వముదహరింపఁబడిన. సత్. అసత్. సద సత్, సదసద్విలక్షణమును నాలుగుపక్షములు పైవానితో బోల్పదగినవి. సద్వాదులు సాంఖ్యులు, అసద్వాదులు బౌద్ధులు, సదసద్వాదులు నై యాయీకులు. సదసద్విలక్షణత్వవాదులు తదితరులు - ప్రపంచము సత్తుకా నేరదు. ఎరియనగా బాధకుపపత్తిలేక పోవును. సత్తైన రజతముగాని గగనముకాని బాధింపబడుటలేదుగదా! అట్లే అసత్స్వరూపముగూడగానే రదు. అసత్తైనచో ప్రాతిభాసికత్వమెట్లు సరిపడును? సర్వవిధములలోను సత్తా శూన్యమైన శశశృంగ మొకప్పుడును ప్రతిభాసించుటలేదుగదా!

మరియు ప్రపంచము సకలసత్త్వ రూపముగూడ కౌనేరదు. వీలయినగా సత్త్వానన సత్త్వములు పరస్పర విరుద్ధములు. ఇత్యాది విషయములు ఇటు ననుసంధేయములు.

సాంఖ్యులు ప్రతి శరీరమునకును భిన్న భిన్నములైన శుద్ధజ్ఞాన స్వభావములు గల పెక్కు ఆత్మల నంగీకరింతురు. నైయాయికులును ప్రతి శరీరమునకును భిన్న భిన్నములును, సర్వ వ్యాపకములును, జ్ఞానము మున్నగు తొమ్మిది విశేషగుణములుగల ఆత్మల నంగీకరింతురు. అర్హతులు ప్రతి శరీరమునను భిన్నదేహ పరిమాణములు గల్గిన సంకోచ వికోచములుగల పెక్కు ఆత్మల నంగీకరింతురు. బౌద్ధులు ప్రతి దేహమునకును భిన్నములైన క్షణిక జ్ఞానధారా రూపములైన పెక్కు ఆత్మల నంగీకరింతురు.

ప్రకృతము తల్లా తశంసిని = దమయంతీ లాభమునుఁ గోరుచున్నట్టి, సత్యతరే = మిక్కిలి యథార్థుడైన నలునియందు, నిషధరాద్విమతౌ సత్కామవి = నల సంబంధియైన వైమత్య మున్నను. ఆమె శ్రద్ధను వహించలేదా? తప్పక వహించినదని యర్థము. అనేక నల దర్శనము న్నను సత్యతరమైన ఐదవకోటియందుఁ జేరిన నలునియందు “అవిజ్ఞాతేఽపి బంధోపాబలాత్పవ్తాదితేమనః” యని చెప్పిన చొప్పున నితడే సాధారణముగా సత్యనలుడు కాగలడని యామెయొక్క మనస్సు నందు బుద్ధి యేర్పడినది, అదెట్లనగా మతముల కేకాభిప్రాయము లేక పోయినను సత్యతరమైన, అద్వైత తత్త్వమునందు లోకమునకెట్లు విశ్వాసమేర్పడునో, అట్లే యామెకును బుద్ధి యేర్పడినదని యర్థము.

సమానములు :

పక్షచతుష్టయే :— చతుర్థాం, సమాహః, = చతుష్టయం, పక్షసాం, చతుష్టయమ్ = పక్ష చతుష్టయమ్, తస్మిన్ = పక్ష చతుష్టయే.

తల్లాభశంసీని :— తస్యాః, అ భః = తల్లాభః, తల్లాభస్య, శంసీ = తల్లాభశంసి. తస్మిన్ = తల్లాభశంసిని|

నిషధరాడ్విమతాః :— నిషధానాం, రాట్ = నిషధరాట్, నిషధరాః, విమతిః = నిషధరాడ్విమతిః, తస్యాం = నిషధరాడ్విమతాః.

అద్వైతతత్వే :— ద్విత్వేన ద్వైతమ్, ద్వైతేన, రహితమ్ = అద్వైతమ్, అద్వైతంచ తత్ తత్త్వంచ = అద్వైత తత్త్వమ్.

సత్యతరే :— ఆత్మంతం, సత్కః = సత్యతరః, తస్మిన్ = సత్యతరే.

భావము :

ఇంద్రాది మాయా నలచతుష్టయ మాదమయ నికి సత్యనలుని నిశ్చయించుట కవతాళ మొసంగక పోగా, ఆ దమయ నీ ప్రాప్తి నభిలషించు (విద్యా లాభము నపేక్షించు) నట్టి, మిక్కిలి పారమార్థికమై పంచమకోటియందున్న ఐదవ నలవ్యక్తియందు, సత్ - అసత్ - సదసత్ - సదసద్విలక్షిత్యములచే నాల్గు విధములగు నాధ్యాత్మిక శరీరేంద్రియాదులతో, గూడిన యసత్రప్తపంచ సంబంధము నుండి, సాధకుడు నిత్యప్రత్యక్ష సత్యబ్రహ్మతత్త్వము నందెట్లు విశ్వాసము బొందజాలదో యట్లే యసత్య నలచతుష్టయ సంబంధముచే, ఐదవ సత్యనలుడు కానవచ్చుచున్నను జనము విశ్వాసము బడయలేదని యాశయము.

85

శ్లో॥ కారిష్యతే పరిభవః కలినా నలస్య
తాంద్వాపరస్తు సుతనూమ దునోఽపూరస్తాత్.
భైమినలోపయమనం పిశునాసహేతే
నద్వాపరః కిల కలిశ్చ యుగే జగత్కామ్. 36

ప॥వి॥ కారిష్యతే - పరిభవః - కలినా - నలస్య - తాం - ద్వాపరః - తు -
 సుతనూమ్ - అదునోత్ - పురస్తాత్ - భైమీనలోపయమనం - పిశునౌ
 - సహేతే - న - ద్వాపరః - కిం - కలిః - చ - యుగే -
 జగత్యామ్.

అర్థము :- కలినా = కలహముచే అనగా తిరస్కరింపబడిన దేవతల చేతను
 రాజుల చేతను, అవమాన భామునకు ప్రతీకారము లేదను నభిప్రాయ
 ముచే నుత్పాదించబడిన వైరముచే నని యర్థము. (కలియుగము చేతను)
 నలస్య = నలునకు, పరిభవః = పరాభవము, కారిష్యతే = వివాహమైన
 పిదప చేయింపబడును, ద్వాపరస్తు = ప్రియుడైన నలునకిటువంటి పరి
 భవ సందేహము; (ద్వాపర యుగమును), సుతనూం = సుకుమార
 దేహము గల, తాం = నలుని ప్రియురాలగు దమయన్తిని, పురస్తాత్ =
 కలికి ముందె, అనగా నిప్పుడే, అదునోత్ = సంతాపపఱచెను. తథాహి
 = అది యుక్తమే, జగత్యాం = లోకమునందు, పిశునౌ = దుర్జనులైన
 ద్వాపరము, కలి, యను, యుగే = యుగములు, భైమీనలోపయమనం,
 భైమీనల = దమయన్తి నలులయొక్క, ఉపయమనం = వివాహ
 మను, నసహేతేకిం = సహించుటలేదుగదా? ఏవిధముగా కలి, వివా
 హము తర్వాత వారి వివాహమును సహింపలేదో, ఆ విధముగనే,
 ద్వాపరము, జరుగఁబోవు వారి వివాహమును సహింపలేదు. లేదా-
 కలినా = కలియుగముచే, నలస్య = నలునకు, పరిభవః = అవ
 మానము, కారిష్యతే = చేయఁబడును. ద్వాపరస్తు = ఇతడు నలుడా
 ఇతడు నలుడా యను సందేహమో లేదా ద్వాపరయుగమో, తాం = ఆ
 సుతనూం = సుందరిని, పురస్తాత్ = పూర్వమే, అదునోత్ = పీడిం
 చెను, కలిః నలుని, దమయన్తి వరించిన పిదప నలుని పరిభవించు
 గలడు. ద్వాపరమో దమయన్తికి నలుని వరించుట కవకాశమునే
 యిచ్చలేదు. కిం = ఏమియు గా, ద్వాపరః = ద్వాపరము, కలిశ్చ =

కలియుగము అను నీ రెండు, యుగే = యుగములు. జగత్కాలం = భూలోకమునందు, భైమినలోపయమనః; భైమి = దమయ నియోక్త, నం = నలునియొక్కయు, ఉపయమనం = వివాహమును, ననపాతే = సహింపదు. (యతః = ఏలయనగా) పిశునే = వారిరువురును దుష్టులు, నల నిశ్చయమేర్పడినచో, : వాహము తప్పక జరుగును. కాన సందేహ రూపమైన ద్వాపరము దానికి ప్రతిబంధకము - కాన కలిపరి ద్వాపరముగూడ దానికి ప్రతిబంధకము కాన ద్వాపరము చేత నామె పీడింపఁబడినదనియర్థము. ద్వాపరము నందును, కలియుగమునందును, నలదమయస్త్రీ వివాహము లేదు కావున వారి వివాహమును నవి సహించుట లేదనియు నర్థము. నల నిశ్చయము లేనందున నామె ఇంక సంతాపము నొందినదని యాశయము.

వి :- ఇచ్చట పూర్వార్థమునందు “ద్వాపర” యనువచనమునందు, వాచ్ఛార్థమగు సంశయమునకును, ప్రతీయమానార్థమగు యుగమునకు నభేదాధ్యవసాయముగావించి కివి వ్యాపారమునకంటె ముందు ద్వాపరమునకు దమయస్త్రీ సంతాప కర్తవ్యమునుత్రేక్షించుటచే నుత్రేక్ష. పృంజకమును బ్రయోగించినందు వలన దిగవ్యము. ఉత్తరార్థమునందు, నలదమయస్త్రీ వివాహమును ఓర్వలేమి తనమను కారణముచే కార్య సమర్థన రూపమగు నర్థాంతర వ్యాసాలంకారము. ఈ రెండికి నంగాంగి భావముచే సజ్జరము—

సమాసములు :

భైమినలోపయమనం :— భైమిన, నంశ్చ = భైమినలో, భైమి నలయోః, ఉపయనం = భైమిన లోపయమనం,

భావము :

కలియుగము నలునిఁ బరిభవముఁ జేయబోవుచున్నది. ద్వాపరమో, అనగా పిడు నలుడా పిడు నలుడాయను సందేహము (ద్వాపరయుగమును) ఆ సుందరిని, కలికిమిందే పీడించెను. కలి స్వయంవరమైన పిదప పీడించును. ద్వాపరమో (నలుడెవ్వడను సందేహమో) నలుని వరించుటకే యవకాశ మొసంగలేదు. ఏలయనగా, ద్వాపరము, కలియు, రెండును భూలోకమందు రమయంతీ నలులయొక్క వివాహమును సహించుట లేదు. జరిగిపోయిన వారి వివాహమును కలి యెట్లు సహింపదో; అట్లే జరుగఁబోవు వారి వివాహమును ద్వాపరముచు సహింపలేదు. ఏలయనగా వారియువరు దుష్టులు. నలుడని నిశ్చయింపఁ బడితే, వివాహము తప్పకజరుగును. కాని అతని విషయమున సందేహము ప్రతిబంధకము. కాన కలివలె ద్వాపరము గూడ ప్రతి బంధకమని యర్థము. ద్వాపరయుగమందును, కలియుగమందును నలదమయన్తులు లేరు. కాన వారి వివాహమును వారు (కలిద్వాపరములు) సహింపలేరు. ఏలయనగా నలదమయన్తులు కృత యుగమునకు సంబంధించిన వారని యభిప్రాయము.

88

శ్లో॥ ఉత్కణ్ఠాయన్ పృథగిమాం యుగపన్నలేషు

ప్రత్యేకమేషు పరిమోహయమాణభాణః.

జానీమహే నిజశిలీముఖశీలసంజ్ఞాం

సాఫల్యమాప స యదా యది పంచభాణః ॥ 37 ॥

ప॥వి॥ ఉత్కణ్ఠాయన్, - పృథక్, - ఇమాం, - యుగపత్, - నలేషు, - ప్రత్యేకమ్, - ఏషు, - పరిమోహయమాణ భాణః, - జానీమహే, - నిజశిలీ ముఖశీల సంజ్ఞా సాఫల్యమ్, - అప్య, - సః, - యదా, - యది, - పంచభాణః.

అర్థము :- పంచబాణః = పంచబాణుడని ప్రసిద్ధిబొందిన, నః = ఆ మన్న
 తుడు, నలేమ (పంచను) = అయిదుగురు నలుల విషయమునందు,
 పృథక్ = ప్రత్యేకముగా, ఇమాం = ఈ దమయన్నిని. యుగపత్ =
 ఏక కాలమునందు, ఉత్కణ్ఠయన్ = ఉత్సుక పఱచుచు, అనగా ఇతడు
 నలుదా, ఇతడు నలుదా యనుబుద్ధిచే, వారియందు నొక్క కాలమునందే
 వేటు వేటుగాను, సుత్కణ్ఠతో గూడిన దానినిగా చేయించునని యర్థము.
 దమయన్ని నలబుద్ధిచే యైదుగురియందును నను రక్తమైనదని భావము.
 తథా - అట్లే. ఏమ = ఈ యైదుగురు నలులయందును, ప్రత్యేకమ్ =
 ఒక్కొక్కనియందు, పరిమోహయమాణబాణః = ప్రత్యేకముగా వీరిని
 దమయన్నీ విషయమున మోహపఱచుచున్న బాణములు గలవాడై, నిజ
 శిలీ ముఖశిలీ సంఖ్యా సాఫల్యమ్; నిజ = తనవగు, శిలీముఖ = బాణము
 లను, శిలీ = యందని, సంఖ్యా = అయిదనెడు సంఖ్యకు, సాఫల్యం =
 సార్థక్యము, అపయది = పోరాడనచో, తదా = అప్పుడు, జానీమహే =
 బాణములకున్న పంచత్వసంఖ్య, సరియైనదని తెలుసుకొనెదము.

వి :- ఇచ్చట ఉత్కణ్ఠయన్, సమోహనము పంచత్వసంఖ్యా సాఫల్యమునకు
 హేతువులుగాన పదార్థ హేతుక కావ్యలింగము— “సాఫల్యమాప
 యది” అని సాఫల్యమును సమీపన చేయుటచే నుత్పేక్ష. అదిపై
 కావ్యలింగముచే నర్థాపిముత కాన దానికి దీనితో సజ్జరము—

సమానములు :

ప్రత్యేకమ్ : — ఏకస్మిన్ = ఏ స్మిన్. ప్రద్యేకమ్

పరిమోహయ మాణబాణః : — పరిమోహయ మాణాః బాణాః,
 యస్యసః = పరిమోహయబాణః.

నిజశిలీ ముఖశిలీ సంఖ్యా సాఫల్యమ్ : — నిజాశ్చతే శిలీముఖాశ్చ, =
 నిజశిలీముఖాః, నిజశిలీముఖాన్, శిలీయుతీర్థి = నిజశిలీముఖశిలీనీ, నిజశిలీ

ముఖశీలినీ చ సా, సంఖ్యాచ, = నిజశీలముఖశీలి సంఖ్యా. సఫలాయాః,
భావః = సాఫల్యం. నిజశీల ముఖశీలి సంఖ్యాయాః, సాఫల్యం = నిజశీల
ముఖశీలి సంఖ్యా సాఫల్యమ్. తత్ = నిజశీలముఖశీలి సంఖ్యా సాఫల్యమ్.

భావము :

పంచబాజుడని ప్రసిద్ధి బడసిన మన్మథుడు బదుగురు నలులయందును
ఈ దమయంత్రునికి నొక్క కాలముందే యుత్కణ్ఠనుఁ గల్గించుచుచు ననగా వారం
దఱు నొక్క రూపమును ధరించియుండుటచే “నితడు నలుడా లేక యితడు
నలుడా” యని యీ విధముగా నామె నొక్కకాలమునందే. వేఱువేఱుగా నుత్క-
ణ్ఠురాలను గావించుచు, వారిలో నొక్కొక్కరి యందును ప్రత్యేకముగా దమ
యంత్రీ విషయమున మోహమునుఁ గల్గించుచు, తన బాణములకు సహజముగ
సన్న పంచత్వ సంఖ్యను సఫల పఱచుకొనినచో, ననగా నయిదుగురు వరుల
డుండును నైదు బాణములనుఁ బ్రయోగించుటచే సఫల పఱచుకొనినచో నప్పుడు
తన బాణముల యందలి పంచత్వ సంఖ్య సరియైనదని తెలుసుకొనెదము. 37

శ్లో॥ దేవానియం నిషధరాజ రుచ స్త్యజన్తి
రూపాదరజ్యత నలే నవిదర్శ సుత్రూః.
జన్మాంతరాధిగత కర్మవిపాకజన్తై
వోన్మీలతి క్వచన కస్యచ నానురాగః.

38

పా॥ దేవాన్ - ఇయం - నిషధరాజరుచః - త్యజన్తి - రూపాత్ - అరజ్య-
త - నలే - న - విదర్శ సుత్రూః - జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాకజన్మా-
వీవ - ఉన్మీలతి - క్వ - చన - కస్య - చన - అనురాగః.

అర్థము : — నిషధరాజరుచః; నిషధరాజ = నలుని సౌందర్యమువంటి సౌంద-
ర్యము గలది. కేనాన్ = చేయబడు, త్యజన్తి = వదిలివేయుచున్నది.

ఇయం = ఈ, విదర్భసుభూః = దమయన్తి, రూపాత్ = సౌందర్యము
వలన, నలే = నలునియందు, న అరణ్యత = అనురక్తురాలు కాలేదు,
కింతు = కాని, కన్యచన = ఒకనొకనికి, జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాక
జన్మా; జన్మాంతర = ఇతర జన్మములయందు, అధిగత = చేయఁ
బడిన, కర్మ = కర్మలయొక్క, విపాక = పరిపాకముచే, జన్మా =
ఉద్భవించిన, అనురాగవీప = అనురాగమే, కన్యచన = మఱియొక జన
నము నందు, ఉస్మిలతి = ఉద్భవించును. ఇంద్రాది దేవతలకును నలు
నికిని రూపమునందు సామ్యమున్నను, దేవతలను వదలి నలునియందే
యామెకనురాగము కలుట యా దమయన్తియొక్క జన్మాంతర కర్మకు
నధీనమైనది. కాని నలుని రూపముచే నేర్పడినదిగాదు. కానిచో యథార్థ
నలాన్వేషణము చేయవలసరమేమి? ఇందువలన నీమెకు నలునియందు
దృఢమైన వ్రతమున్నట్లు చెప్పఁబడినది.

సమాసములు

నిషధరాజరుచః :— నిషధానాం, రాజా = నిషధరాజః నిషధరాజస్య,
రుచిఃపరుచి, యేషాంతే = నిషధరాజరుచః, లాన్ = నిషధరాజరుచః

విదర్భసుభూః :— విదర్భాణాం, సుభూః = విదర్భసుభూః.

జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాకజన్మా :— అన్యత్, జన్మ = జన్మాంతరం.
జన్మాంతరాధిగతంచతత్కర్మచ = జన్మాంతరాధిగతకర్మ, జన్మాంత
రాధిగతకర్మణః, విపాకః = జన్మాంతరాధిగత కర్మవిపాకాః, జన్మాంత
రాధిగతకర్మవిపాకాత్, జన్మ, యన్యస్యః = జన్మాంతరాధిగతకర్మ
విపాకజన్మా.

భావము:

సంరూపమును ధరించిన యింద్రాది దేవతలకును, నలునికిని, సౌందర్య
విషయమున భేదము లేదు. కాని దమయన్తి వారినెవ్వరిని ప్రేమింపక నలమహా
రాజునే ప్రేమించుటలో కేవలము సలసౌందర్యము కారణము గాదు. మఱిమనగా
స్వభూతి జన్మాంతరకర్మపరిపాకమే కారణమగుచున్నది. ఒకరికి మఱియొకరి

యందును రాగమేర్పడుటకు బాహ్య సౌందర్యమే కారణము గాదు. మతేమనగా వారిఱు ప్పరికిని జన్మాంతరములలోని కర్మాధీనమగు సంస్కారమే వారి పరస్పరానురాగమునకు మూలమగుచున్నది. అట్లు కానిచో నలకారములోనున్న యైదు గురిలోనే యొకరియందైనను ననురాగమేర్పడవచ్చును గదా. అట్లుగాక నలుని యందే యనురాగ మేర్పడుటకు కారణమేమి? కాన నుభయుల జన్మాంతరానురాగమే దీనికి మూలమని భావము.

38

శ్లో॥ క్వ ప్రాప్యతే స పతగః పరిపృచ్ఛ్యతేయః

ప్రత్యేమి తస్య హి పురేవ నలం గిరేః

సస్మార సస్మరమతిః ప్రతినై షధీయం

తత్రామరాయ మరాల మరాలకేళి.

39

పా॥ క్వ - ప్రాప్యతే - సః, పతగః - పరిపృచ్ఛ్యతే - యః - ప్రత్యేమి - తస్య - హి - పురా - ఇవ - నలం - గిరా - ఇతి - సస్మార - సస్మరమతిః - ప్రతి - నై షధీయం - తత్ర - అమరాయమరాలమ్ - అరాలకేళి.

అర్థము :- సస్మరమతిః = మనమగుచే, బీడింపబడిన మనస్సుగల్గిన, దమయన్తి, సః = ముందు చూడబడిన, పతగః = హంస, క్వ = ఎక్కడ, ప్రాప్యతే = లభ్యమగును. ఏలయనగా- యః = ఏపక్షి, (నలం = నలుని, గూర్చి) పరిపృచ్ఛ్యతే = ప్రశ్నింపబడునో, వీరి మధ్య నిజమైన నలుదెవ్వరని ప్రశ్నింపబడుట కవకాశముండెడిదని యర్థము. ఇతి = ఇట్లు, పురేవ = ముందువలె, తస్య = ఆ హంస యొక్క, గిరా = మాటచేతనే, నిశ్చయేన = నిశ్చయముగా, నలం = నలుని, ప్రత్యేమి = నమ్మదును ఇతి = ఇట్లు, తత్ర = ఆ స్వయంవర సభయందు, నై షధీయం = నిషధ రాజుకు సంబంధము.

ఢించిన, అమరాలయమరాఁమ్ = దేవతోకమున నివసించు హాసను
గూర్చి, సస్కార = స్మరించెను,

భావము :

మదఁపిడిత చిత్తురాలగు నా వంపులు తిరిగిన కురులుగం దమయన్తి,
ముందునలుని సందేశమును దెచ్చిన యా హంస యెక్కడ లభ్యమగును? ఏ
యనగా; అది ఁఢించినచో, నీ యైదుగురియందును వాస్తవమైన నలుదెవ్వుడని
ప్రశ్నించి దెలిసికొనవచ్చును. ఇట్లు ఆ సభయందు ప్రేయునకు దూతయైన దేవ
తోకపు హంసను గూర్చి యా దమయన్తి స్మరించుచుండినది. 39

శ్లో॥ ఏతైక మైక్షత ముహూర్మహతా దరేణ

భేదం వివేద నహి పంచసు కజ్ఞిదేషా.

శక్ష్మాశతం వితరతా హరతా పునః స్మ

ఉన్మాదిసేవ మనసేయ మిదం తదాహ.

40

ప॥వి॥ ఏతైకమ్ - ఐక్షత - ముహూ - మహతా - ఆదరేణ - భేదం -
వివేద - న - హి - పంచసు - కం - చిత్ - ఏషా - శక్ష్మాశతం -
వితరతా - హరతా - పునః - స్మ - ఉన్మాదినా - ఇవ - మనసా -
ఇయమ్ - ఇదం - తదా - ఆహ.

అర్థము :- ఏషా = ఈ దమయన్తి, మహతా = అధికమైన, ఆదరేణ =
అదరముచేతను, దరేణ = భయముచేతను (అయిదుగురిని జూచినచో
పాతివ్రత్య భంగము వచ్చునను భయముతో) ముహూ = పలుమాఱు,
ఏతైకం = ఒక్కొక్కని, ఏక్షత = చూచినది. కింతు = కాని,
పంచసు = అయిదుగురి మధ్య, కంచిత్ = కొంచమైనను, భేదం =
భేదమును, నవివేధ = తెలిసికొనలేదు. (కావుననే) శక్ష్మాశతం =

నూరు సందేహములను, వితరతా = కల్గించుచున్నదియు. పునః = మఱి, తత్ = దానిని ననగా సంశయ శతమును, హరతా = తొంగించుచున్నదియును, నందువలననే, ఉన్మాదినాశవ = ఉన్మాదముతో గూడినదో యనునట్లున్న, మనసా = మనస్సుచే, (ఉపలక్షితా = చూడబడుచున్న) ఇయం = ఈ దమయన్తి, ఇదం = చెప్పబడు వికల్ప సమాహమును, ఆ హస్మ = చెప్పబడగినది.

ములు :

ఏకైకం :— ఏకశ్చ, ఏకశ్చ, అనయోః, పర్యాయః = ఏకైకః, తమ్ = ఏకైకమ్.

శక్తాశతం :— శక్తానాం శతం = శక్తాశతమ్, తత్ = శక్తాశతమ్.

ఉన్మాదినా :— ఉన్మాదయతీతి = ఉన్మాది, తేన = ఉన్మాదినా.

2 :

ఈ దమయన్తి యానల పంచకములో నొక్కొక్కరిని మిక్కిలి ప్రయత్నోదను, అసక్తితోడను పలుమాలు వీక్షించినది. మరియు పరపురుషులచే తన ప్రాతివత్సమునకు భజ్జము గలుగునను భయముతో వారిని సంకోచమును గూడ వహించినది. కాని యా యైదుగురిలో నిసుమతం సైతము, ఆమె గ్రహింపలేకపోయినది. కావుననే పెక్కు సందేహ గల్పించుచును, నివర్తిజేయుచు ఉన్మాదమును పొందినదో యనునట్లు వస్తుచే నామె చెప్పబడబోవు ప్రకారము పెక్కు వికల్పములను జేయబడి.

40

శ్లో॥ అస్తి ద్విచంద్రమతి రస్తి జనస్య తత్ర
త్రాస్తా దృగస్త చిపిటికరణాదిరాదిః.
వ్యచోపసర్పణ మపిప్రతి మాభిమానే
భేదభ్రమే పునరమీషు నమే నిమిత్తమ్,

41

ప॥స॥ అస్తి - ద్విచంద్రమతిః - అస్తి - జనస్య - తత్ర - బ్రాహ్మ -
 దృగన్తచిపిటికరణాదిః - ఆదిః = స్వచ్ఛోపసర్పణమ్ - అపి - ప్రతి
 మాభిమానే - భేదభ్రమే - పునః - అమీషు - న - మే - నిమిత్తమ్.

అర్థము ; — ద్విచంద్రమతిః = ఇద్దరు చంద్రులనెడి బుద్ధి, అనగానొక్క చంద్రుని
 యందు నిద్దరు చంద్రులనెడి భ్రమ, అస్తి = ప్రసిద్ధమైయున్నది. కింతు
 = కాని, తత్ర = ఇద్దరు చంద్రులను విషయేకరించు, బ్రాహ్మ = బ్రాహ్మ
 యందు, జనస్య = జనమునకు, దృగన్త చిపిటి కరణాదిః; దృగన్త =
 కన్నుల కొనలను, చిపిటికరణాదిః = నలుపుట మున్నగునది, ఆదిః =
 మూలకారణము. తథా = అట్లే, ప్రతిమాభిమానే = ప్రతిబింబ భ్రమ
 యందును, స్వచ్ఛోపసర్పణమ్; స్వచ్ఛ = నిర్మలములగు గాఢ స్పటి
 కము మున్నగు వస్తువులయొక్క, ఉపసర్పణం = సమీపస్థితి, ఆదిః =
 మూలము. పునః = కాని, మే = నాకు, అమీషు = ఈ యెదుగురు
 నలుల విషయమున, భేదభ్రమే = భేదభ్రాన్తియందు, నిమిత్తం =
 కారణము, నతస్తి = లేదు. కావున నొక్క నలునియందే పెక్కు
 నలులబ్రాంతి పొసగదు. కావున నలునికంటె బిన్నమైన వారు కొంద
 రిందుండగలరని యాశయము.

సమాసములు :

ద్విచంద్రమతిః : — ద్వౌ, చంద్రౌ, ఇతి, మతిః = ద్విచంద్రమతిః;
 లేదా - ద్వౌచామూ, చంద్రౌచ = ద్విచంద్రౌః, ద్విచంద్రయోః, మతిః =
 ద్విచంద్రమతిః.

దృగన్త చిపిటి కరణాదిః : — దృశోః అన్తై = దృశన్తై, దృగన్తయోః,
 చిపిటికరణం = దృగన్త చిపిటికరణం. దృగన్త చిపిటికరణమ్, ఆదిః,
 యస్యసః = దృగన్త చిపిటికరణాదిః.

స్వచ్ఛోపసర్పణమ్ : — స్వచ్ఛానా ముప సర్పణమ్ = స్వచ్ఛోప
 సర్పణమ్.

ప్రతిమాభిమానే :— ప్రతిమాయాః, అభిమానః ప్రతిమాభిమానః.
తస్మిన్ = ప్రతిమాభిమానే,

భేదభ్రమే :— భేదస్య భ్రమః = భేదభ్రమః, తస్మిన్ = భేద
భ్రమే.

భాసము :

లోకమునందొక్క చంద్రునియందు నిద్దఱు చంద్రులను విషయాకరించు
భ్రాంతి కలదు. అట్టి భ్రాంతికి, జనులు తమ కన్నుల కొనలను మడచుట నలు
చుట మున్నగునవి కారణములు :- అట్లే ప్రతిబింబ భ్రమయందును నద్దము
స్పృశకము మున్నగు స్వచ్ఛ వస్తువుల సన్నిధానము మూలమగుచున్నది. కాని
యొక్క నలునియందు నైదుగురు నలుల భ్రాంతి యే విధముగను సంభవింప
నవశము లేదు. కావున వీరిలో కొందఱు నలభిన్నులైన వ్యక్తులుగా నుండఁ
గలుగుదు.

41

శ్లో॥ కింవాతనోతి మయి నైషధ ఏవ కాయ
వ్యూహం విధాయ పరిహాస మసౌ విలాసీ.
విజ్ఞానవైభవభృతః కిము తస్య విద్యా
సౌ విద్యతే న తురగాశయవేదితేవ.

42

పావి) కిం - వా - తనోతి - మయి - నైషధః - ఏవ - కాయవ్యూహం -
విధాయ - పరిహాసమ్ - అసౌ - విలాసీ - విజ్ఞాన వైభవ భృతః -
కిమ్ - ఉ - తస్య - విద్యా - సౌ - విద్యతే - న - తురగాశయ
వేదితా, - ఇవ .

అర్థము :— వా = లేదా, విలాసీ = వింసించు స్వభావముగల, అసౌ = ఈ,
నైషధ ఏవ = నలుడే, కాయవ్యూహం = శరీర సమూహమును,
విధాయ = సంపాదించుకొని, మయి = నాయెడ, పరిహాసం = పరి

హాసమును, తనోతికిం = చేయుచున్నాడా యేమి? ఇది సంభవము కావచ్చును. విజ్ఞాన వైభవభృతః; విజ్ఞాన = శిల్పకళయొక్క పరిజ్ఞాన మనెడి, వైభవ = అతిశయమును, భృతః = ధరించుచున్న. తస్య = ఆ నలునికి, తురగాశయ వేదితాశవ = ఆశయ హృదయమును తెలుసు కొనుటవలె, సావిద్యా = బహు రూపకల్పన రూపమైన కాయవ్యూహ విద్య, యనగా పెక్కు రూపములను గల్గించువిద్య, నవిద్యతే కిమ్ = లేదా యేమి? అనగా తప్పకయున్నది.

సమాసములు :

నైషధః :— నిషధానాం రాజా = నైషధః.

కాయవ్యూహం :— కాయానాం, వ్యూహః = కాయవ్యూహః తమ్ = కాయవ్యూహం.

విజ్ఞాన వైభవభృతః :— విజ్ఞానస్య, వైభవం = విజ్ఞాన వైభవం, విజ్ఞాన వైభవం, బిభర్షీతి = విజ్ఞాన వైభవ భృత్, తస్య = విజ్ఞాన వైభవ భృతః.

తురగాశయవేదితా :— తురగస్య, ఆశయః = తురగాశయః, తురగాశయం వేత్తీతి = తురగాశయవేదీ తురగాశయ వేదినః భావః = తురగాశయవేదితా.

భావము :

లేదా, విలాసశీలుడగు నలుడొక్కడే యోగాదిశక్తులచే పెక్కు శరీరములనెత్తి నాయెడఁ బరిహాసముఁజేయుచున్నాడా యేమి? ఇది సంభావ్యమే, ఆశ్చర్యము దెలిసినట్లే కాయవ్యూహవిద్యగూడ విజ్ఞానవంతుడగు నీ నలునకుఁ దెలియకయుండునా? తప్పక తెలిసియుండునని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ ఏకోనలః కిమయమన్యతమః కిమైలః
కామోఽపరః కిమః? కిముద్వయమాశ్వి నేయా.
కింరూపధేయభరసిమశయా సమేషు
తేష్యేవనేహనలమోహమహంవహేవా. 43

ప॥ వి॥ ఏకః - నలః - కిమ్ - అయమ్ - అన్యతమః - కిమ్ - ఐలః -
కామః - అపరః - కిమ్ - ఉ - కిమ్ - ఉ - ద్వయమ్ - ఆశ్వి
నేయా - కిం - రూపధేయభరసిమశయా - సమేషు - తేషు - ఏవ
- న - ఇహ - నలమోహమ్ - అహం - వహే - వా.

అర్థము :- వా = లేదా, ఇహ = ఈ యైదుగురియందును, అయమ్ = ఇతిడు,
ఏకః = ఒక, నలః కిమ్ = నలుడాయేమి? అన్యతమః = వీరిలోమఱి
యొక్కడు, ఐలః కిమ్ = పుహూరవుడాయేమి? అపరః = మఱి
యొక్కడు, కామః కిమ్, మన్మథుడాయేమి? ద్వయం = తక్కినయిఱు
వురు ఆశ్వినేయా కిమ్ = ఆశ్వినేకుమారులాయేమి? (కావుననే) రూప
ధేయ భరసిమశయా, రూపధేయభర = సౌందర్యసంపదకు, సిమ
శయా = అవధియగుటచే, సమేషు = సమానత్వైవ, అనగా లోకో
త్తరమైన సౌందర్యమందఱికిని యుండుటచే, వారి పరస్పరభేదము
తెలియసాధ్యముకాని, తేష్యేవ = నలుడుమున్నగునా యైదుగురియందే,
అహం = నేను, నలమోహం = నలుడనుమోహమును, కథం = ఎట్లు
నవహే = వహింపను.

సమాసములు :

ఐలః :- ఇలాయాః అపత్యంపుమాన్ = ఐలః.

ఆశ్వినేయా :- ఆశ్విన్యః అపత్యేపుమాంసౌ = ఆశ్వినేయా.

నలమోహం :- నలఇతిమోహః = నలమోహః, తమ్ = నలమోహమ్.

భావము :

లేదా యీ నలపంచకములందు యీ యొక్కడు నలుడాయేమి? వీరిలో

వత్తియొక్కడు పురుషుడాయేమి? తక్కిన మరియొక్కడు మన్మథుడాయేమి? సౌందర్యమునకు నవధిగా లోకోత్తర సౌందర్యమును వహించుటచే నొండురుల భేదము గూడఁదెలియనలవిగాకయున్న యాయైదుగురియందే నలమోహముననేల నేనుపొందను? తప్పక పొందగలను. సమాన వస్తువులయందు సాదృశ్యముచే భ్రాన్తి యేర్పడుట సహజముగదా.

43

శ్లో॥ పూర్వం మయా విరహనిస్సహయాపి దృష్టః

సోఽయం ప్రియ సత ఇహో నిషధాధిరాజః.

భూయః కిమాగతవతీ మమ సా దశేయం

పశ్యామి యద్విలసితేన నలానలీకాన్.

44

ప॥ వి॥ పూర్వం - మయా - విరహనిస్సహయా - అపి - దృష్టః - సః -
అయం - ప్రియః - తతః - ఇతః - నిషధాధిరాజః - భూయః - కిమ్
- ఆగతవతీ - మమ - సా - దశా - జయం - పశ్యామి - యద్విల
సితేన - నలాన్ - అలీకాన్.

అర్థము:- పూర్వమపి = స్వయంవరకాలమునకు పూర్వముగూడ, విరహనిఃసహయా, విరహ = వియోగభాధను, నిఃసహయా = సహింపజాలని, మయా = నాచేత, సః = ఆ, అయం = ఈ, ప్రియః = ప్రియుడైన, నిషధాధిరాజః : నిషధ = నిషధదేశమునకు, అధిరాజః = ప్రభువైన నలచక్రవర్తి, తతఃఇతః = ఆ వైపునను ఈ వైపునను అనగా నన్నిదిక్కులయందును, దృష్టః = చూడబడుచున్నాడు. (కావున) మమ = నాకు, ఇయం = ఈ జరుగుచున్న. దశా = విరహమువలనయున్నాదదశ, సావీవ = పూర్వమనుభవించఁబడినదేయైన, దశా = అవస్థ, భూయః = మఱల, ఆగతవతీకిం = వచ్చినదాయేమి? యద్విలసితేన, యత్ = ఏ యన్మాదదశయొక్క, విలసితేన = ప్రభావముచే, అలీకాన్ = అసత్యభూతులైన, నలాన్ = నలును, పశ్యామి = చూచుచున్నాను.

సమాసములు :

విరహానిః సహాయాః — నిః సహతేజితి = నిస్సహా. విరహస్యః, నిస్సహా = విరహానిస్సహా, తయా = విరహా నిస్సహాయా.

నిషధాధిరాజః — నిషధానాం అధిరాజః = నిషధాధిరాజః.

యద్విలసితేనః — యస్యాః విలసితమ్, యద్విలసితమ్, తేన = యద్విలసితేన.

భావము :

స్వయంవం కాలమునకంటె పూర్వము గూడ, వియోగమునుదాలజాలని నేను, ఆయీ ప్రేయదగు నలుని నన్ని దిక్కులయందును, గాంచుచుంటిని. ప్రకృత మా యున్మాద దశ తిరిగివచ్చినదాయని తోచు చున్నది. ఆ యున్మాద దశయొక్క ప్రభావముచే శరత్తు నలులను కాంచుచున్నాను. 44

శ్లో॥ ముగ్ధా దధామికథ మిత్థ మథాపశజ్జాం
సక్రస్కన్తనాది కపటః స్ఫుటమీదృశోఽయం.
దేవ్యానయాహి రచితా హి తథా తథైషాం.

గాథా యయా దిగధిపానపి తాః స్పృశన్తి 45

ప॥ వి॥ ముగ్ధా - దధామి - కథమ్ - ఇత్థమ్ - అథ - అపశజ్జాం -
సక్రస్కన్తనాది కపటః - స్ఫుటమ్ - ఈ దృశః - అయం - దేవ్యా -
అనయా - ఏవ - రచితాః - హి - తథా - తథా - ఏషాం - గాథాః -
యథా - దిగధిపాన్ - అపి - తాః - స్పృశన్తి.

అర్థము :— అథ = లేదా, ముగ్ధా = మూఢురాలైన (అహం = నేను)
కథం = ఎట్లు, ఇత్థం = ఈ విధముగా, అపశజ్జాం = అ భూత
మైన సందేహమును, దధామి = ధరింతును. యతః = ఏలయనగా.
ఈ దృశః = ఇటువంటి, అయం = ఈ వ్యాపారము, సక్రస్కన్త
నాదికపటః సక్రస్కన్త నాది=ఇంద్రుడు మున్నుడువారియొక్క, కపటః=
మాయ, ఇతి = అని, స్ఫుటం = స్పష్టము, తథాహి = అదియ క్రమే

అసయా = ఈ, దేవ్యైవ = సరస్వతీ దేవిదేవతనే, తథా = అప్రకా,
రముగా, గాథాః = వర్ణనాశ్లోకములు, రచితాః = రచియింపబడి
నవి. యథా = ఏ ప్రకారముగా, తాః = వర్ణన శ్లోకరూపములైన
గాథలు; దిగధిపానపి = దిక్పాలకులను సైతము. స్పృశన్తి =
స్పృశించుచున్నవి అనగా శ్లేష మహిమచే బోధించుచున్నవి. అనగా
నలునిఁ గాక దిక్పాలకులను సైతమంటుచున్నవని యర్థము. కావున
నన్ను వంచించుటకు నలహపమును ధరించుట యను దేవమాయయే
యిది కాని నాకు సంబంధించిన మోహముగాదని యర్థము.

నమాసములు :

అపశజ్జామ్ :— అపకృష్టా, శజ్జా = అపశజ్జా, తామ్ = అప
శజ్జామ్.

సక్రస్కన్తనాదీకపటః ;— సక్రస్కన్తనః ఆదిః యేషాంతే = సక్రస్కన్త
నాదయః, సక్రస్కన్త నాదీనాం, కపటః = సక్రస్కన్త నాదీకపటః.

దిగధిపాన్ :— దీశామధిపాః = దిగధిపాః, తాన్ = దిగధిపాన్.

భాషము :

లేదా, మూఢురాలైన నేను ఇట్లు అభావ్యమైన సందేహమును వహించు
చున్నానా యేమి? ఇట్టి మోఢ్యమునాకిప్పుడు తగదు. ఈ పని ఇంద్రాదులు కల్పిం
చిన మాయయనిస్పష్టము ఏలయరగా సరస్వతీదేవి ఇంద్రాదివర్ణనా రూపములగు
గాథలను శ్లేషమహిమచే కేవలము నలునిగాక, వారిని గూడ నంటునట్లు రచించి
నది. కాన నన్ను వంచించుటకే దేవతలు కల్పించిన మాయయే యిది. కాని
నాకుఁ గల్గిన మోహముగాదు.

45

శ్లో॥ ఏ తస్మదీయమతి వజ్రాక పఞ్చకశ్చే
నాథేకథం ను మనుజస్య చకాస్తు చిహ్నమ్.
అఙ్గోఽఽ తాని కిమపి నవహన్తి హంత !
బర్హిర్ముఖా ధుతరజస్తనుతాముఖాని.

46

ప॥ వి॥ ఏతన్మదీయ మతివజ్ఞాక పజ్ఞాకస్థే - నాథే - కథం - ను - మను
జన్య - చకాస్తు - చిహ్నమ్ - లక్ష్యాణి - తాని - కిమ్ - అమీ -
న - వహన్తి - హంత - బర్హిర్ముఖాః - ధుతరజస్తనుతాముఖాని.

అర్థము : — ఏతన్మదీయమతివజ్ఞాక పజ్ఞాకస్థే; ఏతత్ = ఈ, - మదీయ
మతివజ్ఞాక = నా బుద్ధిని వంచించునట్టి, పజ్ఞాకస్థే; = బదుగురగు
నింద్రాదుల మధ్యనున్న, నాథే = నాకు నాధుడైన నలుని విషయ
మందు, కథం ను = ఏవిధముగా, మనుజన్య = మానవునియొక్క,
చిహ్నం = గుఱు, చకాస్తు = ప్రకాశించును? కింతు = కాని,
అమీ బర్హిర్ముఖాః = ఈ అగ్నిని ముఖములుగాగల దేవతలు, ధుతర
జస్తనుతా ముఖాని; ధుత = విడువబడిన. రజః = ధూళియనగా
మట్టి వలని దుమ్ముగల్గిన, తనుతా = దేహమును గల్గియుండుట,
ముఖాని = మున్నగునవి యనగా భూమిని(దాకుట, చెమర్చుట,
తెప్పసాట్టు మున్నగువానిని లేకయుండుట మొదలగు, లక్ష్యాణి =
దేవతా వ్యంజకములుగు చిహ్నములను. హంత = ఆయో! కథం =
ఎట్లు, నవహన్తి = దరించుటలేదు? నా దురదృష్టము వలననే యీ
దేవతలు తమ యసాధారణ చిహ్నములను దాచియున్నారు. అందువల
ననే, నలుని గుఱింపలేక యిన్నానని యర్థము,

సమాసములు :

ఏతన్మదీయమతివజ్ఞాకపజ్ఞాకస్థే :- మమజయం = మదీయా, మదీ
యాచనామతిశ్చ = మదీయమతిః, మదీయమతేః, వజ్ఞాకాః=మదీయమతి
వజ్ఞాకాః, ఏతేవతే, మదీయమతివజ్ఞాకాశ్చ= ఏతన్మదీయమతివజ్ఞాకాః.
ఏతన్మదీయమతి వజ్ఞాకానాం, పజ్ఞాకం = ఏతన్మదీయమతి వజ్ఞాక
పజ్ఞాకమ్. ఏతన్మదీయమతివజ్ఞాపజ్ఞాకే, తిష్ఠతీతి = ఏతన్మదీయమతి
వజ్ఞాకపజ్ఞాకస్థః, తస్మిన్ = ఏతన్మదీయమతివజ్ఞాకపజ్ఞాకస్థే.

బర్హిర్ముఖాః :- బర్హిర్ముఖం, యేషాంతే = బర్హిర్ముఖాః.

ధుతరజస్తనుతాముఖాని :- ధుతంరజఃస్థుతాసా = ధుతరజాః, ధు

రజాః, తనుః యేషాంతే = ధుతరజస్తనః. ధుతరజస్తమానాం, భావః
= ధుతరజస్తతా, ధుతరజస్తమతా, ముఖం యేషాంతాని = ధుతరజ
స్తసుతాముఖాని, తాని = ధుతరజస్తస్తమతాముఖాని.

భావము

నాబుద్ధిని మోహపఱచి వంచించునీయైదుగురి మధ్యనున్న నానాభుజైన నలునియందు మానవత్వమును వెల్లడిచేయు చిహ్నములు అనగా, శరీరము చెమర్చుట, తెప్పపాట్ల గల్గియుండుట, దుమ్ముకమ్మి యుండుట, ధరించిన పుష్పములు వాడుబారుట మున్నగునవి యెట్లు ప్రకాశింపవు? కాని యవి యింద్రాదుల మామచే ప్రకాశించుటలేదు. ఇంద్రాదిపంచక వంశుల నెఱుఁగి చేరియున్నందువలన సిత కిని వజ్రః తల మాపాదితమగును. కాని బాటసారులలో కొండలు గొడగులు ధరించి, యితరులు ధరింపక పోయినను వారినెఱుఁగి తినిగూర్చి “చక్రిణోయాస్తి” యని గొడుగులు ధరించినవారు వెళ్ళుచున్నారని చెప్పుట వాడుకయందుగలదు. ఇచ్చట ఛత్రులనగా ఛత్రముగలవారి యొక్కయు, ఛక్రిములులేనివారి యొక్కయు సమూహము. కాననిదియే ఛక్రిన్యాయము. ఈ ఛక్రిన్యాయముననుసరించి, నలుగు వంచకుడు కాపోయినను, వజ్రకపజ్రక మధ్యమునందు చేరియున్నాడు. కాన నతనికి వాస్తవిక వజ్రకత్వము లేకపోయినను, వజ్రక మధ్యపతనముచే ఛక్రిన్యాయముననుసరించి వజ్రకత్వ మేర్పడినదని యర్థము. శరీరమున దూశిని, చెమటను, కన్నులయందు తెప్పపాట్లను వహింపక యుండుట, ధరించిన పుష్పములు వాడుబారుక యుండుట, మున్నగు దేవతాచిహ్నములనునేం ధరించుటలేదు? ఇదికష్టము. నాదురదృష్టవలన దేవతలు తమకున్న సాధారణములైన చిహ్నములను దాచి యీ సభయందున్నారు. కావున నలుని గుఱింప లేకయున్నాను.

46

శ్లో॥ యాచే నలం కిమమరానభవా తదర్థం
నిత్యార్చనాదపినదత్త ఫలై రలంతైః.
కందర్పశోషణపృషత్క నిపాతపిత
కారుణ్యనీరనిధిగహ్వర ఘోరచిత్రైః.

47

ప॥ వి॥ యాచే - నలం - కిమ్ - ఆమరాన్ - ఆథవా - తదర్థం - నిత్యార్చనాత్ - ఆపి - నదత్త ఫలైః - అలం - తైః - కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాతపీత కారుణ్య నీరినిధిగహ్వర మోరచితైః

అర్థము : — ఆమరాన్ = ఇంద్రాది దేవతలను, నలం = నలుని గూర్చి, యాచేకిం = యాచింతునాయేమి? ఆథవా = లేదా, తదర్థం = ఆ నలునికై, నిత్యార్చనాదపి = నిత్యపూజపలనను, నదత్తఫలైః = ఫలము నొసంగనట్టి వారును, కందర్పశోషణ పృషత్కనిపాతపీత కారుణ్యనీరినిధి గహ్వర మోరచితైః; కందర్పశోషణ = కామమును శోషింపఁజేయుటచే, కందర్ప శోషణమునుపేరుగల, పృషత్క = బాణముయొక్క, నిపాత = పతనముచే, పీత = ఎండింపఁబడిన, కారుణ్యనీరినిధి = కృపాసముద్రముయొక్క, గహ్వర = లోతైన గుంతలు రూపముగల్గిన, మోర = కఠినములైన, చితైః = మనస్సులుగల, తైః = అయింద్రాదులచే, అలం = చాలును. ప్రయోజనము లేదు. ఈ దేవతలు కామముచే మోహము నొందినవారై నిత్యపూజలను గావించుచున్నను ప్రార్థనలనుఁదీర్చుటలేదు. వారిప్పుడు కేవలము మ్రొక్కుటచే కోరికను దీర్చరు కానవారిని బార్థించుట వ్యర్థము.

సమాసములు :

నిత్యార్చనాత్ : — నిత్యం చతత్, అర్చనంచ = నిత్యార్చనం. తస్మాత్ = నిత్యార్చనాత్.

నదత్తఫలైః : — న, దత్తాని = నదత్తాని నదత్తాని, ఫలాని, యైస్తే = నదత్తఫలాః, తైః = నదత్తఫలైః.

కందర్పశోషణ పృషత్కని పాతపీత కారుణ్య నీరినిధి గహ్వర మోరచితైః : — కందర్పశ్మశోషణః = కందర్ప శోషణః. కందర్ప శోషణశ్చాసౌ, పృషత్కశ్చ = కందర్పశోషణ పృషత్కః, కందర్ప శోషణ పృషత్కశ్చనిపాతః = కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాతః, కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాతే, పీతః = కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాత

పీతః, కాదుణ్యస్య నీ నిధిః = కాదుణ్యనీరనిధిః, కందర్పశోషణ
 పృషత్క నిపాత పీతశ్చాసౌ, కాదుణ్యనీరనిధిశ్చ = కందర్ప శోషణ
 పృషత్క నిపాతపీత కాదుణ్యనీరనిధిః కందర్ప శోషణ పృషత్క
 నిపాతపీత కాదుణ్యనీరనిధే, గహ్వరం = కందర్పశోషణ పృషత్క
 నిపాతపీత కాదుణ్య నీరనిధిగహ్వరం. కందర్ప శోషణ పృషత్క
 నిపాత పీతకాదుణ్య నీరనిధి గహ్వరం, ఘోరం, చిత్తం, యేషా తే =
 కందర్ప శోషణ పృషత్క నిపాతపీత కాదుణ్యనీరనిధి గహ్వర ఘోర
 చిత్తాః, లైః = కందర్పశోషణ పృషత్క నిపాతపీత కాదుణ్యనీరనిధి
 గహ్వర ఘోరలైః.

భావము :

నలునైత్రే దేవతలను బ్రార్థించునా, లేదా దానికై నిత్యపూజలను చేయు
 చున్నను ఫలముకొనంగక, కామమును కుష్కింపజేయు, కందర్పశోషణమును
 బాణముచే కుష్కించిన కాదుణ్యసాగరముయొక్క యడుగున దలి గుంతలైన
 కఠినపు మనస్సుగల దేవతల వలన ప్రయోజనములేదు. అనగా దిక్పాలకుల
 హృదయములు దయా సముద్రములు కాని వానిపై శోషణములనెడి బాణములు
 పడుటచే నవియెఱిపోయి ఆ సాగరముయొక్క యడుగు గుంతలు శేషించి
 నవి. కాన నిట్టి కరుణామృతము లేని కఠినములగు చిత్తములుగల దేవతలెట్టి
 సహకారమునుజేయరు. కాన వారి వలన ప్రయోజనములేదు. నిత్య పూజకే
 యుచుగ్రహింపని దేవతలు కేవలము ప్రార్థన కేమి యనుగ్రహింతురు కాన
 వారిని బ్రార్థించుట వ్యర్థము.

47

శ్లో॥ ఈశా దిశాం నలభువం ప్రతిపద్యలేఖా
 వర్ణశ్రియం గుణవతామపి వః కథంవా ?
 మూర్ధాంత కూపపతనాదివ పుస్తకానా
 మస్తం గతం బత పరోపకృతిప్రతిత్వమ్.

48

ప॥ ౨॥ ఈశా - దిశాం - నలభువం - ప్రతిపద్య - లేఖా - వర్ణశ్రియం -
 గుణవతామ్ - అపి - వః - కథం - వా - మూర్ధాంతకూపపతనాద్ -

జవ - పుస్తకానామ్ - అస్తం - గతం - ఐత. పరో పకృతి వ్రతి త్వమ్.

ఆరము : — పే దీశామీశాః = ఓ దిక్పాలకుఁగు, లేఖాః = దేవతలారా !
 నలభువం = నలుని వలన గల్గిన అనగా నలునియందు నెలకొనిన,
 వర్ణశ్రియం = పసిమివన్నెయొక్క సంపదను, పజ్జాన్తరమునః— సం
 భువం = నలమనెడి గడ్డిచే నిర్మితమగు కలముచుండి యుద్భవించిన,
 వర్ణశ్రియం = అక్షరసంపదను, ప్రతిపద్యాఽపి = పొందియు, గుణ
 నతాం = శుద్ధత్వము సౌందర్యము మున్నగు గుణములు గల్గిన,
 పజ్జాంతరమున, గుణవతాం = కట్టు త్రాళ్ళు గల్గిన, వః = మీకు,
 మూర్ధాన్తకూపపరనాత్; మూర్ధ = మూఁడులనెడి, ఆంధకూప = నీళ్ళు
 లేని పాతవాపులయందు, పతనాత్ = పడుటవలన, పుస్తకానామివ =
 పుస్తకములకెట్లా అట్లే, పరోపకృతివ్రతిత్వం; పరోపకృతి = పరోప
 కారమనెడి, వ్రతిత్వం = నియమము గల్గియుండుట, కథంవా = ఎట్లు,
 అస్తంగతం = నాశమును బొందినది. ఐత = నింద్యము. నలుని
 రూపము ధరించుటచే నతనిగుణములు మీయందు సంక్రమించుచున్నవి.
 అందువలన నాతని యుపకార స్వభావముగూడ మీయందు తప్పక
 సంక్రమించినది, కాని నా విషయమందా యుపకార స్వభావమెట్లు నశించి
 నది ? ఇదియు క్రమముగాదు. పజ్జాన్తరమున— మేలైన లిపి గం యక్షర
 ములతో శోధించు పుస్తకములు మూఁడుల హస్తములయందుఁబడినచో
 నేర్చుకొనఁగోరిన వారికి నుపకారముండనందువలన వానికి పరోపకారి
 త్వము ఉండదు.

సహస్రములు :

నలభువం :— నలాత్ భవతీతి = నలభూ, తామ్ = నంభువమ్
 వర్ణశ్రియం :— వర్ణస్య. శ్రీః = వర్ణశ్రీ, తామ్ = వర్ణశ్రియం.
 గుణవతామ్ :— గుణః ఏషామస్తీతి = గుణవంతః, తేషాం = గుణవ
 తామ్.
 మూర్ధాన్త హపరనాత్ :— మూర్ధాన్త హపరనాత్, = మూర్ధాన్త

కూపాః, మూర్ఖాన్తకూపేషు పతనం=మూర్ఖాన్తకూపపతనం, తస్మాత్
= మూర్ఖాన్త కూపపతనాత్.

పరోపకృతి ప్రతిత్వమ్ :— పరోషాముపకృతిః=పరోపకృతిః, పరోప
కృతిరేవ ప్రతం=పరోపకృతిప్రతం, పరోపకృతిప్రతం, ఆస్యాస్తీతి=
పరోపకృతిప్రతి, పరోపకృతిప్రతిః, భావః = పరోపకృతిప్రతిత్వమ్.

భావము :

ఓ దికాల్పకులగు దేవతలారా! నలుని యందలి పశ్చిమ వన్నెను
పొందియు, శుద్ధిని సౌందర్యాదిగుణములతో నిండిరివ మీకు — నలమనెడి
గడ్డిచేచేయఁబడిన కలమునుండి యుద్భవించిన యక్షరసంపదనుగల్గి, దారము
లనెడి గుణములతో కట్టఁబడినవియు, మూర్ఖులనెడి నీళ్ళులేని బావియందుఁ బడ
వేయఁబడిన పుస్తకములకువలె - పరోపకారవ్రతమెట్లు నశించినది. నలుని
రూపమును దరించిన మీయందు నా నలుని గుణములు గూడ సంత్రమించినవి
కావున నాతని పరోపకారవ్రతము గూడ నిశ్చయముగా మీయెడ సంత్రమంచి
నది. కాని నా విషయమున నావ్రతమెట్లు నశి చినది. ఇది నిండింప దగిన విష
యము. పక్షాంతరమున - చక్కని వర్ణ రచనగల్గి వర్ణస్థలిత్యములేని పుస్తక
ములు, మూర్ఖుల హస్తమునకుఁబోయినచో, విద్యను నేర్వఁగోరిన జిజ్ఞాసువులకు
వాని యపకారముండదు కానవానికి పరోపకారిత్వము సంభవింపదు. — అట్లే
నలుని గుణములన్నియు మీయెడ సంత్రమించినను, నతని పరోపకారిత్వ
స్వభావము నా విషయమునందు మీయెడ లేకపోవుట శోచనీయమనిభావము. 48

శ్లో॥ యస్యైశ్వరేణయదలేఖిలలాటపట్టే,

తత్యోగ్యదయోగ్యమపి యోగ్యమపాస్య తస్య.

కావాసనాస్తు విభృయామిహయాం హృదాఽహం

నార్కాతవైర్జలజమేతి హిమైస్తు దాహమ్. 49

ప॥ వి॥ యస్య - ఈశ్వరేణ - యత్ - అలేఖి - లలాటపట్టే - తత్ -
స్యాత్ - అయోగ్యమ్ - అపి - యోగ్యమ్ - అపాస్య - తస్య - కా

కారనా - అస్తు - బిభృయామ్ - ఇహ - యాం - హృదా - అహం -
న - అర్కతపైః - జలజమ్ - ఏతి - హిమైః - తు - దాహమ్.

అర్థము :— యస్య = ఏ జనమునకు, లలాటపద్మే = నొసలనెడి పరికపైన,
ఈశ్వరేణ = దైవముచే, యత్ = శుభము కాని యశుభము కాని
అలేఖి = వ్రాయబడినదో, తస్య = ఆ జనమునకు, అయోగ్యమపి =
అర్హము కాకపోయినను, తత్ = అదియనగా శుభము అశుభము,
యోగ్యం = తగిన ఫలమును, అపాస్య = వదలి, స్యాదేవ = కల్గియే
తీరును, ఏవస్థితే = ఇట్లుండగా, సా = ఆ, వాసనా = ఈశ్వరేచ్ఛచే
ననుగ్రహింపబడిన కర్మవాసన, లేదా యుక్తి, కాఅస్తు = ఏమికావల
యును? దానిని తెలియజాలకయున్నాను. ఇహ = ఈ నం నిశ్చయ
మువిషయమున, యాం = ఏవాసనను, అహం = నేను, హృదా = హృద
యముచే, బిభృయాం = ధరింతునో! రెంటిలోనొక విషయమును (గూర్చి
నిశ్చయము కల్గినచో, సందేహముడిగిన దుఃఖముండదు గదా! కావున
నయోగ్యమైనదియు గల్గియే తీరును. ఎట్లనగా - జలజమ్ = పద్మము,
అర్కతాపైః = సూర్యుని తాపములచే, దాహం = శోషను, నైతి =
పొందదు, కింతు = కాని, హిమైః = మంచులచే, ఏతి = పొందు
చున్నది. అందువలన నటుని బడయుట యీశ్వరేచ్ఛతో, గూడిన కర్మ
వాసనను ననుసరించినది. అది తెలియ శక్యముగాదు. కాన గతియేమి?
అందువలన దేవతలవలన దోషమేమియులేదు.

సమాసములు :

లలాటపద్మే :— లలాటమేవ పట్టః = లలాటపట్టః, తస్మిన్ = లలాట
పద్మే.

అర్కతాపైః :— అర్కస్య. తాపాః = అర్కతాపాః, తైః =
అర్కతాపైః.

భావము

ఈశ్వరుడు ఎవని నొసటనేమి శుభాశుభములను, వాని కర్మననుసరించి
వ్రాసియుండునో, అదియోగ్యమైనను, నయోగ్యమైనను, జరిగియే తీరును. ఇట్లుం

డగా, నా యీశ్వరుడనుగ్రహించిన యా కర్మపరిపాకమెట్టిదిగానుండును? అది యనూహ్యము. నలుని విషయమున నేరట్టికర్మవాసననే మనస్సుఁబట్టుకొని యున్నాను. ఏమియోయొకటియనగా నలునిబడయుటయో, లేక పడయలేక పోవుటయోయనునది నిశ్చితమైనచో సందేహము తొలగిపోయి సుఖించును. పద్మము సూర్యతాపముచే వాడదు. అదిమంచుచే వాడుచున్నది. దీనికి కాఁజము తెలియ శక్యముగాదు. అందువలన నీశ్వరేచ్ఛచే ననుగ్రహింపఁబడిన కర్మవాసన ననుసరించి నలప్రాప్తియగును. అదియిప్పుడు తెలియరాకయున్నది. కాన గత్యంతరమేమి? ఈ విషయమున దేవతలదేమియు దోషములేదు. 49

శ్లో॥ ఇత్థం యథేహ మదభాగ్య మనేన మన్యే
కల్పద్రుమోఽపినయథాఖలుయాచ్యమానః.

సంజ్ఞోచసంజ్వరదలాఙ్గలిపల్లవాగ్ర

పాణీభవన్ భవతిమాంప్రతిబద్ధముష్టిః.

50

ప॥ వి॥ ఇత్థం - యథా - ఇహ - మదభాగ్యమ్ - అనేన - మన్యే - కల్ప
ద్రుమః - అపి - సః - యథా - ఖలు - యాచ్యమానః - సంజ్ఞోచ
సంజ్వరదలాఙ్గలిపల్లవాగ్రపాణీ భవన్ - భవతి - మాం - ప్రతి -
బద్ధముష్టిః.

అర్థము :- ఇహ = ఈ సమయమందు, ఇత్థం = ఈ విధముగా మదభాగ్యం;
మత్ = నాయొక్క, అభాగ్యం = దురదృష్టము, అభూత్ = ఏర్పడి
నది, యథా = ఎట్లు, అనేన = ఈ దురదృష్టముచే, సః = అంతటి
త్యాగశీలముగల, కల్పద్రుమోఽపి = కల్పవృక్షముగూడ, మయా =
నాచే, యాచ్యమానస్యన్ = యాచింపఁబడుచున్నదై, సంకోచసంజ్వర
దలాఙ్గలిపల్లవాగ్రపాణీభవన్, సంకోచ = ముక్కుళించుటయను, సంజ్వర
= సంతాపముగల, దల = ఆకులనెడి, అఙ్గలి = వ్రేళ్ళుగల, పల్లవాగ్ర
= చిగుళ్ళచివరి భాగమనెడి, పాణీభవన్ = నీస్తముగలవాడగుచు,
లేదా, పల్లవ = చిగుళ్ళనెడి, అగ్రపాణీభవన్ = ముందట నేయిగల
వాడై, మాంప్రతి = నన్నుఁగూర్చి. బద్ధముష్టిః = గట్టిపిడికిలిగల నాడు.

గాన అనగా లోభిగా, భవతిభలు = అగుచునే యున్నాడు. యాచకుల కోరికలనుఁ దీర్చెడి కల్పవృక్షముగానున్నను నా విషయములో నతడు వ్యతిరేక భావముగల్గియున్నాడని యర్థము.

సమాసములు :

మదభాగ్యమ్ :- మమ, అభాగ్యమ్ = మదభాగ్యమ్.

సజ్జోచసంజ్వరదలాఙ్గాలి పల్లవాగ్రపాణిభవన్ :- సజ్జోచ ఏవసంజ్వరః, యేషాంతాని = సజ్జోచ సంజ్వరాణి, సజ్జోచసంజ్వరాణి దలాని, అఙ్గా-యఃయస్యసః = సజ్జోచసంజ్వరదలాఙ్గాలిః. పల్లవానామగ్రమ్ = పల్లవాగ్రమ్, పల్లవాగ్రమేపాణిః యస్యసః = పల్లవాగ్రపాణిః, సజ్జోచసంజ్వరదలాఙ్గాలిశ్చాసౌ, పల్లవాగ్రపాణిశ్చ = సజ్జోచసంజ్వరదలాఙ్గాలి పల్లవాగ్రపాణిః, అసజ్జోచసంజ్వరదలాఙ్గాలి పల్లవాగ్రపాణిః, సజ్జోచ సంజ్వరదలాఙ్గాలి పల్లవాగ్రపాణిః, సమృద్ధ్యమానఃభవన్ = సజ్జోచసంజ్వరదలాఙ్గాలిపల్లవాగ్రపాణి భవన్.

బద్ధముష్టిః :- బద్ధముష్టిఃయస్యసః = బద్ధముష్టిః.

భావము :

ఈ సమయమున నా దురదృష్టమింతటిది. కావున మక్కిలి త్యాగశీలుడైన కల్పవృక్షముగా విరాజిల్లు నలుడు నావేత యాచింపఁబడియు నా విషయమున గట్టి పిడికిలిని బట్టియున్నాడు. అతడు కల్పవృక్షము గాననాతని పిడికిలియందు సంకోచ సంతాపముచే ముడుచుకొను కల్పవృక్షపుటాకులను వ్రేళ్ళుగను, జిగుళ్ళను ముండటి చేతులుగను గలవాడై నావిషయమున వర్తించుచున్నాడని భావించును. పిడికిలియందు వ్రేళ్ళు ముడుచుకొనియుండుట సహజము గదా. యాచకుల కోరికలనుఁ దీర్చెడి కల్పవృక్షమైన యీ నలుడు నా విషయమున కఠినముగా నుండుట నా దురదృష్టమని దమయంతి వెతఁ జెందినది.

50

శ్లో॥ దేవ్యాః కరే వరణమాల్య మథార్పయే వాః

యో వైరసేనిరహ తత్ర నివేశయేతి.

సైషామయా మఖ భుజాం ద్విషతి కృతాస్యాత్

స్వస్మైతృణాయ తు విహన్మి న బంధురత్నమ్. 51

ప॥౨॥ దేవ్యాః - కరే - వరణమూల్యమ్ - అథ - అర్చయే - వా - యః .
 వైరసేనిః - ఇహ - తత్ర - నివేశయ - ఇతి - సా - వీషా -
 మయా - మఖభుజాం - ద్విషతీ - కృతా - స్యాత్ - స్వస్మై - తృ
 ణాయ - తు - విహన్మి - న - బంధురత్నమ్.

అర్థము :- అథవా = లేదా; ఇహ = ఈ యైదుగురు నలులమధ్య, యః = ఏ,
 వైరసేనిః = నలుడు కలడో, తత్ర = అతనియందు, నివేశయ =
 ఉంచుము, ఇతి = అని (ఉక్తా = చెప్పబడినదానైనై), దేవ్యాః = సర
 స్వతీదేవి యొక్క, కరే = చేతియందు, వరణమూల్యం = స్వయంవర
 మాలను, అర్చయేవా = అర్పింతునా? కాని (ఇది యుక్తము కాదు),
 సైషా = ఆ యీ సరస్వతీదేవి, మయా = నాచే, మఖభుజాం = దేవత
 లకు, ద్విషతీ = శత్రువుగా, కృతాస్యాత్ = చేయబడినదగును, - నా
 ప్రేరణచే సరస్వతీదేవి యథార్థనలుని కణ్ఠమున వరణమాను వైచిన్చో
 నిండామల నలరూపధారణమను మాయ వెల్లడియగును. అందింప
 వారికి సరస్వతీదేవివైన ద్వేషమేర్పడునని యర్థము. తృణాయ = గడ్డి
 పోచతో నమానమైన, స్వస్మై = నాకొఱకు, బంధురత్నం = రత్నము
 వంటి బంధువైన సరస్వతీదేవిని, నవిహన్మి = వాధపెట్టను.

సమాసములు :

వరణమూల్యమ్ :— వరణస్య, మూల్యమ్ = వరణమూల్యమ్, తత్ =
 వరణమూల్యమ్.

వైరసేనిః :— వీరసేనస్య అపత్యంపుమాన్ = వైరసేనిః.

బంధురత్నమ్ :— బంధుః రత్నమివ = బంధురత్నమ్, తత్ = బంధు
 రత్నమ్.

భావము :

లేదా యీ యైదుగురు నలులమధ్య వీరసేనమహారాజునకు కుమారుడైన
 నలుని కణ్ఠమందు వరణమాను వేయమని సరస్వతీని ప్రేరింతునా? కాని యిది
 యుక్తము కాదు అట్లు చేసినచో నాసరస్వతి దేవతలకు ద్వేషప్రాతరాలగును.

నా ప్రేరణచే నామె నలుని కణ్ఠమందు వరణమాలను వైచినచో, ఇంద్రాదులు గావించిన నలరూపధారణయను మాయ బయటపడును. కాన గడ్డిపోచకు సమానమైన నా కొఱకు పరమబంధువైన దేవిని బాధపెట్టుట యనుచితము. 51

శ్లో॥ యః స్వాదమీషు పరమార్థనలః స
మాలా మజ్జీకరోతు వరణాయ మమేతి వైతామ్.
తంప్రాపయామి యది తత్ర విస్సృజ్య లజ్ఞాం
కుర్వేకథం జగతి శృణ్వతిహ విడమ్ముః. 52

ప॥వి॥ యః, స్వాత్ - అమీషు - పరమార్థనలః - స, - మాలామ్ - అంగీక
రోతు - వరణాయ - మమ - ఇతి - వా - ఏతామ్ - తం - ప్రాప
యామి - యది - తత్ర - విస్సృజ్య - లజ్ఞాం - కుర్వే - కథం -
జగతి - శృణ్వతి - హ - విడమ్ముః.

అర్థము :— అమీషు = ఈ యైషుగురిమధ్య, యః = ఎప్పుడు.
పరమార్థనలః = సత్యనలుడుగా, స్వాత్ = అగునో, సః = ఆ
సత్యనలుడు, మమ = నాయొక్క, వరణాయ = వరణమునకై
మాలాం = వరణమాలను, అంగీకరోతు = స్వీకరించుగాత. తత్ర =
ఆస్వయంవర సభయందు, లజ్ఞాం = సిగ్గును, విస్సృజ్య = వదలి, ఇతి
= ఈ విధముగా చెప్పిగాని, ఏతాం = ఈమాలను, తం = వానిని
అనగా సత్యనలుని, ప్రాపయామియది = పొందినచో, తదా =
అప్పుడు జగతి = సభయందలి సకలజనము, శృణ్వతీసతి = విను
చుండగా, కథం = ఎట్లు. కుర్వే = చేయును. హా = కష్టము. విడమ్ముః
= పరిహాసము. ఆ విధముగానీను చెప్పినచో నా సిగ్గుతేని తనము
బయటపడును. అదివిని సభ్యులందరును నన్ను పరిహసించుదురు.

సమాసములు :

పరమార్థనలః :- పరోమాయస్మాత్సః = పరమః, పరమశ్చాసౌ,
అర్థశ్చ = పరమార్థః, పరమార్థశ్చాసౌ, నలశ్చ = పరమార్థనలః.

భావము :

ఈ యైదుగురి నలులమధ్య సత్యనలుదే, నా వరజమాణను స్వీకరింప వలయునని సభాపథ్య నేపథ్యము, యీ మాణను, సత్యనలునకు జేర్చితి నేని దానిని సభయందలి జనులందరును విని చో నేనేమి చేతును? కష్టము పరిహాసము. అదినాకు సిగ్గుచేటు కాగలదు. దానినివిని సభయందలి జనులందరూ నన్ను పరిహసించుదు.

52

శ్లో॥ ఇతరనలతులాభాగేషు శేషః సుధాభిః

స్నపయతి మమచేతో నైషధః కస్య హేతోః?

ప్రథమచరమయోర్వా శబ్దయోర్వర్ణ సఖ్యే

విలసతిచరమేనుప్రాసభాసాంవిలాసః.

53

ప||వి|| ఇతరనలతులాభాక్ - ఏషు - శేషః - సుధాభిః - స్నపయతి - మమ - చేతః - నైషధః - కస్య - హేతోః - ప్రథమచరమయోః - వా - శబ్దయోః - వర్ణసఖ్యే - విలసతి - చరమే - అనుప్రాసభాసాం - విలాసః .

అర్థము:- ఏషు=ఈ యైదుగురినడుమ. ఇతరనలతులాభాక్; ఇతరనల = తక్కిన నలుగురి నటుల యొక్క, తులా=సామ్యమును, భాక్=పొందిన, శేషః= మిగిలినయైదవవాడుగు, నైషధః = నిషధదేశపు రాజగునలుడు, కస్య హేతోః = ఏమియొక్క కారణముచే, మమ = నాయొక్క, చేతః = మనస్సును, సుధాభిః = అమృతములతో, స్నపయతి = తడుపుచు న్నాడు. “సతాంహిసందేహ పడేమవస్తుమ ప్రమాణమంతః కరణప్రవృత్తయః” యను కాలిదాస వచనముననుసరించి సందేహముఁ చ్చినప్పుడు తనయంతఃకరణమేమని భావించునో యా భావననే ప్రమాణముగా తీసికొనవలయును. కాన తనకు బ్రస్తుతము ఆనందమును గల్గించునట్టి యా వ్యక్తియే సత్యనలుడుగా నుండనోపునని యర్థము. ప్రథమ చరమయోః ప్రథమ = మొదండియును, చరమయోః = కడపడిదియునగు. శబ్దయోః

= శబ్దములకు, వర్ణసంఖ్య = అక్షరములయందు సామ్యమున్నను, చరమ
= కడపటి శబ్దమునందు, అనుప్రాసభాసాం = అక్షరములనావృత్తి చే
నేర్చుచుచే కానుప్రాసమున్నగు శబ్దాల్లక్ష్యముల యొక్క శోభలకు,
విలాసోపాసాం = చమత్కారమే, విలసతి = స్ఫురించును. అనుప్రాసస్థలము
నందు కడపటి శబ్దమందలి వర్ణసాదృశ్యమెట్లు చమత్కారమును, గల్గిం
చునో యట్లే యైదుగురి నలులలో కడపటివాడగు నైషధ మహారాజగు
నలునియందలి సాదృశ్యమే నా చిత్తమునకు మిక్కిలి సమ్మోదమును
ఁగూర్చుచున్నది. ఈ విషయమున సత్యతత్వము కారణముగాదు. ఏల
యనగా పీఠాదరు సమాన రూపముతోనే యొప్పుచున్నారు ఈ శ్లోకము
యొక్క నాల్గవపాదమునందు విలస - విలాస - ప్రాస - భాసయను
నాల్గుశబ్దములతో నీ యంశము సరిపడుచున్నది. లేదా ప్రథమ శబ్ద
మును బ్రయోగించిన పిదప కడపటి శబ్దము ప్రయోగింపబడిననె,
యచ్చటననుప్రాస మేర్పడుచున్నది. ఎట్లనగా—ప్రకృత శ్లోకమునందే
“అనుప్రాసభాసాం విలాసః” యనునెడ సకారములనన్నింటిని లెక్కకు
ఁగొనినచో, ననుప్రాసము చివరి సకారమునందు స్ఫురించును. అట్లే
కడపటివాడగు నలునియందే నైషధబుద్ధి యేర్పరుచుట యుక్తమని
యర్థము.

వి :— అయిదుగురు నలులలో కడపటి వానికి చేతో హరత్వవ్యాకారమునకును
ప్రథమ చరమ శబ్దములలో కడపటి యనుప్రాసమునకు కాంతి వికాస
మనువ్యాకారమునకును బింబ ప్రతిబింబ భావావన్న సామ్యమునుఁ
జెప్పుటవలన దృష్టాంతా లక్ష్యము.

సమాసములు :

ఇతరనలతులాభాక్ :— ఇతరేచలేనలాశ్చ = ఇతరనలాః; ఇతరనలా
నాం, తులా = ఇతరనలతులా, ఇతరనలతులాం భజితీతి = ఇతరనల
తులాభాక్.

నైషధః :— నీషధోనాం, రోజా = నైషధః.

ప్రథమ చరమయోః :— ప్రథమశ్చ చరమశ్చ = ప్రథమ చరమా,
తయోః = ప్రథమచరమయోః,

వర్జనశ్చే :— వర్జనాం, సఖ్యం = వర్జనశ్చే, తస్మిన్ = వర్జ
నశ్చే.

అనుప్రాసభాసాం :— అనుప్రాసానాం, భాసః = అనుప్రాస భాసః,
తాసామ్ = అనుప్రాసభాసామ్.

భావము :

ఈ యైదుగురినలులలో తక్కిన నలుగురితో సామ్యమును వహించిన, నైషధ నలుడే, నా హృదయమును అమృతములతోఁదడుపుచున్నాడు. కావున నితడే సత్యనలుడుగా నుండవలయును. మొదటి బిభ్బమునకును కడపటి శబ్దము నకును నక్షరములలో సామ్యమున్నను నక్షరముల కావృత్తి రూపమైన యను ప్రాసము కడపటి శబ్దమునందే విలసింపును. కాన ననుప్రాస స్థలమునందు కడపటి శబ్దమందలి వర్జ సామ్యమెట్లు చమత్కారమును గల్గియుండునో యట్లే యైదుగురిలో కడపటి వాడగు నైషధునియందే శోభాతిశయము నెఱుకొనినదై నా హృదయము నాకర్షించు చున్నది. కావున నితడే సత్య నలుడని భావము.

53

శ్లో॥ ఇతి మనసి వికల్పానుద్యతః సన్త్యజన్తీ
కృచిదపి దమయన్తీ నిర్ణయం వాసపాద.
ముఖమథ పరితాపాస్కండితానన్దమస్యా
మిహిర విరచితావస్కందమిందుం నినిన్ద. 54

ప॥ వి॥ ఇతి - మనసి - వికల్పాన్ - ఉద్యతః - సన్త్యజన్తీ - కృ - చిత్ -
అపి - దమయన్తీ - నిర్ణయం - న - వాసపాద - ముఖమ్ - అథ -
పరితాపాస్కండితానన్దమ్ - అస్యాః - మిహిర విరచితావస్కందమ్ -
ఇందుం - నినిన్ద.

ము : — ఇతి = ఇట్లు, మనసి = మనస్సునందు, దీద్యతః = ఉద్భవించుచున్న, వికల్పాన్ = పెక్కు సందేహములను, సత్తజన్తీ = (దోషములను వెల్లడించుటతో) వదలుచున్న, దమయన్తీ = దమయన్తి, క్వచిదపి = అయిదుగురిలో నెవ్వనియందును, నిర్ణయం = నిశ్చయమును, నాఽఽసపాద = పొందలేదు. అథ = నలనిశ్చయ మేర్పడిన పిదప, పరితాపాస్కండితానంతః; పరితాప = సంతాపముచే, ఆస్కండిత = తిరస్కరింపబడిన, ఆనందం = ఆనందము గల్గిన, అస్యాః = ఈమెయొక్క, ముఖం = మోము, మిహిర విరచితావస్కందం; మిహిర = సూర్యునిచేత, విరచిత = చేయబడిన, అవస్కందం = తిరస్కారముగల, ఇందుం = చంద్రుని, నినింద = నిందించినది. అనగా దీనమైనదని యర్థము.

— ఇచ్చట “ఇష్టానధిగమాత్థ్యారం చిన్తా శూన్యత్వతాపకృత్” అను లక్షణముననుసరించి పరితాపమును, శూన్యత్వమును గల్గించునట్టి చింతయను ననుభావము వర్ణితము.

నానములు

పరితాపాస్కండితానందమ్ : — పరితాపేన, ఆస్కండితః = పరితాపాస్కండితః, పరితాపాస్కండితః ఆనందః యస్యతత్ = పరితాపాస్కండితానందమ్.

వము :

ఈ విధముగా దమయన్తి తన మనస్సునందుద్భవించిన వికల్పములను, సముదానుద్భవించి పరిహరించుకొనుచు నా యైదుగురియందును నిశ్చయమును జేసలేకపోయినది. తర్వాత సంతాపముచే నానందరహితమగు నామె మోము రక్తకాంతిచే తిరస్కరింపబడిన చంద్రునివలె దీనత్వమును, కాంతిరాహిత్యము వహించినదని భావము.

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజీమకుటాలజ్ఞాగ్రహీరః సుతం
 శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చయమ్
 స్వాదూత్పాదభృతి త్రయోదశతయా ౨౨

దేశ్యస్తదీయేమహా

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః.

పృ॥ శ్రీహర్షం - కవిరాజరాజీమకుటాలజ్ఞాగ్రహీరః - సుతం - శ్రీహీరః.
 సుషువే - జితేంద్రియచయం - మామల్లదేవీ - చ - యం - స్వాదూ
 త్పాదభృతి - త్రయోదశతయా - ఆదేశ్యః - తదీయే - మహాకావ్యే .
 చారుణి = నైషధీయచరితే - సర్గః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

అర్థము :- కవిరాజరాజీమకుటాలజ్ఞాగ్రహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క,
 రాజీ = పజ్జియొక్క. మకుట = కిరీటములకు, అలజ్ఞాగ్ర = భూష
 ణములయందు, హీరః = వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను
 విద్వాంసుడు, జితేంద్రియచయం; జిత = జయింపబడిన, ఇంద్రియ
 చయం = ఇంద్రియ సమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను,
 సుతం = కుమారుని, సుషువే = ఉత్పత్తి గావించెనో, మామల్లదేవీచ =
 మామల్లదేవియను, తల్లియు, యం = ఎవరిని, సుషువే = కనెనో, స్వా
 దూత్పాదభృతి; స్వాదు = సహృదయుల హృదయములను ఆహ్లాదపఱచు
 నట్టి మధురరసము యొక్క, ఉత్పాద = ఉత్పత్తిని, భృతి = ధరించిన,
 తదీయే = ఆతనికి సంబంధించిన, మహాకావ్యే = మహాకావ్యమైన,
 చారుణి = రమ్యమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయ చరితమునందు,
 త్రయోదశతయా = పదమూడవదిగా, ఆదేశ్యః = లెక్కింపదగిన, నిస
 ర్గోజ్జ్వలః = స్వభావ రమ్యమైన, సర్గః = సర్గ (వ్యరంసీత్ = సమాప్త
 మైనది.

లు :

రాజరాజిమకుటాలక్కరహీరః :- కవీనాంరాజానః = కవిరాజాః, రాజానాం, రాజః = కవిరాజరాజః. కవిరాజరాజే, మకుటాని = రాజరాజిమకుటాని, కవిరాజరాజిమకుటేషు, అలక్కారాః = కవిరాజ మకుటాలక్కారాః, కవిరాజరాజిమకుటాలక్కరేషు, హీరః = కవి రాజిమకుటాలక్కరహీరః.

క్రియచయం :- ఇంద్రియాణాం, చయః = ఇంద్రియచయః. జితః, వియచయః, యేనసః = జితేన్ద్రియచయః. తమ్ = జితేన్ద్రియం.

మాత్పాదభృతి :- స్వాదుశ్చాసౌ, ఉత్పాదశ్చ = స్వాదూత్పాదః, మాత్పాదం, విభక్తి = స్వాదూత్పాదభృత్, తస్మిన్ = స్వాదూ వభృతి.

గ్ర్యః :- ఆదేష్టుం, యోగ్యం = ఆదేశ్యః.

ధీయచరితే :- నిషచానాం, రాజా = నైషధః, నైషధస్య, ఇదం, నైషధీయం, నైషధీయచరితే, చరితంచ = నైషధీయచరితమ్, తస్మిన్ = నైషధీయచరితే.

గోజ్వలః :- నిసర్గేణ, ఉజ్వలః = నిసర్గోజ్వలః.

తేషు వరుసం మకుటములలో వ్రజమణియైన శ్రీహరుడు ఇంద్రియ గావించిన శ్రీహర్షుని జన్మింపజేసెను. మామల్లదేవి యను తల్లి గనెను. ఘర్షరసావిభానమున కాలవాలమ్మ వెలియుచున్న యాతని

నైషధీ ప చరితమను మహావ్యమునందు స్వభావభాసుగమగు పరమూదవ నర్గ
సమాప్తిచొందినది

౯౪

కట్టు

శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉదాలి నరసింహసూరి

తనూజ సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు

శ్రీహర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు

త్రయోదశనర్గ సమాప్తము

శమ్.

శ్రీహర్ష నైషధము

చతుర్థశ సర్గ

శ్లో॥ అథాధిగంతుం నిషధేశ్వరం సా
ప్రసాదనామాద్రీయతామరాణామ్.
యతస్సరాణాం సురభిర్నృణాం తు
సా వేధసాస్సృజ్యత కామధేనుః.

1

శ - అధిగంతుం - నిషధేశ్వరం - సా ప్రసాదనామ్ - ఆద్రీయత -
మరాణాం - యతః - సురాణాం - సురభిః - నృణాం - తు - సా -
ధసా - అస్సృజ్యత - కామధేనుః.

. అథ = ఇట్లు యథార్థ నలప్రాప్తికై చింతించిన పిదప; సా = ఆ
మయన్త్రి, నిషధేశ్వరం = నలుని, అధిగంతుం = పొందుటకు,
మరాణాం = దేవతల యొక్క, ప్రసాదనాం = పూజాదులతో సం
'షమనను సాధనముగా, ఆద్రీయత = ఆవలంబించినది, యతః =
లయనగా, పురా = పూర్వము, వేధసా = బ్రహ్మచే, సురాణాం =
వతల యొక్క, కామధేనుః = కోరికలనుఁ దీర్చెడి సురభియనెడి గోవు,
స్సృజ్యత = సృజింపఁబడినది, నృణాన్తు = మానవులకో, సా =
వతలను సంతోషపఱచుట యకెడి, కామధేనుః = కామధేవువు, అస్సృ
జ్యత = సృజింపఁబడినది. ఏది ఎవ్వని కోరికలనుఁ తీర్చునో, అది
'స్తనను, గోవు కాకపోయినను వానికి కామధేవునే యగును.

వి:— ఇచ్చట దేవప్రసాదము కావ భేనవుగా రూఢింప బడుట వలన రూప
కాలక్లాంఠము.

సమానములు :

నిషధేశ్వరం:- నిషధానా , ఈశ్వరః = నిషధేశ్వరః, తమ్ = నిష
ధేశ్వరమ్.

భావము :— యథార్థ నల ప్రాప్తికి చింతించిన పిదప నా దమయన్తి నలునిఁ
బొందుటకు దేవతలను పూజించే బ్రసన్న బుజువుకొనటయే సాధనమని
తీర్మానించుకొనెడి. పూర్వము బ్రహ్మ, దేవతల కౌరికలనుఁ దీర్చు
టకై సురభి యనబడు కావ భేనువును సృజించెను. మానవులతో,
యెట్టి దేవతలను సంతోష పఱచుటయే వారి కౌరికలనుఁ దీర్చ గల
కామ్యువు. ఏది యెవ్వరి కౌరికలనుఁ దీర్చునో అది వారికి కామ
భేనువని భావము.

1

శ్లో॥ ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాల వాల

విలేపధూపావరణామ్ము సేత్తై॥

ఇష్టాచ్చ మృష్టాచ్చ ఫలం సువానా

దేవా హి కల్పద్రుమ కాననం నః.

2

ప॥వి॥-ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలే పధూపా వరణామ్ము సేత్తై:- ఇష్టం -
చ - మృష్టం - చ - ఫలం - సువానా - దేవాః - హి - కల్పద్రు
మకాననం - నః.

1

అర్థము:- ప్రదక్షిణప్రక్రమణ = ప్రదక్షిణముగాఁబట్టుటయే, ఆలవాల = చెట్టు
పొదియు, విలేప = చందనపు పూతయే, గానుగ పిండి పూతయు,
ధూప = సౌత్రాణి మున్నగు వాని వలని ధూపమే, అంబుసేః =
మృతములతో నభిషేకమే, వేరుల యందు నీళ్ళుపోయుటయును సాధన
ముందే, ఇష్టార్థ = ప్రియమైనదియు, మృష్టార్థ = పరిశుద్ధమైనదియు

గు, ఫలం = ఇష్టమైన వస్తువనెడి సన్యమును, సువానాః = కలిగించు
న్నటువంటి, దేవాహి = దేవతలే, నః = నరులమైన మనకు, కల్ప
ఘను కాననం = కల్ప వృక్షముల వనము.

నృపట ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణము మన్నగు వానియందు నాలవాలా ద్యవ
వములను నిరూపించుట వలనను, దేవతల యందు కల్పద్రుమ
పణము వలనను సమస్త వస్తు వివర్తి సావయవ రూపకము.

మలు :-

దక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలేప ధూపాఽఽవగణామ్బు సేతై :-

దక్షిణ రూపేణ ప్రక్రమణం = ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణమ్, ప్రదక్షిణ
ప్రక్రమణం చ, ఆలవాలంచ, విలేపచ్చ, ధూపచ్చ, ఆవరణంచ,
మ్బుసేకచ్చ = ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలేప ధూపావరణామ్బు
నః. తై = ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలేప ధూపా ఽఽవ
మ్బు సేతై : ।

కాననం :- కల్పద్రుమాణాం, కాననం = కల్పద్రుమ కాననం.

దక్షిణముగ తిరుగుటయే, పాదిగను, చందనము నలదుకొనుటయే
క్రించుకొనుటగను, సాంబ్రాణిచే చుట్టజడి యుండుటయే. కొమ్మల
ంగను, నీటిదడపుటయే, యభిషేకముగను గల సాధనములచే, దేవ
ఘృణమైన మనకు కల్పవృక్షముల వనముగా నున్నారు. ౭

శ్లో॥ శ్రద్ధామయీ భూయ సుపర్వణస్తాన్

ననామ నామగ్రహణాగ్రకం సా.

సురేషు హి శ్రద్ధధతాం నమస్యై

సర్వార్థ విధ్యజ్ఞమిథః నమస్యై.

ప||వి|| శ్రద్ధామయీభూయ - సుపర్వణః - తాన్ - ననామ - నామగ్రహణా
గ్రకం - సా - సురేషు - హి - శ్రద్ధధతాం - నమస్యా - సర్వార్థ
విద్యజ్జమితః - సమస్యా.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, శ్రద్ధామయీభూయ = శ్రద్ధాస్వరూపురాలు
గనై, యనగా శ్రద్ధగలదై, తాన్ = ఆ, సుపర్వణః = దేవతలను, నామ
గ్రహణాగ్రకః; “ఈ పేరుగల దేవతకు నమస్కారము” అని పేరును
చృరించుట ప్రారంభము నందుండునట్లుగా, ననామ = నమస్కరించెను.
హి = ఎరియనగా, సురేషు = దేవతల విషయమున, శ్రద్ధధతాం =
విశ్వసించెడి వారియొక్క, నమస్యా = నమస్కారము, సర్వార్థవిద్యజ్జ
మితస్సమస్యాః సర్వార్థ = సకలములగు నర్థములను, విధి = పూరిండు
విషయమునందు అజ్ఞ సాధనమునై న వానికి, మితః = రహస్యమునందు
లేదా పరస్పరము, సమస్యా = పూరణమునకు కారణమైనది.

సమానములు :

శ్రద్ధామయీభూయ :- శ్రద్ధయా, పూజః = శ్రద్ధామయః, అశ్రద్ధామయః,
శ్రద్ధామయఃసమృద్ధ్య మానోభూత్వా = శ్రద్ధామయీభూయ.

నామగ్రహణాగ్రకం :- నామ్నఃగ్రహణం = నామగ్రహణం, నామగ్ర
హణమగ్రం, యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా = నామగ్రహణాగ్రకమ్.
సర్వార్థ విద్యజ్జమితఃసమస్యా :- సర్వేచశే అర్థాశ్చ = సర్వార్థాః, సర్వా
ర్థానాం, నిధిః = సర్వార్థనిధిః, సర్వార్థనిధే, అజ్ఞాని = సర్వార్థనిద్యజ్ఞాని
సర్వార్థనిద్యజ్ఞానాం, మితః, సమస్యా = సర్వార్థవిద్యజ్జమితఃసమస్యా.

వి :- దమయన్తి శ్రద్ధ వహించి యా దేవతలను పేరెత్తి నమస్కరించినది,
యను విశేషార్థము దేవతలకు కావించెడి నమస్కారము సకలార్థ సాధక
మను సామాన్యార్థముచే సమర్థితము గాన నర్థాంతరన్యాసము.

భావము :

ఆ దమయన్తి శ్రద్ధవహించి దేవతల నందఱిని పేరెత్తి నమస్కరించినది.

ఏయనగా దేవతలను విశ్వసించినవారి నమస్కారము సర్వార్థములను బూరించు విషయమున, సాధనములైన వానిని రహస్యమువ మఱియొకదాని నపేక్షింపకయే సమకూర్చుచుకు సాధకమగుచున్నది. లేదా దేవతలకు గావించెడి నమస్కారమే సర్వకార్యసిద్ధికి నావశ్యకములగు సాధనములకు పరస్పరము పూరించుకొనటకు కారణమగుచున్నది. అనగా శ్రద్ధతో దేవతలను గౌరవించెడి నమస్కారము సమగ్రకారణ సంపత్తిని చేకూర్చును.

సమస్యయు నొక పాదమీయఁబడగా దానిచే నితర పాదములను బూరించుట కెట్లు సాధనమనో యట్లే దేవనమస్యయు ననగా నమస్కారము గూడ సమస్యవలె కార్యమును బూర్తి చేయునని యాశయము. 3

శ్లో॥ యత్తాన్నిజే సాహృది భావనాయా
బలేన సాక్షా దకృతాఖిలస్థాన్,
అభూద అభీష్ట ప్రతిభూః తస్మాత్
పరం హి దృష్టా దదతే పరం తే॥ 4

ప॥వి॥ యత్ - తాన్ - నిజే - సా - హృది - భావనాయాః - బలేన -
సాక్షాత్ - అకృత - అఖిలస్థాన్ - అభూత్ - అభీష్టప్రతిభూః - సః -
తస్మాత్ - పరం - హి - దృష్టా - దదతే - పరం - తే.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, భావనాయాః = భావనము యొక్క, బలేన = సామర్థ్యముచే, అఖిలస్థాన్ = అంతటనున్నట్టి, తాన్ = ఆ, దేవాన్ = దేవతలను, నిజే = తనదగు, హృది = హృదయమునందు, యత్ = ఎందువలన, సాక్షాదకృత = ప్రత్యక్షము గావించుకొనెనో, సః = ఆ ప్రత్యక్షమే, తస్మాత్ = ఆ దమయన్తి యొక్క, అభీష్టప్రతిభూః; అభీష్ట = ఇష్టమునకు, ప్రతిభూః = బాహ్యత వహించినదిగా, అభూత్ = అయెను, హి = ఏయనగా, దృష్టాశ్చేత్ = ప్రత్యక్ష విషయములైన వో (తా = అప్పుడు) పరం = తప్పక, పరం = పరమును, దదతే = ఇచ్చురు.

వి:- దేవతా సాక్షాత్కారము దమయన్తి యిష్టమునకు బాధ్యతను వహించుట అను కార్యము దేవతల దర్శనమైనచో వరము నిత్తురను కారణముచే నమర్చించుట వలన నర్హస్తరన్యసాలజ్ఞాగ్రము.

సమాసములు :

అఖిలస్థాన్ :- అఖిలేషు, తిష్ఠంతీతి = అఖిలస్థాః, తాన్ = అఖిలస్థాన్.

అభీష్టప్రతిభూః :- అభీష్టన్య, ప్రతిభూః = అభీష్టప్రతిభూః.

భావము :

ఆ దమయన్తి తన ద్యానబలముచే విశ్వమంతటనున్నట్టి యా యింద్రాది దేవతల దర్శనమునుఁ బొందినది. ఆ దర్శనమే యామె యిష్టమును సాధించెడి బాధ్యతను వహించినది. ఏలయనగా దేవతలు దర్శింపఁబడినచో “న దాతుం దేవా వరమర్హ నివ ప్రత్యక్ష దృష్టామనుష్యేభ్యః” అను శ్రుతినినుసరించి తప్పక వరముం నిత్తురు. కాన దమయన్తి దేవతా దర్శనమునుఁ బొంది వరములనుఁ బొంద నర్హతను — సంపాదించుకొనినది.

శ్లో॥ సభాజనం తత్ర సనర్థ తేషాం
సభాజనే పశ్యతి విస్మితే సా.
ఆముద్యతే యత్ సుమనోభిరేవం
ఫలాయ సిద్ధౌ సుమనోభిరేవ.

౪

ప॥వి॥ సభాజనం - తత్ర - సనర్థ - తేషాం - సభాజనే - పశ్యతి - విస్మితే
- సా - ఆముద్యతే - యత్ - సుమనోభిః - ఏవం - ఫలాయ - సిద్ధౌ
- సుమనోభిః - ఏవ.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, తత్ర = ఆ సభయందు. విస్మితే = (ఆకస్మికముగా, మిక్కిలి యాదరముతో పూజనుఁ బ్రారంభించుటనుఁ జూచి) యాశ్చర్యముతో గూడిన, సభాజనే = సభయందలి జనము, పశ్యతిసతి = చూచుచుండగా, తేషాం = ఆ యింద్రాదులకు, సభాజనం = పూజ

దులచే నానందమును గల్గించుటను మాలత్యాదుల యందు సంస్కారమును, ససర్జ = చేసెను, యత్ = ఏ, సభాజనము వలన, సుమనోభిః = ఉదారహృదయులగు విద్వాంసుల చేతను, లేదా మాలత్యాదిపుష్పముల చేతను. లేదా దేవతలచేతను, ఫలస్య = కారణముచే సాధింపదగినదియును, సస్యమును నను వీనియొక్క, సిద్ధౌ = పరిపూర్తి యేర్పడ నుండగా ననగా ఫలదాన విషయమునందు, ఏవం = ఇట్లు, ఆముద్యత ఏవ = సంతోషింపబడితీరును.

సమాసములు :

సభాజనే : — సభాయాం, జనః = సభాజనః, తస్మిన్ = సభాజనే,

సుమనోభిః : — శోభనం, మనః, యేషాం తే = సుమనసః, తైః = సుమనోభిః.

భావము :

ఆ దమయన్తియు, ఆకస్మికముగా దేవతారాధనను ప్రారంభింపగనే యా సభయందలి జనము విస్మయముతోఁ గూడి మాచుచుండినను, వారిని లెక్కింపక దానినిఁ బూర్తిగావించి యింద్రాదిదేవతలను సంతోషపఱచినది, ఈ విధముగా నారాధించుటవలన సుమనస్సులనగా నుదార హృదయులగు పండితులును, దేవతలును, ఫలము నొసంగు విషయమున సంతృప్తులగుదురు. సుమనస్సులగు దేవతలనామె సభాజనమును ఆనందపఱచుటను చేసెనని చెప్పటతో మాలత్యాది లతలు పుష్పించుటకై దోహద సంస్కారమును, గావించినదను నర్థము సూచితము. కాన సభాజనముచే సుమనస్సులనగా విద్వాంసులు, దేవతలు నెట్లు ఫలము నొసంగుటతో సంతసింతురో, అట్లే దోహద సంస్కారము లచే మాలత్యాదులు పుష్పించుటయందును, ఫలము నొసంగుటయందును, ఆ ముద్యతే = మంచి పరిమళముతో నిండిన వనుట, దేవతాదుఁ పక్షమున సంతోషింపబడుటయు నేర్పడునని భావము. సుమనశ్శబ్ద వాచ్యములగు మాలత్యాదులయందు, దోహద సంస్కారమనెడి సభాజనము నెట్లు ఫల పుష్పదానము కానవచ్చుచున్నదో, యట్లే దేవతలుగూడ సుమనశ్శబ్ద వ్యాచుటగుట

వలన వారియందును సుమనస్వము నెలకొనుటవలన. వారి యామోదమునకై (సంతోషమునకై) వారి సభాజనమును దమయన్ని గావించినది. 5

వి : — జచ్చట “సుమనశ్శబ్దము” “మాలత్యాం పండిత పుష్పే దేవేన సుమ నోభిదా” యను నిఘంటువు ననుసరించి, దేవతలను, మాలతీలను, పుష్పాదులను, బండితులను జెప్పచున్నది. అట్లే “ఆమోదశబ్దము” “ఆమాదో హర్ష గంధయోః” అను నిఘంటువు ననుసరించి సంతోషమును బరిమళమును జెప్పచున్నది. కాన రెండువిధములైన పరిమళములకును, సంబంధించిన ఫంములకు నభేదాధ్యక్షసాయము గావించి యింద్రాది సభాజనమును విశేషమును, “సుమనస్సులచే నామోదించి బడునను” సామాన్యముచే సమర్థించుటవలన సర్వానర న్యాసా జ్ఞానము. 5

శ్లో॥ వైశద్యహృద్యైర్మ్రది మాభిరామై

రామోదిధిస్తా నథ జాతిజాతైః.

ఆనర్చ గీత్య నివృతషట్పదైః సా

స్తవ ప్రసూనస్త బితై ర్నవీనైః.

6

ప॥వి॥ వైశద్యహృద్యైః - మ్రదిమాభిరామైః - ఆమాదిభిః - తాన్ - అథ.
జాతిజాతైః - ఆనర్చ - గీత్యనివృతషట్పదైః - సా - స్తవప్రసూనస్త
బితైః - నవీనైః,

అర్థము : — అథ = ఇట్టింద్రాదుల హృజముగియగనే, సా = ఆ దమయన్తి,
తాన్ = ఆయింద్రాదులను, వైశద్యహృద్యైః; వైశద్య = అర్థము
స్ఫుటముగనుండుట, వక్షానరమందు వికాసము. ఆనుదీనిచే, హృద్యైః =
హృదయంగమములును ననగా, రమ్యములును, మ్రదిమాభి రామైః;
మ్రదిమా = శబ్దార్థములయొక్క మాధుర్యము పక్షానరమున నౌత
మార్యము అనువీనిచే, అభిరామైః = ప్రీతిని గలిగించునవియును, పక్ష

స్తరమున, పరిమళము గలవియు, జాతీజాతైః; జాతీ = ఆరాధితములును, మాంసీలతలును, అనువీనినుంచి, జాతైః = పుట్టిన, అనగా నార్యాదిచ్చందములయందు వ్రాయబడినవియు, మాంసీపుష్పములతో గట్టబడినవియును, గీత్యన్వితవృద్ధైః; గీతి = గీతిచ్చందములయందు వ్రాయబడినవియు, వృద్ధైః = ఆరుపాదములుగల గాధాభవందములందు వ్రాయబడినవియును, పక్షాస్తరమున - గీత్యన్వితవృద్ధైః; గీతి = యుక్తార్థముతో, అన్విత = కూడిన, వృద్ధైః = తుమ్మెదల చేతను, నవీనైః = నూతనములైన, స్తవప్రసూనస్తబకైః; స్తవ = స్తోత్రములచేతను, ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, స్తబకైః = గుత్తులచేతను, ఆనర్చ = పూజించెను. అనగా స్తోత్రములతోను పుష్పములతోడను పూజించెనని యర్థము.

5 :— ఇచ్చట ప్రకృతములైన, స్తోత్రములకును, పూల గుత్తులకును రెండింటి నొక యర్చన క్రియయందు సంబంధముజెప్పటవలన, ప్రకృతములకు రెండింటినేక క్రియాన్వయిత్య రూపమగు— తుల్యయోగితాల జ్ఞానము.

సమాసములు :

వైశద్యహృద్యైః :— విశదస్య భావః = వైశద్యం, వైశద్యేన హృద్యైః = వైశద్యహృద్యైః.

మ్రుదిమాభిరామైః :— మృదునః, భావః = మ్రుదిమా, మ్రుదిమ్నా, అభిరామాః = మ్రుదిమాభిరామాః, తైః = మ్రుదిమాభిరామైః.

జాతిజాతైః :- జాతిభిః, జాతాని = జాతిజాతాని, తైః = జాతిజాతైః. గీత్యన్వితవృద్ధైః :- గీత్యా, అన్వితాః = గీత్యన్వితాః, వృద్ధ, పదాని యాసాంయః (యేషాంతేచ) = వృద్ధదాః, గీత్యన్వితాశ్చతాః వృద్ధదాశ్చ = గీత్యన్వితవృద్ధదాః, తైః = గీత్యన్వితవృద్ధదైః.

స్తవప్రసూనస్తబకైః :- ప్రసూనానాం, స్తబకాః = ప్రసూనస్తబకాః, స్తవాశ్చ. ప్రసూనస్తబకాశ్చ = స్తవప్రసూనస్తబకాః, తైః = స్తవప్రసూనస్తబకైః.

భావము :

ఆ యింద్రాది దేవతలకు బూజనుఁ బూర్తిగావించిన పిదప, దమయంతి యా దేవతలను స్తుతులతోడను, పూలగుత్తుల తోడను — నర్పించినది. అట్లే నగా—ఆ స్తుతులు— స్ఫుటములైన యర్థములు గల్గియున్నవి. శబ్దార్థ మధ్య ర్యముతో నొప్పియున్నవి. వినువారికి ప్రీతిని గొల్పుచున్నవి. ఆర్యాదేశాః ఛందస్సులనుండి యుద్భవించిన జాతిచ్చందస్సులయందుఁగూర్చబడి యున్నవి. వానిలో కొన్ని గీతిచ్చందములయందును, కొని షట్పదములనబడు గాథాఛందముల యందునుఁగూర్చ బడినవి. అట్టి నూతన స్తవములచే నామె వారిసాధించినది.

ఆ పూలగుత్తులు వికసించి రమ్యములై యున్నవి. సౌకుమార్యముచే నొప్పుచున్నవి. పరిమళమును వెదఁజల్లుచున్నవి. మాలతిపూలతోఁ గ్రుచ్చఁబడి యున్నవి. ఝంకారముఁజేయు తుమ్మెదలతోఁగూడి యున్నవి. ఆపృథే కోయటచే నూతనములై యున్నవి. అట్టి పూలగుత్తులతో నామె దేవతల నర్పించినది.

శ్లో॥ హృత్పద్మసదృశ్యధివాన్యబుద్ధ్యా

దధ్యావతై తానియమేకతానా.

సుపర్వణాం హి స్ఫులభావనా యా

సా పూర్వరూపం ఫలభావనాయాః.

ప॥వి॥ హృత్పద్మసదృశి - అధివాన్య - బుద్ధ్యా - దధ్యా - అథ - ఏతాన్
- ఇయమ్ - ఏకతానా - సుపర్వణాం - హి - స్ఫులభావనా - యా
- సా - పూర్వరూపం - ఫలభావనాయాః

అర్థము :- అథ=పూజయైన పిదప ఇయమ్ = ఈ దమయంతి, ఏకతానానీ-
మణియొక ప్యాపకములేక యేకాగ్రతను, గల్గినదై, హృత్పద్మసదృశి
హృత్పద్మ = హృదయపద్మమనెడి, సదృశి = ఇంటినుండు, ఏతాన్
= ఈ యింద్రాదులను, బుద్ధ్యా = బుద్ధిచే ననగా బుద్ధియందు, అధివాన్య

= అరోపించుకొని, దధౌః = ధ్యానముచేసినది. అంతట దేవతలన్నియు హృదయమందు నారోపింపబడినవారి, రూపమును ధ్యానముచే దర్శించినదని యర్థము. హి = ఏలయనగా, సుపర్వజాం = దేవతలయొక్కయనగా వారిని విషయీకరించుకొనిన, యా = ఏ, స్ఫుటా = స్పష్టమైన, భావనా = ధ్యానముచే దర్శించుట యేదిగలదో, సా = అది, ఫలభావనాయాః = కార్యసాఫల్యమునకు, పూర్వరూపం = మొదటిస్వరూపము. కారణము కార్యముకంటె ముందునియతముగా నుండవలయును గాన, కార్యకారణ సామగ్రీ రూపమైన దేవతా ప్రత్యక్షమును ధ్యానముచేజేసినదని యర్థము. పూజకు పూర్వోత్తర కాలములయందు ధ్యానమిష్టము కాన నీసర్గయందలి 4వ శ్లోకముతో దీనికి పునరుక్తిలేదు.

సమాసములు

హృత్పద్మసద్మని : హృదేవ, పద్మం = హృత్పద్మం. హృత్పద్మమేవ = సద్మ = హృత్పద్మసద్మ తస్మిన్ = హృత్పద్మసద్మని. ఫలభావనాయాః :- ఫలస్య, భావనా = ఫలభావనా, తస్మాః = ఫలభావనాయాః.

స్ఫుటభావనా :- స్ఫుటాచ సాభావనాచ = స్ఫుటభావనా.

భావము :

పూజయైన పిదప నీమె యేకాగ్ర వృత్తి గలదై తన హృదయ పద్మమనెడి గృహమందు నింద్రాదులను తన బుద్ధియందుంచుకొని ధ్యానముచేసినది. ఆ యింద్రాదులు వ్యాపకులై విశ్వమందంతట నెరికొనియున్నను, తన హృదయమునందు నారోపించుకొనబడిన వారి రూపమును నామె దర్శించినది. ఏలయనగా దేవతలను ధ్యానబలముచే దర్శించుటయే కార్యసిద్ధికి పూర్వరూపము. గమనిక :- ఈ శ్లోకమును మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. నారాయణభట్టియము ననుసరించి వ్యాఖ్యానింపబడినది. కాన మల్లినాథసూరి దృష్టియందెది ప్రశీప్తమని తోచుచున్నది.

శ్లో॥ భక్త్యా తయైవ ప్రససాద తస్యా
 స్తుప్తం స్వయం దేవచతుష్టయం యత్.
 స్వేనానలస్యస్ఫుటతాం యయాసోః
 పూత్కృత్యపేక్షా కియతీ ఖలు స్యాత్.

7

ప॥వి॥ భక్త్యా - తయా - ఏవ - ప్రససాద - తస్యాః - తుప్తం - స్వయం -
 దేవచతుష్టయం - యత్ - స్వేన - అనలస్య - స్ఫుటతాం - యయా
 సోః - పూత్కృత్యపేక్షా - కియతీ - ఖలు - స్యాత్.

అర్థము :- స్వయం = స్వయముగనే, అనగా సేవాదులు లేకయే, యామె శీలము యొక్క గట్టితనముచే, తుప్తం = సంతోషింపబడిన, తత్ - ఆ, దేవచతుష్టయం = నలుగురు వేల్పులును, తస్యాః = ఆ దమయన్తి యొక్క, తయైవ = ఆ భక్తిచేతనే అనగా క్షణకాలపు సేవచేతనే, ప్రససాద = ప్రసన్నత నొందినది. తథాహి = అది యుక్తమే! స్వేన = స్వయముగనే, స్ఫుటతాం = ప్రకాశమును, యయాసోః = పొందగోరిన, అనలస్య = అగ్నికి, పూత్కృత్యపేక్షా; పూత్కృతి = పూర్కారము యొక్క అనగా “పూ” యని యూదుట యొక్క, అపేక్షా = అవసరము, కియతీఖలు = ఎంతమాత్రము, అనగా కొంచెము చాలునని యర్థము. స్వయముగనే మండుచున్న యగ్నికి కొంచెము పూర్కారము శీఘ్రముగ మండునట్లు చేయుట కుపయోగపడును. అట్లే స్వయముగనే దమయన్తి శీలమునకు ప్రసన్నులైన దేవతలకు నామెయొక్క సేవాదులు కూడ నెక్కువ యావశ్యకములు కావు. అవి కేవలము వారిని కొంత శీఘ్రముగ ననుగ్రహింప బురికొల్పుటకు ఉపయోగపడును.

వి :- ఇచ్చట రెండు వాక్యములలో భక్తికిని, పూర్కారమునకును, ప్రజ్వలనాది కార్యమునంద నపేక్షి తత్వమనెడి సమాన ధర్మమును, బురస్కరించుకొని, పూర్కార కియచ్చజ్జములకు బిమ్మ ప్రతిబిమ్మ భావమేర్పడుట వలన నీట దృష్టాంతాలజ్ఞానము.

సమాసములు ;

దేవచతుష్టయం :- చత్వారః, అవయవాః. యస్యతత్ = చతుష్టయం, దేవానాం, చతుష్టయం, దేవచతుష్టయం.

స్ఫుటతాం :- స్ఫుటస్య, భావః, స్ఫుటతా, తామ్ = స్ఫుటతాం.

యియాసోః :- యాతు యచ్చుః = యియాసుః, తస్య = యియాసోః.

పూర్వార్థపేక్షా :- పూర్వార్థేరపేక్షా = పూర్వార్థపేక్షా.

భావము ;

సేవాదులతో నిమిత్తము లేక, పూర్వమే యామెయొక్క సౌశీల్యముచేత స్వయముగనే సంతోషించిన, ఆ యింద్రాదిదేవతలు నలుగురును నా దమయన్ని యొక్క భక్తిచేత, క్షణకాలమామె గావించిన పూజకే ప్రసన్నులై యనుగ్రహించిరి. స్వయముగా జ్వలింపబోవునట్టి యగ్నికి భూత్కారము యొక్క యాశశక్తి కర యెంతమాత్రము? కొంచెము పూత్కారము చాలానని యాశయము. 7

శ్లో॥ ప్రసాదమాసాద్య సురైః కృతం సా

సస్మార సారస్వత సూక్తి సృష్టేః.

దేవాహి నాన్యద్వి తరన్తి కిన్తు

ప్రసద్యతే సాధుధియం దదన్తే.

8

ప॥వి॥ ప్రసాదమ్ - ఆసాద్య - సురైః - కృతం - సా - సస్మార - సారస్వతసూక్తిసృష్టేః - దేవాః - హి - న - అన్యత్ - వితరన్తి - కిం, తు - ప్రసద్య - తే - సాధుధియం - దదన్తే.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్ని, సురైః = దేవతలచే, కృతం = చేయఁబడిన, ప్రసాదమ్ - అనుగ్రహమును, ఆసాద్య = పొంది, సారస్వత సూక్తిసృష్టేః; సారస్వత = సరస్వతీదేవికి సంబంధించిన, సూక్తి = వెనుకటి సర్గయందు చెప్పబడిన శ్లిష్టవచనముల గుంఘమున, సస్మార = స్మరించినది. అనగా నామె వచనముల యంతలి తత్త్వమును దెలిసికొనినది. హి = ఏలయనగా, తే = ఆదేవతలు, ప్రసద్య = అనుగ్రహించి,

అస్మత్ = బుద్ధికంటె నితరమై దానిని, సతతరన్తి = తయరు. కింతు
= కాని, సాధుధియం = సద్బుద్ధిని, అనగా ఫలమును బొందుటకు
సాధనమైన బుద్ధిని, దదన్తే = ఇచ్చుచున్నారు.

సమాసములు :

సారస్వత సూక్తి సృష్టేః — సరస్వత్యాః, ఇయం = సారస్వతీ,
సూక్తే, సృష్టేః = సూక్తిసృష్టేః, సారస్వతీ చసా సూక్తి సృష్టిశ్చ =
సారస్వత సూక్తిసృష్టేః, తస్యాః = సారస్వత సూక్తిసృష్టేః.
సాధుధియం : — సాధ్వీచసా, ధీశ్చ = సాధుధీః, తామ్ = సాధు
ధియం.

భావము :

ఆ దమయన్తి దేవతలు గావించిన యనుగ్రహమునుబొంది, పూర్వసర్గ
యందలి సరస్వతీ వచనముల శ్రిష్ట కల్పనా శిల్పమును స్మరించి యందలి
తత్త్వమునుదెలిసికొనినది. అది యుక్తమే! ఏలయనగా, ఆ దేవతలు అనుగ్ర
హించి సద్బుద్ధికంటె నితరమైన దాని నొసంగరు. కాని ఫలమునుబొందుటకు
సాధనమైన తెలివిని మాత్రము ఇత్తురు. కావుననే —

“ నదేవా దణ్డమదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్

యం హి రక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి తమ్ ”

అని దేవతలు కఱ్ఱజేపట్టి పశువులను కాచినట్లు మనుష్యులను కాపాడరు. మఱే
మనగా - ఎవరిని రక్షింపఁగోరెదరో, వారికి దానికనుకూలమైన బుద్ధి నొసంగు
దురని స్మృతి చెప్పుచున్నది. 8

శ్లో॥ శేషం నలం ప్రత్యమరేణ గాథా

యాయా సమర్థాఖలు యేన యేన.

తాం తాం తదన్యేన సహాగన్తిం

తదా విశేషం ప్రతి నందధే సా.

ప॥వి॥ శేషం - నలం - ప్రతి - ఆమరేణ - గాథా - యా - యా - సమర్థా -
ఖలు - యేన - యేన - తాం - తాం - తదన్వేన - సహ - ఆలగన్తిం -
తదా - విశేషం - ప్రతి - సందధే - సా.

అర్థము :— యా = ఏ దమయన్తి, శేషం = మిగిలిన ఐదవవాడగు పర
మార్థ నలునిఁగూర్చి (విరచితా = విరచింపబడిన) యా యా = ఏ ఏ
“అత్యాజలభేత్వాదిగా నేయేశ్లోకము, యేన యేన = ఏ, యే, ఆమరేణ =
వేల్పుతో, సమర్థా = సహనార్థము కల్గినదో; (కావుననే) తదన్వేన
సహ = ఆయా ముఖ్యార్థరూపమైన యింద్రాదులకంటెను నితరుడై
శ్లేషాతిశయముచేఁ దెలియబడుచున్న యథార్థ నలునితో, ఆలగన్తిం =
అతకనటువంటి, తాం తాం = ఆయాగాథను, తదా = వేల్పులయను
గ్రహముచే లబ్ధమైన బుద్ధియొక్క వికాసకాలమందు, విశేషం ప్రతి =
సత్యనలుని గూర్చి, సందధే = సంధించుకొనినది. అనగా నింద్రాది
పరముగానున్న యర్థములను నలపరము గావించుకొనినదని యర్థము.
ఆ శ్లోకము నింద్రాదిపరములా? యను సందేహమును మాని నలపరము
లని నిశ్చయించుకొనినది.

భాషము :

ఆ దమయన్తి దేవతలను ద్రోసివేయగా మిగిలిన నలునిఁగూర్చి చెప్పఁ
బడిన యే యే శ్లోకము ఏ ఏ దేవతకు సహనార్థము కల్గినదిగా నుండి యింద్రా
దులకంటె నితరుడైన సత్యనలునితో నతుకక యుండినదో, ఆయా గాథను,
దేవతానుగ్రహముచే లబ్ధమైన బుద్ధి వికాసమువలన సత్యనలుని యందతికిఁచు
కొనినది. అనగా దొలుత నింద్రాది పరముగా సందేహముఁ గొల్పుచున్న యా
శ్లోకములను వారియొడ సందేహము వీడి నలుని యందన్వయించుకొని నలుని
పరముగాఁ నిశ్చయముఁ జేసికొనినది.

9

శ్లో॥ ఏకైకవృత్తేః ప్రతిలోకపాలం

పతిప్రతాత్వం జగ్మహుర్దిశాం యాః.

వేదస్మగ్గాథా మిలితాస్తదాసా

భావా ఇవైకస్య నలస్య వశ్యాః.

౫॥ ఏకైకవృత్తే - ప్రతిలోకపాలం - పతివ్రతాత్వం - జగృహః -
దిశాం - యాః - వేద - స్మ - గాథాః - మిలితాః - తథా - ఆసౌ -
ఆశా - ఇవ - ఏకస్య - నలస్య - వశ్యాః.

అర్థము :— యాః “అత్యాజి” ఇత్యాది శ్లోకములు, ఏకైకవృత్తే =
ఒక్కొక్క లోకపాలునియందు నుండుటవలన, ప్రతిలోకపాలం =
ప్రత్యేక దిక్కుల పాలకునిగూర్చి, దిశాం = తూర్పు మున్నగు
దిక్కులయొక్క, పతివ్రతాత్వం = పాతివ్రత్యమును, జగృహః =
గ్రహించినవి. తూర్పుమున్నగు దిక్కులలో, నిండుడు మున్నగు ప్రతి
నియత దేవతయందుండ వలసిన పాతివ్రత్యమును “అత్యాజి”
మున్నగు శ్లోకములాయా విధముగనే యంగీకరించినవని యర్థము. ఆ
గాథలు నాలుగును విశితములై దేవతాప్రసాదమైన పదప, నీ దమ
యన్ని కేవలమొక్క నలునికే ష్యురాలగుట వలన నలుని ప్రతిపా
దించునవిగ నీమె కర్తమైవ. తదా = దేవతా ప్రసాదకాలమందు.
ఆసౌ = ఈ దమయన్ని, మిలితాః = కలసిన, గాథాః = సమస్త శ్లోక
ములును, ఆశాఇవ = దిక్కులవలె, ఏకస్య = ఒకడేయైన, నలస్య =
నలునికి, వశ్యాః = వశ్యములై నవిగా, అనగా నలునిమాత్రమే బోధించు
నవిగా, వివేద = తెలిసికొనినది. తూర్పు మున్నగు దిక్కులొక్కొక్కలో
కిపాలుని యదీనములుగనున్నను నా దిక్కులన్నియు చక్రవర్తియగు
నలుని నొక్కనికే యెట్లు వశ్యములై నవో యట్లే ఒక్కొక్క లోక
పాలునిగూర్చి చెప్పిన గాథలు సాధారణముగా నొక్కొక్క లోకపాలుని
పరముగా తెలియుచున్నను సమానార్థములనుగల్గి యుండుట వలన నల
పరముగనే తెలియసాగినవి ఆ నలుడు సమస్త దిక్కులను జయించుట
వలన, దిక్కులన్నియు నాతనికి వశ్యములు. “అత్యాజి” మున్నగు
గాథలు సరస్వతీ దేవియొక్క చతురవచనములను పర్యాశోచన
చేయ, దేవతా ప్రసాదము వలన నతనికి పరములై నవని యర్థము.

సమాసములు :

ఏకైకవృత్తే :— ఏకైకస్మిన్ వృత్తిః = ఏకైకవృత్తిః, తస్యాః =

ఏకైకవృత్తేః.

ప్రతిలోకపాలం : — లోకస్యపాలః = లోకపాలః, లోకపాలే, లోకపాలే = ప్రతిలోకపాలం.

పత్నివ్రతాత్వం :- పత్నీవ్రతం యస్యాస్యా = పత్నివ్రతా. పత్నివ్రతాయాః, భావః = పత్నివ్రతాత్వమ్, తత్ = పత్నివ్రతాత్వమ్.

భావము :

“అత్యాజి” మున్నగు శ్లోకరూపములైన యే గాథలు ఒక్కొక్క దిక్పాలనియందు నుండుటవలన ననగా, నింద్రునియందును, నగ్నియందును, యమునియందును, వరుణునియందును నుండుట వలన నొక్కొక్క దిక్పాలనిగూర్చి తూర్పు మున్నగు దిక్కులకుఁ బాత్రివ్రత్యము నంగీకరించినవో, అనగా తూర్పు మున్నగు దిక్కులకు నింద్రుడు మున్నగు ప్రతినియత దేవతల విషయమునందే పాత్రివ్రత్యము గలదో, ఆ పాత్రివ్రత్యమును, ఆ రూపముగనే పూర్వసర్గయందలి 28వ శ్లోకములో నుపక్రమింపబడిన గాథాంగీకరించినవో, యాగాథలునాల్గురు విలితములై దేవతా ప్రసాదనము దమయన్తికైన పిదప, నీమె కేవలమొక నలునకే వశ్యురాలుగుట వలన నవి యన్నియు నలపరములుగనే యీమెకు తెలియఁ దొడగినవి. అన్ని దిక్కులును కలిసి చక్రవర్తియగు నలునికెట్లు వశ్యములో, అట్లే ఒక్కొక్కటియు ప్రత్యేక దిక్పాలర పరమైనను గాథలన్నియు నీతని పరములుగా నర్థమీయదొడగినవి. యాచకుల మనోరథములెట్లు త్యాగియైన నలునకు వశ్యములో, యట్లే గాథలును నలపరములైనవని యర్థము.

10

శ్లో॥ యాపాశినై వాశనిపాణినై వ
గాథా యమేనై న సమాగ్నినై వ.
తామేవ మేనే మిలితాం నలస్య
సైషా విశేషాయ తదా నలస్య.

11

ప॥వి॥ యా - పాశినా - ఏవ - అశనిపాణినా - ఏవ - గాథా - యమేన
ఏవ - సమాగ్నినా - ఏవ - తామ్, ఏవ - మేనే - మిలితాం - నలస్య

- సా - ఏషా - విశేషాయ - తతా - నలస్య.

అర్థము :— “కింతే” (18-20) ఇత్యాది యా = ఏ, గాథా = గాథ, పా
నైవ = వరుణుని తోడనే, సమర్థా = సమానార్థము గల్గినదై ఇంద్రా
దులతో సమానార్థము గల్గియుండలేదో, యాచ = ఏ “అత్యాజీ”
(18-29) ఇత్యాది గాథా, అశనిపాణినైవ = ఇంద్రునితోడనే, సమా =
సమానార్థము గల్గియున్నదై. ఇతరులతో సమానార్థమును గల్గియుండ
లేదో, యాచ = ఏ “యచ్ఛ్రీహం (18-29)” ఇత్యాదిగాథ యమే
నైవ = యమునితోడనే, సమా = సమానార్థముగలదై యితరునితో
సమానార్థమును గల్గియుండలేదో, యాచ = ఏ “యేనామునా”
(18-28) ఇత్యాదిగాథ, అగ్నినైవ = అగ్నితోడ, సమా =
సమానార్థముగలదై యితరునితో సమానార్థము గల్గియుండలేదో,
నలస్య = నలునకు సంబంధించినదై, మిళితాం = కలిపి సముదాయ
ముగాజేయఁబడినదై నాల్గు గాథల రూపముననున్న, తామేవ = ఆ
గాథకే, తదా = దేవతల ప్రసాదమేర్పడిన పిదప, సైషా = ఆ దమ
యన్తి, నలస్య = నలునకు, విశేషాయ = ఇంద్రాదులకంటె భేదిముఁ
దెలియుటకై సాధనముగా, మేనే = తలంచినది. అనగా ఇంద్రుడు
మున్నగు వారొక్కొక్క గాథయందే యుండుట వలన, నలుడిన్ని గాథ
లయందు నుండుటవలన “అత్యాజీ” (18-27 to 30) మున్నగు
నాలుగు గాథలయందును, బ్రతిపాదింపఁబడువాడెవ్వడో, ఆతడే నలుఁ
డని యా మిళితమగు గాథనే, నలుని బ్రతిపాదించు దానినిగా ననగా
నలుని గుత్తింపఁజేయు దానినిగా నామె— గ్రహించినది.

లేదా, యా = ఏది, నలస్య = నలునియొక్క, గాథా = గాథయో,
యా = ఏది, పాణినైవ = వరుణునితోడనే, అశనిపాణినైవ = ఇంద్రుని
తోడనే, యమేనైవ = యమునితోడనే, అగ్నినైవ = అగ్నితోడనే,
సమా = సమానమైన గాథగలదో, నలస్యమిళితాం = నలునికి సంబం
ధించిన గాథతోగలసిన, తామేవ = దానినే, అనన్య = నలునికంటె
భిన్నులైన ఇంద్రాదులయొక్క, విశేషాయ = భేద జ్ఞాపనమునకు

సాధనముగా, మేనే = తలంచెను. లేదా మిలితమైన యాగాథవే నలుడు నిల్చితుడై నవో దానిచే పరిహరింప సాధ్యముకానందువలన, నలునికిందె ఖిన్నులైన దేవతలుగూడ దానిచేతనే నిశ్చయింపబడిన వారగుదురని యొక వ్యాఖ్య.

లేదా మిలితమైన యాగాథనే నలుని భేదమునకు నలే తరులగు నింద్రాదుల భేదమునకు సాధనముగా తలంచెనని మఱియొక వ్యాఖ్య.

లేదా “యాపాశినైః” ఇత్యాదిస్థలములయందలి ఏవకారమునుపర స్పరసముచ్చయార్థకముగా సంగీకరించి, యా = నలునికి సంబంధించిన గాథ, పాశినాపి = వరుణునితోడను, ఆశనిపాణినాపి = ఇంద్రునితోడను, యమేనాపి = యమునితోడను, అగ్నినాపి = అగ్నితోడను, సమా = సమానార్థకముగానుండెనో, తాం = ఆ గాథను, “దేవపతిః” (18-88) ఇత్యాదిగా మిలితమైన యైదరక్షములు గల గాథను, దేవతా ప్రసాదమైన పిదప నలునియొక్క భేదజ్ఞాన సాధన ముగాఁదలంచెను.

దేవతలు ప్రసన్నులై తమ తమ యాకారములను ధరించిన పిదప నైదరక్షములు కలదిగా నిది స్ఫురించినను నిది యిప్పుడొక్క నలునే జ్ఞాపకపఱచునదిగా నామెచేఁ దెలియఁబడినదని భావము. “దేవపతిః” (18-88) అను నీ గాథయే ప్రకృత విషయము.

ఈ శ్లోకమునందేవకారముల నవదారజార్థకములుగా తీసుకొనినను, ఇదేగాధనలై క విషయమని వ్యాఖ్యానము చేయవలయును. ఈ శ్లోకము “శేషం నలం” (14-9) ఏకైకవృత్తేః (14-10) యనుశ్లోకములకు సమానార్థకములు. “అనలస్య” అనునెడనేకవచనము ప్రత్యేకాన్వయ తాత్పర్యముతో నేర్పడినది.

సమాసములు:

పాశినా :- పాశః అస్మాస్మితి = పాశీ. తేన = పాశినా

అశనిపాణినా :- అశనిః, పాణౌ యన్యసః = అశనిపాణిః, తేన =

అశనిపాణినా,

భావము :

దేవతల ప్రసాదమేర్పడిన విదప దమయన్తి వరుణునితోడను, నింద్రుని తోడను, యముని తోడను, అగ్ని తోడను సమానార్థములు గల్గినవై, కలుపగా నలుగైన యా గాథల సముదాయమును నలునికిని, అనలునికిని అనగా సంభిన్నులగు నింద్రాదులకును భేద జ్ఞాన సాధనముగా భావించినది.

గమనిక :- ఈ శ్లోకమును గూడ మల్లినాథనూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. కాన సభిక పాఠముగా నిది యుండవచ్చును. నారాయణీయ వ్యాఖ్య ననుసరించి యిది విసరింపబడినది.

శ్లో॥ నిశ్చిత్త్యశేషం తమసౌ నరేశం
ప్రమోద మేదస్వితరాస్తరా భూత్.
దేవ్యా గిరాం భావిత భజ్జిరాఖ్య
చిత్రేన చింతార్థవయాద సేదమ్.

11

ప॥వి॥ నిశ్చిత్త్య - శేషం - తమ్ - అసౌ - నరేశం - ప్రమోదమేదస్వితరా.

అస్త్రః - అభూత్ - దేవ్యా - గిరాం - భావితభజ్జీః - అఖ్యత్ -

చిత్రేన - చింతార్థవయాదసా - ఇదమ్

అర్థము :- అసౌ = ఈ దమయన్తి, శేషం = మిగిలిన యైదవవానిని తం = ప్రసిద్ధుడగు నరేశం = నైషధుడగునతనిగా, నిశ్చిత్త్య = నిశ్చయించి, ప్రమోదమేదస్వితరాస్తరాః ప్రమోద = ఆనందముచే, మేదస్వితర = పూర్ణమైన, అస్తరా = మనసుగలదిగా, అభూత్ = ఆయెను, అథ = విదప, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవియొక్క, గిరాం = వాక్కులకు, భావిత భజ్జీః = తెలియబడిన ప్రయోగప్రకారము గలదై, చింతార్థవయాదసా, చింతార్థవ = చింతాసాగర మందు, యాదసా = జలజంతువైన, చిత్రేన = మనస్సుచే, ఇదం = దీనిని (చెప్పబోవు దీనిని) అఖ్యత్ = చెప్పినది. నలుని బొందుటకు నుపాయము నాలోచించుట యనెడి చింతాసాగరమున నామె చిత్రము మునిగినదని యర్థము.

వి :- ఇచ్చట మనస్సునందు జలజంతుత్వము నారోపించుటవలన రూపకాల భాగము.

సమాసములు :

మేస్వితరాస్తరా :- మేదః అస్య స్త్రీ = మేదస్వి, అత్యంతం, మేదస్వి = మేదస్వితరం, మేదస్వితరమస్తరం యస్యాస్యా = మేదస్వితరాస్తరా,

భావితభజ్ఞః :- భావితాభజ్ఞః యయాసా = భావితభజ్ఞః.

చింతార్థవయాదసా :- చింతైవ అర్థవః = చింతార్థవః, చింతార్థవే, యదః = చింతార్థవయాదః, తేన = చింతార్థవయాదసా.

భావము :

ఈ దమయన్తి వారిలో కడపటమిగిలిన యైదవ వానిని నలునిగా నిశ్చయించుకొని మిక్కిలి యానందముతో సిండిన చిత్రముగలదాయెను. తర్వాత సరస్వతీ దేవియొక్క మాటలలోని నేర్పును గ్రహించివలె నలునిఁబడయుటకు నుపాయమునా లోచించుచు చెప్పఁబోవు ప్రకారము నుడువసాగినది. 11

శ్లో॥ సాభజ్ఞవస్యాః ఖలు వాచి కాఽపి
యచ్ఛారతీ మూర్తి మతీనతీయం.
శ్లిష్టం నిగద్యాదృత వానవాదీన్
విశిష్య మే నైషధమప్యవాదీత్.

12

ప॥వి॥ సా - భజ్ఞః - అస్యాః - ఖలు - వాచి - కా - అపి - యత్ -
ఛారతీ - మూర్తిమతీ - సతీ - ఇయం - శ్లిష్టం - నిగద్య - ఆదృత,
వానవాదీన్ - విశిష్య - మే - నైషధమ్ - అపి - అవాదీత్.

అర్థము :- అస్యాః = ఈ సరస్వతీ దేవియొక్క, వాచి = మాటయందు, సా = చెప్పఁబడుచున్నది, కాఽపి = అపూర్వమైన, భజ్ఞఃఖలు = ప్రయోగశీలి, గదా, యత్ = ఏ భజ్ఞి విశేషమువలన, ఇ = ఎదుట

భావము :

దేవతల ప్రసాదమేర్పడిన పిదప దమయన్తి వరుణునితోడను, నింద్రుని తోడను, యముని తోడను, అగ్ని తోడను సమాన్యములు గల్గినవై, కలుపగా నాల్గైన యా గాథల సముదాయమును నలునికిని, అనలునికిని అనగా నుభయిన్నులగు నింద్రాదులకును భేద జ్ఞాన సాధనముగా భావించినది.

గమనిక :- ఈ శ్లోకమును గూడ మల్లినాథమూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. కాన నధిక పాఠముగా నిది యుండవచ్చును. నారాయణీయ వ్యాఖ్య ననుసరించి యిది వివరింపబడినది.-

శ్లో॥ నిశ్చిత్తశేషం తమసౌ నరేశం

ప్రమోద మేదస్వితరాస్తరా భూత్.

దేవ్యా గిరాం భావిత భక్తిరాఖ్య

చిత్రేన చింతార్థవయాద సేదమ్.

11

ప॥వి॥ నిశ్చిత్త - శేషం - తమ్ - అసౌ - నరేశం - ప్రమోదమేదస్వితరా.

అస్త్రః - అభూత్ - దేవ్యా - గిరాం - భావితభక్తిః - అఖ్యత్ -

చిత్రేన - చింతార్థవయాదసా - ఇదమ్

అర్థము :- అసౌ = ఈ దమయన్తి, శేషం = మిగిలిన యైదవవానిని తం = ప్రసిద్ధుడగు నరేశం = నైషధుడగునతనిగా, నిశ్చిత్త = నిశ్చయించి, ప్రమోదమేదస్వితరాస్తరాః ప్రమోద = ఆనందముచే, మేదస్వితర = పూర్వమైన, అస్తరా = మనసుగలదిగా, అభూత్ = ఆయెను, అథ = పిదప, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవియొక్క, గిరాం = వాక్కులకు, భావిత భక్తిః = తెలియబడిన ప్రయోగప్రకారము గలదై, చింతార్థవయాదసా, చింతార్థవ = చింతాసాగర మందు, యాదసా = జలజంతువైన, చిత్రేన = మనస్సుచే, ఇదం = దీనిని (చెప్పబోవు దీనిని) అఖ్యత్ = చెప్పినది. నలుని బొంతుటకు నుపాయము నాలోచించుట యనెడి చింతాసాగరమున నామె చిత్రము మునిగినదని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట మనస్సునందు జలజంతుత్వము నారోపించుటవలన రూపకాల జ్ఞానము.

సమాసములు ;

మేఘస్వితరాస్తరా :- మేఘః అస్య స్తీరి = మేఘస్వి, అత్యంతం, మేఘస్వి = మేఘస్వితరం, మేఘస్వితరమస్తరం యస్మాస్మా = మేఘస్వితరాస్తరా,

భావితభజ్ఞిః :- భావితాభజ్ఞిః యయాసా = భావితభజ్ఞిః.

చింతార్థవయాదసా :- చింతైవ అర్థవః = చింతార్థవః, చింతార్థవే, యాదః = చింతార్థవయాదః, తేన = చింతార్థవయాదసా.

భావము :

ఈ దమయన్తి వారిలో కడపటమిగిలిన యైదవ వానిని నలునిగా నిశ్చయించుకొని మిక్కిలి యానందముతో సిండిన చిత్రముగలదాయెను. తర్వాత సరస్వతీ దేవియొక్క మాటలలోని నేర్పును గ్రహించివదై నలునిబడయుటకు సూచనమునా లోచించుచు చెప్పబోవు ప్రకారము నుడువసాగినది. 11

శ్లో॥ సాభజ్ఞివస్యాః ఖలు వాచి కాపి

యచ్ఛారతీ మూర్తి మతీనతీయం.

శ్లిష్టం నిగద్యాదృత వానవాదీన్

విశిష్య మే నైషధమప్యవాదీత్.

12

ప॥వి॥ సా - భజ్ఞిః - ఆస్యాః - ఖలు - వాచి - కా - అపి - యత్ - ఛారతీ - మూర్తిమతీ - సతీ - ఇయం - శ్లిష్టం - నిగద్య - ఆదృత, వానవాదీన్ - విశిష్య - మే - నైషధమ్ - అపి - అవాదీత్.

అర్థము :- ఆస్యాః = ఈ సరస్వతీ దేవియొక్క, వాచి = మాటయందు, సా = చెప్పబడుచున్నది, కాపి = అపూర్వమైన, భజ్ఞిఃఖలు = ప్రయోగశీలి, గదా, యత్ = ఏ భజ్ఞి విశేషమువలన, ఇ = ఎదుట

నున్న యీమె, మూర్తిమతీ = శరీరమును ధరించిన, సతీ = సత్యము
చెప్పనట్టి, భారతీ = సరస్వతీదేవి, శ్లిష్టః = రెండర్థములు గల్గినట్లు,
నిగద్య = చెప్పి, వాసవాదీన్ = ఇంద్రుడు మున్నగువారిని, ఆదృత =
ఆదరించినది. (అథచ = పిదప) నైవేద్యమపి = నలునిగూర్చియు,
మే = నాకు విశిష్ట = ఇంద్రాదులకంటె విశేషించి, ఆవాదీన్ =
చెప్పినది. (కాని నేనే తెలిసికొన లేకపోతిని.)

సమాసములు :

మూర్తిమతీ :- మూర్తిః అస్యాః అస్తీతి = మూర్తిమతీ.

వాసవాదీన్ :- వాసవః ఆదిః యేషాంతే. వాసవాదయః = తాన్ =
వాసవాదీన్.

భావము :

ఆ దమయన్తి యీ విధముగాజెప్పుచున్నది :- ఈ సరస్వతీ దేవి
యొక్క మాటలయందపూర్వమైన ప్రయోగ కౌశలమున్నది. ఆ కౌశలము వల
ననే, యెవరనున్న ఈ దేహము దాల్చినదై యుండు సత్యవాదీనియగు సర
స్వతీ దేవి, రెండర్థము లేర్పడునట్లు, ఇంద్రాదులను నాదరించినది. పిదపనామె
నలుని గూర్చియు ఇంద్రాదులకంటె విశేష పఱచినది. కాని నేను దానిని
గ్రహింపలేకపోతిని.

12

శ్లో॥ జగ్రన్త సేయం మదనుగ్రహేణ

వచఃస్రజః స్పష్టయతుం చతస్రః.

ద్వే తే నలం లక్షయతుం క్షమేతే

మమైవమోహోఽయమహో మహియాన్.

13

ప॥వి॥ జగ్రన్త - సా - ఇయం - మదనుగ్రహేణ - వచఃస్రజః - స్పష్ట
యతుం - చతస్రః - ద్వే - తే - నలం - లక్షయతుం - క్షమేతే -
మమ - ఏవ - మోహః - ఆయమ్ - అహో - మహియాన్.

- పా = అటువంటి, ఇయం = ఈ సరస్వతీదేవి, మదసుగ్రహేణ ;
 యత్ = నాయందలి, అనుగ్రహేణ = అనుగ్రహబుద్ధిచే, స్పష్టయతుం =
 బునిఁబయిట బఱచుటకు, చతస్రః = నాలుగైన, వచనస్రజః =
 పుష్కలచేజేసిన పుష్పమాలికలను, జగ్రన్త = కట్టినది. తత్ర =
 అనిలో, తే = ఆ, ద్వే = రెండును, తే = అయింద్రాగ్నులను వెల్లడి
 అచునవి. ద్వే = మొదటివైన రెండవచన మాలికలు, నలం =
 బని. లక్షయతుం = వ్యక్తపఱచుటకు, శ్చమేతే = శక్తికలవిగా నగు
 న్నువి. ఆరెఁటి చేతనే స్పష్టముగా నలుడు దెలియుటకు నవకాశముం
 గా తక్కిన రెండు మాంబును వ్యర్థములు. కింతు = కాని, మమైవ
 = నాకే, అయం = ఈ, మహియాన్ = మిక్కిలియధికమైన,
 గాహః = మోహము (అజ్ఞానము) అహో = అశ్చర్యము! యత్ =
 లయనగా, చతస్పతిరపి = నాలుగవచన మాలికలచేతను, నవేద్ధి =
 రినిగ్రహింపలేక యుండినది.

ములు

దనుగ్రహేణ :— మయి అనుగ్రహః = మదసుగ్రహః, తేన =
 దనుగ్రహేణ.

;

సరస్వతీదేవి నాయందు దయయుంచి నలుని స్పష్టముగాఁగనబడు
 యటకు “ఆత్మాజి (13-27) మున్నగు నాలుగువచన మాలికలనల్లినది.
 పథ్యనున్న “నామగ్రాహం మయానలముదీరితం” (13-29) “నమే
 భరత్” (13-29) అను రెండువచన మాలికలుగాని “మహిమ
 (13-27) నలముదీరితం” (13- 8) అను రెండు శ్లోకములుగాని నలుని
 కు సమర్థములే, కాని ఆశ్చర్యము. నాకేయింత కాలము గొప్ప
 నలునిగూర్చి స్పష్టముగాఁ జెప్పినను నేను గ్రహింపలేక పోతిని.
 ప్పిన నాలుగువచన మాలికల యర్థమును స్పష్ట పఱచుటకు “త్వయా
 134) “దేహఃపతిః” (13-33) అను నీ రెండువచన మాలికలను

సరస్వతీదేవిగూర్చినది. ఆ రెండును నలునిఁదెలుపుటకు చాలును. “శ్లో యార్ఢిసీ” (13-22) యనునది మొదటి వ్యాఖ్యానముచే న్నవ్వముగా నలునిఁ బ్రతిపాదించుట మన రెండవ వ్యాఖ్యచే, దేవతలను సంతోషపఱచియో, వదలియో, నలుడే వరింపఁదగినవాఁడని యర్థమంతటితోను చెప్పుటవలన “దేవ పతిః (13-23)” యను దానిచేతను లోకపాలుర యశము గల్గియుండుటవలన నలునికే (యతనితోగలసి) యైదుగురి రూపములు సంభవించుట వలనను నింద్రాదులకు సంభవింపనందువలనను, నలునికంటె నెతరుడెవ్వడు నీకుఁబడఁక కాన మఱియొకడు లేడని చెప్పుటవలనను “యద్యేనమజ్ఞుసి” (13-23)చే నలునే స్వీకరింప వలసినదని మాటికిమాటికి సరస్వతీదేవి చెప్పినను, నేనుఁగొప్ప మోహమునఁబడి యామెయొక్క ఆశయమును దెలుసుకొన లేక పోతిని. ఇది గొప్ప ఆశ్చర్యము.

13

శ్లో॥ శ్లిష్ఠ్యన్తివాచోయదమూరముష్యాః
కవిత్య శక్తేః ఖలు తే విలాసాః.
భూపాలలీలాః కిల లోకపాలాః
సమావిశన్తి వ్యతిభేదినోఽపి.

14

ప॥వి॥ శ్లిష్ఠ్యన్తి - వాచః - యత్ - అమూః - అముష్యాః - కవిత్య
శక్తేః - ఖలు - తే - విలాసాః - భూపాలలీలాః - కిల - లోకపాలాః.
సమావిశన్తి - వ్యతిభేదినః - అపి.

అర్థము :- అముష్యాః = ఈ సరస్వతీదేవియొక్క, అమూః = ఈ, వాచః = మాటలు, అనగా “అత్యాజి” (13-27) మున్నగు గాథలు, శ్లిష్ఠ్యన్తి = నలునివలె నింద్రాదులను తాకుచున్నవి, అనునదేది కలదో, తే = ఆట తాకుటయనునది, కవిత్యశక్తేః = కవనశక్తియొక్క, యనగా కావ్య రచనా కౌశలముయొక్క, విలాసాః ఖలు = విలాసములుగ వా! ఒకటి చెప్ప శబ్దమును మఱియొకరినిఁజెప్పునట్లుచేయుట కవిత్యధర్మము. కాని పరమార్థ దృష్టియందు రెండవ యర్థమునందుఁదాత్పర్యముండుట శ్లేషచేతను, నింద్రాదులకుఁగల సారూప్యముండుట వలనను సరస్వతీ

వచనములకు నింద్రాది పరత్వము ప్రాప్తి వలన నేర్పడినది. కావుననే-
భూపాలలీలాః; భూపాల = నలునియొక్క, లీలాః = లీలవంటి లీలలు
గలిగిన, తోకపాలాః = ఇంద్రాది దిక్పాలురు, వ్యతిభేదోఽపి =
నలునికంటె భేదము క వారైనను. సమావిశన్తి = శ్రోతలబుద్ధియందు
ంగులగు చున్నారు. కాబట్టి ఇది నా యొక్క ప్రాప్తియేగాని షటి
యొకటికాదు.

సమాసములు :

కవిత్వ శక్తేః :- కవేర్వావః = కవిత్వం, కవిత్వస్య, శక్తిః = కవిత్వ
శక్తిః, తస్యాః = కవిత్వ శక్తేః.

భూపాల లీలాః :— భువం, పాలయతీతి = భూపాలః = భూపాలస్య,
లీలాః = భూపాలలీలాః.

తోకపాలాః :— తోకంపాలయన్తితి = తోకపాలాః.

వ్యతిభేదినః :— విశేషేణ, అతిభేదః ఏషామన్తితి = వ్యతిభేదినః.

భావము :

“అత్యాజి” మున్నగు (18 స, 27, 28, 29, 30) శ్లోకములు వస్తు
స్థితియందు నలునే చెప్పుచున్నవి. కాని-మఱియొక విధముగానవి యింద్రాదు
లను సైతము చెప్పుచున్నవి. ఈ విధముగా నలునిజెప్పుచున్నను నలునివలె
శ్లేషచే నింద్రాదులను సైతము చెప్పుచుండుట యా సరస్వతీదేవి యొక్క కావ్య
నిర్మాణ కౌశలముతోని- విలాసములు. కవిత్వశక్తి లేక యనేకార్థముల నొసం
గడి శ్లిష్టవచోరచనయశక్యము. కావుననే నలునికంటె సహస్రనేత్రత్వాది ధర్మ
ములచే విశేషించి భేదముగల్గిన యీ యింద్రాదిదిక్పాలురు నలుని విలాసములను,
నలాకారములను, పై శ్లేషమహిమచే బొందింపఁబడి శ్రోతల బుద్ధిని ప్రవేశించు
చున్నారు. అలజ్కారికములగు నలసారూప్య ప్రాప్తి మున్నగు విషయములు
దిక్పాలురలో వాస్తవికములుగావు. కాననవి వాస్తవికములను భ్రాంతి నాకుఁగల్గి
నది. పరమార్థమున, నలునిమాత్రమే యాగాధలు స్పృశించు చున్నవని
యాశయము.

శ్లో॥ త్యాగం మహేన్ద్రాది చతుష్టయస్య
 కిమభ్యనందత్ క్రమసూచితస్య.
 కిం ప్రేరయామాన నలే చతన్మాం
 కా సూక్తిరస్యా మమకః ప్రమోహః.

15

ప॥వి॥ త్యాగం - మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య - కిమ్ - అభ్యనందత్ - క్రమ
 సూచితస్య - కిం - ప్రేరయామాన - నలే - చ - తత్ - మాం.
 కా - సూక్తిః - అస్యాః - మమ - కః - ప్రమోహః.

అర్థము :- ఇయం = ఈ దమయన్తి, “అత్యాజి (13స 27 - ౩0) ఇత్యాది
 నాల్గొకములచేతను” త్వం యార్థినీ (13స - 32, 33) ఇత్యాదిరెండు
 శ్లోకములచేతను, క్రమసూచితస్య = క్రమముగ సూచింపఁబడిన,
 మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య = ఇంద్రుడు మున్నగు నలుగురు దిక్పాలుర
 యొక్క, త్యాగం = వదిలి వేయుటను, కిమ్ = ఏల, అభ్యనందత్ =
 అభినందించినది. మాంచ = నన్ను, కిం = ఏల, నలే = నలని విషయ
 మున, ప్రేరయామాన = ప్రేరణజేసినది. ఈమెనన్నను గ్రహింప
 వలయునను నాశయము లేనిచో దీనినామె చేసియుండదని యర్థము. తత్
 = అందువలన, అస్యాః = ఈ సరస్వతీదేవి యొక్క, సూక్తిః = మంచి
 మాట అనగా “అత్యాజి” మున్నగు వానిచే సత్కృత్యము. కా = ఏమి?
 మమ = నాయొక్క, ప్రమోహః = గొప్పభ్రాంతి. కః = ఏమి?
 ఆశ్చర్యము. చక్కని త్రోవయందే కాలుజారినది.

సమాసములు :

మహేన్ద్రాది చతుష్టయస్య :- మహేన్ద్రః, అదియేషాం, తే = మహే
 న్ద్రాదయః. చత్వారః, అవయవాః = యస్యతత్ = చతుష్టయం,
 మహేన్ద్రాదీనాం, చతుష్టయం = మహేన్ద్రాది చతుష్టయం, తస్య =
 మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య.

క్రమసూచితస్య :- క్రమేజసూచితః = క్రమసూచితః, సత్య = క్రమ
 సూచితస్య.

భావము :

ఈ సరస్వతీదేవి “అత్మాజి (19 - 37 - 38) యేన (18-21) ఇత్థాపి నాలుగు శ్లోకములచే, త్వయా (19-32-33) ఇత్థాపి రెండు శ్లోకముల చేతను, క్రమముగా సూచింపబడిన యంద్రాదులను నలుగురిని పదిలి పేయుట నేలయభినందించినది? కావున ఈ సరస్వతీ దేవికి నా యెడ ననుగ్రహబుద్ధిగలదని వ్యక్తమగుచున్నది. అందువలన సరస్వతీదేవి చెప్పిన మంచిమాటయెక్కడ? నాలేర్చుడిన యజ్ఞానమెక్కడ? ఇంత స్పష్టముగా నామె చెప్పినను నేను దానిని గ్రహింపలేక చక్కటిత్రోవలోనే జారిపడితిని. 15

శ్లో॥ పరస్య దారాన్ ఖలు మన్యమానైః
రస్పృశ్యమానా మమరైర్ధరిత్రీం.
భక్త్యైవ భర్తుశ్చరణౌ దధానాం
నలస్య తత్కాల మపశ్య దేషా.

16

ప॥వి॥ పరస్య - దారాన్ - ఖలు - మన్యమానైః - అస్పృశ్య మానామ్ -
అమరైః - ధరిత్రీం - భక్త్యా - ఇవ - భర్తః - చరణౌ దధానాం -
నంస్య - తత్కాలమ్ - అపశ్యత్ - ఏషా.

అర్థము :— పరస్య = ఇతరునియొక్క, దారాన్ = భార్యయని, మన్యమానైః ఖలు = తలంచుచున్నారో యనునట్లున్న. అమరైః = ఇంద్రాది దేవతలచే, అస్పృశ్యమానాం = తాకబడక యున్నట్టియు, భక్త్యా ఇవ = భక్తయందలి భక్తి చేతనో యనునట్లు; భర్తః = భక్తయగు నలుని యొక్క, చరణౌ = పాదములను, దధానాం = ధరించుచున్న, ధరిత్రీం = భూమిని, ఏషా = ఈ దమయన్తి, తత్కాలమ్ = అ సమయమున, అపశ్యత్ = చూచినది.

సమాసములు :

తత్కాలమ్ :— సమాసో, కాలశ్చ = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.

భావము :

భూస్పర్శ మున్నగువారు చిహ్నములచే దమయన్తి ననునిఁదెలుసుకొనిన

విధము వర్ణింపఁబడుచున్నది. భూమి పరశ్రీయని భావించుటచేతనో యననట్లు ఇంద్రాదులు ఆమెను తాకక యుండిరి పరశ్రీ స్వర్ణ నిషిద్ధము గదా! పతిభక్తి చేతనో యనునట్లు నలుని పాదములను ధరించుచున్న భూదేవతను దమయన్తి దర్శించినది. దేవతలు భూమినీ దాకరు నలుడో భూమిని స్పృశించుచున్నాడు కాన నీ చిహ్నము నలుని గుర్తించుటకు సాధనమైనదని యర్థము. 16

శ్లో॥ సురేషునాఽపశ్యదవేక్షతాఙ్క్షో
ర్నిమేషముర్విభృతినమ్ముఖేసా.
ఇహ త్వమాగత్యనలేమిలేతి
సంజ్ఞానదానాదివభాషమాణమ్.

17

ప॥వి॥ సురేషు - న - అపశ్యత్ - అవేక్షత - అఙ్క్షోః - నిమేషమ్ - ఉర్వి
భృతి - సమ్ముఖే - సా - ఇహ - త్వమ్ - ఆగత్య - నలే - మిల -
ఇతి - సంజ్ఞానదానాత్ - ఇవ - భాషమాణమ్.

అర్థము :— సా = ఆ దమయన్తి, సురేషు = ఇంద్రాది దేవతలయందు, అఙ్క్షోః = నేత్రము యొక్క, నిమేషం = మూయుటను, నాపశ్యత్ = చూడలేదు. సమ్ముఖే = తనయెదుటనిలచిన, ఉర్విభృతి = రాజైననలుని యందు (పాదమయన్తి = ఓ దమయన్తి!) త్వమ్ = నీవు, ఇహ = ఇచ్చటికి, ఆగత్య = వచ్చి, నలే = నలునియందు, మిల = కలియుము ఇతి = అని, సంజ్ఞానదానాత్ = సైగచేయుట వలన, భాషమాణమివ స్థితం = మాట్లాడుచున్నదో యనునట్లున్న, నిమేషం = తెప్పపాటును, అవైక్షత = చూచినది, ఇది మఱియొక చిహ్నము.

సమాసములు :

ఉర్విభృతి :— ఉర్విం; బిభర్తీతి = ఉర్విభృత్, తస్మిన్ = ఉర్విభృతి.

సంజ్ఞానదానాత్ :— సంజ్ఞానస్మదానం = సంజ్ఞానదానం, తస్మాత్ = సంజ్ఞానదానాత్.

భావము :

ఆ దమయంత్రుని యింద్రాదులయందు తెప్పపాటునుఁ జూడలేదు సమీప మందున్న నలునియందో “ఓ దమయంత్రీ! ఇటువచ్చినలునియందు గలియమని” నైగ చేయుటవలన మాట్లాడుచున్నదో యనునట్లున్న, తెప్పపాటునుఁజూడినది. ఈ తెప్పపాటు మఱియొక మానవతా చిహ్నమని భావము. 17

శ్లో॥ నాఽబుద్ధ బాలా విబుధేషు తేషు
క్షోదం క్షితేరైక్షత నైషధే తు.
పత్యే సృజన్త్యాః పరిరమ్భ మస్యాః
సమ్భూత సమ్భేదమసంశయం సా.

18

ప||వి|| న - అబుద్ధ - బాలా - విబుధేషు - తేషు - క్షోదం - క్షితే - ఐక్షత - నైషధే - తు - పత్యే - సృజన్త్యాః - పరిరమ్భమ్ - అస్యాః - సమ్భూత సమ్భేదమ్ - అసంశయం - సా.

అర్థము :- సా = ఆ, బాలా = బాలయైనదమయంత్రుని, తేషు = ఆ, విబుధేషు = దేవతలయందు, క్షితే = భూమియొక్క, క్షోదం = ధూళిని, నాబుద్ధ = చూడలేదు. తేజో మయులగు నా దేవతలయందు భూపరాగము సోక లేదని యర్థము. నైషధేతు = నలునియందో, పత్యే = పృథివియైన తన భర్తయగు నలునికై, పరిరమ్భం = కౌగలించుట, సృజన్త్యాః = సృజించుచున్న అనగా నిచ్చుచున్న, అస్యాః = ఈ భూమియొక్క (సకాశాత్ = సమీపమునుండి) అసంశయం = నిశ్చయముగా, సమ్భూత సమ్భేదం; సమ్భూత = ఏర్పడిన, సమ్భేదమివ = కలయిక గల్గినట్లుగా, స్థితం = ఉండిన, క్షోదం = ధూళిని, ఐక్షత = చూచినది.

సమాసములు :

సమ్భూత సమ్భేదం :- సమ్భూతః, సమ్భేదః, యస్మిన్ కర్మణి తద్భద్రా భవతితదా = సమ్భూతసమ్భేదమ్

భావము :

ఆ దమయన్తి దేవతలపై భూపరాగమును, జూడలేదు. కాని నలుని యందు, తన భర్తయని యాల్కినము నిచ్చుచున్న యీ భూమినుండి నిశ్చయముగా నా లింగసమువలన సంక్రమించినదో యనునట్లు భూమినిఁజూచినది. ఈ భూధూళి యొక మానవతా చిహ్నము.

18

శ్లో॥ స్వేదః స్వదేహస్య వియోగతాపం

నిర్వాపయిష్యన్నివ సంసి సృజ్తోః.

హీరాజ్కురశ్చారుణి హేమనీవ

నలే తయాఽఽలోకి న దైవతేషు.

19

ప॥వి॥ స్వేదః - స్వదేహస్య - వియోగతాపం - నిర్వాపయిష్యన్, ఇవ - సంసిసృజ్తోః - హీరాజ్కురః - చారుణి - హేమని - ఇవ - నలే - తయా - అలోకి - న - దైవతేషు.

అర్థము :- తయా = ఆ దమయన్తిచే, సంసిసృజ్తోః = నలునితో సంస్కర్మఁ జేయగోరుచున్న, స్వదేహస్య = తన దేహముయొక్క, వియోగతాపం = విరహతాపమును, నిర్వాపయిష్యన్ = చర్లఁబఱచగలదో యనునట్లు (ఉద్గతః = ఉద్భవించిన) స్వేదః = చెమట, చారుణి = నల్ల దనము లేక శుద్ధమైన, హేమని = పసిడియందు, హీరాజ్కురఇవ = వజ్రపు మొలకవలె, నలే = నలునియందు, అలోకి = చూడఁబడినది. దైవతేషు = దేవతలయందో, నాఽఽలోకి = చూడఁబడలేదు.

వి :- వియోగతాపమును శమింపఁజేయుటకై యుద్భవంపక పోయినను సుదృఢించినట్లు చెప్పుటవలన ఉత్త్రేక్ష. ఆ స్వేదమును పసిడివన్నె గల నలుని శరీరమునందు వజ్రంపు మొలకతోఁబోల్చుట వలననుపమ. ఈ రెండింటి సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

స్వదేహస్య :- స్వస్య. దేహః = స్వదేహః, తస్య = స్వదేహస్య.

వియోగతాపం :- వియోగస్య, తాపః = వియోగతాపః, తమ్ = వియోగతాపమ్.

సంసిన్పత్తోః :- సంస్రప్తమిచ్ఛః = సంసిన్పత్తుః, తస్య = సంసిన్పత్తోః.

హీరాజ్కురః :- హీరస్య, అజ్కురః = హీరాజ్కురః.

భావము :

ఆ దమయన్తితోగలియఁగోరిన నలుని శరీరమందలి విరహతాపమును కుంపఁగలదిగా నుద్భవించునట్లు భావింపఁబడిన చెమట బిందువులు పరిశుభ్ర మైనదై నల్లమచ్చ లేని పసిడియందు వజ్రపు మొలకలవలె నలుని దేహమందుఁ జూడఁబడినవి. కాని దేవతల శరీరమందుఁజూడఁబడలేదు. ఇట్లఁజెమట యను మానవతాచిహ్నము వర్జితము.

19

శ్లో॥ సురేషు మాలా మమలామపశ్యత్
నలేతు బాలా మలిసీ భవన్తిం.
ఇమాం కిమాసాద్య నలోఽద్యమృద్వీం
శ్రద్ధాస్యతే మామితి చిన్తయేవ.

20

ప॥వి॥ సురేషు - మాలామ్ - అమలామ్ - అపశ్యత్ - నలేషు - బాలా -
మలిసీభవన్తి - ఇమాం - కిం - అసాద్య - నలః - అద్య -
మృద్వీం - శ్రద్ధాస్యతే - మాం - ఇతి - చిన్తయా - ఇవ.

అర్థము :- బాలా = దమయన్తి, సురేషు = దేవతలయందు, మాలాం = పుష్పమాలను, అమలాం = వాడుబారనిదానినిగా, అపశ్యత్ = చూచి నది. నలేతు = నలునియందో, అద్య = ఈ స్వయంవర దినమునందు, నలః = నలుడు, మృద్వీం = తనకంటెను ననగా మౌలికంఁబు సుకు మారమైన, ఇమాం = ఈ దమయన్తిని, అసాద్య = పొంది, కిం = ఏం, మాం = నన్నుఁగూర్చి. శ్రద్ధాస్యతే = శ్రద్ధబడగలడు, ఇతి = అని, చిన్తయేవ = చింతచేతనో యునునట్లు, మలిసీభవన్తిం = వాడు

బారుచున్న, మాలాం = మాలను, అపశ్యత్ = చూచెను.

వి :- తనకంటె సుకుమారమగు దమయంతిఁ బడయుటచే నలడు తన్ను, అశ్రద్ధ చేయక పోయినను, జేయగల్గునట్లు ప్రేక్షించుట వలన నుత్త్రేక్షా లజ్జారము.

సమాసములు :

మలినీభవంతి :— అమలినా, మలినా, సమృద్ధమానా భవంతి = మలినీభవంతి, లామ్ = మలినీభవంతి.

భావము :

బాలయగు దమయంతి దేవతలయందు పుష్పమాలను వాడు బారసిడిగాఁ జూచినది. కాని నలునియందు, స్వయంవర దివసమున “నలడు తనకంటెను (మాలకంటెను) సుకుమారులగు దమయంతిఁ బొంది తన్నును పేక్షించుననుచింతతోడనో యనునట్లు పుష్పమాలను వాడుబడుచున్న దానినిగాఁ జూచినది. ఇవట పుష్పమాల వాడుటయను మానవతా చిహ్నము వర్ణితము. : 0

శ్లో॥ శ్రియం భజంతాం కియదస్యదేవా
ఛాయా నలాయాన్తి తథాపి నైషామ్.
ఇతిరయన్తివ తయానిరైక్షి
సా నైషధే నత్రిదశేషు తేషు.

21

ప॥వి॥ శ్రియం - భజంతాం - కియత్ - అస్య - దేవాః - ఛాయా - నలాయా -
అన్తి - తథా - అపి - న - ఏషామ్ - ఇతి - ఈరయన్తి - ఇవ -
తయా - నిరైక్షి - సా - నైషధే - న - త్రిదశేషు - తేషు.

అర్థము :— దేవాః = ఇంద్రుల కేసకము, అస్య = ఈ నలుని యొక్క,
శ్రియం = సౌందర్యమును, కియత్ = కొంచెముగా, భజంతాం = పొందు
దురుగాత, తథా - పి = నలసౌందర్యమును కొందిగా తీసికొనినను,
నలస్య = నలుని యొక్క, ఛాయా = ప్రతిబింబము, ఏషామ్ = ఈ

యింద్రాది దేవతలకు, నా స్తి = లేదు, నలరూపమును ధరించిన దేవతలు
 తేజోమయులగుట వలన భూస్పర్శ యుండదు. కాన అట్టి ప్రతిబిమ్మ రూప
 మైన ఛాయ సంభవింపదు. ఇతి = అని ఈరయ నీన = చెప్పుచున్నదో
 యను నట్లున్న, సా = ఆ ఛాయ, అనగా ప్రతి బింబము, తయా
 = ఆ దమయ న్రిచే, నైషధే = నలునియందు నిరైక్షి = చూడఁ
 బడినది. తేషు = ఆ, త్రిదశేషు = దేవతలందరి యందు. నని
 రైక్షి = చూడఁబడలేదు, ఆ యింద్రాది దేవతలు, తేజోమూర్తులు గాన
 గొడుగు మున్నగువాని నీడవలె, వారితెవ్వరికిని శరీరపు నీడ భూమిపై
 బడదు. నలుని శరీరపు నీడ భూమిపై బడునని యర్థము.

సమాసములు :

త్రిదశేషు : — త్రిసః, దశాః యేషాంతే = త్రిదిశాః తేషు = త్రిదశేషు

భావము :

ఇంద్రాది దేవతలీ నలుని శౌందర్యమున యొక లేశ భాగమునుఁ బొంది
 నబోఁ బొందవచ్చును. కాని నలునియొక్క ప్రతిబి.బము, అనగా నీడ వీరికి
 లేదు. నలునికి సమానులు కారని యర్థము. మఱియు వీరు తేజోరూపులు
 గాన వీరికి భూస్పర్శ లేనందువలన నటువంటి నీడ వీరికి లేదు, ఈ విధముగా
 జెప్పుచున్నదో యనునట్లున్న, ఆ నీడను దమయ న్రి నలునియందుఁ జూచినది. నేల
 పైన ఎండలో నున్నప్పుడు నీడ పడుట యొక మానవతా చిహ్నముగా
 వర్ణితము.

21

శ్లో॥ చిహ్నై రమీభిర్నలసంవిదస్యాః
 సంవాదమాప ప్రథమోపజాతా.
 సా లక్షణవ్యక్తి భిరేవ దేవ
 ప్రసాదమాసాదిత మప్యబోధి.

22

ప॥వి॥ చిహ్నైః - ఆమీభిః - నలసంవిత్ - ఆస్యాః - సంవాదమ్ - ఆప -
 ప్రథమోపజాతా, సా - లక్షణవ్యక్తిభిః - ఏక - దేవప్రసాదమ్ —

ఆపాదితమ్ - ఆపి - అబోధి.

అర్థము :— స్వాః = ఈ దమయన్తికి, ప్రథమోపజాతా; ప్రథమ=తొలిత, ఉపజాతా “ఉతరనలతులాభాత్ (11-5)” ఇత్యాది పూర్వసర్గయందు జెప్పబడిన కల్పములచే నుత్పన్నులైన, నలసంవిత్ = ఆ యైదుగురితో విగ్రహింపబడి నలడును జ్ఞానము, *మీలి = ఈ, చిత్త్రోః = చిహ్నములతో. సంవాదమ్ = ఐక్యమును, ఆప= పొందినది, సా = ఆ దమయన్తి, లక్షణవ్యక్తిరేవ; లక్షణ = పూర్వోక్త చిహ్నముల యొక్క, వ్యక్తిభిరేవ = కార్యముల వెల్లడింపులచేతనే, దేవప్రసాద మపి = కారణముగు దేవతానుగ్రహమును గూడ, ఆపాదితమ్ = పొందింపబడిన వానినిగా, అబోధి = తెలిసికొనెను. నా సేవచే దేవతలు ప్రసన్నులైరి కానిచో నింతకాలము నాకు కానరాని భూస్పర్శాది రూపముగు మానవ సహజ చిహ్నము లిప్పుడెట్లు కానవచ్చుచున్నవి? కారణము లేక కార్యము సృష్టించు గదా!

సమానములు.

నలసంవిత్ :— నలస్య, సంవిత్ = నలసంవిత్.

ప్రథమోపజాతా :— ప్రథమముః జాతా = ప్రథమోపజాతా.

లక్షణవ్యక్తిభిః :— లక్షణానాం, వ్యక్తయః = లక్షణవ్యక్తయః, తాభిః = లక్షణవ్యక్తిభిః

దేవప్రసాదమ్ :— దేవానాం, ప్రసాదః = దేవప్రసాదః, తమ్ = దేవప్రసాదమ్.

భావము :

ఈ దమయన్తికి “ఉతరనల తులాభాగేషశేషః” అని మున్నగు వెనుకటి తర్కముతో నేర్పడిన నల విషయకముగు జ్ఞానము, ఈ భూస్పర్శాది చిహ్నములచే సరిపడి దృఢపడినది. ఆ దమయన్తి ముందు చెప్పిన యా చిహ్నములనెడి కార్యముల బహువిధగనై దానికి దేవతానుగ్రహ రూపముగు కారణమును తెలిసికొనినది. ఇంతకాలము వరకు గానరాని భూస్పర్శాది చిహ్నము లిప్పుడు కానవచ్చుచును దేవతల యనుగ్రహమే కారణమని యామె గ్రహించినది. కానిచో కారణము లేనిది కార్యమెట్లు సంభవించునని యాశయము,

శ్లో॥ నలే విధాతుం వరణస్రజం తాం
స్మరః స్మరామాం త్వరయత్యథై నాం
అపత్రపాతాం నిషిషేధ తేన

ద్వయానురోధం తులితం దధాసా.

23

ప॥వి॥ నలే - విధాతుం - వరణస్రజం - తాం - స్మరః - స్మ - రామాం -
త్వరయతి - అథ - ఏనాం - అపత్రపా - తాం - నిషిషేధ - తేన
- ద్వయానురోధం - తులితం - దధా - సా.

అర్థము :- అథ = మిగిలినవాడు నలుడను నిశ్చయ మేర్పడిన పదప,
స్మరః = మన్మథుడు, తాం = హస్తమందున్నట్టియా, వరణస్రజం =
వరణమాలను, నలే = నలునియందు, విధాతుం = వేయుటకు,
ఏనాం = ఈ, రామాం = ఆనందపఱచెడు శ్రీయగు దమయన్తిని,
త్వరయతిస్మ = తొందరఁబెట్టుచుండెను. అపత్రపా = అందరి యెదుట
నీతని నెట్లు వరింతునను సిగ్గు, తాం = కామునిచే, తొందర పెట్టబడు
చున్న యా దమయన్తిని, నిషిషేధ = నివారించినది. తేన = ఆ
రెండు కారణములచే, సా = ఆ దమయన్తి, ద్వయానురోధం =
మన్మథునియొక్కయు, లక్ష్మయొక్కయు ననురోధమును, తులితం యథా
తథా = సమమగునట్లు, దధా = రక్షించెను. వరణమాలను వైచెడి విష
యమున ననగా, నామాలను వేయుటయా, లేక వేయకపోవుటయాయను
విషయమున, నేమిచేయవలసినది తెలియక యామె యుండిపోయినది.
“తుల్య లక్ష్మ స్మరా మధ్యా” యను అక్షణము ననునరించి యామె
మధ్యమ నాయకగా నగుచున్నది.

సమాసములు :

వరణస్రజమ్ - వరణస్య, స్రక్ = వరణస్రక్, తాం = వరణ
స్రజమ్.

ద్వయానురోధం :- ద్వయస్య, అనురోధః = ద్వయానురోధః తప్తే =
ద్వయానురోధం.

భావము :

ఆ యెదుగురిలో విగిలినట్టి యితడే నలుడను నిశ్చయ మేర్పడిన పిదప మన్మథుడు; చేతనున్న యావరణ మాలికను నలుని కణ్ఠమున వేయుట కిష్టపడనగా దమయన్తిని త్వర పెట్టసాగెను. కాని యందఱి సమక్షమున నీ మాలిక నలుని కణ్ఠమునందెట్లు వైతుననిసిగ్గు, అమెను నివారించినది. ఆ కారణముచే నా దమయన్తి, మన్మథుని యొక్కయు, లజ్జయొక్కయు, ననురోధమును, సమానముగనట్లు రక్షించినది. అనగా వరణమాలను వేయుటయా? లేక వేయక యుండుటయా? అని యేమియు జేయలేకయుండి పోయినదని యర్థము. ఇట్లు దమయన్తి, లజ్జా కామములు సమానముగాఁగావించుకొనుట వలన, మధ్యనాయక యగుచున్నది.

శ్లో॥ స్రజాసమాలిజ్గ యతుం ప్రియం సా

రసాదధత్తైవ బహు ప్రయాసమ్.

స్తమృత్ర పాథ్యామభ వత్తదీయే

స్పందస్త మందోఽపి నపాణి పద్మే.

24

ప॥వి॥ స్రజా - సమాలిజ్గ యతుం - ప్రియం - సా - రసాత్ - అధత్త .
ఏవ - బహుప్రయత్నం - స్తమృత్రపాథ్యాం - అభవత్ - తదీయే .
స్పందః - తు - మందః - అపి - న - పాణిపద్మే .

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, రసాత్ = అనురాగమువలన, ప్రియం = ప్రీయుడైన నలుని, స్రజా = వరణమాలచే, సమాశ్లేషయతుం = చక్కగా నాలింగనముఁగావించుకొనుటకు, బహు ప్రయత్నం = గొప్ప ప్రయత్నమునే, అధత్త = చేసెను. కింతు = కాని, తదీయే = అమెకు సంబంధించిన, పాణిపద్మే = హస్త పద్మమునందు, స్తమృత్ర పాథ్యాం; స్తమృ = నిశ్చలత్వముచేతను, త్రపాథ్యాం = సిగ్గుచేతను, మందోఽపి = కొంచమైనను, స్పందః = కదలిక, నఅభవత్ = కాలేదు,

సమాసములు :

బహుప్రయత్నమ్ :- బహుశ్చసౌ ప్రయత్నశ్చ = బహుప్రయత్నః, తమ్ = బహుప్రయత్నమ్.

స్తమ్యుత్రపాఖ్యాం :- స్తమ్యుశ్చ, త్రపాచ = స్తమ్యుత్రపే, తాఖ్యాం = స్తమ్యుత్రపాఖ్యాం.

తదీయే :- తస్యాః, ఇదం = తదీయం, తస్మిన్ = తదీయే.

పాణిపద్మే :- పాణిః పద్మమివ = పాణిపద్మం, తస్మిన్ = పాణిపద్మే.

భావము :

ఆ దమయన్తి, యనురాగమువలన ప్రియుడగు నలుని వరజమాలచే గగలిండు కొనుటకు గొప్ప ప్రయత్నముఁ గావించినది. ఆమెయొక్క కేలు తమ్మియందు, నిశ్చలత్వము, లజ్జ, యను సాత్త్విక భావములచే కొంచెమైనను కంపము గలుగలేదు.

24

శ్లో॥ తస్యాహృదిప్రీడ మనోభవాఖ్యాం

దోలావీలాసం సమవాప్యమానే.

శ్రితంధృతై కాఙ్క కులాతపత్రే

శృఙ్గారమాలిన్దదధీశ్వరశ్రీః.

25

ప॥వి॥ తస్యాః - హృది - ప్రీడమనోభవాఖ్యాం - దోలావీలాసం - సమవాప్యమానే - శ్రితం - ధృతై కాఙ్కకులాతపత్రే - శృఙ్గారమ్ - అలిన్ద - అధీశ్వరశ్రీః.

అర్థము :- ప్రీడమనోభవాఖ్యాం; ప్రీడ = సిగ్గుచేతను, మనోభవాఖ్యాం = కామముచేతను, దోలావీలాసం; దోలా = ఊయలయొక్క, వీలాసం = లీలను, సమవాప్యమానే = పొందింప బడుచున్నదై, ధృతై కాఙ్కకులాతపత్రే; ధృత = ధరింపఁబడి, ఏకాఙ్కకుల = చంద్రవంశమున నుచ్చరించిన నలుని, ఆతపత్రే = గొడుగుగాఁగల్గిన, తస్యాః = ఆ

దమయన్తి యొక్క హృది = హృదయమునందు, శ్రీతం = అశ
యించియున్న, శృంగారం = శృంగార రసమును, అధీశ్వర శ్రీః; అధీశ్వర
= హృదయేశ్వరుని యొక్క, శ్రీః = సౌందర్యము, అర్జిష్ఠ్ = కౌగ
లించినది. ఈయెలనుండి పశునట్టి భయమును నివారించుటకుఁ గౌగలి
చినదని యర్థము. అసగా గట్టిగా నూగుచున్న యాయెలనెక్కిన
మనుష్యుని ప్రక్కనున్న పురుషుడు కాని స్త్రీ గాని యెవరైననునెట్లు
తమ చేతి నూతగానిచ్చి పడసీయక పట్టుకుందురో, అట్లే నలుని సౌ
ందర్యము ఆమెయందలి శృంగారరసమును పడిపోసీయక పట్టుకొనినదని
యర్థము.

సమానములు

ప్రీడమనోభవాభ్యామ్ :— ప్రీడశ్చ, మనోభవశ్చ = ప్రీడమనోభవా,
తాభ్యాం = ప్రీడమనోభవాభ్యామ్.

దోలావిలాసం :— దోలాయాః, విలాసః = దోలావిలాసః. తమ్ =
దోలావిలాసమ్.

ధృతైశ్చాజ్ఞకులాతపత్రైః :— ఏణః, ఆజ్ఞః, యస్యః = ఏణాజ్ఞః.
ఏణాజ్ఞస్య, కులం = ఏణాజ్ఞకులం, ఏణాజ్ఞకులస్య, అతపత్రం,
ఏణాజ్ఞకులాతపత్రం. ధృతం, ఏణాజ్ఞకులా తపత్రం, యేన
తత్ = ధృతైశ్చాజ్ఞకులాత పత్రం, లస్మిన్ = ధృతైశ్చాజ్ఞ
కులాతపత్రే.

భావము ;

లజ్జచేతను, కామముచేతను ఈయెలవలె నిటునటు చలించుచున్నట్టి ననగా
వరించుటయా? వరింపక పోవుటయా? యను సంశయ గ్రస్తమై యున్నదియు,
చంద్రవంశ మందుద్భవించిన నలునే గొడుగుగాఁగల్గిన దమయన్తి యొక్క
హృదయమునందున్న శృంగార రసమును, హృదయమునకు నాడుదైన నలుని
యొక్క సౌందర్యము, ఉయ్యెలనుండి పడిపోసీయక కౌగలించుకొనెను. నలుని
గొడుగుగా రూపించుటవలన గొడుగెట్లు ఎండవలని తాపమును బోగొట్టునో
యట్లే దమయన్తి విరహతాపమును నతడు పోగొట్టునని యాశయము. ధను

యన్ని హృదయమునందు నలవిషయక ప్రేమరూపకమైన శృంగారసము
 ఊయెల యూపువంటి యనిశ్చయ స్థితిచే ననగా వరించుటయా? లేక వరింపక
 పోవుటయా? యను సనిశ్చయ స్థితివలన నా శృంగారసము అనగా నలునిపైన
 యామెకున్న ప్రేమ జారిపోవచ్చును. కాని నలుని సౌందర్యమా శృంగారసమును
 పడనీయక పట్టుకొనినదని యాశయము. ఊయెల వేగముగా నూగుచున్నప్పుడు
 అందలి మనుష్యునిఁ బ్రక్కనున్న వ్యక్తి పురుషుడు గాని స్త్రీ గాని పడనీయక
 పట్టుకొనునట్లు, ఇచ్చట దమయన్తీ హృదయమందలి శృంగారభావమును నల
 సౌందర్యము సంశయ దోలనుండి పడనీయక రక్షించినదని యర్థము. అనగా
 నలుని సౌందర్యమే యతనిని వరించుటకు హృదయమున స్తైర్యమును గల్గిం
 చినది. “వరించుటయా, వరింపక పోవుటయా” యను సంఘర్షణ వలన నేర్ప
 డిన; యూయెల యూపువంటి యనిశ్చయ పరిస్థితి నివారించినదని యర్థము.
 ఇచ్చట దమయన్తీ యొక్క హృదయము ఊయెల, శృంగారసము, ఊగునట్టి
 వ్యక్తి; సంతాపమునుఁ బోగొట్టుట వలన నలుడు గొడుగు. లజ్జయు, కామమును,
 ఊయెల నూడిచెవాడు. ఇందువలన నలుడు అధిష్టించిన తన హృదయ
 మందు దమయన్తీ శృంగారసముయొక్క పరమావధినిఁ బొందినదని భావము.

శ్లో॥ కరః స్రజా సజ్జతరస్తదీయః

ప్రియోన్ముఖీభూయ పునర్వ్యరంసీత్.

తదాననస్యార్థ సథం యయాచ

ప్రత్యాయయా చాతిచరిః కటాక్షః.

26

ప॥వి॥ కరః - స్రజా - సజ్జతరః - తదీయః - ప్రియోన్ముఖీభూయ - పునః
 వ్యరంసీత్ - తదాననస్య, అర్థసథం - యయాచ - చ - ప్రత్యాయయా -
 చ - అతిచరిః - కటాక్షః.

అర్థము :- స్రజా = వరణమాలిక, సజ్జతరః = మక్కిలి కోఖించెడి, తదీయః
 = ఆ దమయన్తీకి సంబంధించినదైన, కరః = హస్తము, ప్రియో
 న్ముఖీ భూయ; ప్రియ = ప్రിയమైన నలునకు, ఉన్ముఖీ భూయ =
 ఎదురైనదై, పునః = మఱి, వ్యరంసీత్ = విరమించినది. తథా =

అట్లే, అతీచలః = మిక్కిలి చలచలమైన, కటాక్షః = కడకన్ను, తదాననస్య = ఆ నలుని ముఖమునకు, అర్థపథం = సగమైన త్రోవను, యయౌచ = పొందినది. ప్రత్యాయయౌచ = తిరిగియు వచ్చినది. ఇట్లు రాక పోకలు జరుపుటకు లజ్జయే కారణము.

సమాసములు :

సజ్జతరః :- అత్యంతం, సజ్జః = సజ్జతరః.

తదీయః :- తస్యాః = ఆయం, తదీయః.

ప్రియోన్ముఖీభూయః :- అనున్ముఖః ఉన్ముఖః, సంపద్యమాసః = భూత్వా, ఉన్ముఖీభూయ. ప్రియస్య, ఉన్ముఖీభూయ = ప్రియోన్ముఖీభూయ.

తదాననస్య :- తస్య, ఆననం, తదాననం, తస్య = తదాననస్య.

అర్థపథం :- అర్థః, పథాః = అర్థపథం, తత్ = అర్థపథం.

భావము :

వరణమాలనుబట్టుకొని సిద్ధమై శోభించెడి దమయన్తి హస్తము నలుని కెదురై పరల విరమించినది. ఆతని కంతమున వైచుటకై యెదురేగి సిగ్గుచే విరమించినది. అట్లే మిక్కిలి చలచలమైన యామె కడకన్ను నలుని కెదురేగి సగము త్రోవయందే మఱల సిగ్గుచే వెనుకకు మఱలినది. 26

శ్లో॥ తస్యా శ్రియం చిత్తముదేతుమేవ

ప్రభూ బభూవాక్షి నతుప్రయాతుమ్.

సత్త్వీకృతః స్పష్టమభూత్త దానీం

తయాక్షి లజ్జేతి జన ప్రవాదః.

27

ప॥వి॥ తస్యాః - శ్రియం - చిత్తమ్ - ఉదేతుం - ఏవ - ప్రభూ బభూవ - అక్షి - న - తు - ప్రయాతుం - సత్త్వీకృతః - స్పష్టమ్ - అభూత్ - తదానీం - తయా - అక్షిలజ్ఞా - ఇతి - జనప్రవాదః.

అర్థము :- తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, చిత్తమేవ = మనస్సే, ప్రియం = ప్రియుడైన నలుని, ప్రయాతుం = పొందుటకు, ప్రభూబభూవ =

సమర్థమైనది. అక్షితు = కన్నో, ప్రయాతుం = నలునిఁబొందుటకు, ప్రభూబభూవ = సమర్థముకాలేదు. మనస్సునందామె ప్రతిక్షణము నలునిఁజూచినది కాని ఎదుటనున్న నా నలుని లజ్జవలన కన్నెత్తుకొని తాను చూడఁజాలకపోయినది. (కావుననే), అక్షిలజ్ఞా = కంటియందే సిగ్గుకాని మనస్సునందు సిగ్గులేదను, జనప్రవాదః = లోకప్రవాదము. తయా = ఆ దమయనిచే, తదానిం = నలునివరించెడి కాలమునందు, స్పష్టం=స్పృటముగా, సత్యీకృతః=సత్యముగాఁజేయఁబడినది. లజ్జమనో ధర్మమనుట వాస్తవము. కాని నేత్ర ధర్మమనుట వాస్తవముకాదు. లజ్జ వలన దమయని చిత్తమునకు నలప్రాప్తి తగదు. కాని నేత్రమునకే యది తగినది. కాబట్టియట్టి లజ్జయను జనప్రవాదము అసత్యమే కాని దమయని చిత్తనే త్రములయందు దానికి విరుద్ధముగా కార్యము బుత్పన్నములగుట వలన “నక్షిలజ్ఞ” యను జనప్రవాదము సత్యము గావింపఁబడినదని యర్థము.

సమాసములు :

ప్రభూబభూవ :- అప్రభుః, ప్రభుః, సమృద్ధః = ప్రభూబభూవ.

సత్యీకృతః :- అసత్యః, సత్యః, సమృద్ధ్యమాసః, కృతః = సత్యీకృతః.

అక్షిలజ్ఞా :- అక్షి లజ్ఞా = అక్షిలజ్ఞా.

జనప్రవాదః :- జనానాం, ప్రవాదః = జనప్రవాదః.

భావము :

ఆ దమయని చిత్తమే నలునిఁజూడగల్గినది. కన్నో యాతనిఁజూడలేక పోయినది. మనస్సునందు ప్రతిక్షణము నలునిఁజూడగల్గినది కాని, ఎదుటనున్న నా నలుని కన్నెత్తుకొని చూడఁజాలకపోయినది. కావున “కంటి యందే లజ్జ” మనస్సునందు లజ్జ లేదనులోకప్రవాదము నామె సత్యము గావించినది. లజ్జ వాస్తవములో మనోధర్మము కాని నేత్ర ధర్మముగాదు. కాన లజ్జవలన దమయని చిత్తమునకు నల ప్రాప్తి తగదు. కాన నేత్రమునకే నలప్రాప్తి తగినది. ఏలయనగా - నేత్రమునందు లజ్జయనెడి ప్రతిబంధకము లేదుగదా! కావున నేత్రమునందే లజ్జ యను లోకప్రవాదము గూడ నసత్యమేగాని దమయని చిత్త నేత్రములయందు దానికి విరుద్ధములగు కార్యముబుద్ధివించినందువలన నక్షిలజ్ఞ

యను ప్రవాదము నామె సత్యమునే గావించినదని భావము.

27

శ్లో॥ కథం కథ జ్ఞోన్నిషధేశ్వరస్య
కృత్వాఽఽస్య పద్మం దరవీక్షితశ్రి.
వాగ్దేవతాయా వదనేందు బింబం
త్రపావతీసాఽకృతసామి దృష్టమ్.

28

ప॥వి॥ కథం - కథజ్ఞోత్ - నిషధేశ్వరస్య - కృత్వా - ఆస్యపద్మం - దర
వీక్షితశ్రి - వాగ్దేవతాయాః - వదనేందుబింబం - త్రపావతీ - సా -
అకృత - సామిదృష్టమ్

ఆర్థము :— త్రపావతీ = సిగ్గుగల్గిన, సా = ఆ దమయంతి, నిషధేశ్వరస్య =
నలుని యొక్క, ఆస్యపద్మం = ముఖారవిందమును, కథంకథజ్ఞోత్ =
మిక్కిలి కష్టముతో, దరవీక్షితశ్రి; దర = కొంచెము, వీక్షిత = చూడ
బడిన, శ్రి = శోభ గల్గినదిగా, కృత్వా = చేసి, అనగా లజ్జచే కొద్దిగా
జూచి, వాగ్దేవతాయాః = సరస్వతీదేవియొక్క, వదనేందు బింబం =
ముఖచంద్ర మండలమును; సామిదృష్టమ్ = సగపాలు చూడబడినదిగా
అకృత = చేసినది. దీనికిని లజ్జయే కారణము. నేను నలుని ముఖమును
జూడలేను. నీ చేతనే (సరస్వతీదేవి చేతనే) యాతని ముఖ దిగ్భ్రమము
నాకుఁ జేయింపదగినదని యర్థము, దేవీ ముఖ నిరీక్షణమందు తాత్పర్య
మని తెలియవలయును.

సమాసములు ;

నిషధేశ్వరస్య :— నిషధానాం, ఈశ్వరః = నిషధేశ్వరః, తస్య =
నిషధేశ్వరస్య.

ఆస్యపద్మం :— ఆస్యం, పద్మమివ = ఆస్యపద్మం, తత్ = ఆస్య
పద్మం.

దరవీక్షితశ్రి :— దరం వీక్షితా = దరవీక్షితా, దరవీక్షితా, శ్రిః,
యస్మత్ = దరవీక్షితశ్రి, తత్ = దరవీక్షితశ్రి.

వాగ్దేవతాయః :: = వాచాదేవతా, అథవా వాగేవదేవతా = వాగ్దేవతా,
తస్యాః = వాగ్దేవతాయాః.

వదనేస్తుబిమ్బం :— ఇందోః, బిమ్బః = ఇందుబిమ్బః; వదనమేవ ఇన్దు
బిమ్బః = వదనేందుబిమ్బః; తమ్ = వదనేందుబిమ్బమ్.

సామిదృష్టమ్ :— సామి, దృష్టః = సామిదృష్టః, తమ్ = సామి
దృష్టమ్.

భావము :

సిగ్గుగల యా దమయన్తి నలుని ముఖారవిందము నందలి శోభను
మిక్కిలి కష్టముతో గొంచెముఁ జూడఁగల్గినది. ఇట్లు కొద్దిగా జూచి పిదప సర
స్వతీదేవి యొక్క ముఖ చంద్రమండలమును సగము జూచినది. ఇట్లు నలుని
ముఖమును కొద్దిగ జూచి సరస్వతీ ముఖమును సగము జూచుటచే, నామెకు లజ్జ
కల్గి తాను నలునిఁ జూడలేక యున్నాను. కాన నీవే యాతని దర్శనమును నాకు
జేయింపవలసినదను నాశయము సూచితము.

28

శ్లో॥ న జానతీ వేదమవోచ దేనామ్

అకూతమస్యాస్తదవేత్యదేవీ.

భావస్తుపోర్మి ప్రతిసీరయాతే

వితీర్యతే లక్షయితం నమేఽపి.

29

ప॥వి॥ న - జానతీ - ఇవ - ఇదమ్ - అవోచత్ - ఏనామ్ - అకూతమ్ -
అస్యాః - తత్ - అవేత్య - దేవీ - భావః - త్రపోర్మిప్రతిసీరయా
- తే - వితీర్యతే - లక్షయితం నమే - అపి.

అర్థము :- దేవీ = సరస్వతీదేవి, అస్యాః = ఈ దమయన్తి యొక్క, తత్
= ముందుఁజెప్పఁబడిన, అకూతం = అభిప్రాయమును, అవేత్య =
= తెలిసికొని, నజానతీవ = తెలియనిదానివలె, ఏనాం = ఈ దమ
యన్తిని, ఇదం = చెప్పఁబోవు మాటను, అవోచత్ = పలికినది.
త్రపోర్మిప్రతిసీరయా, త్రపోర్మి = లజ్జయొక్క యలయనెడి, ప్రతి
సీరయా = తెరచే, తే = నీయొక్క, భావః = అభిప్రాయము,

11)

షేఽపి = నాకును, లక్షయతుం = తెలిసికొనుటకు, నవిచీర్యతే = అవ
కాశము ఈయఁబడుటలేదు. లజ్జచే మఱుగు పడిన నీ భావము, ఎలుగెత్తి
చెప్పనిచో, దెలియ సాధ్యముగాదనియర్థము.

సమాసములు

నజానతీ :- న, జానతీ = నజానతీ.

త్రపోర్మిప్రతిసీరయా :- త్రపాయాః, ఊర్మిః = త్రపోర్మిః, త్రపోర్మి
తేవ ప్రతిసీరా = త్రపోర్మిప్రతిసీరా, తయా = త్రపోర్మిప్రతి
సీరయా.

భావము:

సరస్వతీదేవి, ఈ దమయన్తి యొక్క యభిప్రాయమును, దెలిసికొని
తెలియని దానివలెనభినయించుచు నిట్లు చెప్పఁబొడగినది - ఓ దమయన్తి! లజ్జా
తరంగమనెడి తెజ్జచే మఱుగుపడిన నీ భావము నాకుఁగూడ దెలియ సాధ్యము
గాక యున్నది. కావున నెలుగెత్తి చెప్పిననే యది తెలియ సాధ్యము. 29

శ్లో. దేవ్యాః శ్రుతేనేతినలార్థ నామ్ని

గృహీత ఏవత్రపయానిపీతా.

అథాఙ్గీరఙ్గలిభిః స్పృశన్తి

దూరంశిరస్సానమయాఞ్చకార.

30

ప||వి|| దేవ్యాః - శ్రుతౌ - న - ఇతి - నలార్థనామ్ని - గృహీతే - ఏవ -
త్రపయా - నిపీతా - అథ - అఙ్గలిభిః స్పృశన్తి - దూరం - శిరః
- సా - నమయాఞ్చకార.

అర్థము :- అథ = పిదప ననగా, సరస్వతీదేవి మాట్లాడిన పిదప, దేవ్యాః =
సరస్వతీదేవి యొక్క, శ్రుతౌ = చెవియందు, నఇతి = న యను,
నలార్థనామ్ని; నం = నలునియొక్క, అర్థనామ్ని = సగము పేరు
(ఉచ్చరింపఁబడినదై) గృహీతే; ఏవ = సరస్వతీదేవిచే కర్ణమందు
గ్రహింపఁబడగనే, సా = ఆ దమయన్తి, త్రపయా = సిగ్గుచే, నిపీతా
నతీ = పానము చేయఁబడినదై, "ం" యను తక్కిన యర్థభాగమును

చచ్చరింప నశక్తులగుదు, అజ్ఞాతీతిః = వ్రేళ్ళతో, అజ్ఞాతీతిః = వ్రేళ్ళను, స్పృశస్త్రీ = తాకుచున్నదై అనగా ముడుచుకొనుచున్నదై, దూరం = మిక్కిలి, శిరః = తలను, నమయాజ్ఞాకార = వంచివడి. కోరికతీరన పుడు చింతచే, వ్రేళ్ళను ముడిచినలుపు కొనుట మానవ సహజ లక్షణము.

సమాసములు ;

నలార్థనామ్ని :—అర్థంనామ్నః = అర్థనామ, నలస్యజ్ఞనామ = నలార్థనామ, తస్మిన్ = నలార్థనామ్ని.

భావము :

ఆ దమయన్తి చెవియందు నలుని పేరుతోని సగపాలగు నకారమునుచ్చరింపగనే, యనగా “న” యనునక్షరము నుచ్చరింపగనే, సిగ్గున మునిగినదై మిగిలిన “ం” యను నక్షరము నుచ్చరింపలేక పోయినదై చింతతోనేమియు తోచనందువలన, తలవాల్చి, తన వ్రేళ్ళను-ముడిచి నలుపుకొనుచుండినది. 30

శ్లో॥ కరే విధృత్యశ్వరయాగిరాం సా

పాన్థాపథీన్ద్రస్య కృతావిహస్య.

వామేతినామైవ బభాజసార్థం

పురన్ధ్రి సాధారణ సంవిభాగమ్.

31

ప॥వి॥ కరే - విధృత్య - ఈశ్వరయా - గిరాం - సా, పాన్థా - పథి - ఇంద్రస్య - కృతా - విహస్య - వామా - ఇతి - సామ - ఏవ - బభాజ - సార్థం - పురన్ధ్రిసాధారణ సంవిభాగమ్.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, గిరాం = వాక్కులకు, ఈశ్వరయా = అధిపత్యము వహించిన సరస్వతీతేవిచే, కరే = చేతియందు, విధృత్య = పట్టుకొనబడినదై, ఇంద్రస్య = ఇంద్రునియొక్క, పథి = మార్గము నందు, పాన్థా = బాటసారిగా, కృతా = చేయబడినదై, పురన్ధ్రిసాధారణ సంవిభాగమ్, పురన్ధ్రి = సకల శ్రీలకును, సాధారణ = సమానమైన, సంవిభాగమ్ = అంశము గల్గిన, వామాఇతి = వామయను, ననగా

వక్త్రులను, నామైవ = పేరును, సార్థం = అర్థము గలదిగా, బభాజ = పొందినది, అనగా నింద్రుని వరించుటకై కొనిపోబడుచున్న యాదమయన్ని ప్రతికూలురాలైనదని యర్థము.

సమాసములు :

పాన్థా :— పన్థానం గచ్ఛతి నిత్యమితి = పాన్థా.

సార్థం :— అర్థేన సహితం = సార్థం, తత్ = సార్థం,

పురన్ధ్రీసాధారణసంవిభాగమ్ :- పురన్ధ్రీజాం, సాధారణః, సంవిభాగః
యస్యతత్ = పురన్ధ్రీసాధారణసంవిభాగం, తత్ = పురన్ధ్రీసాధారణ సంవిభాగమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి యాదమయన్నిఁ జేతబట్టుకొని యింద్రునిఁ కడకు వరించుటకై కొనిపోవుచుండగనే యాతని నొడ్లక శ్రీలకందఱికిని సాధారణమైన “వామ” యనగా వ్యతిరేకించునది యనగా ప్రతికూలించునదియును పేరును సార్థకపఱచుకొనినది. “వామ” యను శబ్దము సాధారణముగా శ్రీలకందఱికిని వాచకముగా నుపయోగింపడును. ఆ శబ్దమునకు వక్త్రురాలనియు, ప్రతికూలురాలనియు నర్థము. దమయన్ని యింద్రుని వరింప నిష్పవడక ప్రతికూలురాలైనదని యాశయము.

31

శ్లో॥ విహస్య హస్తైః ఫలవికృష్టదేవీ

నేతుం ప్రయాతాభి మహేన్ద్ర మేతామ్.

భ్రమాదియం దత్తమివాహి దేహి

తతశ్చమత్కృత్య కరం చకర్ష.

32

ప॥వి॥ విహస్య - హస్తే - ఆథ - వికృష్ట - దేవీ - నేతుం - ప్రయాతా -
అభి - మహేన్ద్రమ్ - ఏతాం - భ్రమాత్ - ఇయం - దత్తమ్ -
ఇవ - అహిదేహి - తతః - చమత్కృత్య - కరం - చకర్ష.

అర్థము :— ఆథ = ఇట్లు ప్రతికూలించిన పిదప, దేవీ = సరస్వతీదేవి,
విహస్య = నవ్వి, ఏతాం = ఈ దమయన్నిని, వికృష్ట = తనహస్త

ముచే లాగి, మహేంద్రముఖి = ఇంద్రునుద్దేశించి, ప్రయాణ = బయలు దేరినది. తతః = అట్లు ఇంద్రునికడకు గొనిపోవుటకు బయల్పించిన వెంటనే లేదా దేవీహస్తమునుండి, ఇయం = ఈ దమయన్తి, భ్రమాత్ = భ్రాన్తివలన, అహిదేహే = సర్పశరీరమునందు, దత్తమివ = ఉచ బడినదో యనునట్లుగా, చమత్కృత్య = ఉలికిపడి ఈమె నన్ను నింద్రుని వరించుటకై పురికొల్పుచున్నదా? యను బుద్ధిచే భయపడి, కరం = తన చేతిని, చకర్ష = లాగుకొనినది.

వి :- సర్పముపై నుంచకపోయినను నుంచినట్లు భావించుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞాకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నిది వాచ్యము.

సమాసములు :

అహిదేహే : = అహేదేహః = అహిదేహః, తస్మిన్ = అహిదేహే.

చమత్కృత్య :— చమత్, కృత్యా = చమత్కృత్య.

భావము :

ఇట్లు దమయన్తి ప్రతికూలించిన పిదప, సరస్వతిదేవి నవ్వి యామెను తన చేతితో లాగికొని ఇంద్రునుద్దేశించి బయలు దేరినది. అట్లు బయలుదేరిన పిదప, దమయన్తి యా విషయమును గ్రహించినదై తన కిష్టుడు కాని ఇంద్రుని కడకు బోవుట కొల్లక, త్రాడి బుద్ధిచే పాముపై నుంచబడినదో యనునట్లు తన హస్తమును ఆమె చేతినుండి లాగికొనినది.

గమనిక :—ఈ శ్లోకము పూర్వోక్త శ్లోకముతో సమానార్థకముగా నుండుట వలన, మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. కాని నారాయణభట్టు వ్యాఖ్యానించుటవలన నా విధముగనే యిది-వ్యాఖ్యానింపఁ బడినది.

శ్లో॥ ఛైమీ నిరీక్ష్యాభిముఖీం మ హేనః
స్వారాజ్యలక్ష్మీ రభృతాభ్యసూయామ్.
దృష్ట్వాతత స్తత్పరిహరిణీం తాం
ప్రీతాంబిదౌః ప్రవణాభ్యపాది,

ప॥వి॥ బైమీం - నిరీక్ష్య - అభిముఖీం - మమేనః - స్వారాజ్య లక్ష్మీః -
అభృత - అభ్యసూయాం - దృష్ట్యా - తతః - తత్పరిహరిణీం -
తాం - వ్రీదాం - విదౌజః ప్రవణా అభ్యపాది.

అర్థము:- బైమీం = దమయన్తిని, మమేనః = ఇంద్రునకు, అభిముఖీం =
ఎదురుగానున్న దానినిగా, నిరీక్ష్య = చూచి, లక్ష్మీః = లక్ష్మి, అభ్య
సూయాం = ఇంద్రునియందును, దమయన్తియందును, నీర్వ్యను,
అభృత = వహించినది. తతః = ఈర్వ్య యేర్పడిన విదప, తాం =
ఆ దమయన్తిని, తత్పరిహరిణీం = ఆ యింద్రుని పరిత్యజించు దాని
నిగా, దృష్ట్యా = చూచి, విదౌజఃప్రవణా = ఇంద్రునియందు అసక్తి
గలదై, వ్రీదాం = సిగ్గును, అభ్యపాది = పొందినది. నేను న్యాయములేక
సందేహించితినిని యాలోచించి యామె అనగా స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మి సిగ్గు
పడినది.

నమానములు

స్వారాజ్యలక్ష్మీః :- స్వః, రాజ్యం = స్వారాజ్యం, స్వారాజ్యస్యలక్ష్మీః
= స్వారాజ్యలక్ష్మీః.

తత్పరిహరిణీం :- తస్యపరిహరిణీ = తత్పరిహరిణీ, తాం = తత్పరి
హరిణీం.

విదౌజఃప్రవణా :- విదౌజసి, ప్రవణా = విదౌజప్రవణా.

భావము :

స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మీ; యింద్రునెదుటనున్న దమయన్తినిఁ జూచి, యింద్రు
నిపైనను, దమయన్తి పైనను నమాయ-వహించినది. తర్వాత, దమయన్తి
యింద్రునిఁ బరిత్యజించిన దానినిఁగాంచి మఱి నింద్రునిపై ననురాగము
వహించి తన తొందరపాటునకుఁ జింతించి సిగ్గుపడినది. 32

శ్లో॥ త్వత్తః శ్రుతోనేతినలే మయాతః

పరంవంద్యేత్యుదితాఽథ దేవ్యా.

ప్రీమన్మథద్వై రథరజ్ఞ భూమి

రైమీద్భూతాశిత నైషధాఽభూత్.

ప॥వి॥ త్వత్తః - శ్రుతః - న - ఇతి - నలే - మయా - అతః - పరం -
వదస్య - ఇతి - ఉదితా - అథ - దేవ్యా - ప్రామన్యథ ద్వైరథరక్ష్
భూమిః - బైమీ - దృశా - భాషితనైషధా - అభూత్.

అర్థము:- అథ = పిదప, నలే = నలుని వరించు విషయమునందు. మయా =
నాచేత, నేతి = “న” యను నిషేధమునుజెప్పెడి, లేదా నలుని పేరు
నందు సగమును బోధించునట్టి “న” యను శబ్దమును, త్వత్తవ =
నీ వలననే, శ్రుతః = వినఁబడినది. అతః = ఈ నలుని కంటె,
పరం = ఇతరుని, వదస్య = చెప్పుము. అనగా మఱియొక రాజును
జెప్పుము. లేదా-అతః = న కారమునకంటె, పరం = తర్వాతదైన శబ్ద
మును, వదస్య = చెప్పుము. ఇతి = అని, దేవ్యా = సరస్వతీదేవిచే,
ఉదితా = పరిహాసముతోఁ జెప్పఁబడినదై, ప్రామన్యథ ద్వైరథ
రంగభూమిః; ప్రా = సిగ్గు, మన్యథ = కామమును, ద్వైరథ = ఇద్దఱు
రథికుల మధ్య జరిగిన యుద్ధనాట్యములకు, రంగభూమిః = రక్తస్థల
ముగా నేర్పడిన, బైమీ = దమయంతి. దృశా = దృష్టిచేతనే. భాషిత
నైషధా; భాషిత = సంభాషింపఁబడిన, నైషధా = నలుని గలదిగా.
అభూత్ = ఆయెను. సిగ్గుచే నలునిజెప్పలేక దృష్టిచేతనే నలునిజెప్పిన
దని యర్థము.

సమాసములు :

ప్రామన్యథ ద్వైరథరంగభూమి :— ప్రాశ్చ, మన్యథశ్చ = ప్రామ
న్యథ, ద్వైరథాయయోస్తౌ = ద్వైరథ, దిగథయోరియం = ద్వైరథా,
ద్వైరథాచసారక్ష్ భూమిశ్చ = ద్వైరథరక్ష్భూమిః, ప్రా మన్యథయోః,
ద్వైరథరక్ష్భూమిః, ప్రామన్యథద్వైరథ రంగభూమిః.

భాషిత నైషధా :— భాషితః, నైషధః, యయాసా = భాషిత
నైషధా.

భావము :

నలుని వరించు విషయమునందు “నేను నీయొద్ద నుండి “న” యను
పదమును వింటిని. ఇది నిషేధార్థమో, లేక నలుని నానుభవమునందలి పూర్వ

రాగమో తెలియటలేదు. కాన నీవు మఱియొక రాజునుఁ దెలుపుము. లేదా
 "క" యను నక్షరము తర్వాత మిగిలిన యక్షరమునుఁ జెప్పుము. అని
 సరస్వతీదేవిచే పరిహాస పూర్వకముగాఁ జెప్పఁబడిన యాదమయన్తి; సిగ్గు,
 కామము, అనెడి రథికులకు - యుద్ధభూమిగానో, లేదా, అట్టి నటులకు రంగ
 భూముగనో యేర్పడినదై, దృష్టిచేత నిషిధ మహారాజగు నలునిఁ గూర్చి
 చెప్పినది. అనగా నెఱగెత్తినలునిఁ జెప్పక తన కటాక్షము చేతనే నలునిఁ
 జెప్పినదని భావము. 38

శ్లో॥ హసత్సు బైమీం దివిషత్సు పాణౌ
 పాణీం ప్రణీయాప్సరసాం రసాత్ సా.

అలిక్ష్ణ్య నీత్యా అకృతపాన్థ దుర్గాం.

భూపాల దిక్పాలకులాధ్య మధ్యమ్.

38

మొ॥ బైమీం - దివిషత్సు - పాణౌ - పాణీం - ప్రణీయ - అప్సరసాం -
 రసాత్ - సా అలిక్ష్ణ్య - నీత్యా - అకృత - పాన్థదుర్గాం - భూపాల
 దిక్పాల కులాధ్య మధ్యమ్.

అర్థము :- దివిషత్సు = దేవతలు, రసాత్ = అచ్చరం యందలి యనురాగము
 పంస, అప్సరసాం = అచ్చరంయొక్క, పాణౌ = హస్తమునందు, పాణీం =
 తమ హస్తమును, ప్రణీయ = ఉంచి, హసత్సు = అయ్యో ! దేవతలనుమాని
 మానవునియందు, అనురక్తురాలైనదని పరిహసించుచుండగా, సా = ఆ సర
 స్వతీ దేవి, బైమీం = దమయన్తిని, అలిక్ష్ణ్య = కౌగలించుకొని, భూపాలదిక్పాల
 కులాధ్య మధ్యమ్: భూపాల = రాజుం యొక్కయు, దిక్పాల = దిక్పాలుర
 యొక్కయు, కుం = వర్గముం యొక్క, అధ్య = మార్గము యొక్క,
 మధ్యం = మధ్య భూమిని, నీత్యా = పొందించి, పాన్థదుర్గాం; పాన్థ = బాట
 సాకులచే, సింధూరము మున్నగు వానిచేఁ బూజింపఁ బడుచు త్రోవ నడుమనున్న
 దుర్గాదేవినిగా, అకృత = చేసినది.

సమానములు :

పాన్థ దుర్గాం :- పథిగచ్ఛంతీతి = పాన్థా, పాన్థానాం, దుర్గా = పాన్థ
 దుర్గా, కామ్ = పాన్థ దుర్గామ్.

భూపాల దిక్పాలకులాధ్య మధ్యమ్:- భూపాలాశ్చ, దిక్పాలాశ్చ = భూపాల దిక్పాలాః, భూపాలదిక్పాలాః కులే = భూపాల దిక్పాలకులే, భూపాల దిక్పాలకులః యోరధ్యా = భూపాలదిక్పాలకులాధ్యాః. భూపాల దిక్పాలకులాధ్యనో మధ్యః = భూపాల దిక్పాలకులాధ్యమధ్యః, తమ్ = భూపాల దిక్పాలకులాధ్య మధ్యమ్.

భావము :

దేవతలు, అప్పరసల యందలి అనురాగముతో వారి వేతులయందు తమ వేతులనుఁ జేర్చి, యయ్యా యీ దమయన్ని దేవతలను వదలి మనుష్యుని వలచి నదని చప్పట్లు తట్టుచు పరిహసించుచుండగా సరస్వతీదేవి యా దమయన్నిని, గొగలించుకొని రాజవర్గమునకును దిక్పాల వర్గమునకు నున్న త్రోవ నడుమ దమయన్నిని జేర్చి, సిందూరాదులతో త్రోవ నడుమఁ బూజింపబడు దుర్గాదేవినిగా జేసినది.

34

శ్లో॥ ఆదేశి తామప్యవ లోక్యమందం
మందం నలస్యైవ దిశా చలన్తిం.
భూయః సురానర్థ పథాదథాసౌ
తానేవ తాం నేతుమనా నునోద.

35

ప॥వి॥ ఆదేశి తామ్ - అపి - అవలోక్య - మందం - మందం - నలస్య - ఏవ - దిశా - చలన్తిం - భూయః - సురాన్ - అర్థపథాత్ - అథ - అసౌ - తాన్ - ఏవ - తాం - నేతుమనాః - నునోద.

అర్థము :— అథ = పిదప, అసౌ = ఈ సరస్వతీదేవి, తాం = ఆ దమయన్నిని, ఆదేశితామపి = నలునియొద్దకు బొమ్మని ప్రేరేపింపబడినదైనను, మందం మందం = మెల్లమెల్లగా, నలస్యైవ = నలునియొక్కయే, దిశా = దిక్కుతో, చలన్తిం = నడచుదానినిగా, అవలోక్య = చూచి, భూయః = మఱియు, తాన్ = ఆ ఇంద్రాదులనుద్దేశించియే, నేతుమనాః = కొనిపోవమునన్ను గలదై, అర్థపథాత్ = నలుని సమీపమునకుఁ బోయెడి మార్గమధ్యమునుండి, మఱలించి, నునోద = ఇంద్రాదులనుఁ గూర్చి ప్రేరణఁ జేసినది.

సమాసములు :

అర్థపదాత్ :- పథః అర్థం = అర్థపథం, తస్మాత్ = అర్థపథాత్.

నేతుమనాః :- నేతుం, మనః యస్యాస్యా = నేతుమనాః.

భావము :

పిదప నీ సరస్వతీదేవి, యా దమయన్తిని నలుని వైపునకుఁ బొమ్మని యాచేకింపగా నామె యా వైపునకే వెళ్ళుచుండినది. కాని యామె నావైపునకుఁ బోసీయక, మఱల సింద్రాదుల వైపునకే కానిపోవఁ గోరినదై, నలుని వైపు పోమెడి శ్రోతనుండి మఱల్చి, యింద్రాదుల వైపునకు బ్రేరణఁ గావించినది.

శ్లో॥ ముఖాబ్జ మవర్తన లోలనాలం

కృత్వా లిహుం హూరవ లక్ష లక్ష్యం.

భీమోద్భవా, తాం నునుదేజ్జగ్గ పాలిం

దేవ్యా నవోదేవ వృథా వివోధుః.

36

పూ॥ ముఖాబ్జమ్ - ఆవర్తనలోలనాలం - కృత్వా - లిహుం హూరవలక్ష లక్ష్యం - భీమోద్భవా - తాం - నునుదే - జ్జగ్గపాలిం - దేవ్యా - నవోదా - ఇవ - వృథా - వివోధుః.

అర్థము :- భీమోద్భవా = భీముని పుత్రికయగు దమయన్తి, ముఖాబ్జం = తన ముఖపద్మమును, ఆవర్తనలోలనాలం; ఆవర్తన = త్రిప్పుటచే, లోలం = చంచలమైన, నాలం = కాడఁ గల్గినదిగను (అట్లే), లిహుం హూరవలక్షలక్ష్యం; అలి = చెలికత్తెలయొక్క, హుంహూరవ = హుం హూ అనెడి శబ్దముల యొక్కయు, అనగా వలదువలదనెడి యర్థమిచ్చెడి శబ్దముల యొక్కయు, పక్షాంతరమున - అలి = తుమ్మెదల యొక్క, హుంహూరవ = ఝంకార శబ్దములయొక్క, లక్ష = లక్షలచే, లక్ష్యం = చూడఁదగినదిగను, కృత్వా = చేసి, నవోదా = నూతన వధువు. వివోధుః = వివాహము గావించు వానియొక్క, జ్జగ్గపాలిం ఇవ = ఒడిసెలె వృథా = వ్యర్థముగా, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవికి సంబంధించి, తాం = ఒడిలోని బంధమును, నునుదే = పరిత్యజించినది.

సమాసములు :

ముఖాబ్జమ్ :- ముఖమబ్జమివ = ముఖాబ్జం, తత్ = ముఖాబ్జమ్.

ఆవర్తనలోలనాలం :- ఆవర్తనేనలోలనాలం యస్యతత్ = ఆవర్తనలోలనాలం, తత్ = ఆవర్తనలోలనాలమ్.

అతిహుంహూరవలక్ష లక్ష్యమ్ :- హుంహూ ఇతిరవాః = హుంహూరవాః; అలీనాం, హుంహూరవాః = అతి హుంహూరవాః, అతిహుంహూరవాణాం, లక్షాః = అతిహుంహూరవలక్షాః, అతిహుంహూరవలక్షైః లక్ష్యం = అతిహుంహూరవలక్షలక్ష్యమ్, తత్ = అతిహుంహూరవలక్ష లక్ష్యమ్.

భీమోద్భవా :- భీమాత్ ఉద్భవః యస్మాస్మా = భీమోద్భవా.

భావము :

దమయంతి తన ముఖ పద్మమును త్రిప్పటచే దాని కంఠనాలము, అనగా కంఠమనెడి కాద తిరిగినది. మఱియు చెరికతైలు షరిహాసముతో నలుని వద్దకు పోవలదని హుంహూం శబ్దములను లక్షల సంఖ్యలో చేయుచుండిరి. ఆమె ముఖమును, పద్మమనెడి భ్రాంతిచే తుమ్మెదలుమూగి ఝంకార ధ్వనులను జేయుచుండినవి. అట్టి ముఖముతో నామె విరాజిల్లుచు, నూతన వధువెట్లు వరుని, గొగిలిన సిగ్గుచే వదలించుకొనునో, యట్లే యా సరస్వతీదేవి యొక్క కౌగిలిన వదలించుకొనినది.

38

శ్లో॥ దేవీకథ జ్ఞోత్ఖలు తామ దేవ

ద్రీచీం భవంతీం స్మితసిక్తసృక్వా ।

ఆహస్మతాం మయ్యపితే భృశంకా

శజ్కా శళాజ్కా దధికాస్య విమ్బే.

39

ప॥వి॥ దేవీ - కథం - చిత్ - ఖలు - తామ్ - అదేవద్రీచీం - భవంతీం - స్మితసిక్త సృక్వా - ఆహ - స్మ - తాం - మయి - అపి - తే - భృశం - కా-శజ్కా - శళాజ్కాత్ - అధికాస్య విమ్బే.

అర్థము :

దేవీ = సరస్వతీదేవి తాం = ఆ దమయన్తినీ, కథజ్ఞోత్థలు = ఏవిధముగనో, అదేవద్రీచీం = దేవతల వైపునకుఁ జొరవట్టిదిగా, భవన్తిం = అగుచున్న దానినిగా, (దృష్ట్యా = చూచి) స్మిత సిక్త సృక్యా; స్మిత = చిఱునగవుచే, సిక్త = అంటుబడిన, సృక్యా = సెలవులు గలదై, శశాఙ్గాత్ = చంద్రుని కంటెను, అధికాస్య బిమ్మే; అధిక = శ్రేష్ఠమైన, ఆస్యబిమ్మే = ముఖ మందలము గల యోదమయన్తీ ! మయ్యపి = నా సమీపమునందును, తే = నీకు, కా, శశాఙ్గా = ఏమి సందేహము ? అనగా నెట్టి సందేహము నుండరాదు. ఇతి = అని, తాం = ఆ దమయన్తినీ, భృశం = మిక్కిలి, అహస్మ = పలుకదొడగినది.

సమాసములు :

అదేవద్రీచీం :- దేవానఞ్చతీత = దేవద్రీచీ, నదేవద్రీచీ = అదేవద్రీచీ, తామ్ = అదేవద్రీచీం.

స్మితసిక్తసృక్యా :- స్మితేనసిక్తే = స్మితసిక్తే, స్మితసిక్తే, సృక్యాణీయస్యాస్మా = స్మితసిక్త సృక్యా.

అధికాస్య బిమ్మే :- ఆస్యమేవ బింబః = ఆస్యబిమ్మః. అధికః, ఆస్య బిమ్మః యస్యాస్మా = అధికాస్యబిమ్మా, తస్యాః సంబుద్ధిః = అధికాస్య బింబే.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి యే విధముగా గూడ నాదమయన్తినీ దేవతల నొల్లని దానినిగానే గ్రహించి, చిఱునగవుచే పెదవుంకిఱువైపులు శోభించుచుండగా, “ఓ చంద్రవదనా ! నాయెడ, గూడ నీకు సందేహమా ? అది గూడదు” అని యదమయన్తికిఁ జెప్పుచుండెను. 87

శ్లో : ఏషామకృత్వా చరణ ప్రణామ

మేషామనుజ్ఞా మనవాప్య సమ్యక్ ।

సుపత్య వైరే తవవైరసేనిం

వరీకు మీహ కథ మౌచితీయమ్,

ప॥వి॥ ఏషామ్ - అకృత్యా - చరణప్రణామమ్ - ఏషామ్ - అనుజ్ఞాం - అన
వాప్య - సమ్యక్ - సుపర్యవైరే - కథమ్ - ఔచితి - ఇయమ్.

అర్థము :- పేవత్సే = ఓ బిడ్డా, ఏషాం = ఈ యింద్రాది దేవతలకు, చరణ
ప్రణామం = పాదవందనమును, అకృత్యా = కావింపక, ఏషాం = వీరి
యొక్క, అనుజ్ఞాం = అనుమతిని, అనవాప్య = పొందక, సుపర్యవైరే
సతిః సుపర్య = దేవతలయొక్క, వైరేసతి = ద్వేష మేర్పడినచో, వైర
సేనిం = వీరసేనుని కుమారుడగు నలుని, వరీతుం = వరించుటకు,
ఇయః = ఈ. ఈహా = కోరిక, కథం = ఎట్లు, ఔచితి = ఔచిత్యము
గలది, ఏ విధముగనుఁ దగదని యర్థము.

సమాసములు ;

చరణప్రణామం :- చరణయోః, ప్రణామః = చరణప్రణామః, తమ్
= చరణప్రణామమ్.

సుపర్యవైరే :- సుపర్యవాం, వైరం = సుపర్యవైరం, తస్మిన్ =
సుపర్యవైరే.

భావము :

ఓ బిడ్డా! ఈ యింద్రాది దేవతల పాదములకు వందనమాచరింపక, వారి
యనుమతిని బొందక, నీకు నలుని వరింపఁ గోరిక, సముచితము గాదు. 38

శ్లో॥ ఇతిరితే విశ్వసితాం పునస్తా
మాదాయపాణౌ దివిషత్సు దేవీ.

కృత్వా ప్రణమాం వదతిస్మ సాతాన్
భక్తేయమర్హత్యధునానుకమ్పామ్.

39

ప॥వి॥ ఇతి - ఈరితే - విశ్వసితామ్ - పునః - తాం - ఆదాయ - పాణౌ -
దివిషత్సు - దేవీ - కృత్వా - ప్రణమాం - వదతి - స్మ - సా -
తాన్ - భక్త - ఇయమ్ - అర్హతి - అధునా - అనుకమ్పామ్.

అర్థము :- సా = ఆ సరస్వతీదేవి, ఇతి = ఇట్లు, ఈరితేసతి = చెప్పబడగా,

విశ్వసితాం = నమ్మకమునుఁ బొందిన; తాం = ఆ దమయన్తినీ,
 పునః = మఱల, పాణా = చేతియందు, ఆదాయ = తీసికొని, దివిషత్సు
 = దేవతల సమీపమునందు, ప్రణమాం = ప్రణమిల్లిన దానినిగా,
 కృత్వా = చేసి, తాన్ = ఆ యింద్రాదులను, వదతిస్మి = చెప్పినది.
 భక్తా = మీకు భక్తురాలగు; ఇయం = ఈ దమయన్తీ, అధునా =
 ఇప్పుడు, అనుకమ్పాం = మీదయను, అర్హతి = పొందఁదగియున్నది.
 మిమ్ములను వరింప నాదేశింపక నలుని వరించుట కనుగ్రహము నొసగు
 డని యర్థము.

భావము :

అ సరస్వతీదేవి ఇట్లు చెప్పగనే నమ్మకమునుఁ బొందిన యా దమయన్తీని మఱల చేతబట్టుకొని యింద్రాదుల సమక్షమునందు ప్రణమిల్లఁజేసి యీ యింద్రాదులఁ గూర్చి “ఈ దమయన్తీ మీ భక్తురాలు. ఇప్పుడు మీ దయకు నర్హురాలు కాన, మిమ్ములను వరింప నాదేశింపక నలుని వరించుట కనుగ్రహ మొసఁగుదు” — అని పలికినది. 39

శ్లో॥ యుష్మాన్ వృణీతే బహూన్ సతీయం
 శేషావమానాచ్చ భవత్సునై కమ్.
 తద్వ్యః సమేతం నృపమంశమేనం
 వరీ తుమన్విచ్ఛతి లోకపాలాః.

40

ప॥వి॥ యుష్మాన్ - వృణీతే - బహూన్, సతీ - ఇయం - శేషావమానాత్ -
 చ - భవత్సు - న - ఏకం - తత్ - వ్యః - సమేతమ్ - నృపం -
 అంశం - ఏనం - వరీతుమ్ - అన్విచ్ఛతి - లోకపాలాః.

అర్థము :- పే లోకపాలాః = ఒ జగద్రక్షకులారా! సతీ = పతివ్రతయైన, అనగా నొక్కనే భర్తగా గల్గిన, ఇయం = ఈ దమయన్తీ, బహూన్ = పెక్కుఁదైగిన, యుష్మాన్ = మిమ్ములనందఱిని, న వృణీతే = వరింపదు, శేషావమానాత్ = (మీలో నొకరిని వరించినను) శేష = తక్కిన వారికి, ఆవమానాత్ = అవమానమగుట వలన, భవత్సు = మీలో,

ఏకం = ఒక్కని గూడ, నవ్వడిలే = వరింపదు. తత్ = అందువలన,
 వః = మీకు సంబంధించిన, సమేతం = కలసిన, అంశం = అందటి
 యేనిమిదంశములకు సమష్టి రూపమైన, ఎనం = ఈ, నృపం = రాజైన
 నలుని, వరీతుం = వరించుటకు, అన్విచ్ఛతి = కోరుచున్నది. మీలో
 నొకని వరించుటకంటె మీ యంశములతోఁ గూచిన నలుని వరించుట
 శ్రేష్ఠమని యర్థము.

సమానములు

శేషావమానాత్ :- శేషాణాం, అవమానః = శేషావమానః, తస్మాత్ =
 శేషావమానాత్.

భావము :

ఒక జగత్పాలకులారా: పత్తివత యనగా నొక్కనినే భర్తగా గల యీ
 దమయన్తి పెక్కండ్రగు మిమ్ములను వరింపదు. ఆట్లు వరించినచో, పాతివ్రత్య
 మునకు భంగము గదా! ఒకవేళ మీలో నొక్కరిని వివాహమాడినచో తక్కిన
 మీకు అవమానము గదా! కాన నీమె, మీకందఱికిని సంబంధించినవాడై “అష్టా
 భిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః” ఇత్యాది స్మృతి ననుసరించి,
 మీ యందరి యంశములతో గూడి మీకు సమష్టి రూపముగా సృజియింపబడిన
 నలుని వరింపగోరుచున్నది. కాన నిది యుచితము. 40

శ్లో॥ భైరవ్యాఽస్రజః సజ్జనయా పథిప్రాక్
 స్వయంవరం సంవరయామృభూవ.
 సమోగమాల్లిజనయాఽన్యవేధాః
 శేషం తుకం హస్తమియద్య తధ్వమ్. 41

ప॥వి॥ భైరవ్యాః - స్రజః - సజ్జనయా - పథి-ప్రాక్ - స్వయంవరం - సంవ
 రయామృభూవ - సమోగమ్ - అల్లిజనయా - అన్య - వేధాః -
 శేషం - తు - కం - హస్తమ్ - ఇయత్ - యతధ్వమ్.

అర్థము :- (కించ = మఱియు) వేధాః = బ్రహ్మయే, ప్రాక్ = మీ దూత్య
 ముననుసంధించు కాలమందు, పథి = అంతఃపుర మార్గమున, స్రజః =

పుష్పమాలను, సజ్జాయా = కజ్జమునందు వైచుటచే, భైరవ్యాః = దమయన్తికి, స్వయంవరం = స్వయంవరమును, సంవరయామృభూవ = నెరవేర్చెను. తథా = అట్లే, ఆస్య = ఈ నలునియొక్క, ఆలింగనయా = ఆలింగనముచే, సంభోగం = సంభోగమును, సంవరయాంబభూవ = నెరవేర్చెను. శేషం = దీనికి పిదప మిగిలిన, కం = దేనిని, హంతుం = విఘ్నపఱచుటకు, ఇయత్ = ఇంతగా, యతధ్వం = ప్రయత్నము జేతురు? దీనికంటె మిగిలిన దేనిని మీరు ప్రతిబంధితురు? బ్రహ్మసృష్టి లంఘింప శక్యము గాదు. కావున మీ ప్రయాస వ్యర్థము. అందువలన నాదమయన్తి కనుజ్ఞనిచ్చి నలుని వరింపఁ జేయుటయే యుచితమని యర్థము.

సమాసములు :

భైరవ్యాః :- భీమస్య. అపత్యం, శ్రీ = భైమీ, తస్యాః = భైరవ్యాః.

భావము :

ఓ లోకపాంకులారా! దమయన్తి, తల్లిని సేవించి తన యంతఃపురము నకు పోవు సమయమున - షష్ఠసర్గయందు “ప్రసూప్రసాదాధిగతా” (49) ఇత్యాది శ్లోకమునఁజెప్పిన ప్రకారము త్రాంతిచే, జూడబడిన దూత్యమును వహించిన నలుని కజ్జమునందు పుష్పమాలను బ్రహ్మయే వేయించినాడు. అందువలన నామెకు నలునితోటి స్వయంవరము ముందే నడచిపోయినది. అట్లే ఆ సర్గయందే “పునర్మితః” (41) ఇత్యాది శ్లోకమున జెప్పబడిన ప్రకారము, ఈ నలుని ఆలింగనము చేయుటచే బాహ్యరతియగు సంభోగము గూడ జరిగిపోయినది, కావున నీవిధముగా వరజమాలను వైచుట, సంభోగము నొందుట మున్నగునవి ముందే జరిగిపోయినవి, కాన నిటుమిగిలిన వేమియు లేవు. ఉన్నచో వానిని మీరు ప్రతిబంధింప వచ్చును. కావున మీరు వ్యర్థముగా నలరూపధారణచే నాయాస పడుచున్నారు. కాన మీరు, నలుని వరించుటకై యామకాజ్ఞ నొసంగ బ్రార్థితులు.

శ్లో॥ వర్ణాశ్రమాచార పథాత్ ప్రజాభిః
స్వాభిస్స హైవాస్థితే నలాయ.
ప్రసేదుషోవే దృశవృత్త భిక్ష్యా
దిత్సైవ కీరైర్భువమానయద్వైః.

ప॥ ౧॥ వర్ణాశ్రమాచారపథాత్ - ప్రజాభిః - స్వాభిః - సహ - ఏవ - అస్థితే
- నలాయ - ప్రసేదుషః - వా - ఈదృశవృత్తభిక్ష్యా - దిత్వా -
ఇవ - కీరైః - భువమ్ - ఆనయత్ - వః.

అర్థము :- వర్ణాశ్రమాచారపథాత్; వర్ణ = బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును,
ఆశ్రమ = బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును, ఆచార = సత్ప్రవర్తన
మున్నగువానికి సంబంధించిన, పథాత్ = మార్గము నుండి, స్వాభిః =
తనకు సంబంధించిన, ప్రజాభిఃసహైవ = ప్రజలతోడనే, అస్థితే =
చలించనటువంటి, నలాయ = నలునికై, ప్రసేదుషః = ప్రసన్నులైన,
వః = మిమ్ములను, ఈదృశవృత్త భిక్ష్యా; ఈదృశ = ఇటువంటి కప
టము లేని దూత్యముచే వెల్లడి చేయబడిన, వృత్తభిక్ష్యా = నడవడికలోని
వైచిత్ర్యముచే కూడిన, నలాయ = నలునికై, కీరైః = కీర్తన,
దిత్సైవ = ఈయఁగోరికయే, వః = మిమ్ములను, భువమ్ = భూమిని
గూర్చి, ఆనయద్వా = కొనివచ్చినదా యేమి? నలునికి కీర్తి సంపా
దించుటకై మీరు భూమికి వచ్చితిరే కాని, దమయన్నిని బాధించుట కొఱకు
గాదని యర్థము.

సమాసములు :

వర్ణాశ్రమాచారపథాత్ :- వర్ణాశ్చ, ఆశ్రమాశ్చ, ఆచారాశ్చ = వర్ణాశ్ర
మాచారాః, వర్ణాశ్రమాచారాణాం, పన్తాః = వర్ణాశ్రమాచారపథః, తస్మాత్
= వర్ణాశ్రమాచారపథాత్,

అస్థితే : — స్థితన్ = అస్థితన్, తస్మై = అస్థితే.

ఈదృశవృత్తభిక్ష్యా : — వృత్తస్య, భిక్షిః = వృత్తభిక్షిః, ఈదృశీచసా
వృత్తభిక్ష్యా = ఈదృశవృత్తభిక్షిః, తయా = ఈదృశవృత్తభిక్ష్యా.

దిత్వా : — దాతుమిచ్చా = దిత్వా.

భావము :

ఇంతవరకును దేవతలయందు దోషోద్ఘాటనఁ జేయుటకంటెను, వారి గుణములనే గ్రహించి వారిని ప్రసన్నులనుఁ గావించుటయే యుచితమని మఱి యొక విధముగా సరస్వతీదేవి వారలనుఁ బ్రసన్నులను గావించుచున్నది. — బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును; బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును సంబంధించిన యాచారమార్గము నుండి తన ప్రజలతోడఁ గూడ పొరబాటుఁ జేయని నలునికి బ్రసన్నులైన మిమ్ములను, ఇటువంటి నిష్కపటమగు దూత్యమును వహించి తన నడవడికయందు గొప్ప వైచిత్ర్యము సంపాదించినట్టి యానలునకు కీర్తినొసంగ వలయుననెడి కొరికయే భూమికిఁ దీసికొని వచ్చినదా యేమి? అనగా నలునికిర్తనినుమడింపఁ జేయ మీరు భూమికి వచ్చితిరే కాని దమయన్తిని బాధించుటకు కాదని యాశయము.

42

శ్లో॥ ఇతిశ్రుతేఽస్యావచనేచ హస్యాత్

కృత్వా సలాస్యాధరమాస్య విమ్బమ్.

భూవిభ్రమా కూతకృతాభ్యనుజ్ఞే

ష్యేతేషు తాం సాఽథ నలాయ నిన్ద్యే.

43

ప॥వి॥ ఇతి - శ్రుతే - అస్యాః - వచనే - చ - హస్యాత్ - కృత్వా - సలాస్యాధరమ్ - ఆస్యవిమ్బమ్ - భూవిభ్రమా కూతకృతాభ్యనుజ్ఞేషు - ఏతేషు - తాం - సా - అథ - నలాయ - నిన్ద్యే.

అర్థము :- కిచ్చ = మఱియు, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవి యొక్క, ఇతి = ఇటువంటి. వచనే = మాట, శ్రుతేనతి = వినిబడఁగనే. హస్యాత్ = దేవతలు ప్రసన్నులగుటవలని నవ్వువలన, ఆస్యవిమ్బం = ముఖమండలమును, సలాస్యాధరం = నృత్యముతోఁ గూడిన పెదవి కల్లునట్లుగా ననగా కదలు పెదవి కలుగునట్లుగా, కృత్వా = చేసి, ఏతేషు = ఈ వేల్పులు, భూవిభ్రమాకూతకృతాభ్యనుజ్ఞేషు; భూవిభ్రమ = కనుబొమ్మల విలాసమనెడి, ఆకూత = అభిప్రాయమున, ననగా అభిప్రాయమును వ్యక్తపఱచెడి కనుబొమ్మ చేష్టలచే, అభ్యనుజ్ఞేషు = అనుమతి నొసంగినవారు కాగా, అథ = అ యచుమఱి నొసంగిన విధప, సా = ఆ సరస్వతీదేవి

తా = ఆ దమయన్తిని, నలామ = నలుని కొరకు ససగా నలని సమీచము నుద్దేశించి, నిన్నే = కొనిపోయినది.

సమాసములు

సలాస్యాధరః— లాస్యేన సహితా = సలాస్యా, సలాస్యా, ఆధరాయస్యసః = సలాస్యాధరః, తం = సలాస్యాధరం.

ఆస్యబిమ్మమ్— ఆస్యమేవబిమ్మః = ఆస్యబిమ్మః, తమ్ = ఆస్యబిమ్మమ్ !

భూవిభ్రమాకూత కృతాభ్యను జ్ఞేషుః— భ్రువోః విభ్రమః = భ్రూవిభ్రమః, భూవిభ్రమవివ, ఆకూతమ్ = భూవిభ్రమాకూతం, భూవిభ్రమాకూతేన, కృతా ఆభ్యనుజ్ఞాయైసే = భూవిభ్రమాకూతకృతాభ్యనుజ్ఞాః. తేషు = భ్రూవిభ్రమాకూత కృతాభ్యనుజ్ఞేషు.

భావము :

ఇట్లు సరస్వతీదేవి చెప్పిన మాటను వినగానే ప్రసాదసూచకముగా నాయుండ్రాదులకు చిలునగవు కల్గినది. అందువల్ల వారు తమ పెదవులను కదిలించి కనుబొమ్మల విలాసము చేతనే తమ తమయనుమతిని వ్యక్తపఱచిరి. అనగా నలుని వరించుట కనుమతి నొసంగిరి. పిదప సరస్వతీదేవి దమయన్తిని నలుని సమీపమునకుఁ గొనిపోయినది.

44

శ్లో॥ మన్దాక్షనిష్పన్ద తనోర్మనోభూ

దుప్రేరమ ప్యానయతిస్మ తస్యాః.

మధూకమాలా మధురం కరంసా

కణ్ఠోపకణ్ఠం వసుధాసుధాంశోః.

44

ప॥వి॥ మన్దాక్ష నిష్పన్దతనోః - మనోభూదుప్రేరం - అపి - ఆనయతి - స్మ - తస్యాః - మధూకమాలామధురం - కరం - సా - కణ్ఠోపకణ్ఠం - వసుధాసుధాంశోః.

అర్థము :- సా = ఆ సరస్వతి, మన్దాక్షనిష్పందతనోః, మన్దాక్ష = సిగ్గుచే, నిష్పన్ద = నిశ్చయైన, తనోః = శరీరము గల్గిన, తస్యాః = ఆ దమయన్తి యొక్క, మనోభూదుప్రేరం; మనోభూ = మనమగుచేతను, దుప్రేరం = కదలింప సాధ్యముకాని, మధూకమాలామధురం =

మధుకమాలా = విప్రపూరితమాలచే, మధురం = మధురమైన, కరం = హస్తమును, వసుధాసుధాంశోః = భూలోక చంద్రుడైన నలుని యొక్క, కణ్ఠోపకణ్ఠం = కంఠసమీపమును గూర్చి, ఆనయతిస్మ = పొందించెను. ఆ సమయమునందామెకు, కామము కంటెను సిగ్గు ప్రబలి ముగా నుండినదని యర్థము.

సమాసములు :

మన్దాక్షనిష్పన్దతనోః :- మన్దాక్షేణ, నిష్పన్దా = మన్దాక్షనిష్పన్దా. మన్దాక్ష నిష్పందాతనః, యస్యాస్యా = మన్దాక్షనిష్పన్దతనః, తస్యాః = మన్దాక్ష నిష్పందతనోః.

దుష్ప్రేరం :- దుఃఖేనప్రేరయితుంశక్యః = దుష్ప్రేరః, తమ్ = దుష్ప్రేరం. మధుకమాలామధురం :- మధుకానాం, మాలా = మధుకమాలా, మధుకమాలాయామధురః = మధుకమాలామధురః, తమ్ = మధుకమాలామధురమ్.

కణ్ఠోపకణ్ఠమ్ :- కణ్ఠస్య, ఉపకణ్ఠః = కణ్ఠోపకణ్ఠః, తమ్ = కణ్ఠోప కణ్ఠమ్.

వసుధాసుధాంశోః :- వసుధాయాః, సుధాంశుః = వసుధాసుధాంశుః తస్య = వసుధాసుధాంశోః.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి విప్రపూరితమాలచే, మనోహరముగా విరాజిల్లినదియు సిగ్గుచే నిశ్చలమై, మన్మథుని చేతను కదలింప శక్యముగానంతటి స్తంభమను సాత్త్విక భావము గలదియునగు నాదమయని హస్తమును భూలోక చంద్రుడైన నలుని యొద్దకు గొనిపోయినది.

44

శ్లో॥ అథాఖిలిఖ్యేవ సమర్చ్యమాణాం

రాజిం నిజస్వీకరణాక్షరాణాం.

దూర్వాఙ్మరాధ్యాం నలకణ్ఠనారే

వధూర్నధూకస్రజముత్సనర్జ.

44

ప॥వి॥ అథ - అభిలిఖ్య - ఇవ - సమర్ప్యమాణాం - రాజిం - నిజస్వీకర
జాక్షరాణాం - దూర్వాజ్కురాధ్యాం - నలకణ్ఠనాలే - వధూః - మధూ
కస్రజమ్ - ఉత్ససర్జ.

అర్థము :- అథ! = దమయన్తి హస్తము నలుని కణ్ఠమును జేరిన పిదప,
వధూః = దమయన్తి, అభిలిఖ్య = వ్రాసి, సమర్ప్యమాణాం = ఈయ
బడుచున్న, నిజస్వీకరజాక్షరాణాం; నిజ = తనదగు, స్వీకరణ =
వివాహముచే పరిగ్రహించుటను, తెలుపునట్టి, అక్షరాణాం = అక్షరము
లకు “నన్ను నీకు భార్యగా వరింపుము” అను వర్ణములకు లేదా “నేను
నిన్ను వరింతు” నను వర్ణములకు సంబంధించిన, రాజిమివ = పజ్జియో
యనునట్లున్న, దూర్వాజ్కురాధ్యాం: దూర్వాజ్కుర = గరిక మొక్క
లచే, అధ్యాం = నిండిన, మధూకస్రజం = విప్పవూల మాలను, నలకణ్ఠ
నాలే = నలుని కణ్ఠాలమందు, ఉత్ససర్జ = అర్పించినది.

సమాసములు:

నిజస్వీకరజాక్షరాణాం :- నిజస్య, స్వీకరణం = నిజస్వీకరణం, నిజ
స్వీకరణస్య, అక్షరాణి = నిజస్వీకరజాక్షరాణి, తేషాం = నిజస్వీకర
జాక్షరాణాం.

దూర్వాజ్కురాధ్యాం :- దూర్వాయాః, అజ్కురాః = దూర్వాజ్కురాః,
దూర్వాజ్కురైః, అధ్యాం = దూర్వాజ్కురాధ్యాం, తామ్ = దూర్వాజ్కు
రాధ్యాం.

నలకణ్ఠనాలే :- కణ్ఠస్య, నాలః = కణ్ఠనాలః, నలస్యకణ్ఠనాలః = నల
కణ్ఠనాలః, తస్మిన్ = నలకణ్ఠనాలే.

మధూకస్రజమ్ :- మధూకానాం, స్రక్ = మధూకస్రక్, తాం =
మధూకస్రజమ్.

భావము :-

తర్వాత దమయన్తి “నన్ను నీవు భార్యగా వరింపుము” లేదా “నేను
నిన్ను భర్తగా వరించుచున్నాను”. ఇత్యాది యొడంబడిక పత్రములోచి యక్షర
ముల చతుస్యో యనునట్లు, గరిక మొక్కలతో నిండిన విప్పవూల మాలను
నలుని కణ్ఠమున వైచినది.

శ్లో॥ తాందూర్వయా శ్యామల యాతివేలం

శృంగార భాసన్నిభయా సశోభాం

మాలాం ప్రసూనాయుధ పాశభాసం

కణ్ఠేన భూభృద్భిభరాం బభూవ.

46

ప॥వి॥ తాం - దూర్వయా - శ్యామలయా - అతివేలం - శృంగారభాసన్ని
భయా - సశోభాం - మాలాం - ప్రసూనాయుధ పాశభాసం - కణ్ఠేన
- భూభృత్ - భిభరాంబభూవ.

అర్థము :- అతివేలం = మిక్కిలి, శ్యామలయా = ఆకుపచ్చని వన్నెగల్గిన,
(కావుననే) శృంగారభాసన్నిభయా; శృంగార = శృంగార రసముయొక్క,
భా = కాంతితో, సన్నిభయా = సమానమైన, దూర్వయా = గరికతో,
సశోభాం = శోభించునదియును, ప్రసూనాయుధపాశభాసం: ప్రసూనా
యుధ=మన్మథునియొక్క, పాశ=పాశాయుధముతో, సమానభాసం =
సమానమైన కాంతిని గల్గినదియనగు, మాలాం = పువ్వుమాలను,
భూభృత్ = నలమహారాజు, కణ్ఠేన = తన కంఠముతో, భిభరాం
బభూవ = ధరించెను.

సమాసములు :

అతివేలం :- వేలామతిక్రాంతం = అతివేలం.

శృంగార భాసన్నిభయా :- శృంగారస్య, భాః = శృంగారభాః, శృంగార
భాసా, సన్నిభా = శృంగారభా సన్నిభా. తయా=శృంగారభాసన్నిభయా.

సశోభాం :- శోభయాసహజరత ఇతి = సశోభా, తాం = సశోభాం.

ప్రసూనాయుధపాశభాసం :- ప్రసూనం, ఆయుధః యస్యసః = ప్రసూ
నాయుధః, ప్రసూనాయుధస్య, పాశః = ప్రసూనాయుధపాశః, ప్రసూ
నాయుధపాశస్య, భాః = ప్రసూనాయుధపాశభాః, ప్రసూనాయుధ
పాశభా ఇవ భాః, యస్యాస్యా = ప్రసూనాయుధపాశభాః, తస్యాః =
ప్రసూనాయుధపాశభాసః.

భూభృత్ :- భువం, భిభర్తీతి = భూభృత్.

భావము :

ఆ మధుకమాల గరికవలె మిక్కిలి యాకుపచ్చని వన్నె కల్గినదై శృంగారరసపు కాంతివంటి కాన్తిగలదై శోభించుచుండినది. “శ్యామో భవతి శృంగారః” యను భరత వచనము ననుసరించి శృంగారము ఆకుపచ్చని వన్నె గల్గియుండును. మఱియు నాపుష్పమాల పుష్పబాణుని పాశాయుధమువంటి కాంతినిగూడ వహించియున్నది. అట్టి మధుకమాలను నలుడు తన కణ్ఠమున ధరించెను.

47

శ్లో॥ దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలింతాం

నలాజ్ఞసజ్జాదృశముల్లసన్తిం.

మానేన మన్యే నమితాననాసా

సాసూయమాలోకత పుష్పమాలాం.

47

ప॥వి॥ దూర్వాగ్రజాగ్రత్పులకావలిం - తాం - నలాజ్ఞసజ్జాత్ - భృశమ్ - ఉల్లసన్తిం - మానేన - మన్యే - నమితాననా - సా-సాసూయమ్ - ఆ లోకత - పుష్పమాలాం.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలిం; దూర్వాగ్ర = గరికకొనలనెడి, జాగ్రత్ = పైకి నిక్కపొడుచుకొనిన, పులకావలిం = రోమాంచముల పంక్తిని గల్గినదో యనునట్లున్న, నలాజ్ఞసంగాత్ = నలుని శరీరము యొక్క సంబంధము వలన, భృశం = మిక్కిలి, ఉల్లసన్తిం = శోభించుచున్నదియును (ఆనందముతో గూడియున్న దియును) నగు తాం = ఆ, పుష్పమాలాం = పుష్పమాలను, మానేన = కోపముచే, నమితాననా = తలవంచినదై, సాసూయం = (పుష్ప మాలయను నాయికాంతర సంబంధము తన కాంతుడగు నలునికేర్పడి నందులకు) అసూయతో కూడినట్లుగా, ఆలోకత = చూచినది. ఇతి = అని, మన్యే = తలంతును.

వి :- ఇచ్చట ప్రస్తుతమైన పుష్పమాలా వృత్తాంతముచే, నప్రస్తుతమగు సపత్నీ వృత్తాంతము విశేషణ సామ్యముచేఁ దెలియచున్నది గాన సమాసోక్తి.

లజ్జాపులకం తలవంచి, నలునిఁ జూడకపోవునను, ప్రణయకోపము

సవతియందలి యసూయ మున్నగు వానిచేఁ జూడలేదని భావించుట వలన నుత్పేక్ష. ఈ యుత్పేక్షపై సమాసోక్తి నుపజీవించినది. మఱియు వ్యంజకముగు “మన్యే” యనుక్రియను బ్రయోగించుటవలననది వాచ్యము. దీనికిని సమాసోక్తి నంగాగి భావము చెప్పట వలన సంకరము

సమాసములు :

దూర్వాగ్ర జాగ్రత్తుల కావలిమ్:- దూర్వాయాః, అగ్రం=దూర్వాగ్రం. దూర్వాగ్రే, జాగ్రతీ = దూర్వాగ్ర జాగ్రతీ, పుంకానామావలిః = పుంకావలిః, దూర్వాగ్రజాగ్రతీ, పుంకావలిః, యస్యాస్యా = దూర్వాగ్ర జాగ్రత్తులకావలిః, తామ్, దూర్వాగ్ర జాగ్రత్తుల కావలిమ్.

నలాక్లసక్లాత్:- నలస్య, అక్లం = నలాక్లం, నలాక్లస్య, సక్లాః = నలా సక్లాః, తస్మాత్ = నలాక్లసక్లాత్.

నమితాననా:- నమితం, ఆననం, యస్యాస్యా = నమితాననా.

సాసూయమ్:- ఆసూయయా, సహితం, యథాతథా, = సాసూయమ్.

భావము :

ఆ దమయంతి నలునిం కణ్ఠము నందు వైచిన పుష్పమాలను తనకు సన్నిధిగా భావించి యసూయ పడసాగినది. ఏల యనగా, నలుని శరీరము నా పుష్పమాల యంటగనే దానికి పుంకాములేర్పడినవో యనునట్లు, ఆ మాల యందలి గరిక మొలకలు శోభించినవి. అందువలన నాపుష్పమాల పురుష దేహ సంగమచేయు రతి యుల్లసించినట్లుల్లసిల్లినది. పరిమల భరితమైనది. కావున నామె యాపుష్పమాలను సవతిగా భావనజేసి యసూయజెంది తల వార్చినదని భావింపబడినది. వాస్తవములో నలునియెదుట లజ్జాదుల వలన నామె తల వార్చినది కాని యసూయా కోపములతోఁ దలను వార్చలేదని యాశయము.

47

శ్లో॥ సానిర్మమే తస్య మధాకమాలా

హృదిస్థితాచ ప్రతిబింబితాచ

కియత్య మగ్నా కియతీచమగ్నా

పుష్పేషు బాణాలిప వ్యలోకి .

48

ప॥వి॥ సా - నిర్మమే - తస్య - మధాకమాలా - హృది - స్థితా - చ -
ప్రతిబింబితా - చ - కియతీ - ఆమగ్నా - కియతీ - చ - మగ్నా -
పుష్పేషుబాణావలిః - ఇవ - వ్యలోకి.

అర్థము:- తస్య = ఆ నలుని యొక్క, నిర్మలే = శుద్ధమైన, హృది =
వక్షస్థలమునందు, స్థితావ = ఉన్నదియును ననగా వెలుపల నున్నదియును,
ప్రతిబింబితాచ = హృదయము స్వచ్ఛముగానుండుట వలన లోపల ప్రతి
బింబించినదియును నగు, సా = ఆ, మధాకమాలా = విప్పపూలమాల,
కియతీ = కొద్దిగా, ఆమగ్నా = పైభాగమునందుండినదియు, కియతీచ
= కొద్దిగనే, మగ్నా = లోపలకి బోయినదియునగు, పుష్పేషుబాణా
వలిరివ = మన్మథ బాణ పంక్తివలె, వ్యలోకి = చూడఁ బడినది.

సమాసములు :

పుష్పేషుబాణావలిః:- పుష్పాణి, ఇషవః, యన్యసః = పుష్పేషుః,
పుష్పేషోః = బాణాః = పుష్పేషుబాణాః, పుష్పేషుబాణానామావలిః =
పుష్పేషుబాణావలిః.

భావము :

స్వచ్ఛమైన నలుని హృదయముపైన వేయఁబడిన మధాకమాల, హృద
యముపైనుండియు, హృదయమునందుఁ బ్రతిఫలించిదియనై, కొంచె
ముపైభాగమున దిగినదియు, కొంచెము లోనికి దిగినదియు నగు పూవి
లుని బాణ పంక్తి వలెఁ జూడబడినది.

48

శ్లో॥ కాఽపి ప్రమోదాస్ఫుట నిర్జిహాన
వరైవయామగ్గల గీతిరాసామ్.

సైవాననేభ్యః పురసుందరీణా

మఃచైరులూలు ధ్వని రుచ్చచార

49

ప॥వి॥ కా - అపి - ప్రమోదాస్ఫుటనిర్జిహానవర్ణా - ఏవ - యా-మగ్గలగీతిః -
ఆసాం - సా - ఏవ - ఆననేభ్యః - పురసుందరీణాం - ఉచ్చైః -
ఉలూలుధ్వనిః - ఉచ్చచార.

అర్థము :- ప్రమోదాస్సుటనిర్జిహానవర్ణావీవ; ప్రమోద = సంతోషముతో, అస్సుట = అస్పష్టముగా, నిర్జిహాన = వెండిచున్న, వర్ణవ = అక్షరములు గల్గినదిగనే, ఆసాం = ఈ స్వయంవరమును జూచుటకై విచ్చేసిన, పురసుందరీజాం = పౌరస్త్రీల యొక్క, ఆననేభ్యః = ముఖముల నుండి, కాఽపి = అపూర్వమైన, యా = ఏ, మంగలగీతిః = మంగళ సూచకమగు గీతి, ఉచ్చచార = ఉచ్చరింపబడినదో, సైవ = ఆయస్పష్టమైన మంగళగీతియే, ఉచ్చైః = బిగ్గరగా, ఉలూలుధ్వనిః = “ఉలు ఉలు” అను హర్షసూచకమగు ధ్వనిగా, అభూత్ = ఆయెను. గౌడదేశమందు “ఉలు ఉలు” అను హర్షసూచకమగు ధ్వనిని నుత్సవముల యందును, వివాహోదయం యందును స్త్రీలు ఉచ్చరించుచుండురు. ప్రస్తుతము స్వయంవర మహోత్సవము నందును పుర స్త్రీలు మంగళ గానమును జేయుచుండగా, ఆ గానము బారి సంతోషముచే నస్సులములగు నక్షరములను గల్గియుండుటచే, నులూలు ధ్వనివలె నుండినదని యర్థము.

సమానములు :

ప్రమోదాస్సుటనిర్జిహానవర్ణా :— ప్రమోదేన, అస్సుటం, నిర్జిహానాః, వర్ణాః, యస్యాఃసా. = ప్రమోదాస్సుటనిర్జిహానవర్ణా.

మంగలగీతిః :— మంగలసూచికాగీతిః = మంగలగీతిః.

పురసుందరీజాం :— పురస్య, సుందర్యః = పురసుందర్యః. తాసాం = పురసుందరీజాం.

ఉలూలుధ్వనిః :— ఉలూలురితిధ్వనిః = ఉలూలుధ్వనిః.

భావము :

ఆ స్వయంవర మహోత్సవమునకు విచ్చేసిన పౌరస్త్రీలు, దమయన్తి, స్వయంవరమూను నలుని కణ్ఠమునందు వేయగనే, హర్షాతిశయముచే మంగళ గీతికలను పాడఁదొడగిరి. ఆ గీతికలయందలి యక్షరములు సంతోషాతిశయముచే స్పష్టముగా వినిపడక పోవుటవలన నది గౌడదేశమున దుత్సవకాలములయందు స్త్రీలు పాడే “యూలూలు” ధ్వనివలె నుండినది.

శ్లో॥ రోమాణి సర్వాణ్యపి బాలభావాత్

వరశ్రియం వీక్షితుముత్సుకాని.

తస్యాస్తదాకణ్ణకితాక్లయష్టే

ఉద్గ్రీవికాదానమ్ అన్యభూవన్.

50

ప॥వి॥ :- రోమాణి - సర్వాణి - అపి - బాలభావాత్ - వరశ్రియం - వీక్షితుం - ఉత్సుకాని - తస్యాః - తదా - కణ్ణకితాక్లయష్టేః - ఉద్గ్రీవికాదానమ్ - ఇవ - అన్యభూవన్.

అర్థము :- తదా = ఆ సమయమునందు, కణ్ణకితాక్లయష్టేః; కణ్ణకిత = పులికములతోఁగూడిన, అక్లయష్టేః = శరీరముగల, తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, రోమాణి = రోమములు, బాలభావాత్ = వాలత్వము వలన ననగా కేశత్యము వలన “వబయోరభేదః” అను న్న్యాయము ననుసరించి, శిశుత్వము వలనను, వరశ్రియం; వర = వరుడైన నలునియొక్క, శ్రియం = సౌందర్యమును, వీక్షితుం = చూచుటకు, ఉత్సుకాని = ఔత్సుక్యము గలవిగానున్నవై, ఉద్గ్రీవికాదానం; = మెదనెత్తి పట్టుకొనుటకు, అన్యభూవన్నివ = అనుభవించినవో యనునట్లుండినవి. బాలురు మెద నిక్క-బెట్టి చక్కగాఁ జూతురని యర్థము.

సమాసములు :

బాలభావాత్ :- బాలస్య, భావః=బాలభావః, తస్మాత్ = బాలభావాత్.

వరశ్రియం :- వరస్య, శ్రీః = వరశ్రీః. తామ్ = వరశ్రియమ్.

కణ్ణకితాక్లయష్టేః :- అక్లమేవయష్టేః, = అక్లయష్టేః, కణ్ణకితా, అక్లయష్టేః, యస్యాస్సా = కణ్ణకితాక్లయష్టేః, తస్యాః = కణ్ణకితాక్లయష్టేః.

ఉద్గ్రీవికాదానమ్ :- ఉన్నమితా, గ్రీవా, యస్యాంసా = ఉద్గ్రీవికా, ఉద్గ్రీవికాయాః, దానమ్ = ఉద్గ్రీవికాదానమ్. తత్ = ఉద్గ్రీవికాదానమ్.

భావము :

ఆ సమయమునందు, పులికములతోఁ గూడిన దమయన్తి శరీరము నందలి రోమములు మెద్రుక లగుటవలనను, (బాలభావము వలనను)

నిక్కపాడుచుకొనినవై నలుని సౌందర్యముఁజూడ గోరిక కలవగుచు
నిక్కపెట్టుకొనినట్లు కానఁబడినవి.

శ్లో॥ రోమాఙ్కరైర్దస్తురితాఖిలాఙ్గీ
రమ్యాధరాసా సుతరాం విరేజే.
శరవ్యదత్తైః శ్రితమద్దనశ్రీః
స్మారీ శరోపాసన వేదికేవ,

పద్యము :- రోమాఙ్కరైః - దస్తురితాఖిలాఙ్గీ - రమ్యాధరా-సా - సు
విరేజే - శరవ్యదత్తైః - శ్రితమద్దనశ్రీః - స్మారీ-శరోపాసన -
వేదిక.

అర్థము :- రోమాఙ్కరైః = పులకములచే, దస్తురితాఖిలాఙ్గీ; దస్తురి
వాస్తవమైన, అఖిం = సమస్తమైన, అఙ్గీ = దేహముగల్గిన, రమా
రమ్య = అందమైన, అధరా = రెండు పెదవులు గల్గిన, సా
సమయన్ని, శరవ్యదత్తైః; శరవ్య = బాణములకు గుఱియైన, ద
నాటఁబడిన కొయ్యలచే, శ్రితమద్దనశ్రీ; శ్రిత = పొందఁబడిన,
నశ్రీః = అంతార శోభగల్గిన, స్మారీ = మన్మథునికి సంబంధి
శరోపాసన వేదికాశవ; శరోపాసన = బాణముల నభ్యసించే
చును వేదికాశవ = తిన్నెవలె, సుతరాం = అధికముగా, విరేజే =
శింధింపడినది. పులకాంకురములతో గూడిన యాదమయన్ని మన్మ
మాదేహానికిని తన బాణముతో గొట్టుచుండెనని యర్థము. బాణ ప్ర
గమునభ్యసించుటకై వేటకాండ్రు మున్నగువారు గుఱితై కట్టును
తిన్నెను నిర్మించుకొందురని ప్రసిద్ధి.

సహసములు :

రోమాఙ్కరైః :- రోహిణిమాఙ్కరైః = రోమాఙ్కరైః, తైః = రో
మాఙ్కరైః.

దస్తురితాఖిలాఙ్గీ :- అఖింఽ, తదఙ్గీఽఽ = అఖిలాఙ్గం. దస్తురితం, ఽ
ఙ్గీః, యస్మాస్మా = దస్తురితాఖిలాఙ్గీ.

రమ్యాధరా :- రమ్యః అధరః యస్మాస్మా = రమ్యాధరా.

శరవ్యదత్తైః :- శరస్య, లక్ష్మ్యైః = శరవ్యాః, శరవ్యాశ్చరే దత్తాశ్చ =

శరవ్యదత్తాః, తైః = శరవ్యదత్తైః.

శ్రితమణ్డనశ్రీః :- మణ్డనస్య, శ్రీః = మణ్డనశ్రీః; శ్రితా, మణ్డనశ్రీః
యయాసా, శ్రితమణ్డనశ్రీః.

స్మారీ :- స్మరస్య, యం = స్మారీ.

శరోపాసన వేదికా :- శరస్య, ఉపాసనం = శరోపాసనం, శరోపాస
నస్య, వేదికా = శరోపాసనవేదికా.

గావము :

పుంకములతో నిండిన సకల శరీరము గలదియు మనోహరములగు
ద్రవులు గలదియు (పులకములనెడి) గుఱి కొయ్యలచే జక్కగా నలంకరింప
డినదియునగు నాదమయనీ, మన్మథునికి సంబంధించినదైన, బాణాభ్యాసము
కు సాధనమగు వేదికవలె మిక్కిలి శోభించినది. 51

శ్లో॥ చేష్టావ్యనే శన్నిఖలాస్తదాస్యాః

స్మరేషు పాతై రివతా విధూతాః.

అభ్యర్థ్యనీతాః కలినాముహూర్తం

లాభాయ తస్యా బహు చేష్టితుంవా.

52

||వ|| :- చేష్టాః - వ్యనేశన్ - నిఖిలాః - తదా - అస్యాః - స్మరేషుపాతైః -
జన - తాః - విధూతాః - అభ్యర్థ్య - నీతాః - కలినా - ముహూర్తం -
లాభాయ - తస్యాః - బహు - చేష్టితుం - వా.

ర్థము :- తదా = ఆ కాలమందు, అస్యాః ఈ దమయనీ యొక్క, తాః =
అద్దీ, నిఖిలాః = ప్రగల్భములగు చేష్టాన్నియు ననగా కటాక్ష నిశ్వాస
ములు, అజ్గ విశ్వాసములు, మున్నగునవి, స్మరేషుపాతైః; స్మరేషు =
మన్మథ బాణములయొక్క, పాతైః = పాతములతో ననగా దెబ్బలతో,
నిరస్తా జన = తొలగింపబడినదో యగునట్లు, వ్యనేశన్ = నశించినవి.
వా = లేదా, తస్యాః = ఆ దమయనీ యొక్క, లాభాయ = ప్రాప్తికై,
బహు = పెక్కు విధములుగా, చేష్టితుం = చేష్టలను జేయుటకు.

కలినా = కలిపురుషునిచే, ఆత్మార్థః = (నీయొక్క కటాక్ష పాద సములను నాయెడనుంచుము;) అని, ప్రార్థించి, ముహూర్తం = కాలము, నీతాః = కొనిపోబడినవా యేమి? దమయన్తినఁ బొ పాపిష్ఠుడైన కలి, రాబోవుచున్నాడు. కాన కురూపియగు నాతనికి చ్యముతో గూడిన విధానములు — తెలియవు కాన దమయన్తిన యుటకు వలసిన విలాసములనుఁ జూపుటకు నామెయొక్క వి యనే తాత్కాలికమగు నుపయోగమునకై కొనిపోయెనా యేది యర్థము. అనగా స్త్రీభవనెడి సాత్త్విక భావముచే నామె నలునిఁ కటాక్షాది విలాసములనుడిగి — నిశ్చేష్టురాలైనదని వస్తుస్థితి.

సమాసములు :

స్మరేషుపాత్రైః :— స్మరస్య. ఇవహః = స్మరేవహః, స్మరేహ వాతాః = స్మరేషుపాతాః, త్రైః = స్మరేషుపాత్రైః.

భాషము :

ఆ సమయమున దమయన్తి యొక్క కటాక్ష పాతాది సకల విలా సముల మన్నింపనిభావముల చెబ్బిల తాకిడిచే నాగిపోయినవి. లేదా ఆదమయ యెదుటకై పెక్కు విధములైన చేష్టలచేయుటకై రాబోవు కలి, దమయన్ తినించి కొంతకాలము దాని నుపయోగించుటకై కొనిపోవుట వలన నామె విలాసముల నుడిగి నిశ్చేష్టురాలైనదా! యని యాశయము.

శ్లో. తస్మైస్తమాన్యస్సృశి తస్య తిష్ఠే

స్వేదం కరే పశ్చాశరశ్చకార.

భవిష్య దుద్వాహ మహోత్సవస్య

హస్తోదకం తజ్జనయాం ఖభూవ.

౧

మొదటి తస్మైస్తమాన్యస్సృశి - తస్య - తిష్ఠే - స్వేదం - కరే - పశ్చాశరశ్చకార - భవిష్య - దుద్వాహమహోత్సవస్య - హస్తోదకం - తత్ - జనయాం ఖభూవ.

అర్థము :- తస్మైస్తమాన్యస్సృశి; తత్ := ఆ దమయన్తిచే, న్యస్త = ఉండు యడిన, మోహ = మోహక చూలికలను, స్సృశి = అంటుచున్న, తస్య =

ఆ నలునియొక్క, కణ్ఠే = కంఠమునందును, కరే = చేతియందును, పశ్చాతరః = మన్మథుడు, స్వేదం = చెమటను, చకార = కల్గించెను. తత్ = ఆ చెమటనీరు, భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్యః భవిష్యత్ = జరుగనున్న, ఉద్వాహమహోత్సవస్యః = వివాహ మహోత్సవమునకు సంబంధించిన,, హస్తోదకం = అర్ఘ్యజలమును, జనయామృభూవేన = కలిగించెనేమో యనునట్లుండినది.

సమానములు :

తన్నీస్తమాల్యస్సృశి :— తయాన్యస్తం = తన్నీస్తం, తన్నీస్తంచ తత్ మాల్యంచ = తన్నీస్తమాల్యం, తన్నీస్తమాల్యం; స్సృశతీతి = తన్నీస్తమాల్యస్సృక్, తస్మిన్ = తన్నీస్తమాల్యస్సృశి.

పశ్చాతరః ;— పశ్చా, తరః, యస్యసః = పశ్చాతరః.

భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్యః :- ఉద్వాహవీచమహోత్సవః = ఉద్వాహమహోత్సవః, భవిష్యంతాసౌ ఉద్వాహమహోత్సవశ్చ = భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవః, తస్య = భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్యః.

వి :- నలుని స్వేదజలము కాబోవు వివాహ మహోత్సవమునకు సంబంధించిన హస్తోదకముగా నుత్త్రేషింపబడుట వలన నిది యుత్త్రేక్ష.

భావము :

దమయన్తి వైచిన మాలనంటుచున్న నలుని కంఠమునందును, హస్తమునందును, మన్మథుడు చెమట బట్టించెను. ఆ స్వేదజలము జరుగనున్న వివాహమునకు సంబంధించిన హస్తోదకముగా భావించఁ బడినది. కన్యాదాన కాలమందు హస్తోదకములు వైటక సంప్రదాయమునఁ బ్రసిద్ధములు. 53

శ్లో॥ తూలేన తస్యాస్తుతనా మృదోస్తత్
కర్మాస్తు సా మన్మథబాణ పాతైః.
చిత్రీయితం తత్తునలోయదుచ్చై
రభూత్ సభూభృత్ పృథువేపథుస్తైః. 54

ప॥వి॥ తూలేన - తస్యాః - తునా - మృదోః - తత్ - కర్మా - స్తు - సా - మన్మథబాణపాతైః - చిత్రీయితం - తత్ - తు - నలః -

యత్ - ఉచ్చైః ఆభూత్ - స - భూభృత్ - స్మరుదేవతాః - తైః.

అర్థము :— మృదోః = కోమల శరీరము గల్గిన, తస్యాః = ఆ దమయన్తికి, తూలేన = ప్రత్తితో, తులనా = (తేలికతనమందు), సామ్యము. యశ్చ = ఎందువలననో, తత్ = అందువలన, సా = ఆ దమయన్తి, మన్మథబాణపాతైః; మన్మథబాణ = మన్మథుని బాణముల యొక్క, పాతైః = దెబ్బలచే, కమ్పా = కంపముతో గూడినడిగా, అస్తు = అగుగాక. ప్రత్తి తేలిక గాన నది సామాన్యముగా చలించును. కాన ప్రత్తితో సమానమైన దానికి నా చలనము యుక్తమే యని యర్థము. తు = కాని, ఉచ్చైః = ఉన్నతుడైన, భూభృత్ = రాజైనట్టి (పర్యతమైనట్టి) సః = ఆ నలుడు, తైః = ఆ, బాణపాతైః = బాణముల దెబ్బలచే, పృథువేషః = గొప్ప వణకుగలవాడుగా, ఆభూడితియత్ = అయెనుట యేది గలదో, తత్ = అది, చిత్రీయతం = ఆశ్చర్యమైనది, కొద్దిపాటిగాలికి ప్రత్తి కదలుట ఆశ్చర్యము కాదు. అనగా ప్రత్తివంటి దమయన్తి కొద్దిగాలికి చలించుట వింతకాదు. కాని పర్యతము చలించుట ఆశ్చర్యము. ధైర్యవంతుడగు నలుడు చలించుట యాశ్చర్యమే. గాని భయశిలురాగు దమయన్తి చలించుటయందు నాశ్చర్యము లేదని యర్థము.

సమాసములు :

మన్మథబాణపాతైః :— మన్మథస్య, బాణాః = మన్మథబాణాః మన్మథబాణానాం, పాతాః = మన్మథబాణపాతాః, తైః = మన్మథబాణపాతైః
పృథువేషః :— పృథుఃవేషః, యస్యసః = పృథువేషః.

భావము :

సుకుమార దేహము గల్గిన యా దమయన్తి తేలికతనమందును, మెత్తనమందును, బ్రత్తితో బోల్చదగినది. కాన నామె మన్మథబాణ పాతములచే జలంపవచ్చును. కాని భూమిని భరించువాడు (పర్యతమును) నైన ధీరుడగు నలుడు ఆ మన్మథుని బాణ పాతములతో వణకదొడగెననుట యాశ్చర్యము. కాని దమయన్తి కంపించుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది.

శ్లో॥ దృశోరపి న్యస్తమివాఽస్త రాజ్ఞాం
రాగాత్ దృగమ్బు ప్రతిబిమ్బి మాల్యమ్.

నృపస్య తత్ప్రీతవతో రివాక్షోః

ప్రాలమ్బు మాలమ్బుత యు క్తమస్తః.

55

ప. 111 :- దృశోః - అపి - న్యస్తమ్ - ఇవ - ఆస్త - రాజ్ఞాం - రాగాత్ -
దృగమ్బుప్రతిబిమ్బి - మాల్యం - నృపస్య - తత్ - పీతవతోః -
ఇవ - అక్షోః - ప్రాలమ్బమ్ - అలమ్బుత - యుక్తమ్ - అంతః.

అర్థము :- రాజ్ఞాం - నలునికంటె నితరులగు రాజులకు — రాగాత్=అసూయ
వలన, యత్ = ఏ, దృగమ్బుప్రతిబిమ్బి; దృగమ్బు = కన్నీటియందు,
ప్రతిబిమ్బి = ప్రతిఫలించిన, మాల్యం = వరణమాల, దృశోరపి =
నేత్రములయందును, న్యస్తమివ = ఉంచబడినట్లు, ఆస్త = ఉండినదో
యని భావింపఁదగినది. అనగా నలుని వక్షస్థలమునంతటి యెట్లుంఛఁబడి
నదో, అట్లే రాజుల కన్నులయందును నుంచఁబడినదని యర్థము. అట్లు
కానిచో వారి కన్నులనుండి నీరెట్లు వచ్చును? నృపస్యతు = రాజునకో
అనగా నలునకో, రాగాత్ = అనురాగము వలన — దృగమ్బు ప్రతి
బిమ్బి; దృగమ్బు = కన్నీటి, ప్రతిబిమ్బి = ప్రతిఫలించిన, తత్ =
ఆ పుష్పమాల్యమును, పీతవతోః = ఆశలో మ్రొంగినవో యనునట్లున్న,
అక్షోః = నేత్రములయందు, ప్రాలమ్బం = వంపులేక నేరుగా, లమ్బు
మానంసత్ = వ్రేలాడుచున్నదై, అంతః = మధ్య (కన్నులమధ్య),
ప్రాలమ్బుత = వ్రేలాడినది, యుక్తమ్ = యుక్తము.

పక్షాంతరమున :- దృశోః = కన్నుల యొక్క, అమ్బుని = ఉదకము
నందు అనగా గోపముచే నుద్యవించిన జలమునందు, ప్రతిబిమ్బి = ప్రతి
బిమ్బించిన, మాల్యం = ఆ మధుకమాల, రాగాత్ = నలవిషయక
మగుకోపము వలనను, దానివలన గల్గిన యెఱ్ఱదనము వలనను, సభా
నదులగు రాజులయొక్క; దృశోరపి = కన్నులయందును — న్యస్త
మివ = ఎవని చేతనో యొకనిచేత నుంచఁబడినట్లు, ఆస్త = ఉండినది.

ఎట్లు కోపించినవాడై యొకడు మఱియొకని నేత్రమున బలాత్కారముగా వ్రేలు మున్నగువాని నుంచినచో, నది యాతని నేత్రమునకు — నెఱ్ఱదనమును, కన్నీరును, గల్గించునో, అట్లే కోపముతో చూచినంత మాత్రము చేతనే, ఆ మాలికయే వారి రెండు కన్నులయందును చీలతో గ్రుచ్చినట్లుండినది. కావున నా కన్నులలో నెఱ్ఱదనము, కన్నీరు, కల్గినవి.

లేదా ! రాగాత్ = నలుని యందలి ప్రీతితో, దమయన్తిచే, మాల్యం = మఘాకమాలిక ఎట్లు నలుని కంతమునందుంచబడినదో అట్లే, రాగాత్ = కోపము వలన, రాజ్ఞాం = నలుని ద్వేషించుచు నెదుట జూచుచున్న రాజుల, దృశోః = నేత్రములయందును, న్యస్తం = చీలవలెనుంచబడినది. అందువలన కన్నీట ప్రతిబింబించిన మాలను సహింపలేని రాజులందఱును, కోపమును, అసూయను, వహించినవారై ముడుచుకొనిన కన్నులు గలవారలై పెడమఱిము పెట్టి, యామెనుఁ జూడకుండిరి. రాజైన నలునియొక్క కన్నులమధ్య హర్షముచేత విస్తారమేర్పడినది, ఇది యుక్తము. హర్షముచే నేత్రములయందు విస్తరణ మేర్పడుట — సహజము. ఆ నేత్రములు మాల్యమును, పీతవతోరివ = సాదరముగా జూచుచున్నవో యనునట్లున్నవి. హర్షముచే నేత్రములయందేర్పడిన విస్తృతియే, యిట విలోకనము వలన నేర్పడినట్లుత్రేషితము. లేదా నలుని నేత్ర మధ్యభాగమే యా మాల్యమును చక్కగా వ్రేలాడు హారముగా నంగీకరించినది. సాదరముగాఁ జూచుటవలన నేత్రముల మధ్య మాం ప్రతిబింబించుటకు మాం ఋజువుగా వ్రేలాడవలయును. నేత్రములు విస్తారమునుఁ బొందవలయును, నలుడు మాలను జూచుచు సంతోషము వలన వికసిత నేత్రుడాయెను. ఆ మాల ఇతరులకుఁ కోపమువలన నేత్రములయందుంచబడిన శల్యముగా నుండెను. కోపమున జూడఁబడిన వస్తువు శల్యమువలె నగును. దానిచే కన్నులలో నెఱ్ఱదనము, బాష్పములు కలుగును కాన నిది యుక్తము. ఆ మాల్యమును పానము చేసినవో యనునట్లున్న నలుని నేత్రములమధ్య, రాగాత్ = ప్రీతివలన, హర్షమేర్పడినది. ఇదియును యుక్తము, “రాజ్ఞా” అను పాతముననుసరించి,

ఆనందభాష్యములయందును, స్వస్థమివ = ఉంచబడినట్లుండెను. కేవలము వక్షస్థలమునందే మాల్యముంచబడలేదు. మఱిమనగా నేత్రములయందుంచబడినది. కావుననే, ఆ మాల్యమును పానము జేయుచున్న నలుని నేత్రముల మధ్యభాగమున దానిననుసరించి దీర్ఘత్యమేర్పడినదనుట యుక్తము. దీర్ఘమైన మాలను నేత్రములమధ్య ధరించుటకు నేత్రముల మధ్యభాగముగూడ దీర్ఘమైనదని యాశయము. దుర్లభమగు దమయంతియొక్క వరణమాల కంఠమునఁబడిగనే నలుని కన్నులు విస్ఫారితములై నవనియు భావము.

సమాసములు :

దృగంబుప్రతిబింబి :- దృశామంబు = దృగమ్ము, దృగంబుని, ప్రతిబింబి = దృగంబుప్రతిబింబి.

భావము :

దమయన్తి యందును, నలునియందును రాగాదిసాత్త్విక భావములుదయించినట్లే సఖాసదులగు రాజులకునునవి ఉదయించినవిగా వర్ణింపబడుచున్నది. నలుని కణ్ఠమున మధాకమాలను వేయగానే, రాజులకు క్రోధమువలన వెల్వడిన కన్నీరుతో ప్రతిబింబించి వారి కంటియందును మాల్యము వేయఁబడినట్లుండినది. అందువలననది వారి నేత్రములలో శల్యముగానైనది. అట్లుకానిచో నటనుండి కన్నీరెట్లు ప్రవహించును ? కాని నలమహారాజునకు ననురాగముచే నుద్బంధించిన కన్నీరు బ్రతిబింబించినదైన యా మాల్యము, సాదరముగా భావముగావింపబడినదై యాతని నేత్రములయందు, దీర్ఘముగా నతని నేత్రముల మధ్యభాగమున వ్రేలాడుట యుక్తము. రాజులమధ్య ద్వేషము వలన కన్నీరు ప్రతిబింబించిన మాల్యము కంటనే యుండిపోయినది. నలుని విషయమున అనురాగాతిశయము వలన కన్నులచే నది మిక్కిలి యాశచే పానము జేయఁబడినదో యనునట్లు భావింపఁబడినది. అనగా తమ్ము వరించనందువలన నసూయ వహించిన రాజుల క్రోధాశ్రువులయందా మాలిక ప్రతిబింబించినది. అందువలన నా మాలికను దమయంతి నలుని వక్షస్థలమున నుంచినట్లు, ఆ రాజుల కన్నులయందుంచినట్లును భావింపబడినది. అనగా నా దమయన్తి నలుని కంఠమునందు మాలనెట్లు, వైచెనో, యచ్చే యితర రాజుల కన్నులయందును వైచినదని

యర్థము. ఆ మాట కన్నులయందుంచబడుట వలన వారి కన్నులయందు నీరు ఉద్భవించినది. అనగా మాత్స్యముచే నేర్పడిన కన్నీళ్లు, మాల తగులుటవలన నేర్పడినవిగా భావింపబడినవి.

శ్లో॥ స్తమ్భస్తథాలమ్బితమాం నలేన

భైమీకరస్పర్శముదః ప్రభావః.

కన్దర్పలక్ష్మీ కరణార్చితస్య

స్తమ్భస్య దమ్భం సచిరం యథాఽపత్. 55

ప॥వి॥ స్తమ్భః - తథా - అలమ్బితమాం - నలేన - భైమీకరస్పర్శముదః - ప్రభావః - కన్దర్పలక్ష్మీకరణార్చితస్య - స్తమ్భస్య - దమ్భం - సః - చిరం - యథా - అపత్.

అర్థము :- నలేన = నలునిచే, భైమీకరస్పర్శముదః; భైమీ = దమయన్తి యొక్క, కరస్పర్శ = హస్తస్పర్శముచే గల్గిన, ముదః = సంతోషము యొక్క, ప్రభావః = అనుభావముచే నుత్పన్నమైన, స్తమ్భః = నిశ్చలత్వరూపమగు సాత్త్విక భావము, తథా = అట్లే, అలమ్బితమాం = మిక్కిలి పొందింపబడినది. యథా = ఎట్లనగా, సః = ఆ నలుడు, కన్దర్పలక్ష్మీకరణార్చితస్యః కందర్ప = మన్మథునకు, లక్ష్మీకరణ = గుణియగుటకై, అర్చితస్య = (శరముల నభ్యసించు కాలమునందు) స్థాపింపబడిన, స్తమ్భస్య = స్తంభము యొక్క, దంభం = వ్యాజముగా నుండుటను, చిరాత్ = చాలా కాలమునకు, అపత్ = పొందెను.

సమాసములు :

అలమ్బితమాం :- అతిశయేన, అలమ్బి = అలమ్బితమాం.

భైమీకరస్పర్శ ముదః :- భైమ్యాః, కరస్పర్శః = భైమీకరస్పర్శః, భైమీకరస్పర్శేన, ముత్ = భైమీకరస్పర్శముత్, తస్యాః = భైమీకరస్పర్శముదః.

కందర్పలక్ష్మీకరణార్చితస్య :- కందర్పస్య, లక్ష్మీకరణం = కందర్పలక్ష్మీకరణం. కందర్పలక్ష్మీకరణార్చితః = కందర్పలక్ష్మీకరణార్చితః తస్య = కందర్పలక్ష్మీకరణార్చితస్య.

భావము :

పుష్పమాల వేయు సందర్భమున దమయన్తి కరస్పర్శముచే నేర్పడిన సంతోషముచేఁ గల్గినట్టి, నిశ్చలత్వమనంబడు సాత్త్విక భావవిశేషము, ఆ ప్రకారముగా నుండినది; ఏ ప్రకారముగా ఆ నలుడు శరాభ్యాస కాలమందు, మన్మథునకు గుఱిగానుంచఁ బడిన స్తమ్భమునకు నెపముగాఁ జాలకాలముండెనో. అనగా దమయన్తి కరస్పర్శము కాగానే నలుడు నిశ్చలుడై స్తమ్భమువలె నేమియు తెలియని వాడాయెను. అందువలన నాతడు మన్మథ శరములకు గుఱిగానుంచఁబడిన స్తమ్భముగానాయెను. అనగా నాతడు మన్మథవికారమునకు గుఱియాయెనని యాశయము.

56

శ్లో॥ ఉత్సృజ్య సామ్రాజ్యమివాఽథభిక్షం

తారుణ్యముల్లఙ్ఘ్య జరామివారాత్

తంచారుమాకారముపేక్ష్య యాతుం

నిజాం తనూమాదధిరే దిగిన్ద్రాః.

57

ప॥వి॥ ఉత్సృజ్య - సామ్రాజ్యమ్ - ఇవ - అథ - భిక్షం - తారుణ్యమ్ - ఉల్లఙ్ఘ్య - జరామ్ - ఇవ - ఆరాత్ - తం - చారుమ్ - ఆకారమ్ - ఉపేక్ష్య - యాతుం - నిజాం - తనూమ్ - ఆదధిరే - దిగిన్ద్రాః.

అర్థము :- అథ = నలుని వరించిన పిదప, దిగిన్ద్రాః = ఇన్ద్రాది దిక్పాలుడు, యాతుం = వెళ్ళుటకు, అనగా స్వర్గమునకు వెళ్ళుటకు, సామ్రాజ్యం = చక్రవర్తి స్థానమును, ఉత్సృజ్య = వదలి, భిక్షామివ = భిక్షనువలె, తారుణ్యం = యౌవనమును, ఉల్లఙ్ఘ్య = అతిక్రమించి, జరామివ = ముదుసలితనము వలె, తం = ఆ, చారుం = సుందరమైన, ఆకారం = నలుని యాకారమును, ఉపేక్ష్య = వదలి, నిజాం = తమవైన వేయి కన్నులు మున్నగు వానితోఁ గూడిన, తనూం = శరీరమును, ఆదధిరే = ధరించిరి.

సమాసములు :

సామ్రాజ్యం :- సమ్రాజ్యకర్త = సామ్రాజ్యం, తత్ = సామ్రాజ్యం,

దిగిన్ద్రాః :- దిగ్విన్ద్రాః = దిగిన్ద్రాః.

భావము :

నలుని దమయన్ని వరించిన పిదప, నింద్రాది దిక్పాలురు స్వర్గమునకు వెళ్ళుటకై యా నభయందే నలుని సమీపమున నుండరమగు నలుని రూపమును వదలి తమనహస్ర నేత్రత్యాదులతోఁ గూడిన పూర్వ రూపములను ధరించిరి. (అది యెట్లున్నదనగా) చక్రవర్తి పదమును వదలి భిక్షును; యౌవనమును వదలి ముదుసలి తనమును, బొందినట్లున్నది.

57

శ్లో॥ మాయానలత్వం త్యజతో నిలీనైః

పూర్వైరహం పూర్వికయా మఘోనః.

భీమోద్భవాసా త్త్వికభావశోభా

దిదృక్షయే వాఽవిరభావినేత్త్రైః.

58

ప॥వి॥ మాయానలత్వం - త్యజతః - నిలీనైః - పూర్వైః - అహంపూర్వికయా - భీమోద్భవాసా త్త్వికభావశోభా దిదృక్షయా - ఇవ - ఆవిరభావినేత్త్రైః.

అర్థము :— మాయానలత్వం = అసత్య నలుని రూపమును, త్యజతః = విడుచుచున్న, మఘోనః = ఇంద్రునికి సంబంధించినవియును, నిలీనైః = గోప్యములుగా నుంచబడినవియును, పూర్వైః = స్వాభావిక దశయందున్నవియును, నేత్త్రైః = వేయి కన్నులచే, భీమోద్భవాసా త్త్వికభావశోభాదిదృక్షయా ఇవ; భీమోద్భవా = దమయన్ని యొక్క, సా త్త్వికభావ = నలుని దేహ సంపర్కముచే నేర్పడిన పురికాది సా త్త్విక భావముల యొక్క, శోభా = సౌందర్యమును, దిదృక్షయా ఇవ = చూడవలయుననుఁ గోరికచేతనో యనునట్లు, అహంపూర్వికయా = నేనుముందు నేనుముందు నను పోడితో, ఆవిరభావినేత్త్రైః = స్పష్టములైనవి. అనగా నుదయించినవి.

సమాసములు:

మాయానలత్వం :- మాయాకల్పితః, నలః = మాయానలః, మాయానలస్యభావః = మాయానలత్వం, తత్ = మాయానలత్వమ్.

అహంపూర్వికయా :- అహంపూర్వికః, అహంపూర్వికః, ఇత్యభిమానః

యస్యాంక్రియాయాం, సా = అహంపూర్వికా, తయా = అహంపూర్వికయా.

భీమోద్భవాసాత్త్రికభావశోభాదిదృశయా :- భీమాత్, ఉద్భవః. యస్యాస్సా = భీమోద్భవా, భీమోద్భవాయః, సాత్త్రికభావాః = భీమోద్భవాసాత్త్రికభావాః, భీమోద్భవా-సాత్త్రికభావానాం, శోభా = భీమోద్భవాసాత్త్రికభావశోభా. ద్రష్టమిచ్ఛా = దిదృశా, భీమోద్భవాయః, సాత్త్రికభావశోభా దిదృశా = భీమోద్భవాసాత్త్రిక భావశోభాదిదృశా. తయా = భీమోద్భవాసాత్త్రిక భావశోభాదిదృశయా.

భావము :

మాయా నలుని రూపము నిండ్రుడు పరిత్యజించునపుడు, తత్పూర్వమా తనియందు దాగినవియును, స్వభావస్థ యందుండినవియును నగు వేయకన్నులు నలుని దేహ సంపర్కముచే, దమయంతియందుఁ బొడమిన, పులకములు మున్నగు సాత్త్రిక భావములను, నేను ముందు నేను ముందని, పోటీతో చూచుటకై యావిర్భవించినవో యనునట్లుండినవి.

“స్తస్మై ప్రలయరోమాఞ్ఞాః, స్వేదోవై వర్ష్యవేపథూ

అశు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్రికాః పరికిర్తితాః॥”

అని చెప్పఁబడిన ప్రకారము స్తంభము, ప్రలయము, మున్నగునవి- యెనిమిది సాత్త్రిక భావములు.

58

శ్లో॥ గోత్రానుకూల్యప్రథవే వివాహే

తత్ప్రాతి కూల్యాదివగోత్ర శత్రుః

పురశ్చకార ప్రవరం వరం య

మాయన్ నభాయం దదృశే తయా సః.

59

ప॥వి॥ గోత్రానుకూల్యప్రథవే - వివాహే - తత్ప్రాతికూల్యాత్ - ఇవ - గోత్ర శత్రుః - పురః - చకార - ప్రవరం - వరం - యమ్ - ఆయన్ - నభాయం - దదృశే - తయా - సః.

అర్థము :— గోత్రానుకూల్యప్రథవే; గోత్ర = వంశము యొక్క, అనుకూల్య = అభివృద్ధియందు, ప్రథవే = ప్రవర్తిల్లిన, వివాహే = వివాహము.

నందు, తత్రాతికూల్యాదివ; తత్ = ఆ యభివృద్ధికి, ప్రాతికూల్యాదివ;
= విరోధము వలన, ననగా గోత్రశత్రుత్వము వలన (పర్యత శత్రుత్వ
ము వలన) ఆయన్ = స్వయంవరసభకు వచ్చిన, గోత్రశత్రుః =
పర్యత శత్రువును (కులశత్రువును) నగు ఇంద్రుడు, యం = ఏ, ప్రవ
రం = శ్రేష్ఠుని, వరం = వరుని, (వివాహము చేసుకొను వానిని) నఖా
యం = స్నేహితునిగా ననగా దూత్యముచే సహాయము జేయువానినిగా,
పురశ్చకార = పురస్కరించుకొనెనో, సః = ఆ నలుడే, తయా =
దమయన్తిచే, దదృశే = చూడఁబడెను. దేవతలు నలుని రూపమును
బరిత్యజించినచో, స్వరూపమునే స్వీకరింతురు. అప్పుడు సత్యనలుడే
మిగులును.

కొందఱు ప్రవరుడను పేరుగల యొకని నింద్రుడు సహాయముగాఁ దీసి
కొనినట్లు చెప్పుదురు కాని యది భారతాదులయందుఁ జెప్పబడనందు
వలన నిరాధారము.

సమాసములు :

గోత్రానుకూల్యప్రభవే :- అనుకూలస్య, భావః = అనుకూల్యం,
గోత్రస్య, అనుకూల్యం = గోత్రానుకూల్యం, గోత్రానుకూల్యస్య,
ప్రభవః = గోత్రానుకూల్యప్రభవః, తస్మిన్ = గోత్రానుకూల్య
ప్రభవే.

తత్రాతికూల్యాత్ :- ప్రతికూలస్య, భావః = ప్రాతికూల్యం, తస్య,
ప్రాతికూల్యం = తత్రాతికూల్యం, తస్మాత్ = తత్రాతికూల్యాత్.

గోత్రశత్రుః :- గోత్రాణాం, శత్రుః = గోత్రశత్రుః.

భావము :

వంశవృద్ధికై తలఁబెట్టఁబడిన వివాహమందు దానికి వ్యతిరేకముగా
నుండుటవలననో యనునట్లు, గోత్రశత్రువు (వంశశత్రువు లేదా పర్యతశత్రువు)
అయిన ఇంద్రుడు స్వయంవర సభకువచ్చి యెవనిని ద్యూతమురకై గైకొనెనో,
ఆ నలుడే యా దమయన్తికిఁ గానఁబడెను. దేవతలందఱును నలరూపమును
వీడి తమ తమ రూపములను స్వీకరింపగనే సత్యనలుడు పరిశేష న్యాయముతో
స్వస్వరూపము తోడనే కానబడెనని యాశయము.

స్వకామ సమ్మోహ మహాన్థకార

నిర్వాపమిచ్చన్నివ దీపికాభిః.

ఉద్గత్వరీభి శ్చురితం వితేనే

నిజం వపుర్వాయుసఖః శిఖాభిః.

60

* మ సమ్మోహ మహాన్థకార నిర్వాపమ్ - ఇచ్చన్ - ఇవ - దీపి
- ఉద్గత్వరీభిః - శ్చురితం - వితేనే - నిజం - వపుః - వాయు
- శిఖాభిః.

5 = పిదప, వాయుసఖః = వాయువునకు మిత్రుడైన యగ్ని,
12 = దీపములచే, స్వకామసమ్మోహమహాన్థకార నిర్వాపమ్; స్వ =
కామ = కామముచే కేర్చడిన, సమ్మోహ = అజ్ఞానమనెడి,
కార = గొప్పచీకటికి, నిర్వాపం = శాంతిని, ఇచ్చన్నివ =
న్నాడోయనునట్లున్నవాడై, ఉద్గత్వరీభిః = పైకి వ్యాపించెడి,
= జ్వాలలతో, శ్చురితం = వ్యాప్తమైనదానినిగా, నిజం =
5, వపుః = శరీరమును, వితేనే = చేసెను.

5 :

సమ్మోహసహాన్థకార నిర్వాపమ్ :- స్వస్వకామః = స్వకామః,
స, సమ్మోహః = స్వకామస్వమ్మోహః॥ స్వకామస్వమ్మోహ
హాన్థకారః = స్వకామసమ్మోహ మహాన్థకారః, స్వకామసమ్మో
హాన్థకారస్య, నిర్వాపః = స్వకామసమ్మోహ మహాన్థకారనిర్వాపః,
= స్వకామసమ్మోహమహాన్థకారనిర్వాపమ్.
రఖః :- వాయోః, సఖా = వాయుసఖః.

కేవునకు జెలికాడగు నగ్నిః దీపములచే, తనకు గ్రామము వలన
మహాన్థకారము నుపశమింపగోరెనో యనునట్లు తన శరీరమును
నట్టి జ్వాలలతో వ్యాపింపజేసికొనెను. దమయంతిని వరించుటకై
జేసిన ప్రయత్నమంతయు నజ్ఞాన విలసితముగా భావించి తచ్చా
50 టి తన జ్వాలలతో నా యజ్ఞానము దొలగించుకొనెనని యాశ

శ్లో॥ పత్యైవృతే భీమజయాన వహ్ని
 వహ్ని స్వమహ్నియ నిజహ్నువేయః.
 జనాదపత్రస్యసహ సహాయః
 తస్య ప్రకాశోఽభవద ప్రకాశః.

61

ప॥వి॥ :- పత్యై - వృతే - భీమజయా - న - వహ్ని - అహ్ని - స్వమ్ -
 అహ్నియ - నిజహ్నువే - యః - జనాత్ - అపత్రస్య - సః - హ
 - సహాయః - తస్య - ప్రకాశః - అభవత్ - అప్రకాశః.

అర్థము :- భీమజయా = దమయంతి, పత్యై = భర్తయగు, వహ్ని = అగ్ని,
 నవృతేసతి = వరింపఁబడక పోగా, యః = ఏ ప్రకాశము, జనాత్ =
 జనులవలన, అపత్రస్య = సిగ్గుపడి, అహ్నియ = శీఘ్రముగా,
 అహ్ని = దివసముచే, స్వం = తనదగు స్వరూపమును. నిజహ్నువే =
 దామకొనెనో, పగటిపూట అగ్ని ప్రకాశించడు కదా. తస్య = ఆ
 యగ్నికి, సహాయః = సహాయుడైన, యనగా ననుచున్నదైన, సః =
 ఆ, ప్రకాశము, అప్రకాశః = ప్రకాశభిన్నముగా, అభవత్ = అయెను.
 హ = కష్టము. ప్రయత్నము విఫలమైనందువలన నగ్ని సిగ్గుచే, కాంతి
 రహితుడవలె నాయెనని యర్థము. లేదా - తస్య = ఆతని ప్రకాశము
 నకు, సహాయః = తన్నుదాచు కొనుటకు సహాయుడైన, సః = ఆ,
 అప్రకాశః = కాంతిరాహిత్యము, ప్రకాశః = మఱియొకరింపఁ బడినదై,
 వహ్ని = అగ్ని, ఉద్గత్యరీతిః = పైకి వ్యాపించునట్టి, శిఖాభిః =
 జ్వాలలచే, ప్రకాశమానేసతి = ప్రజ్వరిల్లుచుండగా, అనుజ్వరితః =
 (అనుచరుడగు ప్రకాశము) కాంతి రహితుడుగా, అభవత్ = అయెను.
 హ = కష్టము, స్వామితన్నుఁ బ్రకాశపఱుపగా భృత్యుడైన ప్రకాశము
 దానిని మఱుగుఁజేయుటకుఁజేసిన ప్రయత్నము వ్యర్థమైనదని యర్థము.

సమాసములు :

అప్రకాశః :- న, ప్రకాశః = అప్రకాశః.

భావము :

దమయంతి (ప్రకాశమునకు) స్వామియగు నగ్నిని వరింపనందువలన నా

యగ్నికి ననుచరుడగు-ప్రకాశము జనులవలన సిగ్గునొంది, శీఘ్రముగా బగటిచే తన్నుమఱుగు పఱచుకొనెను పగటిపూట అగ్నియొక్క ప్రకాశము తగ్గిపోవును గదా. ఆ యగ్నికి ననుచరుడైన నయా, ప్రకాశము పగటినిబట్టి యప్రకాశమైనది కష్టము.

లేదా — ఆ ప్రకాశము తన్ను మఱచుకొనుటకు సహాయభూతుడైన యప్రకాశము అగ్నిజ్వాలలచే ప్రకాశము (బయటపడినది) గా నాయెను. అయ్యో! కష్టము.

మొదటి యర్థముననుసరించి—దమయన్ని యగ్నిని వరింపక పోవుట వలన నగ్నికిననుచ-త్వము వహించిన ప్రకాశముగూడ సిగ్గుపడినదై తన్ను ప్రకాశితముగా (బయటపడిన దానినిగా) జేయలేదు. ప్రభువునకు మానభంగము గల్గినపుడు, అనుచరుడు బయటపడక (తేజముతగ్గి) యుండుట తగినది. పగటి మహిమవలన నగ్ని ప్రకాశము తగ్గియుండునుగదా.

రెండవ యర్థము ననుసరించి - ఎప్పుడు, అగ్నిదేవుడు, తన వాస్తవ రూపమును ధరించి, బయటపడెనో, అప్పుడు అతనికి సహాయుడగు ప్రకాశము అతనిని దాచుటకు జేయు ప్రయత్నము వ్యర్థమేయైనదని యాశయము. 61

శ్లో॥ సదణ్ణమాలక్తకనేత్రచణ్డం

తమఃకిరంకాయమధత్తకాలః.

తత్కాలమస్తః కరణంనృపాణా

మధ్యాసితుంకోప ఇవోపనమ్రః.

62

ప॥వి॥ సదణ్ణమ్ - ఆలక్తకనేత్రచణ్డం - తమఃకిరం - కాయమ్ - అధత్త - కాలః - తత్కాలమ్ - అస్తఃకరణం - నృపాణామ్ - అధ్యాసితుం - కోపః - ఇవ - ఉపనమ్రః.

అర్థము :- అథ = పిదప, కాలః = యముడు, తత్కాలం = ఆ సమయమున, నృపాణాం = రాజులయొక్క, అంతఃకరణం = మనస్సును, ఆధ్యాసితుం = అధిష్టించుటకు, ఉపనమ్రః = ఉద్యవించిన, కోపఇవ = దమయన్ని గావించిన యనాదరమువలని కోపమువలె, సదణ్డం = దణ్డము నుజ్జేత వహించిన, అలక్తకనేత్ర చణ్డః; అలక్తక = ఎఱ్ఱనైన, నేత్ర

= కన్నులచే, చణ్ణం = కూరమైన, తమఃకిరం = చీకటినివెదజల్లెడి.
కాయం = శరీరమును, అథ త్త = ధరించెను.

సమానములు :

సదణ్ణం :- దణ్ణేన. సహవర్తత ఇతి = సదణ్ణః, తమ్ = సదణ్ణమ్.

అలక్తకనేత్రచణ్ణం :- అలక్తకనేత్రాఖ్యాం, చణ్ణః = అలక్తకనేత్ర
చణ్ణః, తమ్ = అలక్తకనేత్ర చణ్ణమ్.

తమఃకిరం :- తమఃకిరతీతి = తమఃకిరః, తమ్ = తమఃకిరం.

తత్కాలమ్ :- సదాసౌ, కాలశ్చ = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.

భావము :

తర్వాత యముడు, ఆ స్వయంవర కాలమందు నారాజుల హృదయమున
నెలకొనుటకై, యుద్భవించినట్టి. దమయంత్రీ నిరాదరణము వలని క్రోధమో
యనునట్లు, దండమును జేతబూని, యెఱ్ఱి నేత్రములతోఁ గ్రూరమైనదియు,
చీకటిని వెదజల్లునదియును అనగా - చీకటివలె నల్లనైనదియునగు శరీరమును
ధరించెను.

62

శ్లో॥ దృగ్గోచరోఽభూదథ చిత్రగుప్తః

కాయస్థ ఉచ్చైర్గుణ ఏతదీయః.

ఊర్ధ్వశ్చ పత్రస్య మషీదఏకో

మషేర్ధ ధచ్ఛోపరిపత్రమన్యః.

63

ప॥వి॥ :- దృగ్గోచరః - అభూత్ - అథ - చిత్రగుప్తః - కాయస్థః - ఉచ్చైః
- గుణః - ఏతదీయః - ఊర్ధ్వం - చ - పత్రస్య - మషీదః - ఏకః -
మషేః - దధత్ - చ - ఉపరి - ప్రతమ్ - అన్యః.

అర్థము :- అథ = పిదప, యముడు తన రూపమును బ్రకటించిన పిదప,
ఏతదీయః = ఈ యమునకు సంబంధించిన, ఉచ్చైః = గొప్ప, గుణః
ముఖ్య సేవకుడైన, చిత్రగుప్తః = చిత్రగుప్తుడను, కాయస్థః = లెక్కను
వ్రాయునట్టివాడు, అనగా కాయస్థ జాతికిఁ చెందిన వ్యక్తి, దృగ్గోచరః =
దృష్టికి విషయమైనవాడుగా, అభూత్ = ఆయెను. పక్షాంతరమున-చిత్ర
గుప్తః; చిత్ర = ఆశ్చర్యకరముగా, గుప్తః = పూర్వము నుఱుగు

పఱువబడిన, కాయస్థః = శరీరమందున్న, ఏతదీయః = కాలానికి సంబంధించిన, ఉచ్చైః = గొప్పదైన, గుణః = నీలగుణము, దృగ్గోచరః = నేత్రములకు విషయమైనదిగా, అభూత్ = ఆయెను, ఏకశ్చ = చిత్రగుప్త నీలగుణములలో నొక్కడైన చిత్రగుప్తుడో, పత్రస్య = కాగితమునకు, ఊర్ధ్వం = పైభాగమున, మషీదః = నల్లని సిరాను నిచ్చువాడుగా, ననగా మసిరూపమందున్న లిపిని వ్రాయువాడుగా నుండెను. అన్యశ్చ = ఆ రెంటిలో మఱియొకడైన నీలగుణమో, మషే = సిరాకు, ఉపరి = పైన, ననగా మసికంటెను నేననగా సిరాకంటెను నేను నల్లనివాడనే" యని, పత్రం = కాగితమును నాధారమును, దధత్ = ధరించుచున్నదై, అభూత్ = ఆయెను.

వి :- ఇచ్చట "మషేరు పరిపత్రం" అని మనికి అనగా సిరాకు, పైన కాగితమని చెప్పుటవలన విరోధము. సిరా క్రింద కాగితముండును గాని సిరా పైన కాగితము ఉండదు గదా! కాన విరోధాభాసాఽజ్ఞానము. సిరాను మించిన నల్లదనము గలవాడని యర్థము చెప్పుటచే బరిహారము.

సమాసములు :

దృగ్గోచరః :- దృశోః, గోచరః = దృగ్గోచరః.

చిత్రగుప్తః :- చిత్రం, గుప్తః = చిత్రగుప్తః.

ఏతదీయః :- ఏతస్య, ఆయం = ఏతదీయః.

భావము :

ఇట్లు యముడు తన రూపమును బ్రకటింపిన పిదప సతని యనుచుండగు చిత్రగుప్తుడును ప్రత్యక్షమాయెను. ఇతడు లెక్కలు వ్రాయునట్టి కాయస్థ జాతికి జెందినవాడు.

పక్షాంతమున :- అశ్చర్యకరముగా హృదయము మఱుగు పఱువబడినదై, శరీరమందున్నదై, యా యమునికి సంబంధించిన, గొప్పదగు నీలగుణములకు గోచరించినది. ఆ చిత్రగుప్త నీలగుణములలో నొక్కడైన చిత్రగుప్తుడు కాగితమునకు పైన మసిరూపమున నున్న నల్ల సిరాతో లిపిని వ్రాయువాడు. అందులో మఱియొకడైన నీలగుణము ఆ సిరాకు పైన పత్రమును ధరించునదిగా నుండెను. సిరాకు పైన పత్రముండదు కదా, పత్రము పైననే

సిరా యుండవలయును గానఁజేసి విరుద్ధము. కాని యా నీలగుణము ప్రతిముపైని
సిరాను మించిన నల్లదనము గల్గియుండినదని యాశయము. 63

శ్లో॥ తస్యాం మనోబంధ విమోచనస్య

కృతస్య తత్కాల మివప్రచేతాః.

పాశం దధానః కరబద్ధవాసం

విభుర్భ వావాప్యమవాప్య దేహమ్.

64

ప॥వి॥ తస్యాం - మనోబంధవిమోచనస్య - కృతస్య - తత్కాలమ్ - ఇవ -
ప్రచేతాః - పాశం - దధానః - కరబద్ధవాసం - విభుః - బభౌ -
అప్యమ్ - అవాప్య - దేహమ్.

అర్థము :— విభుః = ప్రభువైన, ప్రచేతాః = వరుణుడు, తత్కాలం =
ఆ కాలముననగా నచని వరించుకాలమునందు, తస్యాం = ఆ దమ
యన్ని విషయమునందు, కృతస్య = చేయఁబడిన, మనోబంధ విమోచ
నస్య; మనోబంధ = మనస్సునకేర్పడిన బంధమును, విమోచనస్య =
విడిపించుటకు సంబంధించినదియో యనునట్లున్నదై, కరబద్ధవాసం;
కర = హస్తమందు, బద్ధ = కట్టబడిన, వాసం = నివాసముగల,
పాశం = బంధనసాధనమగు త్రాటిని, పాశాయుధమును, దధానస్యన్ =
ధరించుచున్నవాడై, అప్యం = జలవికారమైన, దేహం = దేహమును,
అవాప్య = పొంది, బభౌ = ప్రకాశించెను.

విః— మనోబంధ విమోచనమునకు సంబంధించినది కాకపోయినను,
సంబంధించినదిగాఁజెప్పుట వలన నుత్త్రేక్షాఽజ్ఞానము. ఇవశబ్దప్రయో
గముచేనది వాచ్యము.

సమాసములు :

మనోబంధ విమోచనస్య ;— మనఃబంధః = మనోబంధః, మనో
బంధస్య, విమోచనం = మనోబంధ విమోచనం, తస్య = మనోబంధ
విమోచనస్య.

తత్కాలమ్ :— సచాసౌకాల్యం = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.

కరబద్ధవాసం :— కరేబద్ధః = కరబద్ధః, కరబద్ధః, వాసః, యస్యసః
= కరబద్ధవాసః తమ్ = కరబద్ధవాసమ్.

భావము :

ప్రభువైన వరుణుడా కాలమున, దమయంతి విషయమున పాశముచే
తాఁజేసిన మనోబంధమును విడిపించుదకై యనగా, దమయంతి తన్ను వరించు
టకై తొలుత నామె మనస్సునితరులవంక పోసీయక బంధించెను. ఆమె నలుని
వరించిన పిదప నా మనోబంధమును తక్షణమే విడిపించుటకై తెచ్చినదో
యనునట్లు కనబడు పాశాయుధమును ధరించినవాడై జలరూపమైన తన శరీ
రమును ధరించెను. అనగా వరుణుడు స్వయంవరమునకుఁబూర్వము దమయన్తి
చిత్తమును పాశాయుధముతో బంధించెను. ఆమె నలునివరించిన వెంటనే దానిని
విడిపించి, నలునిరూపమును, వదలి పాశాయుధముతో తన రూపమును ధరించె
నని యాశయము.

64

శ్లో॥ సహద్వితీయః స్త్రియమభ్యుపేయా

దేవం సదుర్బుధ్యనయోప దేశం.

అన్యాయం సభార్యః కథమృచ్చతీతి

జలాధిపోఽభూదసహాయ ఏవ.

65

ప॥వి॥ సహ - ద్వితీయః - స్త్రియమ్ - అభ్యుపేయాత్ - ఏవం - సః -

దుర్బుధ్య - నయోపదేశం - అన్యాయం - సభార్యః - కథమ్ - ఋచ్చతి

- ఇతి - జలాధిపః - అభూత్ - అసహాయః - ఏవ.

అర్థము :—జలాధిపః = ఉదకములకు ప్రభువును (“లడయోరభేదః) యను
న్యాయముననుసరించి, జడులకు నాయకుడును) నగు ఆ వరుణుండు,
సహద్వితీయః = రెండవ సహచరునితోఁ గూడినవాడై, అభ్యుపేయాత్
= వెళ్ళవలయునను ఏవం = ఇట్లు, నయోపదేశం = నీతివాక్యమును,
సభార్యస్సన్ = భార్యతోఁగూడినవాడై, అన్యాయం = మఱియొక స్త్రీని,
కథం = ఎట్లు, ఋచ్చతి = పొందును. ఇతి = ఇట్లు, దుర్బుధ్య =
సహద్వితీయ శబ్దమున ప్రయోగింపబడిన ద్వితీయ శబ్దమునకు, భార్య
యను విపరీతార్థమును గ్రహించి, అసహాయఏవ = సహాయము లేని

వాడుగనే, అహాత్ = అయ్యేను. అనగా భార్యుని పాతడు గనే యాయెను. దమయంతినిఁ బొందఁగోరినపుడు సహాయముతోడనే వెళ్ళవలయునను నీతినుల్లంఘించి, తన భార్యను లెక్కింపనందువలన నిప్పుడా భార్యయు, లభింపక పోయినది. అయ్యో! వరుణుని దుర్బుద్ధి! యనియాశయము. అనగా నొకశ్రీని పరించుటకై వెళ్ళునప్పుడొంటరిగా వెళ్ళరాదు, అట్లు వెళ్ళిచో కొన్ని యిబ్బందులు కలుగవచ్చును. కాన రెండవ వ్యక్తిని దోడనుంచుకొని వెళ్ళవలయునని నీతియొక్క యర్థమును వరుణుడు గ్రహింపలేదు. అతడు తనకు సహచరియగు భార్యను రెండవ వ్యక్తిగాఁ దీసికొని పోవచ్చును. కాని మఱియొక శ్రీని పరించుటకై వెళ్ళువాడు భార్యతో వెళ్ళుటయనునది యనుచితమని భావించి యాతడామెను లెక్కింపక దమయంతిని పరింప వెళ్ళెను. కాని దమయంతి పరింపనందు వలన, తన భార్యను సహాయముగా తీసికొని రానందు వలనను నతడు చివరకు అసహాయుడాయెనని యర్థము.

సమాసములు :-

సహద్వితీయః :- సహద్వితీయా, యస్యసః = సహద్వితీయః.

నయోపదేశమ్ :- నయస్య, ఉపదేశః = నయోపదేశః, తమ్ = నయోపదేశమ్.

సభార్యః :- భార్యయా, సహవర్తత ఇతి = సభార్యః.

జలాధిపః :- జలానామధిపః = జలాధిపః.

అసహాయః :- ఆవిద మానః, సహాయః, యస్యసః = అసహాయః.

భావము :

జలాధిపుడును (జడులకు నాయకుడగు) వరుణుడు “శ్రీ యోధకు వెళ్ళి నపుడు మఱియొక వ్యక్తితోడ వెళ్ళవలయునను” నీతియొక్క యర్థమును దమయంతి విషయమున విపరీతముగా గ్రహించి “దమయంతి కడకు తాను పోవుచున్నాడు కాన మఱియొక వ్యక్తియైన తన భార్యను వెంటబెట్టుకొని పోలేదు, ఇతడు “లడయారభేదః” అను న్న్యాయముచే, జడులకు నాయకుడు గాన నటువంటి విపరీతార్థమును గ్రహించెను. అందువలన తానొంటరిగా వెళ్ళి,

దమయంతిని శరణువహించిన తరువాత, తొలుత తీరస్థులించుబడిన తన భార్యయు, దుర్బలప్రై పోయినందువలన ననవాయుడే యాయెనని యాశయము. 66

శ్లో॥ దేవ్యాఽపి దివ్యాన్వ తనుః ప్రకాశీ

చక్రేముదశ్చక్ర భృతః సృజన్త్యా.

అనిహ్నుతై స్తామధీర్య చిహ్నైః

స్తద్వాచి బాలా శిథిలాద్భుతాఽఽభూత్.

66

ప||వి|| :- దేవ్యా - అపి - దివ్యా - స్వతనుః - ప్రకాశీచక్రే - ముదః -

చక్రభృతః - సృజన్త్యా - అనిహ్నుతైః - తామ్ - అవధీర్య -

చిహ్నైః - తద్వాచి - బాలా - శిథిలాద్భుతా - అభూత్.

అర్థము :- అథ = ఇంద్రాదులు తమ స్వరూపములు ధరించిన తరువాత, చక్ర భృతః = ఆకాశమంతున్న విష్ణువులకు, ముదః = సంతోషములను, సృజన్త్యా = కల్పించుచున్న, దేవ్యాఽపి = సరస్వతీదేవితను, దివ్యా = దేవసంబంధము గల, స్వతనుః = తన శరీరము, ప్రకాశీ చక్రే = ప్రకటింపఁ బడినది. అనగా సరస్వతీదేవి మానవ వేషమును విడలి స్వకీయమగు దేవ వేషమును ధరించినదని యర్థము. తదా = అప్పుడు, బాలా = దమయంతి, అనిహ్నుతైః = ప్రకటింపఁబడిన, చిహ్నైః = గుఱుతులతో ననగా వీజా పుస్తకములతో, తాం = ఆమెను, అవధార్య = నిశ్చయించుకొని, తద్వాచి = ఆ శ్లేషము వక్రొక్తిని వ్యక్తపఱచునామె యొక్క వచనమునందు, శిథిలాద్భుతా; శిథిల = సడలిన, అద్భుతా = ఆశ్చర్యము కలదిగా, అభూత్ = ఆయెను. తొలుత మానవాకృతితో నంత వాగ్విజృంభణమును గావించినందువలన నాశ్చర్యము చెందియుండినది. పిదప దేవతగాఁ దెలిసికొని దేవతలయందంతటి శక్తి యుండుటలో నాశ్చర్యమేమియని భావించి దానిని సడలించుకొనినదని యర్థము.

సమాసములు :

స్వతనుః :- స్వస్థాః, తనుః = స్వతనుః.

చక్రభృతః :- చక్రం, బిభర్తీతి = చక్రభృత్, తన్యః = చక్రభృగః.

అనిహ్నుతైః :- ననిహ్నుతాని - అనిహ్నుతాని, తైః = అనిహ్నుతైః.

తద్వాచి :- తస్యాః, వాక్ = తద్వాక్, తస్యాం = తద్వాచి.

శిథిలాద్యుతా :- శిథిలమద్యుతం, యస్యాస్యా = శిథిలాద్యుతా.

భావము :

ఇంద్రాది దిక్పతులు నలుని వేషమును వదలి తమ తమ స్వరూపములను బొందిరి. తర్వాత తన్ను పంపిన విష్ణువు ఆకసమునందుండి గమనించుచుండెను. ఆతడు చెప్పిన విధముగా కార్మములను నిర్వహించి యాతనికి సంతోషమును గూర్చుచున్న సరస్వతీదేవియు వీణను, ధవళవస్త్రమును, పుస్తకము ధరించి నదై తన స్వరూపమును ధరించినది. అప్పుడు పై చిహ్నములతో నామెను నిశ్చయించుకొని, తొలుత నామె ప్రదర్శించిన వాక్కులమునకు నాశ్చర్యము వహించి యుండి, పిదప నామె దేవరూపమును ధరించుటవలన, తొలుత తనకు గల్గిన యాశ్చర్యమును సడలించుకొనినది. ఏలయనగా— తొలుత మానవాకృతితో నామె గావించిన లోకోత్తర ప్రతిభను వెల్లడించు నామె వాగ్విజృంభణము మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమైనది. పిదప నామె తన వాస్తవరూపమును బ్రకటింప గనే, నామె దేవతయని తెలిసినది. అట్లు దేవతగా నామె గావించిన వాగ్విజృంభణములో— నాశ్చర్యమేమి యున్నదని భావించి యా యాశ్చర్యమును సడలించుకొనినది. దేవతల శక్తి యమేయము గదా.

68

శ్లో॥ విలోకకే నాయకమేలకేఽస్మిన్

రూపాన్యథాకౌతుకదర్శిభిః.

బాధాబతేంద్రాది ఖిరన్ద్రజాల

విద్యా విదాం వృత్తి పథాద్ వ్యధాయి.

67

ప॥వి॥ విలోకకే - నాయకమేలకే - అస్మిన్ - రూపాన్యథా - కౌతుకదర్శిభిః

- తైః - బాధా - బత - ఇంద్రాదిభిః - ఇంద్రజాల విద్యావిదాం -

వృత్తిపథాత్ - వ్యధాయి.

అర్థము :- అస్మిన్ = ఎదుటనున్న, నాయకమేలకే = రాజుల సమూహము, విలోకకేనతి = చూచుచుండగా, రూపాన్యథా కౌతుకదర్శిభిః; రూప = రూపములను, అన్యథా = నానాత్వమనెడి, కౌతుకదర్శిభిః; కౌతుక =

వినోదమును, దర్శిభిః = చూపుచున్నట్టి, త్రైః = ఇంద్రాదులచే, ఇంద్ర
జాల విద్యావిదాం = ఇంద్రజాల విద్యను తెలిసికవారికి, వృత్తివదాత్;
వృత్తి = జీవనోపాయమునకు, వదాత్ = భంగము గలుగుటవలన,
బాధా = బాధ, వ్యధాయ = చేయబడినది. బత = కష్టము. ఇంద్రా
దులు గావించుచుండిన తమ తమ రూపములనుఁ జూచుచున్న రాజులకు
ఇతరుల యింద్రజాలములయందు నభిరుచి గలుగనందువలన, స్వయం
వర సభకు వచ్చిన— ఇంద్రజాలికులకు జీవనభంగ మెర్పడినది. ఇది
ఆశ్చర్యము. ఇదియే దేవతాయ.

సమాసములు:

నాయకమేలకే :- నాయకానాం, మేలకః = నాయకమేలకః, తస్మిన్ =
నాయకమేలకే.

రూపాన్యథాకౌతుకదర్శిభిః :- రూపస్య, అన్యథా = రూపాన్యథా,
రూపాన్యథైవ, కౌతుకం = రూపాన్యథాకౌతుకం. రూపాన్యథాకౌతుకం,
పశ్యంతీతి = రూపాన్యథాకౌతుకదర్శిభిః, తైః = రూపాన్యథాకౌతుక
దర్శిభిః.

ఇంద్రాదిభిః :- ఇంద్రః, ఆదిః, యేషాంతే = ఇంద్రాదయః, తైః =
ఇంద్రాదిభిః.

ఇంద్రజాల విద్యావిదాం :- ఇంద్రజాలమితివిద్యా = ఇంద్రజాలవిద్యా
ఇంద్రజాలవిద్యాం, విదంతీతి = ఇంద్రజాలవిద్యావిదః, తేషాం = ఇంద్ర
జాలవిద్యావిదాం.

వృత్తివదాత్ :- వృత్తే, వధః = వృత్తివధః, తస్మాత్ = వృత్తి
వదాత్.

భావము :

ఎదుటనున్న యీ రాజ సమూహము చూచుచుండగా పెక్కు రూపము
లనుఁ జూపుచున్న యింద్రాది దిక్పతులచే, తమ జీవితక భంగమేర్పడుటవలన
నైంద్రజాలికులకు బాధ యేర్పడినది. అనగా నింద్రాదులు వివిధ రూపములను
ధరించుటయే యింద్రజాలముగా నుండుటవలన దానినే యచ్చటికి విచ్చేసియున్న

రాజులు చూచుచుండిరి. అచ్చటికి వచ్చిన బంద్రజాలికులకు నవకాశము లేక పోవుటవలన వారికి వృత్తిభంగము కల్గినదని యాశయము. 67

శ్లో॥ విలోక్య తావత్తదురాపకామౌ
పరస్పర ప్రేమరసాభిరామౌ
అథప్రభుః ప్రీతమనా బభాషే
జామ్బూనదోర్విధర సార్యభౌమః.

68

ప॥వి॥ విలోక్య - తా ఆత్తదురాపకామౌ - పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ -
అథ - ప్రభుః - ప్రీతమనాః - బభాషే - జామ్బూనదోర్విధర సార్య
భౌమః.

అర్థము :- అథ = పిదప, జామ్బూనదోర్విధర సార్యభౌమః; జామ్బూనద
= సువర్ణమయమైన, ఉర్విధర = పర్యతమునకు, సార్యభౌమః =
సర్వభూమికి నధికారము వహించిన, ప్రభుః = ప్రభువైన యింద్రుడు,
ఆత్తదురాపకామౌ; ఆత్త = పొందఁబడిన, దురాత్త = దుర్లభమైన,
కామౌ = కోరిక గల్గిన, పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ; పరస్పర = ఒం
దొరులయొక్క, ప్రేమరస = ప్రీతిరసముచే, అభిరామౌ = మనోహరు
లైన, తా = ఆ దమయంతి నలులను, విలోక్య = చూచి, ప్రీత
మనాః = సంతుష్ట మనస్కుడై, బభాషే = మాట్లాడెను.

సమాసములు :

ఆత్తదురాపకామౌ :— దుఃఖేన, ఆత్తం శక్యః = దురాపః. అత్తః,
దురాపః, కామః, యయోస్తౌ = ఆత్తదురాపకామౌ.

పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ :- ప్రేమవీరసః = ప్రేమరసః, పరస్ప
రయోః, ప్రేమరసః = పరస్పరప్రేమరసః. పరస్పరప్రేమరసేన, అభి
రామౌ = పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ.

ప్రీతమనాః - ప్రీతం, మనః, యస్యసః = ప్రీతమనాః.

జామ్బూనదోర్విధరసార్యభౌమః :— జామ్బూనదస్య, వికారః =
జామ్బూనదః. జామ్బూనదశ్చాస్తౌ, ఉర్విధరశ్చ = జామ్బూనదోర్విధరః.

సర్వభూమేరధృక్షః = సార్వభౌమః, జామ్బూనదోర్విధరస్య, సార్వ
భౌమః = జామ్బూనదోర్విధరసార్వభౌమః.

భావము :

తర్వాత, సుమేరు పర్వతమునకు సార్వభౌముడైన యింద్రుడు, ఒండొ
రులనుఁ బొందుటయను దుర్లభమగు కోరికలను సాధించినటువంటివారును,
నొండొరులపై ప్రేమరసముచే వెలయునట్టివారునుఅగు నా దమయంతీ నలులను
వీక్షించి సంతుష్ట చిత్తుడై మాట్లాడ దొడగెను.

శ్లో॥ వైదర్భి! దత్తస్తవ తావదేష

వరో దురాపః పృథివీశ ఏవ.

దూత్యం తు యత్త్వం కృతవానమాయం

నల! ప్రసాదస్త్యయి తన్మయామయమ్. 69

ప॥వి॥ వైదర్భి - దత్తః - తవ - తావత్ - ఏషః - వరః - దురాపః -
పృథివీశః - ఏవ - దూత్యం - తు - యత్ - త్వం - కృతవాన్ -
అమాయం - నల! - ప్రసాదః - త్వయి - తత్ - మయా -
అయం.

అర్థము :- పే వైదర్భి = ఓ దమయంతీ! తవతావత్ = నీకో, ఏషః = ఈ,
పృథివీశఏవ = నలభూపతియే, దురాపః = (మా యనుగ్రహము లేక)
దుర్లభుడు. ఏషః = ఈ, వరః = వరము, (దుర్లభుడగు నలుడు లభిం
చుట యను వరము) దత్తః = మొత్తముమీద నీయబడినది, ఇక మీ
యుభయులకును సమానమైన మఱియొక వరముఁ గూడ నీయఁబడగల
దని యర్థము. పే నల! ఓ నలమహారాజా! త్వంతు = నీవో, యత్ =
ఎందువలన, అమాయం = కపటములేని, దూత్యం = దూత్యమును,
కృతవాన్ = చేసితివో, తత్ = అందువలన, త్వయి = నీ విషయమున
మయా = నాచే, అయం = ఈ చెప్పఁబడగల, ప్రసాదః = అనుగ్ర
హము, వరః = వరముగా, దత్తః = ఈయఁబడినది.

సమాసములు :

పే వైదర్భి : - విదర్భేషు, భవా = వైదర్భి, తస్యాః, సమ్ముద్ధిః
= పే వైదర్భి.

దురాపః : — దుభేర, అపుం, శక్యః = దురాపః.

పుథివీశః : — పుథివ్యాః ఈశః = పుథివీశః.

మాత్యం : — మాతస్య, కర్మ = మాత్యం, తత్ = మాత్యం.

అమాయం : — అవిద్య మానామా మా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి
తథా = అమాయం.

భావము :

ఓ దమయంతీ! నీకు ఈ నలమహారాజు దుర్లభుడు. మాయనుగ్రహము లేనిచో నీతడు లభించియుండదు. కాన నతడు నీకు లభించుటయేయొక వరము. ఇది దమయంతి వరకు మొత్తముపై నొసంగిన వరము. ఉభయ సాధారణముగా వరాంతర ముండగలదు. ఓ నలమహారాజా! నీవు నిష్కపటముగా దూత్యము వహించినందులకు నీ యొక చెప్పబోవు ప్రకారము ప్రసాదిమీయఁబడినది. అనగా సిన్ననుగ్రహించుచున్నానని యాశయము. 69

శ్లో॥ ప్రత్యక్షలక్ష్మ్యో మవలమ్బ్య మూర్తిం

హుతాని యజ్ఞేషు త వోపభోక్ష్మ్యే.

సంశేరతే స్మాఖిర వీక్ష్య భుక్తం

మఖం హి మన్త్రాధిక దేవభావే.

70

పావి॥ ప్రత్యక్షలక్ష్మ్యమ్ - అవలమ్బ్య - మూర్తిం - హుతాని - యజ్ఞేషు -
తవ - ఉపభోక్ష్మ్యే - సంశేరతే - ఆస్మాఖిః - అవీక్ష్య - భుక్తం -
మఖం - హి - మన్త్రాధికదేవభావే.

అర్థము :- హే నం = ఓ నలుదా! తవ = నీయొక్క, యజ్ఞేషు = యాగముల
యందు, ప్రత్యక్షలక్ష్మ్యం = ప్రత్యక్షమతోఁ జూడదగిన, మూర్తిం =
శరీరమును, అవలమ్బ్య = పొంది, హుతాని = హోమము గావింపబడిన
హవిస్సులను, ఉపభోక్ష్మ్యే = భుజింతును. హి = ఏలయనగా, మఖం
= యాగమును, ఆస్మాఖిః = మాచే, భుక్తం = భుజింపఁబడినదిగా,
అవీక్ష్య = చూడక, మన్త్రాధికదేవభావే; మన్త్ర = శబ్దస్వరూపమైన
మంత్రమనకంటె; అధిక = వేరైన, దేవభావే = దేవత యున్నదనెడి
నిషయమున (జనాః = జనులు) సంశేరతే = సందేహింపుచున్నారు.

దేవతకు శరీరము లేదని మీమాంసక సిద్ధాంతము. ఆ సందేహమును దొలగించుటకై నీకు శరీరమునుఁ జూపగలను. దానిచే నీకాసంశయముఁ నెఱుఁగి జెందునని యర్థము,

సమాసములు :

ప్రత్యక్షలక్ష్యామ్ :- ప్రత్యక్షేణ, లక్ష్యా = ప్రత్యక్షలక్ష్యా, తామ్ = ప్రత్యక్షలక్ష్యాం.

మన్తాధికదేవభావే :- మన్తాత్, అధికః = మన్తాధికః, మన్తాధికశ్చ సౌ దేవశ్చ = మన్తాధికదేవః, మన్తాధిక దేవస్యభావః = మన్తాధికదేవ భావః, తస్మిన్ = మన్తాధికదేవభావే.

భావము ;

ఓ నలమహారాజా! నీవు గావించు యజ్ఞముల యందు ప్రత్యక్షముతోఁ జూడగల దేహమును ధరించి హవిస్సును భుజింతును. ఏలయనగా దేవతలకు శరీరము లేదనియు, మన్తములే వారికి శరీరమనియు మీమాంసకుల సిద్ధాంతము. కాన దేవతలకు శరీరమున్నదా లేదాయను సంశయమునుఁ దొలగించుటకై నేను నీకు యాగములయందు నా శరీరమునుఁ జూపగలను.

70

శ్లో॥ భవానపి త్వద్దయితాఽపి శేషే

సాయుజ్య మాసాదయతం శివాభ్యాం.

ప్రేత్యాఽస్మి కీదృగృచితాస్మి చింతా

సంతాపమస్తస్మతే హి జన్తోః.

71

ప॥వి॥ భవాన్ - అపి - త్వద్దయితా - అపి - శేషే - సాయుజ్యమ్ - ఆసాదయతం - శివాభ్యాం - ప్రేత్య - అస్మి - కీదృక్ - భవితా - అస్మి - చింతా - సంతాపమ - అంతః - తనుతే - హి - జంతోః.

అర్థము :- భవానపి = నీవును, త్వద్దయితాఽపి = నీ భార్యయగు దమయన్తియు, శేషే = ఆయుస్సు పరిసమాప్తి చెందినపుడు, శివాభ్యాం = పారవ్రతీపరమేశ్వరులతో, సాయుజ్యం = ఐక్యమును ననగా వారి తాదాత్మ్యమును, ఆసాదయతం = పొందుదురుగాక, హి = ఏలయనగా, ప్రేత్య = లోకాన్తమునుఁబొంది, అస్మి = నేను, కీదృక్ = ఎట్లు,

దవిత్వాన్మీ = కాగలను, ఇతి = అను, చింతా = చింత, జంతోః =
వాణీయ్యై, అంతః = మనస్సునందు, నన్తాపం = సంతాపమును,
తనుతే = చేయుచున్నది. ఆ స శ యుముః దొలగుటకై యిది బెప్పబడి
నది.

సమాసములు ;

త్వద్దయితా :- తవ, దయితా = త్వద్దయితా.

సాయుజ్యం :- సయుజః, భావః = సాయుజ్యం, తత్ = సాయుజ్యం.

శివాభ్యాం :- శివాచ, శివశ్చ = శివౌ, తాభ్యాం = శివాభ్యాం.

భావము ;

ఏవును నీ ప్రియుగాలగు దమయన్తియు అయుస్సు పరిసమాప్తి కాగానే
పార్వతీ పరమేశ్వరులతో నై క్లము పొందుదురుగాక. ఏలయనగా - శరీరమును
బరిత్యజించి లోకాన్తరమునకు బో - నట్టి జీవుడు - తాను ఏమి కాగలనని చింత
తో లోన సంతాపము నొందుచుండును. అట్టి సంతాపము లేకయుండుటకై మీ
కుభయులకును సాధారణమైన వరముగా నిది యొసంగబడినదని యాశయము.

శ్లో॥ ఉపవారాణసి నామ చిహ్నం

వాసాయపారేఽసి పురం పురాస్తే.

నిర్వా తుమిచ్చోరపి తన్నభైమీ

సమ్రోగ నజ్జోచభియా - ధికాశి.

72

ప॥వి॥ :- తవ - ఉపవారాణసి - నామచిహ్నం - వాసాయ - పారేఽసి -

పురం - పురా - ఆస్తే - నిర్వాతుమ్ - ఇచ్చోః - అపి - తత్ - న

- భైమీ సమ్రోగనజ్జోచభియా - అధికాశి.

అర్థము :- కిచ్చా = మఱియు, తవ = నీకు, వాసాయ = నివాసమునకై, ఉప
వారాణసి = వారాణసీ షేత్రమునకు ననగా కాశీ షేత్రమునకు సమీప
మున, పారేఽసి = ఆసీరదీరమునందు, నామచిహ్నం = నీ పేరుతో
గుర్తింపబడిన, పురం = నలపురము, పురా = రాజోపు కాలమున,
ఆస్తే = ఉన్నది. అనగా ఉండగలదని యర్థము. తత్ = ఆపట్టణము,
నిర్వాతుం = వదలుటకు, ఇచ్చోరపి = కోరిక గల్గిన, అనగా ముక్తికా

మనగల్గి. (తవ = నీవు) భైమీసమౌగఁగజ్జోచభియా; భైమీ =
దమయంతితోడ, సమౌగ = సమౌగమునకు, సంకోచ = సంకోచము
వలన, భియా = భయముచే, అధికాశి = కాశియందు, న = ఉండదు.
అనగా ముముక్షువైనను నీవు యాజ్ఞానము దమయంతితో నలపురమందు
విహరింపుము చివరకు కాశియందు శివసాయజ్యమునొందుమని యర్థము.

నమానములు

ఉపవరాణసి :- వారాణస్యాః, సమీపే = ఉపవరాణసి.

నామచిహ్నం :- నామ, చిహ్నం యస్మిన్తత్ = నామచిహ్నం.

పారేఽసి :- అస్యాః, పారే = పారేఽసి.

భైమీసంభోగసజ్జోచభియా :- భైమ్యాః, సమౌగః = భైమీసంభోగః
భైమీసంభోగే, సజ్జోచః = భైమీసంభోగసంకోచః, భైమీసంభోగ
సంకోచాత్, భీః = భైమీసంజ్జోచసంకోగభీః, తయా = భైమీసమౌగ
సజ్జోచభియా.

అధికాశి :- కాశ్యామ్ = అధికాశి.

భావము :

ఆ పట్టణమున నీవు ముముక్షువైనను — దమయంతితోడ సమౌగము
నకు భంగము రావచ్చుననెడి భీతిచే కాశియందుండదు. ఏలయనగా కాశి కేవ
లము ముక్తిక్షేత్రము గాన నందు సంభోగాదులు నిషిద్ధములు. అందువలన నా
నలపురము కాశికి దూరమునందే యుండును. కాన నీవు బ్రతికినంత కాలమును
దమయంతితోడ నలపురమునందే విహరించుము. చివరకు కాశికి వచ్చి యచ్చట
పార్వతీపరమేశ్వరుల సాయజ్యమును బొందుము.

శ్లో॥ ధూమావలిశ్మశ్రు తతః సుపర్వా
ముఖం మఖాస్వాదవిదాం తమూచే.

కామం మదీక్షమయ కామధేనోః

పరాయతా మభ్యుదయః, స్త్వదీయః.

73

ప॥వి॥ :- ధూమావలిశ్మశ్రు - తతః - సుపర్వా - ముఖం - మఖాస్వాద
విదాం - తమ్ - ఊచే - కామం - మదీక్షమయ కామధేనోః -
పరాయతామ్ - అభ్యుదయః - స్త్వదీయః.

అర్థము :- తతః = ఇట్లు ఇంద్రుడు చెప్పిన పిదప, ధూమావలిశ్మశ్రు; ధూమా
 వలి = ధూమరేఖయే, శ్మశ్రు = మీసములుగా గల్గిన, మఖాస్వాద
 విదాం; మఖాస్వాద = యజ్ఞమందు హవిస్సుల రుచులను, విదాం =
 తెలిసిన దేవతలకు, మఖం = ముఖమైన, సుపర్యా = దేవుడైనయగ్ని,
 తం = అ నలునిఁ గూర్చి, ఊచే = చెప్పెను. హే నల = ఓ నలమహా
 రాజా! త్వదీయః = నీకు సంబంధించిన, అభ్యుదయః = అభివృద్ధి,
 మదీక్షామయకామధేనోః; మత్ = నాయొక్క, ఈక్షామయ = దృష్టి
 మాపమైన, కామధేనోః = కామధేనువునకు, కామం = మిక్కిలి,
 పయాయతాం = పాలవలె నాచరించునుగాక, అనగా నా కటాక్షము
 చేతనే నీకు సకలార్థములు సిద్ధించునుగాత !

సమాసములు :

ధూమావలిశ్మశ్రు :- ధూమానామావలిః = ధూమావలిః. ధూమావలిరేవ,
 శ్మశ్రు, యస్యతత్ = ధూమావలిశ్మశ్రు.

మఖాస్వాదవిదాం :- మఖస్య, ఆస్వాదః = మఖాస్వాదః, మఖా
 స్వాదిం, విదన్తీతి = మఖాస్వాదవిదః - తేషాం = మఖాస్వాదవిదాం.
 మదీక్షామయకామధేనోః :- మమ, ఈక్షా = మదీక్షా, మదీక్షైవ = మదీ
 షామయా, మదీక్షామయాదసా, కామధేనుశ్చ = మదీక్షామయ కామధేనుః,
 తస్యాః = మదీక్షామయకామధేనోః.

పయాయతాం :- పయఇవ అచరతు = పయాయతామ్.

త్వదీయః :- తవ, ఆయం = త్వదీయః.

భావము

ఇంద్రుడు సంభాషించిన పిదప, పౌగంధు మీసముగా గల్గినవాడును
 యజ్ఞభోక్తంగు దేవతలకు ముఖమైనట్టి యగ్ని చెప్పఁబోడగెను. - ఓ నలమహా
 రాజా! నీ అభివృద్ధి నా దృష్టి యనెడి కామధేనువునకు క్షీరముగా నాచరించును
 గాత అనగా నా కటాక్షము చేత నీకు సకలార్థసిద్ధి ఏర్పడును గాత యని
 యర్థము. "అగ్నిముఖా వైదేవాః" యను శ్రుతి ననుసరించి యగ్ని దేవతలకు
 ముఖమని ప్రసిద్ధి. ఏయనగా నగ్నియందు ప్రవేశించిన హవిస్సులు దేవతలకు
 జెందుచున్నవి గదా ,

శ్లో॥ యాదాహ పాకౌపయికి తనుర్వే
భూయా త్వదిచ్చా వశవర్తినిసా.

తయాపరా భూతతనోర నజ్ఞాత్

తస్యాః ప్రభుః సన్నిధిక స్త్వమేధి.

74

ప॥వి॥ :- యా - దాహపాకౌపయికి - తనుః - మే - భూయాత్ - త్వదిచ్చావ
శవర్తిని - సా - తయా - పరాభూతతనోః - అనజ్ఞాత్ - తస్యాః -
ప్రభుః - సన్ - అధికః - త్వమ్ - ఏధి.

అర్థము :- దాహపాకౌపయికి; దాహ = భస్మముగావించుటకు, పాక = వంట
మున్నగువానికిని, ఔపయికి = సాధనమైన, యా = ఏ, మే = నా
యొక్క, తనుః = శరీరముగలదో, సా = అది, త్వదిచ్చావశవర్తిని =
నీ కోరికకు లోబడినదై, భూయాత్ = ఉండునుగాత. కిచ్చా =
మఱియు, త్వం = నీవు, తస్యాః = ఆ శరీరమునకు, ప్రభుస్సన్ =
నియామకుడవగుచు. తయా = ఆ శివుని నేత్రమునందలి శరీరముచే,
పరాభూతతనోః; పరాభూత = తిరస్కరింపఁబడిన అనగా దహింపఁ
బడిన, తనోః = శరీరము గల్గిన, అనజ్ఞాత్ = మన్మథుని కంటెను,
అధికః = అధికుడవుగా, ఏధి = ఉండుము.

సమాసములు

దాహపాకౌపయికి :- దాహశ్చ, పాకశ్చ = దాహపాకౌ, దాహపాకయో
రౌపయికి = దాహపాకౌపయికి.

త్వదిచ్చావశవర్తిని :- తవ, ఇచ్చా = త్వదిచ్చా, త్వదిచ్చాయాః, వశః =
త్వదిచ్చావశః, త్వదిచ్చావశవర్తిని = త్వదిచ్చావశవర్తిని.

పరాభూతతనోః :- పరాభూతా తనుఃయస్యనః = పరాభూతతనుః,
తస్య = పరాభూతతనోః.

భావము ;

వస్తువును భస్మము చేయుటకును నుడికించుటకును సాధనమైన నా శరీ
రము నీ కోరికకు వశమై యుండును. అనగా నీవెట్లు కోరిన యట్లు నెరవేర్చు
కొనవచ్చును. మఱియు నీవు ఆ దాహపాకాగ్ని రూపమైన శరీరమునకు నియా

మకుడనై ఆ శరీరముచే దగ్ధము గావింపఁబడిన, మన్మథుని కంటెను - నధికు
డనై వెలయుము. నీవు సౌందర్యము చేతనే మన్మథునికంటె నధికుడవు కావు.
మఱేమనగా, మన్మథుని దగ్ధము గావించిన యగ్నికి నియామకుడవగుట వలనను
నా మన్మథునికంటెను నధికుడవగుమని భావము. 74

శ్లో॥ అస్తుత్వయా సాధితమన్నమీన
రసాదిప్రియాష రసాతిశాయి.
తద్భూప! విద్యస్తవ సూపకార
క్రియాసు కౌతూహలశాలి శీలమ్.

75

ప॥వి॥ :- అస్తు - త్వయా - సాధితమ్ - అన్నమీనరసాది - ప్రియాషరసాది
శాయి - తత్ - భూప - విద్యః - తవ - సూపకార క్రియాసు -
కౌతూహలశాలి - శీలమ్.

అర్థము :- కిచ్చ = మఱియు, హేభూప = ఓరాజా! త్వయా = నీచే,
సాధితం = వండఁబడిన, అన్నమీనరసాది; అన్న = అన్నము, మీన
రసాది = మత్స్యరసము మున్నగునవి, ప్రియాషరసాతిశాయి, ప్రియాష
రస = అమృతరసమును, అతిశాయి = మించినదిగా, అస్తు = ఉండును
గాత. తత్ = నీవంటలు మున్నగునవి యమృత రసమును సైతము
మించియుండుట వలన, తవ = నీయొక్క, శీలం = స్వభావమును,
సూపకారక్రియాసు; సూపకార = వంటవాండ్ర యొక్క, క్రియాసు =
వంట వార్లు మున్నగు కార్యములయందు, సు + ఉపకారక్రియాసు =
మంచి యుపకార క్రియలయందును, కౌతూహలశాలి; కౌతూహల =
కౌతూహలముతో, శాయి = విలసిల్లినదిగా, విద్యః = తెలిసికొనుచు
న్నాను. ఇట్లు పాకక్రియయు నీ కౌసంగఁబడినదని యర్థము.

సమాసములు :

అన్నమీనరసాది :- మీనస్య, రసః = మీనరసః, అన్నంచ, మీనర
సశ్చ = అన్నమీనరసౌ, అన్నమీనరసౌ, అదీ, యస్యతత్ = అన్నమీ
నరసాది.

ప్రియాషరసాతిశాయి :- ప్రియాషస్య, రసః = ప్రియాషరసః, ప్రియా

షరసః, పీయూషరసమతిశేషతేతి = పీయూషరసాతిశాయి.

సూపకారక్రియాసు ; - సూపం కరోతీతి = సూపకారః, సూపకారస్య,

క్రియాః = సూపకారక్రియాః, తాసు = సూపకారక్రియాసు.

కౌతూహలశాలి :- కౌతూహలేన. శాంతశితి = కౌతూహలశాలి.

భావము :

ఓ రాజా! నీవు వండిన యన్నము మత్స్యరసము పప్పురసము మున్నగు నవి యమృతరసమును మించియుండునుగాత ! మణియు నీ స్వభావము వంట నార్చులయందును, మంచి యుపకారములనుఁ జేయుటయందును, కుతూహలము గలవీగా తెలియుదుము. కాన నీకు పాకవిద్య యొసంగబడినదని భావము. 70

శ్లో॥ వైవస్వతోఽపి స్వతవీవదేవ

స్తుష్టః సమాచష్ట నరాధిరాజమ్.

వరప్రదానాయ తవావదానై

శ్చిరం మదీయా రసనోద్ధరేయమ్.

76

పా॥ :- వైవస్వతః - ఆపి - స్వతః - వీవ - దేవః - తుష్టః - తమ్ -

ఆచష్ట - నరాధిరాజమ్ - వరప్రదానాయ - తవ - అవదానై - చిరం =

మదీయా - రసనా - ఉద్ధరా - ఇయమ్.

అర్థము :- దేవః - దేవుడైన, వైవస్వతోఽపి = యముడును, స్వతవీవ = స్వయముగనే యనగాఁ బ్రార్థింపఁబడకయే, తుష్టః = సంతోషమునొందినవాడై, తం = ఆ, నరాధిరాజమ్ = నరపతియగు నలునిఁగూర్చి, ఆచష్ట = చెప్పెను. (హేనృపఃఁ ఓ రాజా!) తవ = నీయొక్క, అవదానైః = దూత్యము మున్నగు నద్భుత కార్యములచే, ఇయం = ఈ, మదీయా = నాదైన, రసనా = నాలుక, చిరం చాలాకాలమునుండి, వరప్రదానాయ = వరమొసంగుటకై, ఉద్ధరా = పట్టుదలఁగల్గియున్నది.

సమాసములు ;

వైవస్వతః :- వివస్వతః అపత్యం, పుమాన్ = వైవస్వతః.

నరాధిరాజమ్ :- నరాణాం, అధిరాజః = నరాధిరాజః, తమ్ = నరాధిరాజమ్.

వరప్రదానయ :— వరస్య, ప్రదానం = వరప్రదానం, తస్మై = వరప్రదానయ.

ఉద్ధరా :- ఉద్గతా, ధూః = యస్యాస్సా = ఉద్ధరా.

భావము :

యమధర్మరాజు సంతుష్టుడై నలని ప్రార్థన నపేక్షింపక తనయంతట తానే, ఆ నలమహారాజునుఁ గూర్చి చెప్పెను. ఓ నలభూపతి! నీవు గావించిన దూత్యము మున్నగు నాశ్చర్యకరములగు పనులచే, నానాలుక చిరకాలమునుఁడి వరమొసంగుటకై మిక్కిలి పట్టుదల గల్గియున్నది. 77

శ్లో॥ సర్వాణి శస్త్రాణి సహజచక్రై
రావిర్భవన్తు త్వయిశత్రు జైత్రే.
ఆవాప్య మస్మాదధికం నకింశ్చ
జాగర్తి వీరవ్రతదీక్షితానామ్.

77

ప॥వి॥ సర్వాణి - శస్త్రాణి - సహ - అజ్గచక్రైః - ఆవిర్భవన్తు - త్వయి - శత్రుజైత్రే - ఆవాప్యమ్ - అస్మాత్ - అధికం - న - కిం - చిత్ - జాగర్తి - వీరవ్రతదీక్షితానామ్.

అర్థము:- హేనల ఓ నలభూపతి! సర్వాణి సకలములైన న, శస్త్రాణి=శస్త్రములు అజ్గచక్రైస్సహ = ప్రయోగము, ఉపసంహారము మున్నగు మంత్ర రూపములైన తమతమ యంగములతోడ, శత్రుజైత్రే = శత్రువులను జయించు స్వభావము గల, త్వయి నీ విషయమునందు, ఆవిర్భవన్తు = ఉద్భవించు గాత, వీరవ్రతదీక్షితానాం; వీరవ్రత = యుద్ధములందు మఱిని వ్రతమునందు, దీక్షితానాం=దీక్ష వహించిన నీవంటి వారిలకు, అస్మాత్ = ఈ యస్త్రిలాభముకంటె, అధికం = శ్రేష్ఠమైనదై, ఆవాప్యం = పొందఁదగినది, కింశ్చ = కొంచెము, నజాగర్తి = ఉండుటలేదు.

వి :- పూర్వార్థమునఁ జెప్పిన “సర్వశస్త్రావిర్భవమనెడి విశేషము” ఉత్తరార్థమునందలి “శూరులకింతకంటె సుతక్కువమైనదేది పొందఁదగి యున్నదను” సామాన్యముచే సమర్థింపబడినది గాన సర్వాంతరన్యాయాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

అజ్ఞచక్రైః :- అజ్ఞానాం, చక్రాణి = అజ్ఞచక్రాణి, తైః = అజ్ఞచక్రైః
శత్రుజైత్రే :- జయతీతి = జైత్రః, శత్రుజాం, జైత్రః = శత్రు
జైత్రః. యద్వా శత్రూన్, జైత్రః = శత్రుజైత్రః. తస్మిన్ = శత్రు
జైత్రే.

వీరవ్రతదీక్షితానాం :- వీరాణాం, వ్రతం = వీరవ్రతం. వీరవ్రతే,
దీక్షితాః = వీరవ్రతదీక్షితాః, తేషాం = వీరవ్రతదీక్షితానాం.

భావము :

ఓ నలమహారాజా! సమస్తములగు నాయుధములును ప్రయోగించుట,
ఉపసంహరించుట మున్నగు సజ్జకలాపములతోడ, శత్రుంజయుడవైన నీ విషయ
మున నావిర్భవించును గాత. ఇది యుక్తము. ఏలయనగా యుద్ధములయందు
వెనుదీయకుండుట యను వ్రతమును జేపట్టిన నీవంటి వారలకు నిట్టి యస్త్ర
ప్రాప్తికంటె నుత్కృష్టమైనదేదీయును పొందఁదగినది లేదు. 71

శ్లో॥ కృత్రచ్చం గతస్యాఽపి దశావిపాకం
ధర్మాన్నచేతః స్థలతాత్త్వ దీయమ్.
అముఞ్చతః పుణ్యమనన్య భక్తేః
స్వహస్త వాస్తవ్య ఇవ త్రివర్గః.

78

ప॥వి॥ కృత్రచ్చం - గతస్య - అపి - దశావిపాకం - ధర్మాత్ - న - చేతః
స్థలతాత్ - తవ - ఇదమ్ - అముఞ్చతః - పుణ్యమ్ - అనన్యభక్తేః -
స్వహస్తవాస్తవ్యః - ఇవ - త్రివర్గః.

అర్థము :- కిచ్చ = మఱియు. కృత్రచ్చం = కష్టమును, దశావిపాకం = అవస్థ
యందు పరిణతిని, గతస్యాఽపి = పొందినచాడవైనను, తవ = నీ
యొక్క, ఇదం = ఈ, చేతః = మనస్సు, ధర్మాత్ = ధర్మమునుండి,
నస్థలతాత్ = తప్పక యుండునుగాత. (ఏలయనగా) పుణ్యం = ధర్మ
మును, అముఞ్చతః = విడవనట్టి, అనన్యభక్తేః = ధర్మేతరమునందు
నాసక్తి లేనివానికి, త్రివర్గః = ధర్మార్థకామములు మూడును, స్వహస్త
వాస్తవ్యఇవ = అన హస్తమునందున్నవిగనే భావింపవలయును.

వి :- ఇచ్చట "త్రివర్గసిద్ధి" యను కార్యముచే "ధర్మమును జరిగజేయుచు కయుండుట" యను కారణము సమతర్థిము కాన, కార్యముచే రణ సమర్థన రూపమగు సర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

దశావిపాకం :- దశాయాః, విపాకః = దశావిపాకః, తం = దశావిపాకం.

అనన్యభక్తేః :- అన్యస్మిన్ భక్తీయశ్యసః = అన్యభక్తీః, అన్యభక్తిర్న భవతీతి, అనన్యభక్తీః, తస్య = అనన్యభక్తేః.

స్వహస్తవాస్తవ్యః :- స్వస్య హస్తః = స్వహస్తః, స్వహస్తే, వసతీతి = స్వహస్తవాస్తవ్యః.

త్రివర్గః :- త్రయాణాం, వర్గః = త్రివర్గః.

భావము :

కష్టములయందును నీ హృదయము ధర్మమును, దప్పక నుండుగాత. ధర్మమును వీడక యధర్మమునకు విముఖుడైన వానికి, ధర్మార్థ కామములు మూడును తన హస్తమునందే నెలకొనియుండును.

౭7

శ్లో॥ స్మితాశ్చింతాం వాచమవోచదేనం
ప్రసన్నచేతా నృపతిం ప్రచేతాః.

ప్రదాయభైమీ మధునావరాతే

దదామి తద్వౌతక కౌతుకేన.

79

ప॥వి॥ :- స్మితాశ్చింతాం - వాచం - అవోచత్ - ఏనం - ప్రసన్నచేతాః - నృపతిం - ప్రచేతాః - ప్రదాయ - భైమీమ్ - అధునా - వరా - తే - దదామి - తద్వౌతకకౌతుకేన.

అర్థము :- అథ = పిదప, ప్రసన్నచేతాః = నిర్మలచిత్తుడగు, ప్రచేతాః = వరులు, ఏనం = ఈ, నృపతిం = నరమహారాజును, గూర్చి, స్మితాశ్చింతాం; సిశి(మకారం)త = చిఱునగవుచే, అశ్చింతాం = రమ్మమైన, వాచం = మాటను, అవోచత్ = పలికెను. అధునా = ఇప్పుడు, తే = కెన్నీ, భైమీం = దమయంతిని, ప్రదాయ = ఇచ్చి, తద్వౌతకకౌతుకేన; తత్ = ఆమెనిచ్చుటయందు, యౌతక = వధూవరుల కొనంగదగినదియో, లేక

పాతకాలముందు, లభ్యమైనట్టి, యగు ప్రభుమనందు, శాశ్వతము =
కోరిక చేతను, లేదా సంతోషము చేతను, ఇదౌ = చెప్పబోవు వరము
లను, దదామి = ఇచ్చుచున్నాను.

సమాసములు

స్మితాశ్చితాం :- స్మితేన, అశ్చితా = స్మితాశ్చితా, తామ్ =
స్మితాశ్చితామ్.

ప్రసన్నచేతాః :- ప్రసన్నం, చేతాః, యస్యస్యః = ప్రసన్నచేతాః.

తద్యోతకకౌతుకేన :- యతఃయోః, దేయం = యాతకం, తస్మిన్,
యాతకం = తద్యోతకం, తద్యోతకే కౌతుకం = తద్యోతకకౌతుకం,
తేన = తద్యోతకకౌతుకేన.

భాషము :

ప్రసన్న హృదయుడగు వరుణుడు మంషిహాస మనోహరమగు మాటను
రాజునుగూర్చి చెప్పెను. ఓ రాజా! ఇప్పుడు నీకు దమయంతిని, దానము
గావించి, వివాహ కాలమునందిచ్చెడి యరణము పై కోరికతో నీకు రెండు
వరములసియబోవు చున్నాను.

79

శ్లో॥ యత్రాభిలాషస్తవతత్రదేశే

నన్వస్తు ధన్వన్యపి తూర్థ మర్హః..

ఆపోవహస్తీహహి లోకయాత్రాం

యథా న భూతాని తథాపరాణి.

80

ప॥వి॥ యత్ర - అభిలాషః - తవ - తత్ర - దేశే - నను - అస్తు -

ధన్వని - అపి - తూర్థయే - అర్హః - ఆపః - వహన్తి - ఇహ - హి

లోకయాత్రాం - యథా - న - భూతాని - తథా - అపరాణి.

అర్థము :- నను = ఓయీ, యత్ర = ఏ దేశమునందు, తవ = నీకు, అభి
లాషః = జుమునందుఁ గోరిక కలుగునో, తత్ర = అచ్చట, ధన్వన్యపి
= చవిటినేరియందును, తూర్థం = శీఘ్రముగా, అర్హః = ఉదకము,
అస్తు = ఉద్భవించునుగాత. (ఏలయనగా) ఇహ = ఈ ప్రపంచము

నందు, యథా = ఎట్లు, ఆపః = ఉదకములు, లోకయాత్రాః; లోక
= జనమునకు, యాత్రాం = జీవనమునకు, వహన్తి = పొందించు
చున్నవో, తథా = అట్లు, అపరాణి = ఇతరమిందు, భూతాని =
భూమి మున్నగు భూతములు, నహివహన్తి = పొందించుటలేదు.

సమాసములు :

లోకయాత్రాం : — లోకస్య, యాత్రా = లోకయాత్రా. తామ్ = లోక
యాత్రామ్.

భావము :

ఓ నలమహారాజా! ఏ ప్రదేశమునందు నీకు జలాపేక్ష కలుగునో, ఆ
ప్రదేశము చవిడినేలయైనను నచ్చట శీఘ్రముగా జలము ఉద్భవించును గాత.
ఏలయనగా “పానీయం ప్రాణినాంప్రాణాః విశ్వమేతచ్చ తన్మయమ్” అని
వాగ్భటాచార్యుల వచనముననుసరించి యుదకములు ప్రాణుల జీవనము నడుపు
నట్లు తక్కిన పృథివ్యాది భూతములు నడుపుటలేదు. కాన నీ వరము చాలా
శ్రేష్ఠమైనది.

80

శ్లో॥ ప్రసారితాపః శుచిభానునాఽస్తు
మరుః సముద్రత్వమపి ప్రపద్యతే.
భవన్మనస్కారలవోద్గమేన
క్రమేలకానాం నిలయః పురేవ.

81

ప॥వి॥ ప్రసారితాపః - శుచిభానునా - అస్తు - మరుః - సముద్రత్వమ్ - అపి
- ప్రపద్యతే - భవన్మనస్కారలవోద్గమేన - క్రమేలకానాం - నిలయః -
పురా - ఇవ.

అర్థము : - కిచ్చా = మణియు, మరుః = చవిడినేల అనగా నీరులేని యెడారి.
భవన్మనస్కారలవోద్గమేన; భవత్ = నీయొక్క, మనస్కార = సుఖ
ప్రాప్తివాంఛ యొక్క, లవ = లేశభాగము, ఉద్గమేనతి = ఉద్భవిం
పగా, నక్రమేలకానాం; నక్ర = మొసళ్ళు మున్నగు జలజంతువుల
యొక్క, మేలకానాం = సంఘముల యొక్క, నిలయః = నివాసము

గను, (తథా = అట్లే) శుద్ధిభావనా = తలచుకొనిచే, ప్రసాదితాః = ప్రసాదిత = వర్తిల్లిజేయబడిన, ఆపః = యదకములుగలవిగనగుదు, సముద్రత్యం = సాగరత్యమును, ప్రవద్యాపి = పొందియు, భవన్మనస్కారలవోద్గమేన; భవత్ = నీయొక్క, మనస్కారలవోద్గమేన = ఇచ్చాలేక మేర్పడుటచేత, క్రమేకానాం = ఒంటెలకు, నిలయఃసన్ = స్థానమైనదై, శుద్ధిభావనా, శుద్ధి = గ్రీష్మర్తువునందలి, భావనా = సూర్యునిచే, ప్రసాదితాపస్సన్; ప్రసాదిత = తొలగింపబడిన, ఆపస్సన్ = ఉదకములుగల్గినదై లేదా, ప్రసాదితాపఃసన్; ప్రసాది = మిక్కిలి ప్రసరించుటచే తీవ్రమైన, తాపఃసన్ = వేడిగలదై, పురేవ = పూర్వమువలె, జలములేనిదిగా, అస్తు = ఆగుగాత.

సమాసములు

ప్రసాదితాపః :— ప్రసాదితాః, ఆపః, యస్యసః = ప్రసాదితాపః.

పక్షాంతరమున—ప్రసాదీ, తాపః, యస్మిన్సః = ప్రసాదితాపః.

సముద్రత్యమ్ :—సముద్రస్య, భావః = సముద్రత్యం, తత్ = సముద్రత్యం.

భవన్మనస్కారలవోద్గమే :—భవతః, మనస్కారః; భవన్మనస్కారః, భవన్మనస్కారస్య, లవః = భవన్మనస్కారలవః; భవన్మనస్కారలవస్య, ఉద్గమః = భవన్మనస్కారలవోద్గమః, తస్మిన్ = భవన్మనస్కారలవోద్గమే.

పక్షాంతరమున :—భవన్మనస్కారలవోద్గమేన; భవతః, మనస్కారః = భవన్మనస్కారః, భవన్మనస్కారస్యలవః = భవన్మనస్కారలవః, భవన్మనస్కారలవస్య, ఉద్గమః = భవన్మనస్కారలవోద్గమః. తేన = భవన్మనస్కారలవోద్గమేన.

భావము :

మఱియు జలశూన్యమగు నెడారి నీయొక్క సుఖేచ్ఛా లేకముచే మొసళ్ళు మున్నగు జలజంతువుల సమూహమునకు నివాస భూమియు, చంద్రునిచే వర్తిల్లిజేయబడిన యదకములు గలదియునగు సాగరముగ నేర్పడియు, నీ యొక్క యిచ్చాలేకముచేతనే యొంటెలకు నిలయమును, గ్రీష్మకాలపు సూర్యునిచే

తొలగింపబడిన యదకములుగలదిగను లేదా తీవ్రమగు తాపముగలదిగనునై పూర్వమువలె నెఱచియుండు. అనగా నీవు కోరినంత మాత్రముననే యెఱచి సముద్రముగను, సముద్రమెఱచియుండు గాగలదనియు యభిప్రాయము. ఇది మొదటి వధము.

81

శ్లో॥ అహ్లానిరామోద భరశ్చదివ్యః
పుష్పేషు భూయాద్భవః క్షణసజ్గాత్.
దృష్టం ప్రసూనోపమయా మయాన్య
న్నధర్మశర్మోభయ కర్మతంయత్.

72

ప॥వి॥ :- అహ్లానిః - అమోదభరః - చ - దివ్యః - పుష్పేషు - భూయాత్ - భవదక్షణసజ్గాత్ - దృష్టం - ప్రసూనోపమయా - అన్యత్ - న - ధర్మశర్మోభయ కర్మతం - యత్.

అర్థము :- పేనరి = ఓ నలుదా ! భవదక్షణసజ్గాత్; భవత్ = నీయొక్క, అక్షణ = శరీరముయొక్క, సజ్గాత్ = సంపర్కమువలన అసగ్గా కరస్పర్శమున, పుష్పేషు = పూలయందు, అహ్లానిః = వాడుబారనితనము, అనగా తేమ, దివ్యః = స్వర్గసంబంధముగల, అమోదభరశ్చ = పరిమళ భారము, భూయాత్ = ఏర్పడును, గాత ! యత్ = ఎందువలన, ప్రసూనోపమయా; ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, ఉపమయా = సామ్యముచే, ధర్మశర్మోభయ కర్మతం; ధర్మ = పుణ్యము, శర్మ = సుఖము అనునీ, ఉభయం = రెండియందును, కర్మతం = కర్మభారమైనది అనగా కోరికలను పూర్తిచేయునది, అన్యత్ = మఱియొక్కది అనగా, ధనము పుణ్యము మున్నగునవి నదృష్టం = చూడబడలేదు. దేవపూజకును సుఖానుభవమునకును సాధన మగుటచే పుష్పములు అముష్మికముగను, నైహికముగను, నుపయుక్తము లగుచున్నవని యర్థము.

సమాసములు ;

అహ్లానిః :- న, హ్లానిః = అహ్లానిః.

అమోదభరః :- అమోదస్య, భరః = అమోదభరః.

దివ్యః :- దివి, భవః = దివ్యః.

భవదఙ్గసఙ్గాత్ :- భవతః, అఙ్గం = భవదఙ్గం, భవదఙ్గేన, సఙ్గః = భవదఙ్గసఙ్గః, తస్మాత్ = భవదఙ్గసఙ్గాత్.

ప్రసూనోపమయా :- ప్రసూనేన, ఉపమా = ప్రసూనోపమా, తయా = ప్రసూనోపమయా.

ధర్మశర్మోభయ కర్మతమ్ :- ధర్మశ్చ, శర్మచ = ధర్మశర్మణీ, ధర్మశర్మణోరుభయం = ధర్మశర్మోభయం, కర్మణి, ఘటతఙ్గతి = కర్మ తమ్. ధర్మశర్మోభయస్మిన్ కర్మతమ్ = ధర్మశర్మోభయకర్మతమ్.

భావము :

ఓ నలమహారాజా ! నీ కరస్పర్శము చేతనే పుష్పములయందు వాడు బారనట్లు చేసిది లేమయు, దేవలోకపు పరిమళము నేర్చుదును. ఏలయనగా - పూల సామ్యముచే, దేవతా పూజాదులచే పుణ్యసిద్ధి రూపమగు నాముష్మిక ఫలము, శరీరసంస్కా - ముచే నైహిక ఫలమను నీరెండును లభ్యములగుచున్నవి. ఇట్టి సుకృత సాధనమైనవి మఱియొందులేదు. కావున పుష్పము ధర్మశర్మోభయ ముతో కర్మభూతమై ఐహికాముష్మిక ఫలసాధనమైనది. కాన నీ రెండవ వర మును మొదటి వరమువలె ప్రశస్తమైనది.

72

శ్లో॥ వాగ్దేవతాఽపి స్మితపూర్వముర్వి
సుపర్వరాజం రథసాద్భరాషే.
త్వత్ప్రేయసి సమ్మదమాచరన్త్యా
మత్తోనకిళ్చిత్ గ్రహణోచితం తే.

73

ప॥వి॥ :- వాగ్దేవతా - అపి - స్మితపూర్వమ్ - ఉర్విసుపర్వరాజం - రథ సాత్ - ఐభాషే - త్వత్ప్రేయసి సమ్మదమ్ - ఆచరన్త్యా - మత్తో - న - కించిత్ - గ్రహణోచితం - తే.

అర్థము :- వాగ్దేవతాఽపి = సరస్వతీదేవియు, ఉర్విసుపర్వరాజం; ఉర్వి = భూమికి, సుపర్వరాజం = దేవేంద్రుడైన, నలం = నలమహారాజున గూర్చి, రథసాత్ = సంతోషము వలన, స్మితపూర్వం = మందహాస పూర్వకముగా, ఐభాషే = పలికెను. త్వత్ప్రేయసి సమ్మదః; త్వత్ప్రే యసి = నీ ప్రియురాలైన దమయన్తికి, సమ్మదం = హర్షమును అనగా

నిన్ను వరించుటయను నిష్ఠమును. అచరన్తాః = చేయుచున్న, మత్తః = నా వలన, తే = నీకు, కిజ్జిత్ = కొంచెము, గ్రహణోచితం = గ్రహించదగినది, న = లేదా? అనగా తప్పక యున్నదని యర్థము.

సమానములు

వాగ్దేవతా :- వాగితి దేవతా = వాగ్దేవతా.

స్మితపూర్వం :- స్మితం, పూర్వం, యస్మిన్, కర్మణి, తద్యథా భవతి తథా = స్మితపూర్వమ్.

ఉర్విసుపర్వరాజం :- సుపర్వరాజం, రాజా = సుపర్వరాజు, ఉర్వ్యాః, సుపర్వరాజః = ఉర్విసుపర్వరాజు, తమ్ = ఉర్విసుపర్వరాజమ్.

త్యత్ప్రేయసీ సమ్మదమ్ :- తవ, ప్రేయసీ = త్యత్ప్రేయసీ, త్యత్ప్రేయస్యాః సమ్మదః = త్యత్ప్రేయసీ సమ్మదః, తం = త్యత్ప్రేయసీ సమ్మదమ్.

గ్రహణోచితం :- గ్రహణే, ఉచితమ్ = గ్రహణోచితం.

భావము:

సరస్వతీదేవియు హర్షముతో నలుని మందహాస పూర్వకముగా పలుకరించినది. ఓ నలమహారాజా! నీ ప్రేయసియగు దమయంతికినిన్ను వరింపజేయుట వలన సంతోషమును గూర్చుటచే నేను నీకు అస్తురానను. కాన నావద్ద నీవు స్వీకరింపదగినది లేదా తెలిసికొనదగినది కొంచెము లేదా? తప్పకయున్నదని యాశయము.

78

శ్లో॥ ఆర్థోవిన్దై వార్థనయోపసీద

న్నాల్పేపి ధీరైరప ధీరణీయః.

మాన్యేన మన్యే విధినా విత్తిరః

సప్రీతిదాయోబహు మస్తుమర్హః.

74

పా॥వి॥ :- ఆర్థః - వినా - ఏవ - ఆర్థనయా - ఉపసీదన్ - న - అల్పః -
- ఏ - ధీరైః - అపరీరణీయః - మాన్యేన - మన్యే - విధినా -
- విత్తిరః - స - ప్రీతిదాయుః - బహు - మస్తుమర్హః.

అర్థము :- కిచ్చా = మఱియు, అర్థనయా = యాచించుటతో, విసైవ = లేక, ఉపసీదన్ = తనయఃతట లభ్యమైన, అర్థః = హితమగు విషయము, అల్పాపి = కొంచమైనను, దీర్ఘైః = దీరులచే. ఆవధీరణీయః = ఉపేక్షింపదగినదిగా, న = లేదు, ఏలయనగా, మాన్యేన = పూజ్యుడైన, విధినా = విధిచే, విత్తీర్ఘః = ఈయఁబడిన, ప్రీతిదాయః = ప్రీతితో నొసఁగఁబడిన, సః = ఆ యర్థము, బహు = అధికముగా, మస్తుం = తెలిసికొనుటకు, అర్థః = తగినది (ఇతి=అని) మన్యే = తలంతును.

సమాసములు :

ప్రీతిదాయః :- దీయతే ఇతి = దాయః. ప్రీత్యాదాయః = ప్రీతిదాయః.

భావము :

యాచింపకయే, తనంతట తాను లభ్యమైన వస్తువు స్వల్పమైనను, హితమైనది యుపేక్షింపదగదు. ఏలయనగా పూజ్యుడగు బ్రహ్మ ప్రీతితో నిచ్చినది యత్కృష్టముగా భావింపదగినదని నేను తలంతును.

శ్లో॥ అవామావామార్థే సకలముభయాకార ఘటనాత్

ద్విధాభూతం రూపం భగవదభిధేయం భవతియత్.

తదన్తర్మస్త్రం మేస్మరహరమయం సేన్దుమమలం

నిరాకారం శశ్వజ్జప నరపతే ! నిద్ధ్యతు స తే. 75

ప॥వి॥ :- అవామా - వామార్థే - సకలమ్ - ఉభయాకారముటనాత్ - ద్విధాభూతం - రూపం - భగవదభిధేయం - భవతి - యత్ - తదన్తః - మన్త్రం - మే - స్మర - హరమయం - సేన్దుమ్ - అమలం - నిరాకారం - శశ్వత్ - జప - నరపతే - నిద్ధ్యతు - సః - తే.

అర్థము :- హే నరపతే = ఓ నలమహారాజా !, అర్థే = ఒక భాగమునందు, అవామా = అశ్రీరూపమును ననగా పురుషుడును, అర్థే = మఱియొక భాగమునందు, వామా = శ్రీయు, (అతఏవ = కావుననే) ద్విధాభూతం = శ్రీ పురుషరూపముగా రెండుగా నేర్పడినదై, ఉభయాకారముటనాత్ = రెండు ఆకారములను కలుపుచున్న, శశ్వత్ = సుపూర్ణత నొందిన,

భగవదభిదేయం = భగవచ్చట్టనుచే జెప్పదగిన, రూపం = రూపము, వివరణ = వివరణ. సేస్తుం = చంద్రకలతో గూడినదియు, అమలం = నిర్మలమై యియు, నిరాకారం = స్తుతియందు సాకారముగా లేనిదియు ననగా నేకాత్మాది విభాగము లేనదియు. మన్త్రం = మన్త్రరూపమై గోప్యమైనదియును, హరమయం = శివాత్మకమైన, మే = నాయొక్క, తత్ = ఆ స్వరూపమును, ఆ తః = అంతఃకరణమునందు, స్మర = ధ్యానింపుము. శక్యత్ = ఎల్లప్పుడు, జప = జపింపుము. మంత్రమగుటవలన జపమార్గమున ఉపాసింపుమని యర్థము. సః = ఆ మన్త్రము రియైన భగవత్తుడగు నర్థనాటికర్షుడు. తే = నీకు, సిద్ధ్యతు = ప్రసన్నుడగు గాత, ఫలము నొసంగుగాతయని యర్థము. ఇది మూర్తిపక్షమున యర్థము.

ఇక మన్త్రపక్షమున :- అర్థే = పూర్వార్థమునందు, అవా = ఓకారముచే, మా = మకారముచే, ననగా ప్రణవము చేతనని యర్థము. (తథా = అర్థే) అనూర్థే = ఉత్తర భాగమునందును, అవా = ఓకారము చేతను, మా = మకారముచేతను, ననగా ప్రణవముచేత నుపలక్షితమైనదియు ననగా నాద్యంతములయందు ప్రణవముచే సంపుటికృతమును, ఏనం = ఇట్లు, ఉభయాకారమటనాత్; ఉభయాకార = రెండు ఆకారములతో, మటనాత్ = చేర్చుట వలన, ద్వైరాభూతం “హ” “ర” యని రెండుగా విభజింపఁబడినదియు, లేదా రెండు ఆకారములచే ప్రణవరూపమునందు, గలుపుట వలన, ద్వైరాభూతం = రెండుగా నేర్పడినదియు ననగా రెండు ఆకారములు గలదియు, భగవదభిదేయం; భగవత్ = శివుని, అభిదేయం = వాఙ్మార్గముగా గలదియునగు, యత్ = ఏ, రూపం = స్వరూపము, భవతి = ఉన్నదో, అనగా ‘ఓంహరఓం’ అనియే స్వరూపమేర్పడుచున్నదో, తత్ = ఆ, హరమయం = హకార రేఫస్వరముగల, నిరాకారం = రహితములైన ఆకారద్వయము కలదియు ననగా హకారమును, రేఫమును నుచ్చరించుటకై యపార్థమైన ఆకారద్వయము లేదనియు నందుననే “హ్” యను వజ్ర మాత్ర. స్వరూపముగలదియు, తథా = అర్థే, సేస్తుం = ఈచ, ఇందుశ్చ = ఈనూ, ఈనూభాషం

సహిషణ్యత ఇతి సేన్ధుః । అనగా తురీయ స్వరమగు “ఈకారము తోడను, బిందువు తోడను, గూడినదియు, అనగా పూర్వోక్తమగు “హ్” యను వ్యంజనద్వయము సేందుత్వమును - అనగా ఈకారము తోడను కూడినచో “ప్రీ” అగుచున్నదని యర్థము. అమలం = దోషము లేనిదియునగు, మే = నాయొక్క, మంత్రం = మంత్రము అనగా రెండు ప్రజవములతో గూడిన “ఓంప్రీంఓం” అను నాకారము గల మంత్రమును ననగా సారస్వత చింతామణి మంత్రమును, అంతః = అంతఃకరణమునందు, స్మర = ద్వ్యానింపుము. శశ్వత్ = ఎల్లప్పుడు, జప = జపింపుము. ఇత్యాదిపూర్వమువలె జెప్పవలయును.

యంత్రపక్షమునందు :- భగవదభిధేయం; భగవత్ = యోనివలె, అభిధేయం = కనబడు, యత్ = ఏ రూపం = త్రికోణాత్మకమగురూపము గలదో, ఉభయాకారఘటనాత్; ఉభయాకార = రెండు త్రికోణములను, ఘటనాత్ = చేర్చుటవలన, సకలం = సమగ్రమగు షట్కోణమేర్పడుచున్నది. తదంతః; తత్ = ఆ షట్కోణమునకు, అంతః = మధ్య, మంత్రం = “ఓం-ప్రీం-ఓం” అను నాకారముగల మంత్రమేర్పడుచున్నది. తత్ = ఆరూపమును, అంతః = అంతఃకరణమందు, స్మర = ద్వ్యానింపుము ఇత్యాది ముందువలెనే జెప్పకొనవలయును.

సమాసములు :

అవామా :- న, వామా = అవామా.

ఉభయాకారఘటనాత్ :- ఉభయశ్చాసౌ, ఆకారశ్చ = ఉభయాకారః, ఉభయాకారస్య, ఘటనం = ఉభయాకార ఘటనం, తస్మాత్ = ఉభయాకారఘటనాత్.

భగవదభిధేయం :- భగవాన్, అభిధేయః, యస్యసః = భగవదభిధేయః, తమ్ = భగవదభిధేయం.

హరమయః :- హరస్య, వికారః = హరమయః, తమ్ = హరమయం.

సేన్ధుః :- ఇచ్ఛువా, సహితః = సేన్ధుః, తం = సేన్ధుః.

అమలం :- అవిద్యమానం, మల్లం యస్యసః = అమలః, తమ్ = అమలం.

నిరాకారం :- నిర్గతః ఆకారః, యస్యసః = నిరాకారః, తమ్ = నిరాకారం.

పఞ్చాంతరమందు :- ఉభయాకారఘటనాత్ :- ఉభయశ్చాసౌ, ఆకారశ్చ = ఉభయాకారః, ఉభయాకారస్య, ఘటనం, ఉభయాకారఘటనం, తస్మాత్ = ఉభయాకార ఘటనాత్.

హరమయం :- హశ్చ, రశ్చ = హరౌ, హరయోః, వికారః = హరమయః, తమ్ = హరమయమ్.

నిరాకారం :- ఆశ్చ, అశ్చ, ఔ, అయోః, అకారః = ఆకారః. నిర్గతః, ఆకారః, యస్మాత్సః = నిరాకారః, తమ్ = నిరాకారమ్,

సేన్ద్రం :- ఈచ, ఇన్ద్రశ్చ = ఈంద్రా, ఈంద్రభ్యాం, సహవర్తత ఇతి = సేన్ద్రః, తమ్ = సేన్ద్రం.

సకలం :- కలయా, సహవర్తత ఇతి = సకలః. తమ్ = సకలమ్.

భగవదభిధేయమ్ :- భగఇవ = భగవత్, భగవత్, అభిధేయం = భగవదభిధేయమ్.

వి:- ఇచ్చట మొదట దేవతాపక్షము. తర్వాత మన్తప్రపక్షము, కడపటి యన్త్ర పక్షము. ప్రకృతములు కాన కేవల ప్రకృత శ్లేషాలజ్ఞానము.

భావము :

ఇచ్చట సరస్వతీదేవి యొసంగు వరము యొక్క స్వరూపమును కవి "అవామా" ఇత్యాదిగా నైదు శ్లోకములయందు వర్ణించుచున్నాడు. ఈ శ్లోకము నందు సారస్వత చింతామణి మన్తమును సరస్వతీదేవి నల మహారాజునకుప దేశించుచున్నది. ఆ మన్తమునే శ్రీహర్షుడు అపించి త్రిపురసుందరీ ప్రత్యక్షము నంది యనన్య దురాసదమగు నైదువ్యము నార్జించెను. ప్రస్తుత మీశ్లోకమునందా మంత్రము దేవతా పక్షమునందు, మన్తప్రపక్షము నందును, యంత్రపక్షమునందును వర్ణింపఁబడుచున్నది. అందు తొలుత దేవతా పక్షమున :-

ఓ నలమహారాజా? దక్షిణార్థమందు పురుషుడును, వామార్థమందు స్త్రీ యునునై రెండు విధములుగా నున్నదియు, నీరెండు ఆకారములు కలిగియుండుట వలన సంపూర్ణమైన భగవచ్ఛబ్దముచే. జెప్పఁదగిన రూపము గలిగినదియు చన్ద్రకలతో నొప్పించియు, నిర్మలమైనదియు, పరమార్థ దృష్టితో నిరాకారమైన

దియు ననగా దక్షిణార్ధ వామార్ధ భేదములు లేనిదియు మన్తస్వరూపమైనదియు లేదా మన్తమువలె దాచదగినదియు శివస్వరూపమైన నా స్వరూపమును సంతఃకరణమందు ధ్యానింపుము ఆ మన్తము ర్తియగు నర్థనారీశ్వరుడు నీకు ప్రసన్నుడగుగాత. ఫలమొనంగును గాత.

మంత్రపక్షమువ :—ఆమన్త స్వరూపము “ఓం హర ఓం” అని ఇది పూర్వభాగమునందును చివరభాగమునందును ఓంకారములతో సంపుటికరింపఁబడియున్నది. “హర” శబ్దము నందునుచ్చారణకై రెండు అకారములు చేర్చఁబడినందువలననిది “హ, ర” యని రెండు విధములుగా విభక్తమైనది. ఇది భగవంతుడగు శివుని జెప్పుచున్నది. ఈ హరమయమైనదియు. ననగా హకార రేఖాత్మకమైనదియు, నిరాకార మైనదియు ననగా హ, ర, యనుచోట శ్రూయ మాణములగు “అ” కారద్వయము తొలగుటచే అకారద్వయ రూపమగు నాకృతిచే రహితమైనదియు. ననగా “హ్, ర్” రూపముగనున్నదియు సేందువును ననగా ఈ యను తురీయ స్వరముతోడను, చన్ద్రకలతోడను, ననగా దిందువుతోడనుఁగూడినదియు కలతో గూడినదియు నిర్దిష్ఠమైనదియు ఆద్యంతములయందు ప్రణవములతో సంపుటికృతమై “ఓం హిం ఓం” అను రూపములతో నొప్పునదియును, నా యొక్కసారస్వత చింతామణి మంత్రమును ధ్యానింపుము. జపపద్ధతితోనుపాసింపుము, అందువలన నీకు మంత్రమూర్తియగు నర్థనారీశ్వరుడు అనుగ్రహించునుగాత. ఈ మంత్రమునుగూర్చి యుద్ధారాది వివరమును పారమేశ్వరమను గ్రంథమునఁజెప్పఁబడినది—

“ఉద్ధారాస్తు పరోక్షేణ

పరోక్షప్రియతాశ్రుతేః.

శివాన్త వహ్నిసంయుక్తో, బ్రహ్మద్వితయమన్తరా
తురీయస్వరశీలాంశు రేఖాతారాసమన్వితః.

ఏవ చింతామణిర్నామ మన్త్రః సర్వార్థసాధకః

జగన్మాతః సరస్వత్యాః రహస్యంపరమమతమ్”

ఇత్యాది. ఇచ్చట శివశబ్దముచే “హకారమును వహ్నిశబ్దముచే రేఖమును” బ్రహ్మద్వితయశబ్దముచే ప్రణవద్వయమును, తురీయస్వర శబ్దముచేత “ఈ కారమును” శివానంశ రేఖాశబ్దముచేత “అర్థచన్ద్రుని” తారాశబ్దముచేత దిందు

వును గ్రహింపవలయును. అదియే “ఓం హ్రీం ఓం” అను రూపముననుండును. అనగా “ఓం హర ఓం” అను తొలుత నిర్దేశింపఁబడిన మంత్రమే “ఓం హ్రీం ఓం” రూపముజెంది సారస్వత చింతామణిగా వ్యవహరింపఁ బడుచు న్నదని భావము.

యన్త్ర పక్షమునందు :—తొలుత యోనిరూపముర కానవచ్చు త్రికోణ మును మఱియొక త్రికోణముతోఁ గలుపుటవలన వట్కోణము లేర్పడుచున్నది. ఈ వట్కోణముల మధ్య “ఓం హ్రీం ఓం” యను మన్తమును ధ్యానించి యుపాసించినచో భగవదనుగ్రహ మేర్పడునని భావము. 85

శ్లో॥ సర్వాక్షీణరసామృతస్తిమితయా వాచాచవాచస్పతిః
సస్వర్గీయమృగీ దృశామపివశీ కారాయమారాయతే.
యస్మైయః స్పృహయత్యనేనసతదేవాఽఽహ్నితికిం
భూయసా

యేనాఽయం హృదయేకృతః సుకృతినామన్మన్త్రీ
చింతామణిః. 86

ప॥వి॥ సర్వాక్షీణరసామృతస్తిమితయా - వాచా - చవాచ - వాచస్పతిః - సః -
స్వర్గీయమృగీదృశామ్ - అపి - వశీకారాయ - మారాయతే - యస్మై
- యః - స్పృహయతి - అనేన - సః - తత్ - ఏవ - ఆహ్నితి -
కిం - భూయసా - యేన - ఆయం - హృదయే - కృతః - సుకృతినా
- మన్మన్త్రీచింతామణిః.

అర్థము :—యేన = ఏ, సుకృతినా = పుణ్యవస్తునిచే, ఆయం = పూర్వము
చెప్పఁబడిన, మన్మన్త్రీచింతామణిః; మన్మన్త్రీ = నా మన్త్రీ మనెడి,
చింతామణిః = చింతించినంత మాత్రము చేతనే కోరిన వస్తువుల నొసం
గెడి మణియగు నీ మన్త్రీము, హృదయే = హృదయమునందు, కృతః
= చేయఁబడినదో, అనగా స్మరింపఁబడినదో, సః = ఆస్మరించిన
వాడు, సర్వాక్షీణరసామృతస్తిమితయా; సర్వాక్షీణ = అన్నియంగము
లను వ్యాపించిన, రస = శృంగారము మున్నగు రసములనెడి, అమృత

= అమృతముచే, స్తిమితయా = నిండిన. వాచా = కావ్యాది రూపములతో వెలసిన వాక్యాచార్యముతో, వాచస్పతిః = బృహస్పతిగానగుచున్నాడు. ఏవం = ఇట్లు, సః = ఆయుపాసకుడు, స్వర్గీయమృగీదృశామపి; స్వర్గీయ = స్వర్గలోకమునకుఁజెందిన, మృగీదృశామపి = శ్రీనివసైతము, వశీకారాయ = వశీకరించుకొనుటకు, మారాయతే = మన్మథునివలె నాదరించును, య్యా = లేదా, భూయసా = అధికముగా చెప్పుటచే, కిం = ఏమిప్రయోజనము. యః = ఎవ్వడు, యస్మైస్పృహయతే = దేనినికోరునో, సః = అతడు, తదేవ = దానినే, ఆప్నోతి = పొందును. ఏలయనగా నిది చింతామణికదా కాన గోరినదెల్ల సిద్ధించును.

సమాసములు :

సర్వాక్షీఞరసామృత స్తిమితయా :- సర్వాక్షాణివ్యాప్నోతీతి = సర్వాక్షిణః. సర్వాక్షిణశ్చాసౌ, రసశ్చ = సర్వాక్షీఞరసః, సర్వాక్షీఞరస ఏవ, అమృతం = సర్వాక్షీఞరసామృతం, సర్వాక్షీఞ రసామృతేన, స్తిమితా = సర్వాక్షీఞరసామృత స్తిమితా, తయా = సర్వాక్షీఞరసామృత స్తిమితయా. వాచస్పతిః :- వాచం, పతిః = వాచస్పతిః.

స్వర్గీయమృగీదృశాం :- స్వర్గసః, ఇమాః = స్వర్గీయాః. మృగాణామివ దృశః, యాసాంతాః = మృగీదృశః, స్వర్గీయాశ్చతాః, మృగీదృశశ్చ = స్వర్గీయమృగీదృశః, తాసాం = స్వర్గీయమృగీదృశాం.

మన్మన్త్ర చింతామణిః :- మమమన్త్రః = మన్మన్త్రః, మన్మన్త్ర ఏవ చింతామణిః = మన్మన్త్రచింతామణిః.

భావము :

ఇప్పుడు రెండు శ్లోకములచే మన్త్రమహిమ వర్ణింపఁబడుచున్నది. ఏ పుణ్యవంతుడు నా మన్త్రమైన చింతామణిని స్మరించుచున్నాడో యతడు సర్వాక్షములను వ్యాపించు శృంగారాదిరసామృతముతో నిండిన, కావ్యాది రూపములగు వాక్కుల యందలి చాతుర్యముతో బృహస్పతియగు చున్నాడు ఇట్లేయతడు స్వర్గలోకపు శ్రీనివసైతము వశీకరించుకొనుటకు మన్మథుడగుచున్నాడు. లేదా ఇంత మాటలేం? ఎవడు దేనిని కోరునో వానికది సిద్ధించును.

శ్లో॥ పుష్పైర్భవ్యైర్భవ్యైః గన్ధాదిభిః పిన్దాభిః కృత్వా చ
హంసేనమాంచే
నిర్మాణీం మన్త్రమూర్తిం జపతిమయిమతిం
న్యన్యమయ్యేవభక్తః.
సప్రమాప్తే వత్సరాంతే శిరసికరమసౌ యన్య
కస్యాఽపి ధత్తే
సోఽపి శ్లోకానకాణ్డే రచయతి రుచిరాన్ కాతుకం
దృశ్యమన్య. 87

ప॥వి॥ పుష్పైః - అభ్యర్చ్య - గన్ధాదిభిః - అపి - సుభగైః - చారు -
హంసేన - మాం - చేత్ - నిర్మాణీం - మన్త్రమూర్తిం - జపతి -
మయి - మతిం - న్యన్య - మయి - ఏవ - భక్తః - సఃప్రమాప్తే -
వత్సరాంతే - శిరసి - కరమ్ - అసౌ - యన్య - కస్య - ఆపి -
ధత్తే - సః - అపి - శ్లోకాన్ - అకాణ్డే - రచయతి - రుచిరాన్ -
కాతుకం - దృశ్యమ్ - అన్య.

ఆర్థము :— కిచ్చ = మణియు, మయి = నాయెడ, భక్తః = భక్తిగలవాడై,
మయ్యేవ = నాయెడనే, మతిం = బుద్ధిని, న్యన్య = ఉంచి, హంసేన
= హంసవాహనముతో, చారు = చక్కగా, నిర్మాణీం = సజ్జరించు
చున్న, మన్త్రమూర్తిం = మంత్ర స్వరూపులైన, మాం = నన్ను,
సుభగైః = మనోజ్ఞములగు, పుష్పైః = పూ-తో, గన్ధాదిభిః =
చందనము మొదలగు పరిమల ద్రవ్యముల తోడమ, అభ్యర్చ్య =
పూజించి, జపతిచేత్ = జపించినచో, తస్మిన్ = అప్పుడు, వత్సరాంతే =
సంవత్సరము చివర, సప్రమాప్తేనతి = ఏర్పడగా, అసౌ = ఈజనిం
చిన పురుషుడు, యన్యకస్యాఽపి = ఎవరోయొక యక్షరమురాని
వాని యొక్కయు, శిరసి = తలపై, కరం = హస్తమును, నిధత్తే =
ఉంచుతో, సోఽపి = అతడును, అకాణ్డే = ఆకస్మికముగా, రుచిరాన్
= రమ్యములైన, శ్లోకాన్ = శ్లోకములను, రచయతి = రచయించు

చున్నాడు, అశ్య = ఈ మంత్రముయొక్క, ఏతత్ = ఈ. కౌతుకం = ఆశ్చర్యము, దృశ్యం = చూడవలసినది.

సమాసములు :

మన్త్రమూర్తిః :— మన్త్రమయీ, మూర్తిః యస్మాస్మా = మన్త్రమూర్తిః, తాం = మన్త్రమూర్తిమ్.

భావము :

మఱియు నాయందు భక్తిగల్గినవారై నాయెడ మనస్సును నిలిపి హంస వాహనముపై జక్కగా సంచరించుమన్న మన్త్రస్వరూపిణియగునన్ను రమ్యములైన పుష్పములచేతను, చందనాది పరిమల ద్రవ్యముల తోడునుఁ బూజించి జపించినచో, సంవత్సరము నిండగనే, యుపాసకడు ఎట్టి మూఁగునెత్తిపై చేతనుంచినను నతడు, ఆకస్మికముగా రసవంతములగు శ్లోకములను రచించును. ఈ యద్భుతము తప్పక చూడవలసినది.

87

శ్లో॥ గుణానామాస్థానీం నృపతిలక నారీతివిదితాం
రసస్సీతా మన్తస్తవచతవవృత్తే చకవితుః.
భవిత్రివై దర్శి మధికమధికణ్ఠం రచయితుం
పరీరమృక్రిడా చరణశరణా మన్వహమహమ్. 88

ప॥వి॥ :- గుణానామ్ - ఆస్థానీం - నృపతిలక! - నారీతివిదితాం - రసస్సీతాం - అన్తః - తవ - చ - తవ - వృత్తే - చ - కవితుః - భవిత్రి - వై దర్శిమ్ - అధికమ్ - అధికణ్ఠం - రచయితుం - పరీరమృక్రిడాచరణశరణామ్ - అన్వహమ్ - అహమ్.

అర్థము :- హేనృపతిలక! = ఓ రాజోత్తమ! గుణానాం = రూపసౌందర్యాది గుణములకును, శ్లేషాదికావ్య గుణములకును, ఆస్థానీం = ఆశ్రయమై నదియు, నారీతివిదితాం; నారీతి = ఉత్తమ స్త్రీయని, విదితాం = తెలియఁబడినదియు, న + ఆరీతివిదితాం = గౌరవించాలాఁగి రీతులమధ్య తెలియఁబడక యుండునదియు, ననగా వాసిమధ్య తెలియఁబడినదియును, అంతః = మనస్సునందును, శ్లోకమధ్యమునందును, రసస్సీతాం; రసః

నలునియెవరి యచురాగఁ జేత, స్పీతాం = నెఱచెనదియు, శ్రీహర్ష
రాది రసములతో నిండినదియునగు, వైదర్భీం = యతి, వైదర్భీ
రీతిని, తవచ = నలదైన నీయొక్కయు, తవవృత్తేచ = నీయొక్క
చరిత్రవిషయమందును, కవితః = వర్ణించునట్టి శ్రీహర్షనియొక్క, అధి
కణ్ఠం = కణ్ఠమునందు, పరీరమ్మక్రీడాచరణశరణం; పరీరమ్మ = ఆలిం
మనెడి, క్రీడా = వినోదమును, ఆచరణ = ఆచరించదమునే, శర
రక్షకముగా గల్గినదాసనిగా, అన్వహం = ప్రతిదినము, అధికం =
గా, రిదయతుం = చేయుటకు, ఆహం = నేను, భవత్రీ =

స్వపతింక :- నృపాణాం, తిలకః = నృపతిలకః, తస్యసమ్మన్దిః =

శ్రీ ఇతి విదితా = నారీతివిదితా, తామ్ = నారీతివిది
అవిద్యమానారీతిః యస్యాస్యా = ఆరీతిః. అరీతి
నారీతివిదితా, నారీతివిదితా, తామ్ = నారీతి

రసస్పీతా, తాం = రసస్పీతామ్.

వైదర్భీ, తామ్ = వైదర్భీ.

పరీరమ్మ ఏవక్రీడా :- పరీరమ్మ
= పరీరమ్మక్రీడాచరణం, పరీరమ్మ
= పరీరమ్మ క్రీడాచరణం,

ంతిని (వైదర్భీరీతిని) నీ కణ్ఠము
వివినోదములను చేయుటనే ప్రాణ
విధముగా దమయంతి నెన్నుకొన్నా
మును, అట్లే రీతితో నత్యంత

సుఖమత నడవజ్జముగల వైదర్భియను కన్యకని నీపుత్రమును కట్టిచు
కవియొక్క కణ్ఠము నాలింగనము చేసుకొని దానితోది వినోదమే తనకు రక్షక
ముగా నుండునట్లు చేయగలను. అదెట్లునగా వైదర్భియగు దమయన్తి రూప
సౌందర్యాది గుణములకు నెలవు. వైదర్భి రీతియు శ్లేషాదిగుణములకు నాశ్ర
యము. ఆ దమయన్తి నారీతి విదిత. అనగా నుత్రమ శ్రీయని ప్రసిద్ధి నొంది
నది. ఆ వైదర్భిరీతి న + అరీతివిదిత కాదు. అనగా రీతులలో తెలియబడనిది
గాదు. అనగా చక్కగా తెలియబడినది. ఆదమయన్తిరసస్పృహ - అనగా నలాను
రాగముతో నిండినది. ఆ వైదర్భిరీతియు శృంగారాది రసములతో నిండినది.
అట్టి వైదర్భియగు దమయన్తిని, అట్టి వైదర్భియగు రీతిని క్రమముగా నలుడ
వైన నీయొక్కయు, నీ చరిత్రను కవనముచేయు శ్రీహర్షుని యొక్కయు
కంఠమునందు నెలకొనునట్లు చేసి, యందు క్రీడావినోదములనే ప్రాణత్రాణ
ముగాఁ గలదిగను, ఆ వైదర్భిరీతిని కవియొక్క కంఠము నాలింగమునుఁ
గావించుకొనియందలి క్రీడావినోదములనుఁ బ్రాణత్రాణగా గలదానినిగను నేను
చేయగలనని భావము.

౬౮

శ్లో॥ భవద్వృత్తస్తో తుర్మదుపహిత కణ్ఠస్యకవితుః

ముఖాత్ పుణ్యైః శ్లోకైస్త్వయి

ఘనముదేయంజనముదే.

తతః పుణ్య శ్లోకః షీతిభువనలోకాయ భవితా

భవానాఖ్యా తస్మన్ కలికలుషహరీ హరిరివ. 89

ప్ర॥వి॥ :- భవద్వృత్తస్తోతుః - మదుపహితకణ్ఠస్య - కవితుః - ముఖాత్ -
పుణ్యైః - శ్లోకైః - త్వయి - ఘనం - ఉదేయం - జనముదే - తతః -
పుణ్యశ్లోకః - షీతిభువనలోకాయ - భవితా - భవాన్ - అఖ్యాతః -
తస్మన్ - కలికలుషహరీ - హరిః - ఇవ.

అర్థము :- కిచ్చ = మఱియు, హేనల = ఓ నలమహారాజా! మదుప
హితకణ్ఠస్య; మల్ = నాచే, ఉపహిత = అధిష్ఠింపఁబడిన, కణ్ఠస్య =
కణ్ఠముగలవాడైన, భవద్వృత్తస్తోతుః = భవత్. = నీయొక్క, పుత్ర =

చరితమును, స్తోతుః = కొనియాడునట్టి, కవితః = కవియొక్క,
 బుభముచుండి, త్వయి = నీవిషయమున, పుష్కలైః = పని
 మ్యములనునగు, శ్లోకైః = పద్యములచేత, జన
 శ్రమమనకై, మరం = నిరంతరము, ఉదేయమ్ =
 యును. తతః = అట్లు పుణ్యశ్లోకములచే భవాన్ = నీవు,
 పవిత్రకీర్తిః గల్గింపబడవుగా, భవితా = కాగలవు.

వతః, పుత్రం = భవద్పుత్రం, భవద్పుత్రస్య
 తా, తస్య = భవద్పుత్రస్తోతుః.

యా, ఉపహితః = మదుపహితః, మదుప
 = మదుపహితకణ్ఠః, తస్య = మదుపహిత

శ్లోకః, యస్యసః = పుణ్యశ్లోకః

షితిరేవభువనం = షితిభువనం, షితిభువనమేవ
 తః, తస్య = షితిభువనలోకస్య.

, కలుషః = కలికలుషః, కలికలుషం, హర

నధిష్ఠించిన కణ్ఠముగల్గి, నీ చరితమును, గొని
 గార్చిన రమ్యములగు పద్యములు లోకమునకు
 బుడవలయును. దానివలన పుణ్యశ్లోకుడుగా
 పాడుగాఁ బ్రసిద్ధిఁ గడించినవాడవై జనార్దనుని
 మున, కలిమానిష్యమునుఁ దొలగించువాడవు

పుణ్యశ్లోకోయధిష్ఠితః

పుణ్యశ్లోకాచవైదేహీ, పుణ్యశ్లోకజనార్దనః” అని నలమహారాజు, ధర్మ
 రాజు, సీతాదేవి, జనార్దనుడు పుణ్యశ్లోకులుగాఁ జెప్పబడుచున్నారు.

చుటిము “కర్కటకస్య సాగస్య, దమయన్త్యానఽస్యచ।

ఋతుపర్వస్యరాజన్యైః, కీర్తనంకలిసాశనమ్॥

అని కర్కటకుడను సర్పమును, దమయన్తిని, నలమహారాజును, ఋతుపర్వ
దను రాజునిఁ గీర్తించినవో పాపములు నశించుననియుఁ జెప్పఁబడినది. 89

శ్లో॥ దేవీచతేచ జగదుర్జగతు త్తమాజ్ఞ

రత్నాయతే కథయకం వితరామ కామమ్.

కించత్వయానహి పతివ్రతయాదురాపం

భస్మాస్తు యస్తవ బ్రతవ్రతలోపమిచ్చుః 90

ప॥వి॥ :- దేవీ - చ - తే - చ - జగదుః - జగదుత్తమాజ్ఞరత్నాయ - తే -
కథయ - కం - వితరామ - కామం - కిం - చిత్ - త్వయా - న -
హి - పతివ్రతయా - దురాపం - భస్మ - అస్తు - యః - తవ -
బ్రత - వ్రతలోపమ్ - ఇచ్చుః.

అర్థము :- దేవీచ = సరస్వతీదేవియు, తేచ = ఇంద్రాదులును, జగదుః =
చెప్పిరి. జగదుత్తమాజ్ఞరత్నాయ; జగత్ = మూడులోకములకును, ఉత్త
మాజ్ఞరత్నాయ = శిరోరత్నమైన, తే = నీకై, కం = ఏ, కామం =
ఇష్టమును, వితరామ = ఇత్తుము. కథయ = చెప్పుము. పతివ్రతయా =
పతివ్రతయైన, త్వయా = నీనేత, దురాపం = బొందశక్యము కానిది,
కించిత్ = కొంచెముగూడ, నహి = లేదు, ఏలయనగా - పాతివ్రత్యపు
తేజస్సు అడ్డరాని శక్తి గలిగినదిగదా. తథాఽపి = అయినను, యః =
ఎవ్వడు, తవ = నీయొక్క, బ్రతవ్రతలోపం = పాతివ్రత్యమునకు లోప
మును, ఇచ్చుః = కోరుచున్నాడో, సః = అతడు, భస్మ = భస్మము,
అస్తు = అగుచుఁగాత, బ్రత = కష్టము. అరణ్యమంతు కొండలిచవదే
మ్రుంగఁబడిన దమయన్తిని విడిపించి కిరాతుడు, ఆమెను మోహింపగా
నతని వధయందిది ఫలించును కాన, నా భారత ఘట్టమిటు ననుసంభే
యము —

సమాసములు :

జగదుత్తమాజ్ఞరత్నాయ :- జగతాం ఉత్తమాజ్ఞంజగదుత్తమాజ్ఞం, జగ్గ

దుత్తమాశ్లే. రత్నం = జగదుత్తమాశ్లేరత్నం, తస్మై = జగదుత్తమాశ్లే
రత్నాయ.

పతివ్రతయా :- పత్న్యో. వ్రతం, యస్మాస్మా = ప్రతివ్రతా, తయా =
పతివ్రతయా.

దురాపం :- దుఃఖేన, ఆపుం, శక్యం = దురాపం.

వ్రతలోపం :- వ్రతస్య, లోపః = వ్రతలోపః, తమ్ = వ్రతలోపమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవియు, నింద్రాది దేవతలు ఁట్లు పలికిరి - మూడు లోకములకును శిరోరత్నమైన నీకు, ఏమి జన్మమును మేము తీర్చెదము. చెప్పము. పతివ్రతయగు దమయన్తికి దుర్లభమైన దేదియును లేదు. పాతివ్రత్య తేజోమహిమను నేదియు నెదుర్కొనజాలదు. నీ పాతివ్రత్యమునకు భజ్జముఁ జేయిగోరినవాడు భస్మమగునుగాత. భారతమున దమయన్తిని అజగరము మ్రొంగగా, నామెను విడిపించిన కిరాతకు డామెను మోపించి దగ్ధమైన మట్టము ఇట ననుసంధేయము.

శ్లో॥ కూటకాయ మపహాయ నోవపు

ర్భిత్రతస్త్వమసి వీక్ష్యవిస్మితా.

ఆపు మాకృతిమితో మనీషితాం

విద్యయా హృది తవాప్యృదీయతామ్.

91

ప॥వి॥ :- కూటకాయమ్ - అపహాయ - నః - వపుః - బ్రిత్రతః - త్వమ్ -
అసి - వీక్ష్య - విస్మితా - ఆపుమ్ - ఆకృతిమ్ - ఇతః - మనీషితాం -
విద్యయా - హృది - తవ - అపి - ఉదీయతామ్.

అర్థము :- కూటకాయం = కపటశరీరమును, ననగా నలాకృతిని, అపహాయ = వదలి, వపుః = నిజశరీరమును, బ్రిత్రతః = ధరించుచున్న, నః = మమ్ములను, వీక్ష్య = చూచి, త్వమ్ = నీవు, విస్మితా = ఆశ్చర్యముఁ జెందినదానవుగా, అసి = అగుచున్నావు. అండుచేతనే నీవును స్వేచ్ఛతో రూపాంతరమునుఁ బొందుటకును వదలుటకును శౌరికకల దానవుగా గాన వచ్చుచున్నావు. అతః = ఈకారణమువలన, మనీషితాం = కోరఁబడిన

ఆకృతిం = ఆకారమును, ఆప్తుం = పొందుటకు, తవాఽపి = నీ యొక్కయు, హృది = హృదయమునందు, విద్యయా = కామరూపము నొసంగు విద్యచేత, ఉదీయతాం = ఉదయింపఁబడుట (అగును. గత.)

సమానములు :

కూటకాయం :- కూటప్రయుక్తః, కాయః = కూటకాయః, తమ్ = కూట కాయమ్.

భావము :

కపట దేహమైన నలుని ఆకృతి వదలి, నిజనిజ శరీరములను ధరించిన మమ్ములనుఁ జూచి నీవు విస్మయముఁ జెందుచున్నావు. కాన స్వేచ్ఛతో కోరిన రూపము నెత్తుటకును నీకును కోరిక యున్నట్లు—తెలియుచున్నది. కాన నీవును కోరిన రూపమును ధరించుటకు సాధనమైన కామరూపవిద్యనుఁ బడయుదువుగాక యని దేవతలు దమయన్తికి వరమొసఁగిరి.

91

శ్లో॥ ఇత్థం వితీర్యవరమమ్బర మాశ్రయత్సు

తేషు క్షణాదుదల సద్విపులః ప్రణాదః.

ఉత్తిష్ఠతాం పరిజనాలపనై ర్నృపాణాం

స్వర్వాసి వృన్దహత దుందుభినాదసాన్ద్రః.

92

ప॥వి॥ :- ఇత్థం - వితీర్య - వరమ్ - అమ్బరమ్ - ఆశ్రయత్సు - తేషు - క్షణాత్ - ఉదలసత్ - విపులః - ప్రణాదః - ఉత్తిష్ఠతాం - పరిజనాలపనైః - నృపాణాం - స్వర్వాసి వృన్దహతదుందుభినాదసాన్ద్రః.

అర్థము :- తేషు = ఇంద్రులగు వేల్పులు, ఇత్థం = ఇట్లు, వరం = వరమును, వితీర్య - ఇచ్చి, అమ్బరం = ఆకాశమును, ఆశ్రయత్సునత్సు = ఆశ్రయింపగా, ఉత్తిష్ఠతాం = ఆసనములనుండి పైకిలేచిన, నృపాణాం = రాజులయొక్క, ప్రణాదః = హర్షధ్వని, పరిజనాలపనైః; పరిజనం = పరిజనులయొక్క, ఆలపనైః = మాటలతో, విపుఃస్వన్ = వికారమైన దగుచు. స్వర్వాసి వృన్దహతదుందుభినాదసాన్ద్రః; స్వర్వాసి = స్వర్గలోక వాసులగు దేవతలచే, హత = కొట్టఁబడిన, దుందుభి = దుందుభివాద్యముల యొక్క, నాద = శబ్దముచే, సాన్ద్రః = దట్టమైనదై, క్షణాత్ = క్షణాలమున, ఉదలసత్ = పైకివ్యాపించినది,

సమాసములు :

పరిజనాలపనైః :— పరిజనానామలపనాని = పరిజనాలపనాని, తై = పరిజనాలపనైః.

స్వర్వాసిహృన్దహత దుఃదుభినాదసాంద్రః :— స్వః, వాసినః = స్వర్వాసినః, స్వర్వాసినాం, వృన్దః = స్వర్వాసివృన్దః, స్వర్వాసి వృన్దేన, హతః = స్వర్వాసివృన్దహతః, స్వర్వాసివృన్దహతాశ్చతే దుఃదుభయశ్చ=స్వర్వాసివృన్దహతదుఃదుభయః, స్వర్వాసివృన్దహత దుఃదుభినాం, నాదాః=స్వర్వాసివృన్ద హతదుఃదుభినాదాః. స్వర్వాసివృన్ద హతదుఃదుభినాదైః. సాంద్రః=స్వర్వాసివృన్దహత దుఃదుభినాదసాంద్రః.

భావము :

ఆ ఇంద్రాది దేవతలిట్లు వరమునొసంగి యాకసమునజేతగనే, తమ తమ యాసనములను వదలిపోయి రాజుల హర్షధ్వని, పరిజనల సల్లాపములచే బెరిగినది. అది స్వర్గమందలి దేవతల దుఃదుభయ ద్వనులతో కట్టమై ఉణాం ముననంతట విజృంభించినది.

92

శ్లో॥ న దోషం విద్వేషాదపి నిరవకాశం గుణమయే
వరేణప్రాప్తాస్తేన సమరసమారంభసదృశమ్.
జగుఃపుణ్యశ్లోకం ప్రతినృపతయః కింతువిదధుః
స్వనిశ్వాసైరైమీ హృదయముదయన్నిరృరదయమ్. 93

ప॥వి॥ న - దోషం - విద్వేషాత్ - అపి - నిరవకాశమ్ - గుణమయే -
వరేణ - ప్రాప్తాః - తే - న - సమరసమారంభసదృశమ్ - జగుః
పుణ్యశ్లోకం - ప్రతి - నృపతయః - కిం - తు - విదధుః -
స్వనిశ్వాసైః - భైమీహృదయమ్ - ఉదయన్నిరృరదయమ్.

అర్థము:—ప్రాప్తాః = స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన, తే = ఆ, నృపతయః = రాజులు, గుణమయే = గుణములకు ముఖ్యస్థానమైన, (నలే = నలని యందు) నిరవకాశం = ఉండుటకవకాశములేని, దోషం = దోషమును, విద్వేషాదపి = దమయన్నిఁ బదిసినదవలన గల్గిన ద్వేషమువలన నజగుః = చెప్పలేదు. అట్టి గుణసంపద దోషరాహిత్యము నలునియందు

న్నదని యర్థము (మఱియు) వరణ = శబీదేవియొసంగిన వరముచే,
 పుణ్యశ్లోకం = పవిత్ర పరిత్రుడగు నలునిఁ గూర్చి, సమరసమారమృ
 సదృశమ్ = యుద్ధ ప్రయత్నమున కనుకూలమైన దానిని, కిశ్కోత్
 = కొంచెముఁగూడ, నజగుః = చెప్పలేదు. కింతు = కాని, స్వని
 శ్వాసైః = దమయన్తిఁబొందలేక పోవుటవలని దుఃఖముచేఁ గల్గిన
 తమ నిట్టూర్పులచే, భైమీహృదయం = దమయన్తీ హృదయమును,
 ఉదయన్నిర్భరదయం; ఉదయత్ = ఉదయించు, నిర్భరదయం =
 అధికమగు దయగలదానినిగా, విదధుః = చేసిరి. బరుల దుఃఖములను
 సహింపజాలని దమయన్తి తాను—నిరాకరించుటవలన దుఃఖించు రాజు
 లనుఁ జూచి జాలిపడి వారి దుఃఖమున బోగొట్టుఁ గోరికగలదాయెను.

సమాసములు :

నిరవకాశం :—నిర్గతః, అవకాశః, యస్యసః = నిరవకాశః, తమ్ =
 నిరవకాశమ్.

గుణమయే :—గుణైః, పూర్వః = గుణమయః, తస్మిన్ = గుణమయే.
 సమరసమారమృసదృశమ్ :—సమరస్య, సమారంభః = సమర
 సమారమృః, సమరసమారమృస్య, సదృశం = సమరసమారమృ
 సదృశమ్, తత్ = సమరసమారమృ సదృశమ్.

పుణ్యశ్లోకం :—పుణ్యః, శ్లోకః, యస్యసః = పుణ్యశ్లోకః, తమ్ =
 పుణ్యశ్లోకమ్

స్వనిశ్వాసైః :—స్వస్య, నిశ్వాసాః = స్వనిశ్వాసాః, తైః = స్వని
 శ్వాసైః.

భైమీహృదయమ్ :—భైమ్యః, హృదయం = భైమీహృదయమ్, తత్
 = భైమీహృదయమ్.

ఉదయన్నిర్భరదయమ్ :—ఉదయన్తీ, నిర్భరం, దయా, యస్మిన్
 తత్ = ఉదయన్నిర్భరదయం, తత్ = ఉదయన్నిర్భరదయమ్.

భావము :

స్వయం వరమునకు విచ్చేసిన రాజులు గుణనిధియగు నలునియందు
 లేని దోషమును, దమయన్తినతగు పొంపుభంగన ద్వేషము భేతము జెప్పలేదు.

నలుడట్టి గుణవంతుడును చోషరహితుడని యాశయము. మఱియు శబీదేవి సర్వయంవరమునందు ప్రచున్నముగనుండి యొసంగిన వరముచే యద్ధారంభము నకు ప్రయత్నము జరుగలేదు.

కాని వారు దమయంతిని(దాము పొంద జాలనందువలని దుఃఖముచే నిట్టూర్పులు విడుచుచునామె హృదయమును దయామయము గావించిరి. సహజముగా నొరుల దుఃఖములను నెహింపజాలని దమయంతియు వారి దుఃఖము నుపశమింప నిచ్చుగించినది.

98

శ్లో॥ భూభృద్ధిర్లమ్మితాఽసౌకరుణరసనదీ మూర్తి
మద్దేవతాత్వం
తా తేనాభ్యర్థ్యయోగ్యాః సపదినిజసఖిర్దాపయా
మాసతేభ్యః.
వైదర్యాస్తేఽప్యలాభాత్ కృతగమనమనః ప్రాణ
వాఞ్శాంనిజఘ్నః
సఖ్యాః సంశిష్యవిద్యాంసతతధృతవయస్యామ
కారాభిరాభిః.

94

ప॥వి॥ భూభృద్ధిః - లంబితా - ఆసౌ - కరుణరసనదీమూర్తి మద్దేవతాత్వం
- తాతేన - అభ్యర్థ్య - యోగ్యాః - సపది - నిజసఖీః - దాపయా
మాస - తేభ్యః - వైదర్యాః - తే - ఏపి - అలాభాత్ - కృతగ
మనమనః - ప్రాణవాఞ్శాం - నిజఘ్నః - సఖ్యాః - సంశిష్య -
విద్యాం - సతతధృతవయస్యామకారాభిః - ఆభిః.

అర్థము :- భూభృద్ధిః = రాజులచే, కరుణరసనదీమూర్తి మద్దేవతాత్వం; కరుణ
రసనదీ = కరుణరస ప్రవాముగల నదికి, మూర్తిమత్ = దేహమును
ధరించిన, దేవతాత్వం = అధిదేవతగ నుండుటను, లమ్మితా = పొం
దింపఁబడిన, ఆసౌ = ఈ దమయంతి, సపది = వెంటనే, అభ్యర్థ్య =
తండ్రినిఁ బ్రార్థించి, తాతేన = తండ్రియగు భీమరాజుచే, యోగ్యాః =
కులముచేతను కీఁముచేతను సౌందర్యముచేతను రాజుఁడు దగ్గిఁబట్టి నిజ
సఖీః = తన చెలికత్తెలను, తేభ్యః = ఆ రాజులకై, దాపయామాస =

ఇప్పించినది. లేపి = ఆ రాజులుగూడ, వైద్యుః = దమయన్తి యొక్క. ఇలాభాత్ = ప్రాప్తిలేనందువలన, కృతగమనమనః ప్రాణ వాంఛాం; కృత = చేయఁబడిన, గమన = దేహపరిత్యాగమునందు, మనః = మనస్సుగల్గిన, ప్రాణ = ప్రాణములయొక్క, వాంఛాం = కోరికను, అనుగా దేహమును విడచి పోవలెయుననెడి కోరికను, సఖ్యాః = దమయన్తివలన, విద్యాం = అమెకు నింద్రాదిదేవతలుపదేశించిన కామరూప ధారణవిద్యను, సంశిక్ష = నేర్చుకొని, సతతదృతవయస్యాను కారాభిః; సతత = ఎల్లప్పుడు, ధృత = ధరింపఁబడిన, వయస్యా = చెలికత్తెయగు దమయన్తిని, అనుకారాభిః = అనుకరణము గల్గిన. అభిః = చెలికత్తెతో, నిజమ్ము = నిలుపుకొనిరి. రాజులు గూడఁ దమయన్తి లభింపనందువలన, తమ్మువదలి పెట్టిపోవుచున్న తమ మనస్సును ప్రాణములను, దమయన్తి చెలికత్తె లభించుటవలన వదలి పోసీయక నిలుపుకొనిరి. కానిచో వారు వెంటనే మరణించియుండురు. దమయన్తి యొక్క దయాశుత్యము వివేకము ఆశ్చర్యకరములు.

సమానములు :

కరుణరసనదీ మూర్తిమద్దేవతాత్వం :—కరుణజతిరసః = కరుణరసః, కరుణరసమయీచసానదీచ = కరుణరసదీ, కరుణరసనదీ, మూర్తిః, అస్యాః ఆస్తీతి = మూర్తిమతీ, మూర్తిమతీచసాదేవతాచ = మూర్తిమద్దేవతా, కరుణరసనద్యాః, మూర్తిమద్దేవతా = కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతా, కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాయాః, భావః = కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాత్వం, తత్ = కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాత్వమ్.

నిజసఖీః :—నిజాశ్చరాః సఖ్యాశ్చ = నిజసఖ్యాః, తాః = నిజసఖీః.

కృతగమనమనఃప్రాణవాఙ్మయః :—కృతం. గమనే, మనః, యైస్తే = కృతగమనమనః, కృతగమనమనసశ్చలే ప్రాణాశ్చ = కృతగమనమనః ప్రాణాః, కృతగమనమనః ప్రాణానాం, వాఙ్మయః = కృతగమనమనః ప్రాణవాఙ్మయః, తాం = కృతగమనమనః ప్రాణవాఙ్మయమ్.

సతతదృతవయస్యానుకారాభిః :—వయస్యాయాః, అనుకారః = వయస్యానుకారః, సతతం, ధృతః = సతతదృతః, సతతదృతః వయస్యాను

కారః యాభిప్లాః = సతతధృతవయస్యానుకారాః, కాభిః = సతత
వయస్యానుకారాభిః.

భావము :

రాజుఁ దుఃఖముచే యా దమయన్తి కరణరసనదికి దేహముదాత్మ్య
యధిష్ఠాన దేవతయైనది. అందువలన వెంటనే యామె తండ్రిని బ్రార్థించి, ఈమ
చేతను, శీలము చేతను, సౌందర్యము చేతను రాజుల కీడ జోడుగానున్న ఈ
చెలికత్తెలనిప్పించెను దమయంతి లభింపనందువలని దుఃఖము వారికి ప్ర
మించినది. ఋతీయు వారు దమయన్తి కింద్రాదులుపదేశించిన కామరూపధారణ
విద్యను నామెనుండి నేర్చిన తమ ప్రియరాంధ్రు విల్లప్పడు దమయంతి రూప
మును దరించి యుండుటవలన దమయన్తి లభింపనందువలన నేర్పడిన కొంత
లేనివారై, యందువలన దేహపరిత్యాగము చేయనున్న తమ ప్రాణములను ని
రించుకొని సంతసమందిరి. ఇట్లు దమయన్తి తన దయాలుత్సమును వివేకమును
సరియైన సచయమున బ్రదర్శించి రాజుల ప్రాణముల నాదుకొనుట యాశ్చ
ర్యము.

84

శ్లో॥ అహహ! సహమ ఘోనాశ్రీ ప్రతిష్ఠాసమానే

నిలయమభినలేథ స్వం ప్రతిష్ఠాసమానే.

అపతదమరభర్తు ర్మూర్తిబద్ధేవ కీర్తి

గలదలిమధుబాష్పా పుష్పవృష్టిర్నభస్తః. 95

ప॥వి॥ అహహ - సహ - మఘోనా - శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే - నిలయమ్ - అభి

- నలే - అథ - స్వం - ప్రతిష్ఠాసమానే - అపతత్ - అమభర్తుః -

మూర్తిబద్ధా - ఇవ - కీర్తిః - గలదలిమధుబాష్పా - పుష్పవృష్టిః -

నభస్తః.

అర్థము:—అథ = ఇంద్రుడు బయలుదేరిన విదప, మఘోనాసహ = ఇంద్రుని
తోడ. శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే; శ్రీప్రతిష్ఠా = ఐశ్వర్య గౌరవముచే, సమానే
= సమానుడగు, నలే = నలమహారాజు, స్వం = తనదైన, నిలయం =
గృహమును, గూర్చి, ప్రతిష్ఠాసమానేసతి = పయనిం. గోరుచుండగా,
గలదలి మధుబాష్పా; గలత్ = స్రవించుచున్న, అలి = తుమ్మెదలతో
గూడిన, మధు = మృతరందమనెడి, బాష్పా = కన్నీరుగల్గిన, అనగా

కాటుకతోగూడిన కన్నీరు గల్గిన. మూర్తిబద్ధా = శరీరమును ధరించిన, అమరభర్తః = ఇంద్రునియొక్క, కీర్తిరివ = కీర్తివలె, పుష్పవృష్టిః = పూలవాన, నభస్తః = ఆకాశమునుండి, అపతత్ = పడినది. అశూచా = ఆశ్చర్యము. ఇంద్రునిదుష్ట వ్యసనమువలని దుఃఖమువలన కీర్తిభ్రష్టమైనదని యర్థము. పూలు తెల్లగానుండుటవలన దానికి కీర్తి త్వము చెప్పబడినది. తుమ్మెదలు నల్లగానుండుటవలన కాటుకగా భావింపబడినది. శ్రీలకు కన్నీరు కాటుకతో గలసియుండుట ప్రసిద్ధము, కీర్తియనెకు శ్రీ యింద్రుని దుర్వ్యసనమునకు దుఃఖించినదై పుష్ప రూపముగా భావింపబడిన తన్నుగమ్మకొనిన తుమ్మెదలు నల్లని కాటుకగను, నందుస్రవించు మకరందము కన్నీరును కాగా పైవిధముగా విలపించినదని యర్థము.

సమాసములు ;

శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే :—శ్రీశ్చ, ప్రతిష్ఠాచ = శ్రీప్రతిష్ఠే, శ్రీప్రతిష్ఠయోః. సమానః = శ్రీ ప్రతిష్ఠాసమానః, తస్మిన్ = శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే.

ప్రతిష్ఠాసమానే :—ప్రస్థాతుమిచ్ఛః = ప్రతిష్ఠాసమానః, తస్మిన్ = ప్రతిష్ఠాసమానే.

అమరభర్తః :—అమరాణాం, భర్తా = అమరభర్తా, తస్య = అమర భర్తః.

మూర్తిబద్ధా :—మూర్త్యా, బద్ధా = మూర్తిబద్ధా.

గలదలిమధుబాష్పా :—అలియ క్తం, మధు = అలిమధు, గలచ్చతత్, అలిమధుచ = గలదలిమధు, గలదలిమధ్యేవ, బాష్పః, యస్యాస్యా = గలదలిమధుబాష్పా.

పుష్పవృష్టిః ;—పుష్పాణాం, వృష్టిః = పుష్పవృష్టిః.

భావము :

ఇంద్రుడు బయలుదేరిన పిదప నతనితోడ నైశ్వర్యగౌరవములయందు సమానుడగు నలుడును తన నివాసమునకు బయలుదేరగోరగా, తుమ్మెదలతో గూడిన మకర రూపనా కన్నీరుగః ; దేహమును ధరి చిన ఇంద్రుని కీర్తియో యనునట్లు పూలవాన ఆకాశమునుండి పడినది. ఇది ఆశ్చర్యము. ఇంద్రుని శ్రీ

లోలత్వమునకు నాకని కీర్తి దుఃఖించి కాటుకతోఁ గలిసిన కన్నీరును కార్చుట క్రిందఁబడినట్లు పుష్పవృద్ధి భావింపబడినది. పూలు తెల్లగా నుండుటవలన నది కీర్తిగను, అందలి మకరందమును ద్రాగుటకై ముసురుకొనుచున్న నల్లని తుమ్మెదలు కాటుకగను, పూలలోని మకరందము కన్నీరుగను భావింపఁబడినది. ఇంద్రుడును నలుడును, తమతమ నియములకుఁ జయబుడేరుచున్న సమయమున నాకసమునుండి పూలవాన మంగళ సూచకముగాఁ గురిసినదని భావము.

92

శ్లో॥ స్వస్యామరైః నృపతిమంశమ ముంత్యజద్వి
రంశచ్చిదా కదనమేవ తదాధ్యగాయి.

ఉత్కాస్మ పశ్యతివివృత్య వివృత్యయా న్తి
వాగ్దేవతాఽపి నిజవిభ్రమధామ భైమీమ్.

96

ప॥వి॥ :- స్వస్య - అమరైః - నృపతిమ్ - అంశమ్ - అముం - త్యజద్విః -
అంశచ్చిదాకదనమ్ - ఏవ - తదా - అధ్యగాయి - ఉత్కా - స్మ -
పశ్యతి - వివృత్య - వివృత్య-యా న్తి - వాగ్దేవతా - అపి - నిజవిభ్ర
మధామ - భైమీమ్.

అర్థము :- స్వస్య = ఇంద్రాద్యష్టదిక్పాలకసంఘమునకు, అంశం = అంశమున
సంభవించిన, అముం = ఈ, నృపతిం = రాజైననలుని, త్యజద్విః =
వదలుచున్న, అమరైః = ఇంద్రాదులచే, అంశచ్చిదాకదనమేవ; అంశ =
అవయవముయొక్క, చిదా = చేదనముచేఁగల్గిన, కదనమేవ =
దుఃఖమే, తదా = అప్పుడు, అధ్యగాయి = తెలియఁబడినది. తన అంశ
మునఁ బుట్టిన జనముతోడనెఁడబాటు తన యవయవమును దెగఁగొట్టినం
తటి దుఃఖము నొసంగునని యర్థము. కిచ్చ = మఱియు, నిజం = తన
దైన, విభ్రమధామ = విలాసగృహమును గూర్చి. యా న్తి = వెళ్ళు
చున్న, వాగ్దేవతాఽపి = సరస్వతీదేవియు, ఉత్కా = ఉత్కణ్ఠుఁడు
జేరినదై, వివృత్య వివృత్య = మాటిమాటికి వెనదిరిగి, భైమీం =
ధమయన్తిని, పశ్యతిస్మ = చూచుచుండినది, “సంధతైశ్శృశమరతిం

సుహృద్వియోగః", అని చెప్పిన ప్రకారము, చెలికాండతోటి యెడఁ
బాపు మిక్కిలి యుత్సాహరాహిత్యము నొసంగునని యాశయము.

సమానములు:

అంశచ్ఛిదాకదనమ్ :- అంశస్య, చిదా = అంశచ్ఛిదా, అంశచ్ఛిదైవ
కదనమ్ = అంశచ్ఛిదాకదనమ్, తత్ = అంశచ్ఛిదాకదనమ్.

నిజవిభ్రమధామ :- విభ్రమాణాం, ధామ = విభ్రమధామ, నిజంచతత్,
విభ్రమధామచ = నిజవిభ్రమధామ, తత్ = నిజవిభ్రమధామ.

భావము :

ఇంద్రాది దిక్పాలురు తమకంశముగా జన్మించిన నలుని విడచిపెట్టివెళ్ళుట
వలన, తమ శరీరముతో నవయవమునుఁ దెగగొట్టినంతటి బాధను ఆనుభవిం
చిరి." — "అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితోన్మహః" అని చెప్పినట్లు
నలమహారాజు దిక్పాలర యంశమున జన్మించినవాడు కదా! లోకమునందు తన
యంశమునఁ బుట్టిన వ్యక్తితోటి వియోగము తన యవయవమునుఁ దెగగొట్టినంతటి
బాధనొసంగును. కాన దిక్పాలురు నలుని వదలిపెట్టి పోవునపుడు మిక్కిలి వెతఁ
జెందిరి. మఱియు తన విలాస భవనమునకు వెళ్ళుచున్న సరస్వతీదేవియు
నుతృణజెందినదై మాటమాటికి వెనుదిరిగి చూచుచు దమయంత్రినఁ జూచు
చుండినది. మిత్రులతోటి వియోగము మిక్కిలి నిరుత్సాహజనకము గదా. తిరి

శ్లో॥ సానందం తనుజా వివాహనమహే

భీమస్యభూషితతిః

వైదర్భీ నిషధాధిపౌ నృపజనా ఇష్టోక్తిసమ్మృష్టయే.

స్వాని-స్వాని ధరాధిపాశ్చ తవిలాకాద్దత్తశ్చ

యాత్రఃక్రమా

దేకోద్వాబహ వశ్చకార స్పృజతః

స్మాతేనిరేమజ్గలమ్

97

ప॥వి॥ :- సానందం - తనుజావివాహనమహే - భీమః - సః - భూమిపతిః -

వైదర్భీనిషధాధిపౌ - నృపజనాన్ - ఇష్టోక్తిసమ్మృష్టయే - స్వాని-స్వాని

-ధరాధిపాః - చ - శివరాజీ - ఉద్దిశ్య - యాస్తః - క్రమతే - ఏకః -
ద్యౌ - బహవః - చకార - స్సృజతః - స్మ - ఆతేనరే - మజ్జామ్.

అర్థము :- తనుజావివాహనమహే; తనుజా = పుత్రికయొక్క, వివాహన = పెండ్లియనెడు, మహే = ఉత్సవమునందు, భూమీపతిః = భూపాలు డగు, సః = ఆ, భీమః = భీముడు, తథా = అట్లే, వైదర్భీనిషధాధిపౌ; వైదర్భీ = దమయంతియు, నిషధాధిపౌ = నిషధదేశపు రాజైన నల మహారాజును, తథా = అట్లే, స్వానిస్వాని = తమతమ, శివరాజీ = గుహారములను, ఉద్దిశ్య = గురించి, యాస్తః = వెళ్ళుచున్న, ధరాధి పాశ్చ = భూపతులును, ఏకః = ఒక్కడు, ద్యౌ = ఇద్దఱు, బహవః = పెక్కుండ్రు, అనునీమాడు రకములైనవారను, నృపజనానిష్ఠోక్తిసమ్మృష్టయే; నృపజన = దమయంతిని వరించని రాజులకు సంబంధించిన పరిజనములయొక్క, అనిష్ఠోక్తిసమ్మృష్టయే; అనిష్ఠోక్తి = తమతమ రాజులను వరింపనందు వలన చేసెడి కఠిన వచనములను, సమ్మృష్టయే = సమ్మార్జనము అనగా పరిహారము చేసుకొనుట కొఱకు, అనగా నాకఠిన వచనముల వలన దోషమును నివృత్తి జేసికొనుటకొఱకు, సానందం = ఆనందముతో, గూడినట్లు, మంగళం = నగరమును పుజ్యాహ వచనములతో సంస్కరించుట, ఇష్టదేవతలను స్మరించుట, వాద్యఘోషములు గావించుట; మున్నగు మంగళాచరణమును, క్రిమాత్ = క్రిమముగా, ఏకః = ఒక్కడైన భీమరాజు, ద్యౌ = ఇద్దఱైన దమయంతిలును, స్మృజతఃస్మ = చేయుచుండిరి. బహవః = పెక్కుండ్రు, ధరాధిపాః = రాజులు, దమయంతి నలులు లభించుట వలన, మజ్జలం = మంగలమును, ఆతేనరే = చేసిరి.

సమాసములు :

సానందం :- ఆనందేన, సహితం, యథాతథా = సానందం.

తనుజావివాహనమహే :- తనుజాయాః, వివాహనం = తనుజావివాహనం, తనుజావివాహనమేవమహః = తనుజావివాహనమహః, తస్మిన్ = తనుజావివాహనమహే.

భూమీపతిః :- భూమ్నాః, పతిః = భూమీపతిః.

వైదర్భీనిషధాధిపా :- విదర్భేషు, భవా=వైదర్భీ, నిషధానా ఆధిపః = నిషధాధిపః, వైదర్భీచసషధాధిపశ్చ = వైదర్భీనిషధా.పా.

సృపజనాన్జ్ఞోక్తిసమ్మృష్టయే :- సృపాజాం, జనాః = సృపజనాః, సృప జనానామన్జ్ఞోక్తయః = సృపజనాన్జ్ఞోక్తయః, సృపజనాన్జ్ఞోక్తీనాం, సమ్మృష్టిః = సృపజనాన్జ్ఞోక్తిసమ్మృష్టిః, తస్మై = సృపజనాన్జ్ఞోక్తి సమ్మృష్టయే.

ధరాధిపాః :- ధరాయాః, ఆధిపాః = ధరాధిపాః.

భావము :

తన పుత్రికయొక్క వివాహ మహోత్సవమునందు భూపాలుడగు నా భీముడు సంతోషపూర్వకముగా మంగలసూచకములగు వాద్యములను మ్రోగింప జేసెను. దమయంతి లభింపనందువలన నీర్వహించిన రాజుల పరిజనముల నిష్ఠురోక్తులకు శాంతి యొనర్చుటకు, అనగా వానిని విసకుండనుండటకు, దమయంతియు నలుడును సంతోషపూర్వకముగా మంగళమును నడగా పాటలు, నృత్యము, వాద్యము, మున్నగు మంగళప్రదములగు కృత్యములను గావించిరి. అట్లే తమతమ గుర్రములకు వెళ్ళుచున్నట్టివారును, దమయంతి చెలికత్తెలను పరిజనుమాడిన వారునును రాజులు సంతోషపూర్వకముగా మంగళప్రదములగు పటపా ణేర్యాది వాద్యములను వాదించుచుండిరి. ఈ విధముగా నొక్కడగు భీమరాజు, ఇటువలెను దమయంతియు నలుడును, నట్లే పెక్కండ్రగు రాజులును సంతోషములగు మంగలప్రదములగు కార్యములను గావించిరి. 97

శ్లో॥ శ్రీహర్షం తదిరాజరాజి నమశ్చటా లజ్జాకర
హీరఃసుతం

శ్రీహీరఃసుమతే జితేంద్రిచయం
మామల్లిగేణి చమమ్.
యాతస్తస్య చతుర్దశః శరణిజ్యోత్సాహైశ్చ
సూక్తైర్మహా

కావ్యేచాదుణి నైషధీయ చరితే

సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః.

98

ప॥వి॥ :- శ్రీహర్షం - కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞాంరహితః - సుతం - శ్రీహరిః,
 - సుమతే - జితేంద్రియచయమ్ - మామల్లిదేవీ - చ - యం - యాతః -
 తస్య - చతుర్దశః - శరదిజ్జ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేః - మహాకావ్యే -
 చారుణి - నైషధీయచరితే - సర్గః - నిసర్గోజ్జ్వలః.

అర్థము :- కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞాంరహితః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క,
 రాజి = శ్రేణియొక్క, ముకుట = కిరీటములకు, అలంకార = భూష
 ణములలో, హితః = వక్షమణియగు, శ్రీహరిః = శ్రీహరుడను కవి
 శ్రేష్ఠుడు, జితేంద్రియచయం; జిత = జయి. పఠడిన, ఇంద్రియచయం
 = ఇంద్రియ సమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను, సుతం =
 కుమారుని, సుమతే = ఉత్పత్తి గావించెనో, మామల్లిదేవీచ = మామల్లి
 దేవియను తల్లియు, యం = ఎవనిని, సుమతే = కనెనో, శరదిజ్జ్యో
 త్స్నాచ్ఛసూక్తేః; శరదిజ = శరదృతువునందు గల్గిన, జ్యోత్స్నా =
 వెన్నెలవంటి, అచ్చ = స్వచ్ఛమైన, సూక్తేః = సూక్తులుగల్గిన,
 తస్య = ఆ శ్రీహర్షునియొక్క, చారుణి = సుందరమైన, నైషధీయ
 చరితే = నైషధీయ చరితము, మహాకావ్యే = మహాకావ్యమునందు,
 నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావభాసురమైన, చతుర్దశః = పదునాలుగుదైన,
 సర్గః = సర్గ, యాతః = కడచిపోయి. డి.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞాంరహితః :- కవినాం, రాజానిః = కవిరాజా
 కవిరాజానాం, రాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజేః, ముకుటాని =
 కవిరాజరాజిముకుటానీ, కవిరాజరాజిముకుటేషు, అలంకారః = క.
 కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞాంరహితః, కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞాంరహితో,
 హితచ్చ = కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞాంరహితః.

జితేంద్రియచయం :- ఇంద్రియాణాం, చయః = ఇంద్రియచయః, జితః,
 ఇంద్రియచయః, యేనసః = జితేంద్రియచయః, తమ్ = జితేంద్రియ
 చయమ్.

శరదిజ్జ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేః :- శరది, జాయతఇతి = శరదిజా, శరదిజా

శరదజాతసాక్ష్యాత్పాపచ=శరదజాతసాక్ష్యాత్పాపచ. శరదజాతసాక్ష్యాత్పాపచ. అర్థా
సూక్తియస్యసః = శరదజాతసాక్ష్యాత్పాపచ సూక్తిః. తస్య = శరదజా
తసాక్ష్యాత్పాపచసూక్తిః.

నిసర్గజ్జ్వలః:-నిసర్గజ, ఉజ్జ్వలః, నిసర్గ జ్జ్వలః

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల వరుసల ముకుటములలోని యలజ్కారములలో వక్షమణి
యైన శ్రీహిరుడు ఇంద్రియ నిగ్రహముగల శ్రీహర్షుని జన్మింపఁ జేసెను.
మా మల్లదేవి యను తల్లి యతనిని గనెను. శరత్కాలపు వెన్నెలవంటి స్వచ్ఛ
ములగు సూక్తులు గల్గిన యా శ్రీహర్షునికి సంబంధించినదియు, రమ్యమైనదియు
నగు నైషధీయ చరితమను మహాకావ్యమునందు స్వభావ భాసురమగు పదు
నాలుగవ సర్గ గడచినది.

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయ గోత్రోద్భవ శ్రీమదుదాలి నృసింహశాస్త్రి తనూజ,
ఉదాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు శ్రీహర్ష నైషధ వ్యాఖ్యయందు
చతుర్థ శ సర్గ సమాప్తము.

ఓం శమ్

శ్రీహర్ష నైషధము

పంచదశ సర్గ

శ్లో॥ అథోపకార్యాం నిషధావసీపతిః॥

నిజామయాసీ ద్వరణ స్రజాన్వితః॥

వసూనివర్షన్ సుబహూని వన్దినాం

విశిష్య భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్॥

ప॥వి॥ :- అథ - ఉపకార్యాం - నిషధావసీపతిః - నిజామ్ - అయాసీత్ -
వరణస్రజా - అన్వితః - వసూని - వర్షన్ - సుబహూని - వందినాం -
విశిష్య - భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్ -

అర్థము :- అథ = స్వయంవరము గడచిన పిదప, నిషధావసీ పతిః; నిషధా
వసీ = నిషధదేశమునకు, పతిః = ప్రభువైన నలుడు, వరణస్రజా =
స్వయంవరపు మాలికతో - అన్వితస్సన్ = కూడినవాడై, వందినాం =
స్తుతులనుఁ బఠించువారికి, విశిష్య = విశేషించి, భైమీగుణ కీర్తనా
కృతాం, భైమీగుణ = దమయంతి గుణములను, కీర్తనాకృతాం = కీర్తించు
నట్టి వారికి, సుబహూని = బహువిధములైన, వసూని = ధనములను,
వర్షన్ = ఇచ్చుచు, నిజాం = తనదైన, ఉపకార్యాం = భవనమును ననగా
గుడారమును, అయాసీత్ = పొందెను.

సమాసములు :

నిషధావసీపతిః :- నిషధానా మవసీపతిః = నిషధావసీపతిః.

వరణస్రజాః :- వరణస్య స్రజ్ = వరణస్రజ్, తయా = వరణస్రజా.

భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్ :- భైమ్యాః, గుణాః = భైమీగుణాః, భైమీగు

జానాం, కీర్తనా-భైమీగుణ కీర్తనా, భైమీగుణ కీర్తనాం, కుర్వంతీతి = భైమీగుణకీర్తనాకృతః, తేషాం=భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్.

భావము :

స్వయంవరము గడచిన పిదప నలమహారాజు స్వయంవరపు మాలతోఁ గూడిననాదై, స్తుతులను బఠించువండులకును ముఖ్యముగా దమయన్తి గుణములనుఁ బొగడునట్టి వారికి భూరి ధనములను వర్షించుచు తన గుడారమును, బ్రవేశించెను.

శ్లో॥ తథాపథిత్యాగమయం వితీర్ణవాన్

యథాఽతి భారాధిగమేన మాగధైః.

తృణీకృతం రత్ననికాయ ముచ్చతై

శ్చికాయలోక శ్చిరముఞ్చ ముత్సుకః.

2

ప॥వి॥ :- తథా - పథి - త్యాగమ్ - అయం - వితీర్ణవాన్ - యథా - అతి భారాధిగమేన - మాగధైః - తృణీకృతం - రత్ననికాయమ్ - ఉచ్చతైః - చికాయ - లోకః - చిరమ్ - ఉఞ్చమ్ - ఉత్సుకః.

అర్థము :- అయం = ఈనలుడు, పథి = మార్గమండు, తథా = ఆ ప్రకారముగా, త్యాగం = ధనపఠిత్యాగమును ననగా ధనప్రదానమును, వితీర్ణవాన్ = చేసెను. యథా = ఎట్లనగా, అతిభారాధిగమేన; అతిభార = మిక్కిలి భారమును, అధిగమేన = పొందుటచేత, మాగధైః = స్తుతి పాఠకులచే, తృణీకృతం = మోయుటకు శక్యము కానందువలన నిర్లక్ష్యము చేయఁబడి వదలివేయఁబడిన, ఉచ్చతైః = ఉన్నతమైన, రత్ననికాయం = రత్నరాశిని, లోకః = సామాన్యమైన ప్రజ, ఉత్సుకస్సన్ = కోరికతోఁ గూడినదై, చిరం = చాలకాలము, ఉఞ్చం = ఉఞ్చముగా (భూమిలో రాలిన ధాన్యాదికణములు “ఉ ఞ్చ” మనబడును,) చికాయ = ఏరుకొనెను.

సమాసములు ;

అతిభారాధిగమేన :- అత్యంతం, భారః = అతిభారః, అతిభారస్య,
అధిగమః = అతిభారాధిగమః, తేన = అతిభారాధిగమేన.

తృణీకృతం :- అతృణం, తృణంసమృద్ధ్యమానం, కృతం = తృణీ
కృతమ్.

రత్ననికాయం :- రత్నానాం, నికాయః = రత్ననికాయః, తం = రత్న
నికాయమ్.

భావము ;

ఈ నలుడు తన గుడారమునకుఁబోవు దారిపొడవున చాల అధికముగా
రత్నాదులను వండిమాగదులకు దానము గావించెను. కాని ఆ రత్నరాశులు
మిక్కిలి ఎక్కువగా నిచ్చుట వలన నవి భారిమైనవి. అందువలన వానిని
మోయలేక యచ్చటనే వదలిపెట్టిపోయిరి. అప్పుడు సాధారణ జనము, దానికై
యాశపడి యుజ్జ్వల్లితిలో వడ్లగింజల నేరుకొను విధముగా యేరుకొనిరి.

శ్లో॥ శ్రపాస్య నస్యాత్ సదసిప్రియాన్వయాత్

కుతోఽతిరూపః సుఖభాజనంజనః.

అమూదృశీ తత్కవివందివర్జనై

రపాకృతారాజకరజ్జలోకవాక్.

3

ప॥వి॥ :- శ్రపా - అస్య - న - స్యాత్ - సదసి - ప్రియాన్వయాత్ - కుతః
- అతిరూపః - సుఖభాజనం - జనః - అమూదృశీ - తత్కవివంది
వర్జనై - రపాకృతా - రాజకరజ్జలోకవాక్.

అర్థము :- సదసి = సభయందు, ప్రియాన్వయాత్ = ప్రियురాలి సమాగ
మము వలన, అస్య = ఈనలునికి, శ్రపా = సిగ్గు, నభవేత్ = కాదా
యేమి? కాదగినదే. (తథా = అట్లు) అతిరూపః = మిక్కిలి యందము
గల్గిన, జనః = దమయ న్నివంటి జనము, కుతః = ఎచ్చట, సుఖభా
జనం = రామసితాదులవలె, సుఖ = సుఖమునకు, భాజనం = స్థాన

ముగా, భవేత్ = ఉండును. ఎచ్చటనుండదని యర్థము. నలుని కింతటి లోకోత్తర సౌందర్యము, దుఃఖకారణమే, అట్లే అంతటి లోకోత్తర సౌందర్యముగల దమయని లభించుటయు దుఃఖకారణమే. అమూద్యశీ = ఇటువంటి, రాజకర్ణిలోకవాక్; రాజక = రాజసమూహమును, రజ్జీ = రంజింపజేసెడి, లోక = జనులయొక్క, వాక్ = నిందావచనము, తత్కవివందివర్ణనై; తత్ = ఆ నలునియొక్క, కవి = కవులును, వంది = స్తుతిపాఠకులు, అను వీరియొక్క, వర్ణనై = వర్ణనలచే ననగా - “ఆశ్చర్యము సమస్త రాజసమూహమును వదలి నీవు ఉత్తమ స్త్రీని సంపాదించుకొంటివి. దానిచే నీవు లోకోత్తరుడవు”. అని యివి మున్నగు పొగడలచే, నక్కలై = వినబడనీయక యణగఁగొట్టఁ బడినది. ఆ కవులును వందులును బిగ్గరగా స్తుతించుటచే తొలుతజెప్పఁ బడిన లోకనింద వినబడక పోయినదని యర్థము.

సమాసములు :

ప్రియాన్యయాత్ :- ప్రియయా, అన్యయః = ప్రియాన్యయః, తస్మాత్ = ప్రియాన్యయాత్.

తత్కవివందివర్ణనై :- కవయశ్చ, వందినశ్చ = కవివందినః, తస్యకవి వందినః = తత్కవివందినః; తత్కవివందినాం, వర్ణనాని = తత్కవి వందివర్ణనాని, తైః = తత్కవివందివర్ణనైః.

అతిరూపః :- అత్యంతం, రూపం, యస్యసః = అతిరూపః.

సుఖభాజనం :- సుఖస్య, భాజనం = సుఖభాజనం.

అమూద్యశీ :- అసౌఖ్యవదృశ్యతాతి = అమూద్యశీ.

రాజకరజ్జీలోకవాక్ :- రాజ్ఞాం, సమూహః = రాజకం, రాజకంరజ్జయ తీతి = రాజకరజ్జీనీ, లోకానాంవాక్ = లోకవాక్ = రాజకరజ్జీనీచసా లోకవాక్య = రాజకరజ్జీలోకవాక్.

భావము :

పెక్కుదేశముల నుండి వచ్చియుండిన రాజులు మున్నగువారితోఁగూడిన స్వయంవరసభయందు ప్రయురాలగు డమయనితో సమాగమముఁ బొందుటకు

నలుడు సిగ్గుపడవలయును గదా! కాని అట్లు సిగ్గుపడలేదు. లోకమున మిక్కిలి సౌందర్యముగల జనము శ్రీయైనను, బురుషుడైనను నెక్కడ సుఖింతురు? రాముడు సీత మున్నగువారి చరిత్రను, బడిశీలించుటచే నిది స్పష్టమగుచున్నది. కావున నలుని లోకోత్తర సౌందర్యము, దమయన్తి దివ్యసౌందర్యము దుఃఖకారణములే. ఈవిధముగా దమయన్తిచే వరింపఁబడని రాజసమూహమును రజ్జిఁజేయు ప్రజల వచనములు నలుని చెవులయందు బడలేదు. ఏలయనగా - నలునికి సంబంధించిన కవులు, స్తుతిపాఠకులు - “అశ్చర్యము! రాజులకందఱికిని లభింపనట్టి శ్రీరత్నమును నీవు సంపాదించుకొంటివి. నీవు లోకోత్తరుడవు”. అని యివి మున్నగు స్తుతులను బిగ్గరగాఁ జేయఁచుదుట వలన రాజులను రంజింపఁజేయుటకై జనము చెప్పెడి నిందావచనము లణగి పోయి నలునకుగాని యితరులకుగాని వినఁబడక పోయినవని యాశయము — లేదా, మిక్కిలి యందముగల వ్యక్తికి సుఖమెక్కడిది? మీరందఱు మిక్కిలి యందగాఁడు - ఈ నలుడంతటి యందగాడుకాదు. ఇందువలననే గుణజ్ఞురాలు కాని దమయన్తి మిమ్ములను వరించలేదు. అందువలన మీరు దుఃఖింపవలసి వచ్చినది. అనగా లోకమున తార్యయ త ర్తయు నిద్దఱు సుందరులుగా నుండుట యడుగు. ఇవి మున్నగు బొగర్తలచే, దమయన్తి తమ్ము వరింపనందువలన నిరుత్సాహులగు రాజులను ప్రసన్నులను గావించుటకు జనులు నలుని నిందించు చుండగా వారి మాటలు నలుని ప్రశంసించు వందిమాగధుల వచనములు బిగ్గరగా నుండుటవలన వినఁబడక పోయినవని యాశయము. 3

శ్లో॥ అదోష తామేవసతాం వివృణ్వతే॥

ద్విషాం మృషాదోషకణాధిరోపణాః॥

న జాతుసత్యే సతిదూషణే భవేద

లీక మాధాతుమవద్య ముద్యమః॥

4

ప॥వి॥ :- అదోషతాం - ఏవ - సతాం - వివృణ్వతే - ద్విషాం, మృషాదోష
కణాధిరోపణాః - న - జాతు - సత్యే - సతి - ద-షణే - భవేత్ -
అలీకమ్ - ఆధాతుం - అవద్యమ్ - ఉద్యమః.

అర్థము :- ద్విషాం=శత్రువులయొక్క, మృషాదోష కణాధిరోపణాః; మృషాదోష=అసత్య దోషముయొక్క, కణ=లేశముయొక్క, అధిరోపణాః=ఆరోపణలు, సతాం = సజ్జనులకు, అదోషతాం = దోషతాపిత్యమునే, వివృణ్యతే = వెల్లడిచేయును. ఏయనగా = సత్యే = నిజమైన, దూషణే=దోషము, సతి=ఉన్నచో, అతీకం=అసత్యమైన, అవద్యం = దోషమును, ఆధాతుం = ఆరోపించుటకు, జాతు = ఒకప్పుడును, ఉద్యమః=ప్రయత్నము, అనగా శత్రువులకు, బ్రయత్నము, నభవేత్=కానేరదు. నిజమైన తప్పు ఉన్నప్పుడు శత్రువులు దానినే ఆరోపించురు కాని నిజము కాని తప్పును ఆరోపింపరు. ఎప్పుడు నిజమైన తప్పులేదో అప్పుడు నిజము కాని తప్పును వారు ఆరోపించురు. కాన నలునియందు నిజముకాని తప్పును ఆరోపించిరి కాన నతని యందు నిజమైన తప్పు లేదని సిద్ధించుచున్నది.

సమాసములు

అదోషతామ్ :- అవిద్యమానః, దోషః, యస్మిన్సః=అదోషః, అదోషసభావః=అదోషతా, తాం=అదోషతాం.

మృషాదోష కణాధి రోపణాః :- మృషైవ, దోషః = మృషాదోషః, మృషాదోషస్య, కణః=మృషాదోషకణః, మృషాదోషకణస్య, అధిరోపణాః=మృషాదోషకణాధి రోపణాః.

భావము:

శత్రువులు సజ్జనులపై నసత్య దోషలేశము నారోపించినను నది వారి యందు దోషముగా నుండదు. సత్య దోషమున్నప్పుడు, అసత్య దోషమును ఆరోపించుటకు శత్రువులు ప్రయత్నింపరు. కావున నలునిపై నసత్యదోషము నారోపించుట వలన నతని యందు సత్యమగు దోషము లేదని సిద్ధించుచున్నది. కావున పూర్వోక్త దోషములు నిరాధారములని యాశయము.

8

శ్లో॥ విదర్భరాజోఽపినమం తనూజయా

ప్రవిశ్య హృష్యన్నవరోధ మాత్మనః॥

శశంస దేవీ మనుజాత సంశయాం

ప్రతీచ్ఛ జామాతర ముత్సుకే నలమ్॥

5

ప॥వి॥:- విదర్భరాజః - అపి - సమం - తనూజయా - ప్రవిశ్య-హృష్యన్ -
అవరోధమ్ - ఆత్మనః - శశంస - దేవీమ్ - అనుజాత సంశయాం -
ప్రతీచ్ఛ - జామాతరమ్ - ఉత్సుకే - నలమ్.

అర్థము:- అథ = పిదప, విదర్భరాజోపి = భీమన్యపతియు, హృష్యన్ =
అందఱి కంటెను తక్కువైనదగు నల్లుడు లభించుటచే హర్షించుచు, తనూ
జయాసమం = పుత్రికయగు దమయంతితోడ, ఆత్మనః = తనయొక్క,
అవరోధం = అంతఃపురమును, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి, జాతసంశయాం;
జాత = ఉద్భవించిన, సంశయాం = సందేహము గల్గిన అనగా - దమయంతి
సకం గుణములకు నిరీయైర నలుని వరించునా? లేక గుణహీనుడగు
మఱి యొకనిని వరించునా? అని సందేహించుచున్న, దేవీం = తన పట్ట
మహిషిని, అను = గుణిబెట్టి, ఉత్సుకే = శ్రేష్ఠుడగు వరునియందు
గోరికగలదానా! నలం = నలుని, జామాతరం = కుమార్తెకు భర్తగా,
ప్రతీచ్ఛ = తెలిసికొనుము. ఇతి = అని, శశంస = చెప్పెను. అనగా మన
కోరిక తీరినదని యర్థము.

సమానములు

విదర్భరాజః:- విదర్భాజాం, రాజా = విదర్భరాజః.

జాతసంశయాం:- జాతః సంశయః యస్యాస్యా = జాతసంశయా,
లామ్ = జాతసంశయాం.

భావము :

భీమరాజును, శ్రేష్ఠుడగు వరుడు లభించుటవలన నానందము నొందిన
వాడై, కుమార్తెయగు దమయంతితోడ తన యంతఃపురము ప్రవేశించి దమ
యంతి సకం గుణనిధియగు నలుని వరించినదా? లేక గుణహీనుడగు మఱి
యొకనిని వరించినదా? అని సందేహపడుచున్న తన పట్ట మహిషి నుద్దేశించి
శ్రేష్ఠుడైన వరునియందు గోరిక గలదానా! నలమహారాజును నీ యల్లునిగా
తెలిసికొనుము. మన కోరిక సీద్ధించినది అని చెప్పెను.

శ్లో॥ తనుర్విషా యస్య తలఁం సమన్మథః।

కులశ్రీయాయః పవితాఽస్మదన్వయమ్॥

జగత్త్రీయా నాయక మేలకే పరం

సుతావరం వేదవివేక్తు మీ దృశమ్॥

6

ప॥వి॥ :- తను ర్విషా - యస్య - తలఁం - సః - మన్మథః - కులశ్రీయా -
యః - పవితా - అస్మదన్వయమ్ - జగత్త్రీయా నాయకమేలకే -
పరం - సుతా - వరం - వేద - వివేక్తుమ్ - ఈదృశమ్.

అర్థము :- కిచ్చ = మఱియు, యస్య=ఎవని, తనుర్విషా=దేహకాంతిలో, సః
=ఆ ప్రసిద్ధుడగు, మన్మథః=మన్మథుడు, తలఁం=గడ్డిపోచకు సమా
నుడు అనగా మక్కిలి తక్కువయైనవాడు, యః=ఎవ్వడు, కులశ్రీయా
= వంశసంపదచే, అస్మదన్వయం = మనవంశమును, పవితా = పవిత్రము
గావించువాడు. (కిచ్చ = మఱియు,) జగత్త్రీయినాయకమేలకే;
జగత్త్రీయా = మూడు లోకములయొక్క, నాయక = నాయకుల
యొక్క, మేలకే = సంఘమునందుననగా పరసంఘమధ్య, ఈదృశం
పరం = ఇట్టి గుణముగల వానిని మాత్రము, సుతా = నీ పుత్రికయే,
వివేక్తుం = వివేచనఁ జేయుటకు, వేద = తెలిసికొనియున్నది. అహ
అదృష్టమువలన నన్నియు ననుకూలమైనవి.

సమాసములు :

తనుర్విషా :- తనోర్విష్డ్ = తనుర్విష్డ్, తయా = తనుర్విషా.

కులశ్రీయా :- కులస్య, శ్రీః = కులశ్రీః, తయా = కులశ్రీయా.

అస్మదన్వయః :- అస్మాకమన్వయః = అస్మదన్వయః, తమ్ =
అస్మదన్వయం.

జగత్త్రీయినాయకమేలకే :- జగతాం, త్రీయా = జగత్త్రీయా, జగ
త్త్రీయాః, నాయకాః = జగత్త్రీయినాయకాః, జగత్త్రీయినాయ
కానాం మేలకః = జగత్త్రీయినాయకమేలకః, తస్మిన్=జగత్త్రీయా
నాయకమేలకే.

భావము ;

మఱియు నా నలుని దేహకాంతితోఁ బోల్చిచూచినచో మన్మథుడు గడ్డి పోచ. అనగా సౌందర్యమున నికృష్టుడు. అతని కులగౌరవమునుఁ బరికించినచో మన వంశము నతడు పవిత్రము గావించును. మఱియు, మూడులోకములలోని వరుం సమ్మేలనమున నిట్టి గుణవంతుని వివేచించుటకు నీ పుత్రికయగు దమయంత్రే సమర్థుడైనది. మన యదృష్టవశమున మనకన్నియు చక్కగనొనఁ గూడినవి.

శ్లో॥ సృజన్తు పాణిగ్రహమణ్ణలోచితా

మృగీదృశః శ్రీసమయస్సృశ క్రియాః.

శ్రుతిస్మృతీనాన్తు వయం విదర్శపే

విధీనితిస్మాహచ నిర్యయాచసః.

7

ప॥వి॥ :- సృజన్తు - పాణిగ్రహమణ్ణలోచితాః - మృగీదృశః - శ్రీ సమయస్సృశః - క్రియాః - శ్రుతిస్మృతీనాం - తు - వయం - విదర్శపే - విధీన్ - ఇతి - స్మ - ఆహ - చ - నిర్యయా - చ - సః.

అర్థము :- సః = ఆ భీమరాజు, మృగీదృశః = శ్రీలు, పాణిగ్రహమణ్ణలోచితాః; పాణిగ్రహమణ్ణం = వివాహమణ్ణంమునకు, ఉచితాః = తగినటువంటి, శ్రీసమయస్సృశః; = శ్రీలయాచారమునకు సంబంధించిన, క్రియాః = కార్యములను, ననగా మణ్ణంకృత్యములను, సృజన్తు = చేయవలయును. వయన్తు = మేమే, శ్రుతిస్మృతీనాం = వేదములకును, స్మృతులకును సంబంధించిన, విధీన్ = కార్యములను, విదర్శపే = చేయుదుము. ఇతి = అని, ఆహస్మచ = చెప్పెను. నిర్యయాచ = వెంటనే వెడలెను. రెండు చకారములు చెప్పుట, వెళ్ళుటయనుక్రియలకు నేకకాలత్యమును సూచించున్నది. క్షణకాలముగూడ జాగు చేయలేదని యర్థము.

సమాసములు:

పాణిగ్రహమణ్ణలోచితాః :- పాణోగ్రహః = పాణిగ్రహః, పాణిగ్రహస్య,

మృగలం = పాణిగ్రహమృగలం, పాణిగ్రహమృగలస్య, ఉచితాః = పాణి
గ్రహమృగలలోచితాః తాః = పాణిగ్రహమృగలలోచితాః.

మృగీదృశః :- మృగ్యాః, దృగివదృక్ యాసాంతాః = మృగీదృశః.

త్రీసమయస్పృశః :- త్రీహం, సమయః = త్రీసమయః, త్రీసమయం,
స్పృశ స్తీతి = త్రీసమయస్పృశః, తాః = త్రీసమయస్పృశః.

శ్రుతిస్మృతీనాం :- శ్రుతయశ్చ, స్మృతయశ్చ = శ్రుతిస్మృతయః,
తాసాం = శ్రుతిస్మృతీనాం.

భావము :

ఆ భీమన్యపతి — త్రీలు, వివాహమునకు సంబంధించినట్టివియు, త్రీం
యాచారమునకు సంబంధించినవియునగు మంగలకృత్యములను చేయవలసి
నది. వేదములకును స్మృతులకును సంబంధించిన మంగల కృత్యములను మేము
చేయగలమచి చెప్పి యంతఃపురమునుండి వెడలిపోయెను. కాని క్షణకాలముగూడ
విలम्బమును జేయలేదు.

5

శ్లో॥ నిరీయభూపేన నిరీక్షితాననా

శశంస మౌహూరిక సంసదంశకమ్.

గుణై రరీణై రుదయాస్త నిస్తుషం

తదానదాతుం తనయాం ప్రపక్రమే.

8

ప॥వి॥ :- నిరీయ - భూపేన - నిరీక్షితాననా - శశంస - మౌహూరికసంసత్
- అంశకం - గుణైః - అరీణైః - ఉదయాస్తనిస్తుషం - తదా - నః
- దాతుం - తనయాం - ప్రపక్రమే.

అర్థము :- భూపేన = భీమరాజుచే, నిరీయ = అంతఃపురమునుండి వెల్వడి,
నిరీక్షితాననా; నిరీక్షిత = చూడబడిన, ఆననా = ముఖములుగల,
మౌహూరికసంసత్; మౌహూరిక = ముహూర్తశాస్త్రము నెఱచిన
జ్యోతిషకుల, సంసత్ = పరివృత్తు, అరీణైః = సమగ్రములైన, గుణైః =
శుభగ్రహవిక్షణాదలతో (ఉపలక్షితం = కూడినదియు) ఉదయాస్త
నిస్తుషం = గ్రహములయొక్క ఉదయాస్తములచేత నిర్దోషమైనదియు

నగు, అంశజం = లగ్నమును, శశంస = చెప్పెను. తదా = అప్పుడు
నిజాం=తనదియైన, తనయాం = పుత్రికను, దాతుం = ఇచ్చుటకు, సః
= ఆ భీమరాజు, ప్రచక్రమే = ప్రారంభించెను.

సమాసములు :

నిరీక్షితానవా :- నిరీక్షితం, ఆననం యస్యాస్యా = నిరీక్షితానవా.

మౌహూర్తిక సంసత్ :- మౌహూర్తం, విదస్తీతి = మౌహూర్తికా.

మౌహూర్తికానాం, సంపత్ = మౌహూర్తిక సంసత్.

ఉదయాస్తనిస్తుషం :- ఉదయశ్చ, అస్తశ్చ = ఉదయాస్తౌ, ఉదయా
స్తాభ్యాం, నిస్తుషః = ఉదయాస్తనిస్తుషః, తం=ఉదయాస్త నిస్తుషం.

అంశకమ్ :- అంశఏవ = అంశకః, తమ్ = అంశకం.

భావము :

తర్వార భీమరాజు అంతఃపురమునుండి వెదలి వచ్చిన వెంటనే జ్యోతిష
కుల పరివత్తునుఁ జూచి సంజ్ఞఁ జేసెను. ఆ పరివత్తు శుభగ్రహ దృష్టి
మున్నగు సమగ్ర గుణములతోఁ గూడి గ్రహవిశేషములయొక్క యుదయాస్త
మయ దోషములు లేనిదియు నగు లగ్నమునుఁ జేప్పినది. అట్టి లగ్నము నందా
భీమ భూపతి తన పుత్రికను దానముఁ జేయుటకుఁ ప్రారంభించెను. 8

శ్లో॥ అథావద తద్దూతముఖః సనైషధం

కులంచబాలా చ మమానుకమృతామ్॥

సపల్లవత్వద్య మనోరథాజ్ఞుర

శ్చిరేణ సస్త్వచ్చరణోదతైరితి॥

9

ప॥వి॥ :- అథ - అవతత్ - దూతముఖః - సః - సనైషధం - కులం - చ -
బాలా - చ - మమ - అనుకమృతాం - సపల్లవతు - అద్య - మనో
రథాజ్ఞురః - చిరేణ - సః - త్వచ్చ రణోదతైః - ఇతి.

అర్థము :- అథ = లగ్నమును నిశ్చయించిన పిదప, దూతముఖః = దూతయే
ముఖముగాఁ గల్గిన, సః=ఆ భీమరాజు, మమ = నాయొక్క, కులంచ -

వంశము, బాలాచ = పుత్రికయగు దమయన్తియు, అను కమ్యుతాం = అనుగ్రహింపబడును గాత. చిరేణ = చాలకాలమునుండియున్న, నః = మా యొక్క, మనోరథాఙ్కరః; = కోరికయను మొలక, అనగా సీతోడ దమయన్తికి వివాహము కావలయుననెడి కోరిక, త్వచ్చరణోదతైః; త్వత్ = నీయొక్క, చరణోదతైః = పాదములనుఁ గడిగెడి యుదకములతో, అద్యః = ఇప్పుడు, సపల్లవతు = చిగుళ్ళతోఁ గూడిన దానివలె ఆచరించునుగాత. ఇతి = ఇట్లు నైషధం = నలుని గూర్చి, అవదత్ = చెప్పెను.

సమాసములు :

దూతముఖః :- దూతః, ముఖం, యస్యసః = దూతముఖః.

నైషధం :- నిషధానాం, రాజా = నైషధః, తం = నైషధం.

సపల్లవతు :- పల్లవేన సహవర్తత ఇతి = సపల్లవః, సపల్లవ ఇవ ఆచరతు = సపల్లవతు.

మనోరథాఙ్కరః :- మనోరథ ఏవ ఆఙ్కరః = మనోరథాఙ్కరః.

త్వచ్చరణోదతైః :- తవ, చరణా = త్వచ్చరణో, త్వచ్చరణయోరుదకాని = త్వచ్చరణోదకాని, తైః = త్వచ్చరణోదతైః.

భావము :

లగ్న సప్తయము కాగానే దూతంనే ముఖముగాఁ గల్గిన భీమరాజు నా కులమును, నా సమాతైయగు దమయన్తిని ననుగ్రహింప బ్రార్థించుచున్నాను. చాలకాలము నాడునుండి యేర్పడినట్టి సీతోడ దమయన్తికి వివాహము కావలయుననెడి మా కోరిక యను మొలక కన్యాదాన కాలమున నీ పాదములనుఁ గడిగిన జలములతో చిగురించునుగాత. అని నలుని గూర్చి (దూతముఖమున) చెప్పి పంపెను.

శ్లో॥ తథాత్థితం భీమవచః ప్రతిధ్వనిం

నిపీయ దూతస్యసవక్త్రం గహ్వరాత్॥

ప్రజామివస్తే చరణౌ గురోరితి

బ్రువన్ ప్రదాయ ప్రజిహాయతం బహు॥

10

ప॥వి॥ :- తథా - ఉత్థితం - భీమవచః ప్రతిధ్వనిం - నిపీయ - దూతస్య -

సః - వక్త్ర గహ్వరాత్ - ప్రజామి - వస్తే, చరణౌ - గురోః -

ఇతి - బ్రువన్ - ప్రదాయ - ప్రజిహాయ - తం - బహు.

అర్థము :- సః = ఆ నలుడు, దూతస్య = దూతయొక్క, వక్త్ర గహ్వరాత్, వక్త్ర = ముఖమనెడి, గహ్వరాత్ = గుహనుండి తథా = ముందు జెప్పిన విధముగా, ఉత్థితం = ఉదయించిన, భీమవచః ప్రతిధ్వనిం; భీమ = భీమరాజుయొక్క, వచః = మాటయొక్క, ప్రతిధ్వనిం = ప్రతి శబ్దమును, నిపీయ = ఆదరముతో విని, ప్రజామి = ఇప్పుడే వెళ్ళుచున్నాను. గురోః = మామగారైన భీమరాజుయొక్క, చరణౌ = పాదములను గూర్చి, వందే = నమస్కరించుచున్నాను. ఇతి = అని బ్రువన్ = చెప్పుచు, తం = ఆ దూత నుద్దేశించి, బహు = ఎక్కువ ధనమును, ప్రదాయ = ఇచ్చి, ప్రజిహాయ = పంపెను.

సమాసములు :

భీమవచః ప్రతిధ్వనిం :- భీమస్య, వచః = భీమవచః, భీమవచస్య

ప్రతిధ్వనిః = భీమవచః ప్రతిధ్వనిః తం = భీమవచః ప్రతిధ్వనిః.

వక్త్రగహ్వరాత్ :- వక్త్రమేవ గహ్వరం = వక్త్రగహ్వరం తస్మాత్ = వక్త్ర గహ్వరాత్.

భావము :

ఆ నలుడు భీమరాజు దూత ముఖమున బంపిన సందేశమును నక్షరము తప్పక ప్రతిధ్వనివలె సాదరముగా వినెను. పిదప నే మాత్రము తడవు జేయక ఇప్పుడే వెళ్ళుచున్నాను. గురువైన మామగారి పాదములకు వందనము అని చెప్పి యాతనికి మిక్కిలి ధన మొసంగి పంపెను.

10

శ్లో॥ నిపీత దూతాలపితస్తతో నలం

విధర్చ భర్తాఽగమయామ్న భూవసః॥

నిశావసానే శ్రుతతామ్ర చూడవాక్

యథారథాగ్నస్తపనం ధృతాదరః॥

11

ప॥వి॥ :- నిపీతదూతాలపితః - తతః - నలం - విదర్భ భర్తా - ఆగమయా
మృభూవ - సః - నిశావసానే - శ్రుతతామ్ర చూడవాక్ - యథా -
రథాగ్నః - తపనం - ధృతాదరః.

అర్థము :- తతః = దూత తిరిగివచ్చిన పిదప, నిపీతదూతాల పితః, నిపీత =
సాదరముగా వినఁబడిన, దూత = సందేశహరునియొక్క, ఆలపితః =
మాటలుగలవాడైన, సః = ఆ, విదర్భభర్తా = విదర్భ ప్రభువైన
భీమరాజు, నిశావసానే = రాత్రి ముగియునపుడు అనగా పేకుపన,
శ్రుతతామ్ర చూడవాక్; శ్రుత = వినఁబడిన, తామ్రచూడ = కోళ్ళ
యొక్క, వాక్ = కూతలుగలవాడై, రథాగ్నః = చక్రవాకము, తపనం
యథా = సూర్యునివలె, ధృతాదరః; ధృత = ధరింపఁబడిన, ఆదరః =
ఆదరముగలవాడై, నలం = నలుని, ఆగమయామృభూవ = నలునిరాక
కెదురు కూచెను. లేదా దూతలచే నా నలుని రప్పించుకొనెను.

సమానము (.) :

నిపీతదూతాలపితః :- దూతస్య, ఆలపితం = దూతాలపితం, నిపీతం,
దూతాలపితం, యేనసః = నిపీతదూతాలపితః.

విదర్భభర్తా :- విదర్భాణాం, భర్తా = విదర్భభర్తా.

నిశావసానే :- నిశాయా, అవసానం = నిశావసానం, తస్మిన్ = నిశావ
సానే.

శ్రుతతామ్రచూడవాక్ :- తామ్రచూడస్య, వాక్ = తామ్రచూడవాక్,
శ్రుతా, తామ్రచూడవాక్, యేనసః = శ్రుతతామ్రచూడవాక్.

ధృతాదరః :- ధృతః, ఆదరః, యేనసః = ధృతాదరః.

భావము :

దూత తిరిగివచ్చిన పిదప, వాతడు చెప్పిన మాటలు వినినట్టి భీమరాజు
ప్రభాతకాలమున కోళ్ళకూతలను వినినవాడై చక్రవాక మెట్లు సూర్యునెదురు

చూచుచు దునో, అట్లే నలునైకై యెదురుచూచుచుండెను, చక్రవాక మిటున
ములు సూర్యుడున్నంత వఱకే సంతోషముతోఁ గలియుచుండును. సూర్యాస
మయము కాగానే యివి యెండొలులనువీడి యెడబాటు దుఃఖము ననుభవిం
చును. కాన చక్రవాకము సూర్యునెట్లెదురు చూచునో, అట్లే భీమరాజు నలుని
రాకకై యెదురుచూచు చుండెనని యాశయము. 11

శ్లో॥ కాచిత్తదా లేపనదాన పణ్ణితా
కమప్యహజ్జార్మగాత్ పురస్కృతా.

అలమ్మి తుజ్ఞాసన సన్నివేశనా

దపూప నిర్మాణ విదగ్ధయాఽఽదరః.

12

ప॥వి॥ :- కా - చిత్ - తదా - ఆలేపనదానపణ్ణితా - కమ్ - అపి - అహ
జ్జార్మ - అగాత్ - పురస్కృతా - అలమ్మి - తుజ్ఞాసనసన్నివేశ
నాత్ - అపూపనిర్మాణవిదగ్ధయా - ఆదరః.

అర్థము :- తదా = ఆ కాలమందు, ఆలేపనదానపణ్ణితా; ఆలేపనదాన = ఇంటి
ముగ్గులు మున్నగువానిని వేయుటయందు, పణ్ణితా = సమర్థురాలైన,
కాచిత్ = ఒక స్త్రీ, పురస్కృతా = ఆ పనియందు ప్రాధాన్యమొసంగఁ
బడినదై, కమపి = చెప్ప సాధ్యముకాని, అహంకారం = గర్వ
మును, అగాత్ = పొందినది. అపూపనిర్మాణవిదగ్ధయా; అపూప =
పిండితోఁజేయఁబడు నప్పుములు మున్నగువానిని, నిర్మాణ = నిర్మించుట
యందు, విదగ్ధయా = నేర్పుగల మఱియొక స్త్రీచే, తుజ్ఞాసనసన్నివేశ
నాత్; తుజ్ఞాసన = (ఆ, భక్ష్యములనుఁ జేయుటకనుకూలముగా, ఎత్తైన
ఆసనమునందు, సన్నివేశనాత్ = కూర్చుండునట్లు చేయుటవలన, ఆదరః
= ఆత్మాభిమానము, అలమ్మి = పొందింపఁబడినది.

సమానములు :

ఆలేపనదానపణ్ణితా :- ఆలేపనస్యదానం = ఆలేపనదానం, ఆలేపనదానే,
పణ్ణితా = ఆలేపనదానపణ్ణితా.

తుజ్ఞాసనసన్నివేశనాత్ :- తుజ్ఞం చ తత్ ఆసనంచ = తుజ్ఞాసనం,

తుజ్ఞానసేసన్నివేశనం = తుజ్ఞానససన్నివేశనం. తస్మాత్ = తుజ్ఞానస
సన్నివేశనాత్.

అపూపనిర్మాణవిదగ్ధయా :- అపూపానాం, నిర్మాణం=అపూపనిర్మాణం,
అపూపనిర్మాణే, విదగ్ధా = అపూపనిర్మాణవిదగ్ధా, తయా = అపూప
నిర్మాణవిదగ్ధయా.

భావము :

ఆ కాలమందు, ముగ్గులు మున్నగువానిచే గృహమునుఁ చిత్రించుట
యందు నేర్పుగల్గిన యొక స్త్రీ ప్రాధాన్యమీయ బడుటవలనఁ జెప్పలేని గర్వ
మును వహించినది. అప్పుములు మున్నగు భక్ష్యములు చేయుటయందు నేర్పు
గల్గిన మణియొక స్త్రీ, ఆ భక్ష్యములనుఁ జేయుట కనుకూలముగ నున్న యున్న
లాసనమునుఁ గూర్చుండఁ బెట్టుటవలన నాత్మాభిమానమునుఁ దనయెడఁ జూపు
కొనినది.

12

శ్లో॥ ముఖాని ముక్తామణి తోరణా తదా
మరీచిభిః పాన్థవిలాస మాశ్రితైః॥
పురస్యతస్యాఽభిలవేశ్మనామపి
ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని రేజిరే॥

13

ప॥వి॥:- ముఖాని - ముక్తామణితోరణాత్ - తదా - మరీచిభిః - పాన్థవిలాసం
ఆశ్రితైః - పురస్య - తస్య - అభిలవేశ్మనామ్ - అపి - ప్రమోదహాస
చ్ఛురితాని - రేజిరే.

అర్థము :- తదా = మహాత్మవము సమీపించుచున్న యాకాలమందు, తస్య
పురస్య = ఆ పట్టణముయొక్క, అభిలవేశ్మనామపి = అన్ని గృహ
ములయొక్క, ముఖాని = ద్వారములును, ముఖములును, ముక్తామణి
తోరణాత్, ముక్తామణి = ముత్యములతోఁ జేసిన, తోరణాత్ = వెలు
పలి ద్వారమునుండి, పాన్థవిలాసమ్ = ప్రతిదినము నడచు బాటసారుల
విలాసమువంటి విలాసమును, ఆశ్రితైః = పొందినట్టి, అనగా నిత్యము
వీధులయందు ప్రసరించునట్టి, మరీచిభిః = కిరణములతో, ప్రమోద

18)

హసచ్ఛురితాని, ప్రమోద = సంతోషమువలన. హస = సవృత్తో,
 ఛురితాని = పూయబడినవిగా, రేజిరే = ప్రకాశించినవి.

సమాసములు :

ముక్తామణి తోరణాత్ :- ముక్తా మణయః, తోరణః = ముక్తామణి
 తోరణః, తస్మాత్ = ముక్తామణితోరణాత్ .

పాన్థవిలాసమ్ :- పథి, గచ్ఛంతీతి = పాన్థాః, పాన్థానాం, విలాసః =
 పాన్థవిలాసః, తమ్ = పాన్థవిలాసమ్ .

అఖిలవేశ్మనామ్ :- అఖిలానిచతాని, వేశ్మానిచ = అఖిల వేశ్మాని,
 తేషాం = అఖిలవేశ్మనాం .

ప్రమోదహసచ్ఛురితాని :- ప్రమోదాత్, హసః = ప్రమోదహసః,
 ప్రమోదహసేన, చ్ఛురితాని = ప్రమోదహసచ్ఛురితాని .

భావము :

ఆ వివాహమహోత్సవము సమీపించుకొనునందు, ఆ పట్టణములోని
 గృహము లన్నింటియొక్క ద్వారములు (ముఖములు) ముత్యములతో నిర్మిత
 మైన వెలువలి ద్వారమునుండి, బాటసారుల విలాసమువంటి విలాసమును
 వహించినట్టి, యనగా సంతరము వీధులయందుఁ బ్రసరించునట్టి కిరణములతో
 సంతోషమువలన నవృత్తతో పూయబడినవిగా శోభించినవి. 18

శ్లో॥ పథానునీయంత తథాధివాసనాత్
 మధువ్రతానామపి దత్తవిభ్రమాః॥

వితానతామాతప నిర్భయాస్తదా

పటచ్చిదాఽఽకాలిక పుష్పజాః స్రజః॥

14

ప॥వి॥ :- పథామ్ - అనీయంత - తథా - అధివాసనాత్ - మధువ్రతానామ్ .

ఆపి - దత్తవిభ్రమాః - వితానతామ్ - ఆతప నిర్భయాః - తదా -

పటచ్చిదాఽఽకాలిక పుష్పజాః - స్రజః.

అర్థము :- తథా = అవిధముగా, అనగా నేవిధముగను నెవ్వనిచేతను కృత్రిమ
 మని తెలియసాగ్యముకాదో అవిధముగా, అధివాసనాత్ = రట్టబడిన

పుష్పమాలల యందు చమ్మకము ముగ్గురు సుగంధి పుష్పములతో సంస్కారమును గల్గించుటవలన, మధువ్రతానామపి = తుమ్మెదలకును, దత్తవిభ్రమాః, దత్త = ఈయఁబడిన, విభ్రమాః = సహజపుష్పములతో నిర్మింపఁబడిన మాలిక లనెడి భ్రాన్తిని గల్గించునవియును, ఆ తపనిర్భయాః = ఎండవలన భయములేనివియును, ననగా నెండయందు వాడుబారనవియును, పటచ్చిదాఽఽకాలికపుష్పజాః, పటచ్చిదా = వస్త్రములను కత్తెరించుటచేనేర్పడిన ముక్కలనెడి, ఆకాలిక పుష్పజాః ఆకాలిక = ఆ కాలమందు గల్గిన, పుష్ప = పుష్పములతో, జాః = ఏర్పడిన, స్రజః = మాలికలు, తదా = ఆ వివాహమహోత్సవము సమీపించుచుండగా, పథాం = మార్గములను, వితానతాం = చాచినిలుగా నుండుటను, అనీయన్త = పొడిదింపఁబడినవి.

వి॥ :- తుమ్మెదలకు భ్రాన్తిని, గల్గించుటవలన భ్రాన్తిమదలజ్ఞానము.

సమాసములు

దత్తవిభ్రమాః:- దత్తః, విభ్రమాః, యాభిప్రాః = దత్తవిభ్రమాః .

ఆతపనిర్భయాః :- నిర్గతం, భయం, యాసాంతాః = నిర్భయాః, ఆ తాపత్ నిర్భయాః = ఆ తపనిర్భయాః .

పటచ్చిదాఽఽకాలికపుష్పజాః:- పటానాం, చిదాః = పటచ్చిదాః. ఆకాలే భవాని = ఆకాలికాని, ఆకాలికాని చతానిపుష్పాణి = ఆ కాలికపుష్పాణి, పటచ్చిదావీవ ఆకాలికపుష్పాణి = పటచ్చిదాఽఽకాలిక పుష్పాణి, పటచ్చిదాఽఽకాలికపుష్పేభ్యః, జాయన్త ఇతి = పటచ్చిదాఽఽకాలిక పుష్పజాః .

భావము :

ఆ నగరవీధులయందు వివిధ వర్ణములుగల వస్త్రముల ముక్కలనెడి పుష్పములతో మాంలు కట్టియున్నారు. వీనియందు మధ్యమధ్య చంపక పుష్పములను దురుగుటవలన పరిమళము మిక్కులముగా నున్నది. అందువలన తుమ్మెదలు సైతము వీనిని సహజ పుష్పములతో నిర్మితమాలని భ్రాన్తి చెందుచున్నది. వస్త్రభింజములగుటవలన నెండవలన వాడుబారనను భయము

తేనెవై యవి యున్నవి. అట్టి మాలికలు మార్గములకు చాందినులుగా నావరించు చుండినవి.

14

శ్లో॥ విభూషణైః కంజాకృతాః బభుః ప్రజాః
విచిత్రచిత్రైః స్నపితత్విషోగృహః।
బభూవ తస్మిన్ మణికుట్టిమైః పురే
వపుః స్వముర్యాః పరి కీర్తితోపమః।

15

పాదీ॥ :- విభూషణైః - కంజాకృతాః - బభుః - ప్రజాః - విచిత్రచిత్రైః -
స్నపితత్విషః - గృహః - బభూవ - తస్మిన్ - మణికుట్టిమైః - పురే -
వపుః - స్వమ్ - ఉర్యాః - పరికీర్తితోపమం.

అర్థము :- తస్మిన్ = ఆ, పురే = పట్టణమునందు, ప్రజాః = జనులు, విభూ
షణైః = ఆభరణములతో, కంజాకృతాః = శరీరమంతయు అవికతో,
దొడిగినట్లు ధరించిన వారుగను, గృహః = గృహములు, విచిత్రచిత్రైః
విచిత్ర = వివిధములైన, చిత్రైః = బొమ్మలతో, స్నపితత్విషః;
స్నపిత = శుద్ధములుగా వింపబడిన, త్విషః = కాంతులు గల్గినవిగను,
బభుః = ప్రకాశించినవి. ఉర్యాః = భూమియొక్క అనగా నచ్చటి
భూమియొక్క, స్వం = తనదైన, వపుః = స్వరూపము అనగా
మృత్యుస్వరూపము, మణికుట్టిమైః = రత్ననిబద్ధ భూములచే, పరివర్తి
తోపమం; పరివర్తిత = మణియొక విధముగా మార్చబడిన, ఉపమం =
సామ్యము గలదిగా, బభూవ = ఆయెను. అనగా వివరీతముగా మార్చబ
డిన పాతాలము మున్నగు సుపమానములు గల్గినవిగా జేయబడినట్లుం
డినవి.

సమాసములు :

కంజాకృతాః :- కంచుకాః అసాంసజ్జాతా ఇతి = కంజాకృతాః.

విచిత్రచిత్రైః :- విచిత్రాణి చతాని చిత్రాణిచ = విచిత్రచిత్రాణి, త్రైః =

స్నపితత్విషః :- స్నపితాః త్విషః, యేషాంతే = స్నపితత్విషః.

మణికుట్టిమైః :- మణిమయాశృతే, కుట్టిమాశృ = మణికుట్టిమాః, త్రైః =
మణికుట్టిమైః.

పరివర్తితౌపమం :- పరివర్తితా, ఉపమా, యస్య, తత్ = పరివర్తితౌపమం.

భావము :

ఆ పట్టణమున ప్రజలు ఆభరణములను రవికలు మున్నగు కంచుకములుగా తొడిగియున్నారు. అనగా వారి శరీరమునందు నెక్కువగా నాభరణములను ధరించుట వలన నవి కంచుకములను దొడిగినట్లు కానవచ్చుచున్నవి. అచ్చటి గృహములు వివిధములగు చిత్రములచే వరిశుద్ధమైన కాంతిని వహించియున్నవి. అచ్చటి భూమి స్వరూపము అనగా సహజమైన మృత్స్వరూపము మఱియొక విధముగా మాత్రిన సామ్యమును వహించియున్నది. అనగా సహజముగా కానవచ్చు భూమి రత్ననిబద్ధమగుట వలన త్రిప్పివేయబడినట్లేర్పడి పాతాళముగా గానవచ్చుచున్నది. పైన కానవచ్చు భూమి నడుగునకు తిరిగి సహజమగు భూమిగా గానవచ్చుచున్నది లేదా తొలుత స్వర్గపాతాళములు ఉపమానముల గను, భూమి ఉపమేయముగను నుడినది. ప్రకృతము రత్ననిబద్ధమై శోభాయ మానమగు భూమి యుపమానముగను, స్వర్గపాతాళములు ఉపమేయములుగను నేర్పడి యుపమాన ఉపమేయభావము తలక్రిందులైనదని భావము. 15

శ్లో॥ తదానిసస్వానతమాం ఘనం ఘనం

ననాదతస్మిన్ నితరాం తతం తతం।

అవాపురుచ్చైః సుషిరాణి రాణితా

మమానమానద్ధ మియత్రయాధ్వనీత్.

16

ప॥ ౧॥ :- తదా - నిసస్వానతమాం - ఘనం - ఘనం - ననాద - తస్మిన్ - నితరాం - తతం - తతం - అవాపుః - ఉచ్చైః - సుషిరాణి - రాణితామ్ - అమానం - ఆనద్ధం - ఇయత్రయా - అధ్వనీత్.

అర్థము :- తదా = వివాహమహోత్సవం సమీపించు కాలమున, తస్మిన్ = ఆ పట్టణమునందు. ఘనం = కాంస్యము తాలము మున్నగు వాద్యము, ఘనం = తేంపులేక యెల్లప్పుడును, నిసస్వానతమాం = మిక్కిలి శబ్దించినది. తతం = వీణాదివాద్యము. నితరాం = అతిశయించి, తతం = విస్తృతముగా, ననాద = శబ్దించినది. సుషిరాణి = వేణాదివాద్యములు,

ఉచ్చైః = గట్టిగా, రాణీతాం = ధ్వనించుటను, అవాపుః = పొందినవి.
 అనద్ధం = మురజము మున్నను వాద్యము, ఇయత్రయా = ఇంతటిదిగా,
 జెప్పఁదగిన, అమానం = కొలతలేనదై, అధ్వనీత్ = ధ్వనించినది.

సమాసములు :

నిసస్యానతమాం :- అతిశయేన, నిసస్యాన = నిసస్యానతమాం.

ఇయత్రయా :- ఇయత్రాభావః = ఇయత్రా, తయా = ఇయత్రయా,

భావము :

వివాహమహోత్సవము సమీపించుచున్న కాలమున, నా పట్టణమునందు, కాంశ్యము తాలము మున్నగు వాద్యములు ఘనము మ్రోగినవి. వీణాదివాద్యములు విస్తారముగా శబ్దించినవి. వేణువు మున్నగువాద్యములు బిగ్గరగా ధ్వనింపసాగినవి. మురజాది వాద్యములు కొలవ సాధ్యముగానంతటి విధముగా శబ్దంపసాగినవి.

16

శ్లో॥ విపశ్చి రాచ్ఛాదినవేణుభిర్నతే
 ప్రణీతగీతైర్నచ తేఽపిర్ఋర్ఘైః.
 న తే హుడుక్కేన నసోఽపిథక్కయా
 నమర్దలైః సాఽపినతేఽపిథక్కయా.

17

ప॥వి॥ :- విపశ్చిః - ఆచ్ఛాది - న - వేణుభిః - న - తే - ప్రణీతగీతైః -
 న - చ - తే - అపి - ర్ఋర్ఘైః - న - తే - హుడుక్కేన - న -
 సః - అపి - థక్కయా - న - మర్దలైః - సా - అపి - నతే -
 అపి - థక్కయా.

అర్థము :- విపశ్చిః = వీణ. వేణుభిః = వేణువాద్యము-చే, న ఆచ్ఛాది =
 వినఁబడనీయక ముఱుగుఁ జేయఁబడలేదు. తేఽపి = ఆ గాయకుల ధ్వను
 లును, ర్ఋర్ఘైః = ర్ఋర్ఘర వాద్యములచే, నాచ్ఛాదిషత = కప్పఁబడ
 లేదు. తేఽపి=ఆ ర్ఋర్ఘరవాద్య ధ్వనులును, హుడుక్కేన=హుడుక్క
 మను వాద్యముచే, న ఆచ్ఛాదయిషత = ముఱుగుఁ గావించబడలేదు.
 సోఽపి = ఆ హుడుక్కవాద్యము గూడ, థక్కయా = థక్కచే,

న ఆచ్ఛాది = మఱుగుజేయబడలేదు సాఽపి = ఆ ధక్కావాద్యము
గుత, మర్దలైః = మృదంగ ధ్వనులచే, నాఽఽచ్ఛాది = మఱుగు
గావింపబడలేదు. తేఽపి = ఆ మృదంగధ్వనులును, ఫక్కయా =
ధక్కచే, న ఆచ్ఛాదయిషత = మఱుగు జేయబడలేదు-వాద్యములను-
వాదించువాడు, తమ తమ వాద్యధ్వనులు, ఇతర వాత్యధ్వనులతో మిలి
తము గాకుండ ప్రత్యేకముగా వినబడునట్లు వాదించిరని యర్థము.

సమాసములు

ప్రణీతగీతైః :- ప్రణీతాని, గీతాని, యైస్యే = ప్రణీతగీతాః, తైః =
ప్రణీతగీతైః .

భావము :

ఆచ్ఛట వీణాధ్వనులు వేణునాదములతోడను, వేణునాదములు గాయకుల
పాటలతోడను, గాయకులపాటలు, ఝర్జుర వాద్యములతోడను, ఝర్జుర వాద్య
ములు హుడుక్క ధ్వనుల తోడను, హుడుక్క ధ్వనులు, ధక్కాధ్వనిచేతను,
ధక్కా ధ్వని మృదంగాది ధ్వనులచేతను, మృదంగాదిధ్వనులు ధక్కాధ్వని తోడను
సంకరమును పొందక వేణువేణుగా వినబడుచుండి నవనియాశయము. 17

శ్లో॥ విచిత్ర వాదిత్ర నినాదమూర్చితః

సుదూర చారీ జనతా ముఖారవః.

మమోన కర్ణేషు దిగంత దన్తిశాం

పయోధిపూరప్రతి నాదమే దురః.

18

ప॥వి॥ : విచిత్రవాదిత్ర నినాద మూర్చితః, - సుదూర చారీ, - జనతాముఖా
రవః, - మమో, - న, - కర్ణేషు, - దిగంతదన్తిశాం, - పయోధిపూరప్రతి
నాదమేదురః, -

అర్థము : విచిత్ర వాదిత్ర నినాద మూర్చితః ; విచిత్ర = నానావిధములగు,
వాదిత్ర = వీణాది వాద్యములయొక్క, నినాద - ధ్వనులతో, మూర్చితః
= వర్ధిల్లి నదియు, సుదూరచారీ = మిక్కిలి దూరమును వ్యాపించినదియు
నగు, జనతాముఖారవః; జనతా = జనసమూహముయొక్క, ముఖారవ

= ముఖములయందేర్పడిన, సంభాషణ కోలాహలము, పయో
దిపూరప్రతి నాదమేదురః; పయోదిపూర = సముద్ర ప్రవాహము
యొక్క, ప్రతినాద = ప్రతిధ్వనితో, మేదురః = మిక్కిలి వర్షిల్లినదై;
దిగ న్త దన్తినాః = దిగ్గజ ములయొక్క, కర్ణేషు = చెవులయందు,
నమమౌ = పట్టలేదు, దమయన్తి యొక్క మజ్జలస్నానమునకై మం
గల తూర్వాది ధ్వనులను జేసిరని యర్థము.

సమాసములు :

విచిత్రవాదిత్ర నినాద మూర్చితః :- విచిత్రాణి చతాని వాదిత్రాణిచ
= విచిత్ర వాదిత్రాణి, విచిత్ర వాదిత్రాణాం, నినాదః = విచిత్రవాదిత్ర
నినాదః విచిత్ర వాదిత్రనినాదేన మూర్చితః = విచిత్ర వాదిత్ర నినాద
మూర్చితః .

సుదూరచారీ :- సుదూరం, చరతీతి = సుదూరచారీ.

జనతాముఖారవః :- జనానాం, సమాహః = జనతా, జనతాయాః,
ముఖాని = జనతా ముఖాని. జనతాముఖేషు, ఆరవః = జనతాముఖారవః
దిగ న్త దన్తినాః :- దిశామన్తాః = దిగన్తాః, దిగన్తానాం, దన్తినః = దిగ
న్తదన్తినః, తేషాం = దిగ న్తదన్తినాం .

పయోదిపూరప్రతినాద మేదురః :- పయోధేః, పూరః = పయోదిపూరః
పయోదిపూరస్యప్రతినాదః = పయోదిపూరప్రతినాదః, పయోదిపూర
ప్రతినాదేన, మేదురః = పయోది పూరప్రతినాద మేదురః .

భావము :

ఆచల జనసమూహముల సంభాషణల వలన కోలాహలధ్వని, నానావిధ
ములగు వాద్యధ్వనులతో నతిశయించినదై, చాలాదూరము వ్యాపించినదై, సము
ద్రతరంగము వలన ప్రతిధ్వనులతో వర్షిల్లినదై దిగ్గజములచెవుల యందు పట్టరా
నంతటిదిగా విజృంభించినది.

శ్లో॥ ఉదస్యకు మ్మీరథశాతకుమ్భజా
శ్చ తుష్కచారుత్పిషి వేదికోదరే.

యథాకులా చార మథావనీంద్రజాం

పురస్థివర్గః స్వపయాంబభూవతాం.

19

ప॥వి॥ :- ఉదస్యః, - కుమ్భిః, - అథ, - శాతకుమ్భజాః, - చతుష్కచారు
త్విషి, - వేదికోదరే, - యథాకులాచారమ్, - అథ, - అవనీంద్రజాం-
పురస్థివర్గః, - స్వపయాంబభూవ, - తాం,-

అర్థము :- అథ = మంగలతూర్వనాదములకు పిదప, పురస్థివర్గః = పౌర
స్త్రిసంఘము శాతకుంభజాః = పసిడితోనిర్మితములగు, కుమ్భిః=పూర్ణ
కలశములను, ఉన్నమయ్య = పైకెత్తి, అథ = తర్వాత, మంగం
పూర్వకముగా - చతుష్కచారుత్విషి; చతుష్క = నాలుగుస్తంభముల
మణ్ణపముచే, చారుత్విషి = రమ్యమగు, గాంతిగల్గిన, వేదికోదరే =
వేదిక యొక్క మధ్యభాగమున, యథాకులాచారం = కులాచారమునతిక్ర
మింపక, తామ్ = ఆ, అవనీంద్రజాం = రాజపుత్రికయగు దమయన్తి
ని, స్వపయాంబభూవ = జరికములాడించిరి.

సమాసములు :

శాతకుమ్భజాః :- శాతకుమ్భాత్, జాయంతశబ్దం = శాతకుమ్భజాః,
తాః = శాతకుమ్భజాః.

చతుష్కచారుత్విషి :- చతుష్కేణ, చారుః, త్విష్, యస్యతత్=చతు
ష్కచారుత్విష్, తస్మిన్ = చతుష్కచారుత్విషి.

వేదికోదరే :- వేదికాయాః, ఉదరం = వేదికోదరం, తస్మిన్ = వేది
కోదరే.

భావము :

మంగల తూర్వ మోషలు కాగనే, పౌర స్త్రీవర్గము, సువర్ణపూర్ణకలశము
లను, పైకెత్తి పిదప మంగం గీతముతో, నాలుగుస్తంభముల మణ్ణపముచే
శోభా యమానమగు వేదికయొక్క మధ్య భాగమున, కులాచారమునతిక్రమిం
పక యారాజపుత్రికకు మంగళ స్నానము గావించిరి.

శ్లో॥ విజిత్యదాస్యాదివ వారి వాహితా
మవా పితాస్తత్కుచయోర్ద్వయేనే తాః ।
శిఖామవాక్షః సహకార శాఖిన
త్రపా భరమ్లాని మివాన తైర్ముఖైః॥

20

ప॥వి॥ :- విజిత్య, - దాస్యాద్, - ఇవ, - వారివాహితామ్, - అవాపితాః, -
తత్కుచయోః, - ద్వయేన, - తాః, - శిఖామ్, - అవాక్షుః, - సహకార
శాఖినః, - త్రపాభరమ్లానిమ్, - ఇవ, ఆనతైః, - ముఖైః, -

అర్థము :- తత్కుచయోః = ఆదమయనిస్తనములయొక్క, ద్వయేన = జం
టచే, విజిత్య = జయింపఁబడి, దాస్యాదివ - బానిస తనము వలననో
యనునట్లు, వారిహారితాం = నీళ్ళనుమోయుటను, అవాపితాః = పొందిం
పఁబడిన, తాః = ఆకుండలు, ఆనతైః = వంగిన, ముఖైః = ముఖము
లతో, సహకారశాఖినః = మామిడి చెట్టుయొక్క, శిఖాం = చిగురును
త్రపాభరమ్లానిమివ; త్రపాభర = లజ్జాతిశయముచే, వ్లానిమివ = వాడ
బారుటనువలె, అవాక్షుః = ధరించినవి, ప్రతిగృహము యొక్క ద్వార
సమీపమునండును మామిడి చిగుళ్ళతో. గప్పబడిన మూతిగల పూర్ణకుం
భములు స్థాపించఁబడిన వని యర్థము. లోకమునందు బానిసలుగా జేయఁ
బడిన స్త్రీలు తలను వంచు కొనిన వారై, వాడుబారిన ముఖకాంతులు
గల వారై నీళ్ళుతెచ్చుట మున్నగు పనులు గావించురు. ఇచట దమ
యస్తీస్తన ద్వయముచే నోడింపఁబడినకుండలు దాస్యమునందుంచఁ
బడినవై యామె జలకములకు నీటినిఁగొనితెచ్చుచు మామిడి చిగుళ్ళుచే
మూతులందుగప్పఁ బడినందువలన లజ్జచే వాడు బారిన మోముగలవిగా
కానవచ్చినవని యాశయము.

వి :- కుండలు నీరును గ్రహించుటకుఁగాని మామిడి తెమ్మలచే గప్పఁబడి
నందులకుఁగాని దాస్యము పేతువు గాకపోయినను, దానిని పేతువుగా
జెప్పుట వలన పేతుత్వేష.

వ్లానినిఁ బొందక పోయినను శ్యామలవర్ణములగు మామిడి తెమ్మల
కాంతిని, వ్లానిగుణ స్వరూపముగ నుత్పేక్షించుటవలన నిట గుణస్వరూ

పోత్రేక్ష. ఈరెండును సజాతీయములు గాన సజాతీయద్యయసజ్జ-
రము.

నమానములు :

దాస్యాత్ :- దాసస్య, భావః = దాస్యం, తస్మాత్ = దాస్యాత్.

వారిహారిలాం :- వారీణి, హరతీతి = వారిహరీ, వారిహారిణః, భావః =
వారిహారిలా, లాం = వారిహారిలామ్.

సహకారశాఖినః :- సహకారశాఖీ = సహకారశాఖీ, తస్య = సహకార
శాఖినః.

త్రపాభరష్టానిం :- త్రపాయాః, భరః = త్రపాభరః, త్రపాభరేణ,
ష్టానిః = త్రపాభరష్టానిః, లాం = త్రపాభరష్టానిం.

భావము :

ఆ దమయన్తి చనుదోయిచే యోడింపఁబడి దాస్యము నందుంచుటచే
కుండలు, ఆమె జలకములకై నీటిని గ్రహించుచు పని జేయుచుండినవి. అవి
వంచిన మూతులతోడను (ముఖములతోడను) దాస్యము వలన లజ్జాభీశయముచే
నేర్పడిన వాడుబారుతనమును సూచించుటకో యనునట్లు మామిడి లేత తెమ్మ
లను మూతులపై ధరించియుండినవి. లోకమున నోడింపఁబడినవారు, దాస్యము
నందున్నప్పుడు సిగ్గుపడుట, ముఖమును వాడ్చుకొనుట మున్నగువానిని గల్గి
యుండుట సహజము. ఆ విధముగనే, చనుదోయిచే నోడిపోయిన కుండలు
దాస్యమున నుంచఁబడినవై జలగ్రహణము చేయుచు మామిడి తెమ్మలు—మూతు
లను కప్పియుండుట వలన తమ ష్టానిని సూచించినవి. శుభసూచకముగా నిండ్ల
వాకిట పూర్ణకలశములుంచి వానిపై శ్యామలవర్ణముగల లేతమామిడి తెమ్మలను
గిప్పుదురు. ఆ మామిడి రెమ్మలు తమ శ్యామలవర్ణముచే జలకలశములకు
గల్గిన లజ్జాభీశయమును, ష్టానిని సూచించుచున్నవని భావము.

20

శ్లో॥ అసౌముహూర్జాత జలాభిషేచనా

క్రమాద్దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా.

ద్వయస్యవర్షా శరదాం సదాతనీం

సనాభితాం సాధు బంధసంధయా.

21

ప||వి|| :- అసౌ - ముహూః - జాతజలాభిషేచనా - క్రమాత్ - దుకూలేన -
 సితాంశునా - ఉజ్జ్వలా - ద్వయస్య - వర్షాశరదాం - సదాతనీం -
 సనాభితాం - సాధు - బబంధ - సంధయా.

అర్థము :- అసౌ = ఈ దమయన్తి, ముహూః = పలుమాటు, జాతజలాభిషేచనా;
 జాత = ఏర్పడిన, జలాభిషేచనా = జలాభిషేకము కలదై, (తథా =
 అట్లే) సితాంశునా = తెల్లని కాంతిగల, దుకూలేన = పట్టువస్త్రము
 చేతను (సితాంశునా=తెల్లని కిరణముగల్గిన చంద్రునిచేతను) ఉజ్జ్వలా=
 ప్రకాశించుచున్నదై, క్రమాత్ = క్రమము ననుసరించి, వర్షాశరదాం =
 వర్షర్తు, శరదృతువుల యొక్క, ద్వయస్య = రెండియొక్క, సంధయా
 = సంధిస్థలముచే, ననగా - వర్షర్తు శేషమునకు శరదృతు ప్రాదంభము
 నకు మధ్యనున్న కాలముచే, సదాతనీం = ఎల్లప్పుడున్న, సనాభితాం=
 సామ్యమును, సాధు = చక్కగా, బబంధ = ధరించినది. వర్షర్తుపు
 జలముచే నభిషిక్తము. శరదృతువు శీతాంశువుచే (చంద్రునిచే) ప్రకాశ
 మానము.

వి :- జలాభిషేకము తోడను సితాంశువుతోడను శోభించు దమయన్తి; వర్షా
 శరదృతువుల సంధితోఁ పోల్చిబడినది గాన ఉపమానజ్ఞానము.

సమానములు ;

జాతజలాభిషేచనా :- జలేన, అభిషేచనం = జలాభిషేచనం. జాతం,
 జలాభిషేచనం, యస్మాస్మా = జాతజలాభిషేచనా

సితాంశునా :- సితా, అంశవః, యస్యసః = సితాంశుః, తేన=సితాం
 శునా.

వర్షాశరదాం :- వర్షాశృ, శరదృ = వర్షాశరదః, తేషాం = వర్షాశరదాం.

భావము :

ఈ దమయన్తి పలుమాటు జలాభిషేకము నొందినది. అట్లే తెల్లని పట్టు
 వస్త్రమును ధరించినది. వర్షర్తువు, వర్షాజలములచే నభిషిక్తమగును. శరదృతువు
 సితాంశునకు చంద్రునితో శోభించును. ఆ దమయన్తి పైవిధముగ నభిషేకమును,
 బొందుట వలనను తెల్లని పట్టువస్త్రమును ధరిండుట వలనను వర్షర్తు శేషమునకు

శరదృతు ప్రారంభమునకు మధ్యనున్న కాలముతో—సామ్యమును పెహించినదని యాశయము.

21

శ్లో॥ అసౌ ప్రభిన్నామ్బుద దుర్ధినీకృతా
నినిన్దచన్ద్రద్యుతి సుందరీదివం.
శిరోరుహాఘ్న ఘనేన సంయుతా
తథా దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా.

22

ప॥వి॥ :- అసౌ - ప్రభిన్నామ్బుదదుర్ధినీకృతా - నినిన్ద - చంద్రద్యుతిసుందరీ - దివం - శిరోరుహాఘ్న - ఘనేన - సంయుతా - తథా-దుకూలేన - సితాంశునా - ఉజ్జ్వలా.

అర్థము :- ఘనేన = దట్టమైన, శిరోరుహాఘ్న; శిరోరుహ = కురులయొక్క, ఓఘేన = సమూహముతోడను (ఘనేన = మేఘముతోడను) సంయుతా = కూడినదై, తథా = అట్లే, సితాంశునా = తెల్లని నూలుతో నేయబడిన పట్టువస్త్రముతో, ఉజ్జ్వలా = శోభించుచున్నదైన, అసౌ = ఈ దమయన్తి, ప్రభిన్నామ్బుదదుర్ధినీకృతాం; ప్రభిన్న = విగిలినదై వర్షించునట్టి, అంబుద = మేఘములచే, దుర్ధినీకృతాం = దట్టమైన కారు మేఘములుగల్గి యంతట వర్షించునదియు, తథా = అట్లే, చంద్రద్యుతి సుందరీం; చంద్రద్యుతి = చంద్రకాంతిచే, సుందరీం = రమ్యమైన, దివం = ఆకాశమును, నినింద = నిందించినది.

వి :- నల్లని కురులుగల్గి తెల్లని వలువను దాల్చిన దమయన్తి కారుమేఘములచే వర్షింపబడి, చంద్రకాంతితో సుందరముగానున్న యాకాశమును నిందించెననగా, నాయాకాశముతో సమానముగా నున్నదని యర్థముగాన నుపమానార్థము.

సమాసములు :

ప్రభిన్నామ్బుదదుర్ధినీకృతాం :- ప్రభిన్నాశ్చతే, అమ్బుదాశ్చ = ప్రభిన్నామ్బుదాః, ప్రభిన్నామ్బుదైః, దుర్ధినీకృతా = ప్రభిన్నామ్బుదదుర్ధినీకృతా, తాం = ప్రభిన్నామ్బుదదుర్ధినీకృతాం.

చంద్రద్యుతినుండరిం :- చంద్రస్య, ద్యుతిః = చంద్రద్యుతిః, చంద్ర
ద్యుత్కాః, సుందరీ = చంద్రద్యుతినుందరీ, తాం=చంద్రద్యుతినుందరిం.

శిరోదుహామేఘ :- శిరోదుహానా మోఘః = శిరోదుహామః, తేన=శిరో
హామేఘ.

భావము :

దట్టమైన కురులగుంపుతోఁ గూడినదియు (మేఘముతోఁ గూడినదియు)
అట్లే తెల్లని పలువతో శోభించునదియు (చంద్రునితో శోభించునదియు) నగు నీ
దమయన్తి, పిగిలిపోయిన మేఘములచే నంతట వర్షించినదియు చంద్రకాంతితో
మనోహరమైనదియునగు నాకనమను నిందించినది. అనగా నట్టియాకనముతోఁ
బోలియుండినదని భావము. ఆ దమయన్తి శిరమునందలి దట్టమైన కురులగుంపు
పర్వోన్ముఖములగు కారుమేఘములను, ఆమెయొక్క సితాంశువైన యనగా తెల్లని
నూలుతో నేయఁబడిన పట్టువస్త్రము చంద్రుని బోలియున్నది. ఆమె కురుల
గుంపు మేఘముతోఁ బోల్చఁబడుటవలన, వర్షర్తు సంబంధము, ఆమె ధరించిన
పట్టువస్త్రము చంద్రునితోఁ బోల్చఁబడుట వలన శరదృతు సంబంధము ఆమె
యందేర్పడుచున్నది. వర్షర్తు సంబంధముచే నంతటవృష్టియు, శరదృతు సంబంధ
ముచే చంద్రకాంతి సంబంధము ఘటింపఁబడి వెనుకటి శ్లోకమునఁ జెప్పఁబడిన
వర్షశరత్తుల సంధిగా నామెనుఁ గావించిన వర్ణనకుచిది మెఱుగు పెట్టుచున్నది.
ఆమె కురులు నల్లగను డట్టముగను నున్నవనియు, నామె తెల్లని దువ్వలును
ధరించినదనియు - సారాంశము.

22

శ్లో॥ విరేజిరే తచ్చికు లోక్కరాః కిరాః

క్షణం గలన్నిర్మలవారివిప్రుషాం.

తమః సుహృచ్చామరనిర్ణయార్జితాః

సితావమన్తః ఖలుకీర్తి మౌక్తికాః.

23

ప॥వి॥ :- విరేజిరే, - తచ్చికులోక్కరాః. కిరాః, - క్షణం, -గలన్నిర్మలవారి
విప్రుషాం, - తమః సుహృచ్చామరనిర్ణయార్జితాః, -సితాః, - వమన్తః
- ఖలు, - కీర్తిమౌక్తికాః.

అర్థము :- క్షణం = క్షణకాలము, గలన్నిర్మలవారివిపురీషాం; గలత్ = స్రవించుచున్న, నిర్మల = శుద్ధములైన, వారి = ఉదకములయొక్క, విపురీషాం = బిందువులను, కిరాః = స్రవించునట్టి. తచ్చికురోత్కరాః ; చికుర = కురురయొక్క, ఉత్కరాః = సమాహములు, తమస్సుహృదః; తమః = చీకటిలో, సుహృత్ = సమానమైన, చామర = నల్లనిచామరమును, నిర్ణయ = జయించుటచే, ఆర్జితాః = సంపాదించబడిన, సీతాః తెల్లని, కీర్తిమౌక్తికాః; కీర్తి = యశస్సనెడి, మౌక్తికాః = ముత్యములను, వమనఃఖలు = వమనము, జేయుచున్నవోయనునట్లు, విరేజితే = శోభించినవి.

సమానములు

తచ్చికురోత్కరాః :- తస్యాః, చికురాః = తచ్చికురాః, తచ్చికురాణాముత్కరాః = తచ్చికురోత్కరాః .

కిరాః :- కిరస్తీతి = కిరాః .

గలన్నిర్మలవారి విపురీషాం :- వారిణాం, విపురీషః = వారివిపురీషః, నిర్మలాశ్చతాః, వారివిపురీషశ్చ = నిర్మలవారివిపురీషః, గలన్త్యశ్చతాః నిర్మలవారి విపురీషశ్చ = గలన్నిర్మలవారి విపురీషః, తాసాం = గలవారివిపురీషాం .

తమస్సుహృచ్చామర నిర్ణయార్జితాః :- తమసః, సుహృత్ = తమస్సుహృత్, తమస్సుహృచ్చామర, చామరశ్చ = తమస్సుహృచ్చామరః, తమస్సుహృచ్చామరస్య, నిర్ణయః = తమస్సుహృచ్చామరనిర్ణయః, తమస్సుహృచ్చామరనిర్ణయేన. ఆర్జితాః = తమస్సుహృచ్చామర నిర్ణయార్జితాః, తాః, = తమస్సుహృచ్చామరనిర్ణయార్జితాః .

కీర్తిమౌక్తికాః :- కీర్తయేవ మౌక్తికాః = కీర్తిమౌక్తికాః తా, - కీర్తిమౌక్తికాః .

భావము :

క్షణకాలము, పరిశుద్ధములగు నుదక బిందువులను, గార్చుచున్న దమయన్తికురులు, నల్లని చామరమును గాంతిచే నోడించుట వలన సంపాదించిన కీర్తులనెడి ముత్యములను రాల్చుచున్నట్లు శోభించినవి. దమయన్తి స్నానము

జేయుట వలన నామెకురులయందు నీటిబిందువులు నిలిచి బొట్టు బొట్టుగా, గాఢ చున్నవి. ఆకురులు నల్లగనుండుట వలన నల్లని చామరమును తన కాంతితో జయించి కీర్తులను సంపాదించినట్లును, ఆకీర్తులుముత్తైములనుఁ బోలియుండినట్లును, అట్టి ముత్తైపుపూసలను, తన కురులలోని నీటిబిందువుల రూపమునఁ గార్చుచున్నట్లు భావింపఁపడినది.

॥ ౩ ॥

శ్లో॥ మ్రదీయసా స్నానజలస్య వాససా
ప్రహర్ష నేనాధిక ముజ్జ్వ లీకృతా.
అదభ్ర మభ్రాజత సాఽశ్మశాణనాత్
ప్రకాశ రోచిః ప్రతిమేవ హేమజా.

24

పా॥ :- మ్రదీయసా - స్నానజలస్య - వాససా - ప్రహర్షనేన - అధికం -
ఉజ్జ్వలీకృతా - అదభ్రమ్ - అభ్రాజత - సా - ఆశ్మశాణనాత్ -
ప్రకాశరోచిః - ప్రతిమా - ఇవ - హేమజా.

అర్థము :- మ్రదీయసా = మిక్కిలి మెత్తనైన, వాససా = దేహము, దుడుచుకొను
వస్త్రముచే, స్నానజలస్య; స్నాన = స్నానముచేయుటచే నొడలనంటిన,
జలస్య = నీటిని, ప్రహర్షనేన = తుడుచుటచే, అధికం = మిక్కిలి,
ఉజ్జ్వలీకృతా = కాంతియుక్తురాలుగఁ జేయఁబడిన, సా = ఆ దమయన్తి
ఆశ్మశాణనాత్; ఆశ్మ = జాతిచే, శాణనాత్ = ఒరయుటవలన, ప్రకాశ
రోచిః, ప్రకాశ = ప్రకాశించెడి, రోచిః = కాన్తిగల్గిన, హేమజా =
బంగారుతోఁ జేయఁబడిన, ప్రతిమేవ = బొమ్మవలె, అదభ్రం = అధిక
ముగా, అభ్రాజత = కోరించినది.

సమాసములు :

మ్రదీయసా :- అత్యంతం, మృదు = మ్రదీయః, తేన = మ్రదీయ సా.
స్నానజలస్య :- స్నానస్య, జలం = స్నానజలం, తస్య = స్నానజలస్య.
ఉజ్జ్వలీకృతా :- అనుజ్జ్వలా, ఉజ్జ్వలా, సమృద్ధ్యమానాకృతా = ఉజ్జ్వలీ
కృతా.

ఆశ్మశాణనాత్ :- ఆశ్మనా, శాణనం = ఆశ్మశాణనం, తస్మాత్ = ఆశ్మ
శాణనాత్.

ప్రకాశరోధిః :- ప్రకాశం = రోధిః, చుష్కాశ్చేష్ట = ప్రకాశరోధిః .

హేమజాః :- హేముః = జాయతఇతి = హేమజాః.

భావము :

ఆ దమయన్ని స్నానముజేసి మెత్తని వస్త్రముతో నొడలును, దుడుచు కొనగనే మిక్కిలి కాంతియుక్తురాలై శోభించినది. అప్పుడామె నానబెట్టుటచే మిక్కిలి కాంతిని బొందిన బంగారు బొమ్మవలె నెక్కువ బ్రకాశించినది. బంగారు సహజముగనే కాంతియుక్తమై లేజరిల్లును. ఇక దానికి సానబెట్టినప్పుడు దాని కాంతి మిక్కిలి యతిశయించునుగదా.

24

శ్లో॥ తదా తదజ్గస్య బిభర్తి విభ్రమం
విలేపనామోదముచః స్ఫురద్రుచః.
దరస్ఫుట త్కాఞ్చన కేతకీదలాత్
సువర్ణమభ్యస్యతి సౌరభంయది.

25

ప॥వి॥ :- తదా - తదజ్గస్య - బిభర్తి - విభ్రమం - విలేపనామోదముచః -
స్ఫురద్రుచః - దరస్ఫుటతాఞ్చనకేతకీ - దలాత్ - సువర్ణమ్ -
అభ్యస్యతి - సౌరభం - యది.

అర్థము :- సువర్ణం = బంగారము, స్ఫుటత్కాఞ్చనకేతకీదలాత్; స్ఫుటత్ =
వికసించిన, కాఞ్చనకేతకీ = పసిడిమొగలి చెట్టుయొక్క, దలాత్ =
తేకునుండి, సౌరభం = పరిమళమును, అభ్యస్యతియది = నేర్చినచో,
ననగా సంపాదించుకొనినచో, తదా = అప్పుడు, విలేపనామోదముచః;
విలేపన = మైఘాతవలన, ఆమోద = పరిమళమును, ముచః = విడచు
నట్టి, స్ఫురద్రుచః = ప్రకాశించుకాంతి గల్గిన, తదజ్గస్య=ఆ దమయన్ని
శరీరముయొక్క, విభ్రమం = విలాసమువంటి విలాసమును, బిభర్తి =
భరించుచున్నది.

వి :- పరిమళ గుణముచే, నామె మొదలిని బంగారుకంటె నధికముగాఁ జెప్పుట
వలన వ్యతిరేకాలంకారము.

బంగారునకు పరిమళ సంబంధము లేకపోయినను “యదీ” శబ్దముచే నున్నట్లు సమ్యవన చేయుటవలన నతిశయోక్త్యుజ్జ్వలము.

“విలాసమువంటి విలాసమును” అని చెప్పుటవలన — సాదృశ్యమాషిప్త మగుటవలన, ‘అసమ్యవద్యస్తుసంబంధరూపమైన’ నిదర్శనాఞ్జకరము.

ఆమె దేహమునకు సమానముగాఁదగిన బంగారమును నుపమేయముగాఁ జెప్పుటవలనఁ ప్రతిపాలఞ్జకరము. వీని కన్నింటికి నజ్ఞాజ్ఞ భావముచే సజ్జకరము.

భావము :

బంగారు, పసిడి మొగలతేకు నుండి పరిమళమును సంపాదించుకొని నచో, చందనాది పరిమళ ద్రవ్యముల నందుకొని, నెత్తావిని వదలుచున్న యా దమయన్తి యొడలి విలాసమువంటి విలాసమును వహించును. ఆ దమయన్తి, దేహముచే, బంగారును నతిశయించి యున్నదని యాశయము.

సమానములు :

తదజ్గస్య :- తస్యాః, అజ్గం = తదజ్గం, తస్య = తదజ్గస్య.

విలేపనామోదముచః :- విలేపనానామామోదః = విలేపనామోదః, విలేపనామోదం, ముంవతీతి = విలేపనామోదముక్, తస్య = విలేపనామోదముచః.

స్ఫురద్రుచః :- స్ఫురన్తీ, రుక్, యస్యతత్ = స్ఫురద్రుక్ = తస్య = స్ఫురద్రుచః.

దరస్ఫుటత్ కాఞ్చనకేతకీదలాత్ :- దరం, స్ఫుటత్ = దరస్ఫుటత్, కాఞ్చనమయాదసా, కేతకీద = కాఞ్చనకేతకీ, కాఞ్చనకేతక్యాః, దలం = కాఞ్చనకేతకీదలం, దరస్ఫుటఁచతత్, కేతకీదలంచ = దరస్ఫుటత్ కాఞ్చనకేతకీదలం, తస్మాత్ = దరస్ఫుటత్ కాఞ్చనకేతకీదలాత్. 25

లోః అవాపితాయాః శుచివేదికాన్తరం

కలాసుతస్యాః సకలాసు పణ్డితాః.

క్షణేన నఖ్యశ్చిర శిక్షణస్ఫుటం

ప్రతిప్రతీకం ప్రతికర్మ నిర్మముః.

ప||-|| :- అపవిత్రాః - శుద్ధివేదికాంతరం - తస్మాః - సకలాసు -
పణ్డితాః - షడేన - సఖ్యః - చిరశిక్షణస్సుటం - ప్రతిప్రతీకం - ప్రతి
కర్మ - నిర్మముః.

అర్థము :- సకలాసు = సమస్తములైన, కలాసు = శిల్పవిద్యలయందు,
పణ్డితాః = నేర్పరులైన, సఖ్యః = చెలికత్తెలు, శుద్ధి = పరిశుభ్రమైన,
వేదికాంతరం = మఱియొక వేదికను, అపవిత్రాః = పొందింపఁ
బడిన, తస్మాః = ఆ దమయన్తియొక్క, ప్రతిప్రతీకం = ఒక్కొక్క
యవయవమునందు, ప్రతికర్మ = అలజ్కారమును, చిరశిక్షణస్సుటం;
చిర = చాలకాలము, శిక్షణ = నేర్పుటచే, స్సుటం = స్పష్టమైనట్లు;
షణ్ణం = షణ్ణకాలమున, నిర్మముః = చేసిరి.

సమానములు :

శుద్ధివేదికాంతరం :- అన్య, వేదికా = వేదికాంతరం, శుద్ధివేదికావేది
కాంతరం = శుద్ధివేదికాంతరం, తత్ = శుద్ధివేదికాంతరం.

చిరశిక్షణస్సుటం :- చిరం, శిక్షణం = చిరశిక్షణం, చిరశిక్షణేన,
స్సుటం, యథాతథా = చిరశిక్షణస్సుటం.

భావము :

శిల్పాది సకల కళలయందును, నేర్పరులైన చెలికత్తెలు, దమయన్తిని
పరిశుద్ధమైన మఱియొక వేదికనుఁ బొందించి యామెకు నొక్కొక్క యంగము
నందును నలజ్కారమును చిరకాలమునుండి తాము గావించిన యభ్యాసముచే
చక్కగా, షణ్ణకాలమునఁ గావించిరి.

26

శ్లో|| వినాపి భూషామవధిః శ్రియామియం

వ్యభూషి విజ్ఞాభిరదర్శిచాఽధికా.

నభూషయైషాఽతిచకాన్తి కిన్తుసాఽ

సయేతి కస్యాఽస్తు విచారచాతురీ.

27

ప||వి|| :- వినా - అపి - భూషామ్ - అవధిః - శ్రియామ్ - ఇయమ్ -

వ్యభూషి - విజ్ఞాభిః - అదర్శి - చ - అధికా - న - భూషయా -

ఏషా - అతిచకాస్తి - కిం - తు - సా - ఆనయా - ఇతి - కస్య -
అస్తు - విచారచాతురీ.

అర్థము :- భూషాంవినాఽపి = ఆభరణము లేకపోయినను, శ్రీయాంశోభాకు,
అవధిః = ఎల్లయైన, ఇయం = ఈ దమయన్తి, విజ్ఞాభిః = అలంకారణ
మందు నేర్పరులైన చెలికత్తెలచే, వ్యభూషి = అలంకరింపబడినది
తథా = అట్లే, అధికా = పూర్వపుస్థితికంటెను తుక్కుప్తురాలుగా, అదర్శి
= భావింపబడినది. వస్తుతస్తు = వాస్తవస్థితియందు, ఏషా = ఈ దమ
యన్తి, భూషయా = ఆభరణముచే, నఅతిచకాస్తి = ఎక్కువ శోభిం
పదు. కింతు = కాని, సా = ఆ భూషణము, అనయా = ఈమెచేత,
అతిచకాస్తి = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నది. ఇతి = అని, విచారచాతురీ
= విమర్శనా కౌశలము, కస్య = ఎవనికి, అస్తు = ఉండును? ఎవనికి
నుండదని యర్థము. ఈమెచేతనే భూషణ మలంకరింపబడును. కాని
భూషణముచేత నీమె యలంకరింపబడదని నిశ్చయించుటకు శక్తి
లేనందువలననే “భూషణము లెక్కువశోభనుఁ గల్గించునని” యందరికిని
భ్రమ యున్నది.

సమాసములు :

విచారచాతురీ :- విచారే, చాతురీ = విచారచాతురీ

భావము :

భూషణములు లేకపోయినను నందములకెల్లయైన యీ దమయన్తిని
సమర్థులగు చెలికత్తె లలంకరించిరి. దానిచే నామె పూర్వదశకంటెను నింకనుఁ
జక్కగా శోభింపసాగినది. వాస్తవమున నీదమయన్తి భూషణములచే నెక్కు
వగా శోభింపదు. మఱేమనగా, నీమెచే భూషణములెక్కువ శోభించును. ఈ విధ
ముగా విచారణ గావించి నిర్ణయించునేర్పు ఎవ్వరికున్నది? ఎవ్వరికిని లేదు.
కేవలము భూషణములే శోభను గల్గించునని యందరికిని భ్రమ. వాస్తవమున
సహజసౌందర్య లక్షణమునకిది విరుద్ధము. ఏలయనగా —”

“ఆవేద్యారోప్యనిక్షేప్య బంధసీ యైదభూషితం।

యద్భూషితమివాఽఽథాతి తద్రూపమితి కథ్యతే”॥. యను వచనము

గంధఫలీబలిశ్రియమ్ :- గంధఫలాః, బలిః = గంధఫలీబలిః, గంధ
ఫలీబలిః, శ్రీః = గంధఫలీబలిశ్రీః తాం = గంధఫలీబలిశ్రియమ్.

అభారలోచనార్చనమ్ :- అభరశ్చలోచనంచ = అభరలోచనం, అభర
లోచనస్య అర్చనం = అభరలోచనార్చనం, లబ్ధం, అభరలోచనార్చనం,
యేనతత్ = లబ్ధావరలోచనార్చనమ్.

మనశ్శిలాచిత్రకం :- మనశ్శిలాయా, చిత్రకం = మనశ్శిలాచిత్రకమ్
తస్మత్కం :- తస్మాః ముఖమ్ = తస్మత్కమ్.

భావము :

పెదవులచేతను, కన్నులచేతను నర్చింపఁబడిన యా దమయన్తిముఖము, అనగా వానికంటెను మనోహరమైన యామె ముఖము మనఃశిలయను పసుపు పచ్చని రాతువుచేఁ దీలకమునుఁ బొందినదై; బంధూకము లనఁబడు నెఱ్ఱిని పూవులచేతను, పద్మములచేతను, బూజించి వానిపై పసుపు పచ్చని చంపకపు మొగ్గలచేఁ జేయఁబడిన పూజింపఁబడిన చంద్రునిశోభను నిండించినది. అనగా మింగినదని యర్థము. అనగా దమయన్తిముఖమునందలి రెండు పెదవులు బంధూకపుష్పమువలె నెఱ్ఱిగను, నందలి రెండు కన్నలు పద్మములవలె రమ్యములుగ నున్నవి, మఱియు నదినొసట తీరికముచేసలజ్ఞతమై, రెండు పెదవులతోదను, కన్నులతోదనుఁ గూడియుండగానది, బంధూకములను నెఱ్ఱిని పూవులతోదను, పద్మములతోదనుఁ బూజింపఁబడి పైన చంపకపు మొగ్గలచే నర్చన బొందిన చంద్రుని మింగియున్నదని భావము. దమయన్తిమోము చంద్రునితో సమానము అదలియామె యొక్క ఎఱ్ఱిని పెదవులును క్రమముగా విశాలమగునేత్రములును చంద్రుని నర్చించిన బంధూక పుష్పములవలెను పద్మములవలెను నున్నవి. మనఃశిలతో నామెనుదుట నుంచఁబడిన తీరికము చంపకముక శమును బోలియున్నదని యాశయము అనగా నామె పెదవులనెడి బంధూకపుష్పములు, నామె నేత్రములనెడి పద్మములు నామె ముఖమునుఁ బూజించి నట్లున్నవనియు భావము.

28

శ్లో॥ మహిమ ఘోనాం మదనాంధతాతమీ

తనుః పటారమ్భం తంతుసంతతిః॥

అబంధితస్మార్తజ పాశమజ్జరీ॥

కయాఽపి ధూపగ్రహధూమకోమలా॥

29

ప॥వి॥ :- మహీమఘోనాం - మదనాంధతాతమీ తమః పటారమృణ తంతు సంతతిః - అబంధి - తస్మార్తజ పాశమజ్జరీ - కయా - అపి - ధూప గ్రహధూమ కోమలా.

అర్థము :- మహీమఘోనాం = భూదేవేంద్రులకు, అనగా రాజులకు, మదనాంధ తాతమీ; మదనాంధతా, మదన = మన్మథునివలన, అంధతా = మోహ మనెడి, తమీ = రాత్రియొక్క, తమఃపట = చీకటియను వస్త్రమును, ఆరంభణ = నిర్మించుటయందలి, తస్తు సంతతిః = దారముయొక్క సమూహమైనదియు, ధూపగ్రహ = సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యముల పొగను గ్రహించుటకు సాధనమైన గిన్నె యందలి, భూమ = పరిమళముగల పొగతో, కోమలా = రమ్యమైనదియునగు, తస్మార్తజపాశమజ్జరీ, తత్ - ఆ దమయన్నియొక్క, మూర్తజపాశ = కేశపాశముయొక్క, మజ్జరీ = సమూహము, కయాఽపి = ఒకానొక చెలిక తైచే, అబంధి = బంధింపబడినది.

నమానములు ;

మహీమఘోనాం - మహ్యః, మఘవానః = మహీమఘవానః, తేషాం = మహీమఘోనాం.

మదనాంధతాతమీతమః పటారమృణతస్తు సంతతిః :- మదనేన, అంధతా = మదనాంధతా, మదనాంధతైవ తమీ = మదనాంధతాతమీ, మదనాంతతా తమః, తమః = మదనాంతతాతమీ తమః, మదనాంతతాతమీ తమ ఏవపటః = మదనాంతతాతమీ తమః పటః, మదనాంతతాతమీ తమః పటస్య, ఆరంభణం = మదనాంతతాతమీ తమః పటారంభణమ్. మద నాంత తాతమీ తమః పటారమృణే, తస్తవః = మదనాంత తాతమీతమః పటారమృణ తస్తవః. మదనాంత తాతమీ తమః పటారమృణ తస్త్రానాం, సంతతిః = మదనాంత తమీతమః పటారమృణ తస్తు సంతతిః.

తన్మూర్తజపాశమజ్జరీ :- తస్మాః మూర్తజాః = తన్మూర్తజాః, తన్మూర్త
జానాం పాశః = తన్మూర్తజపాశః, తన్మూర్తజ పాశస్య, మజ్జరీ =
తన్మూర్తజపాశమజ్జరీ.

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా :- ధూపస్య, గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూప
గ్రహస్య, ధూమః = ధూపగ్రహధూమః, ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా =
ధూపగ్రహధూమకోమలా.

భావము :

భూలోకపు దిండ్రులగు పెక్కు రాజులయొక్క కామాన్ధత్వ మనెడి
రాత్రికి చీకటియనెడి వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగుచారముల సమూహమో
యను నట్లున్నదియు ధూపము అనగా సాంప్రాణి చండనము మున్నగు పరిమళ
ద్రవ్యముల పొగను వేయుటకు సాధనముగు ధూపగ్రహమను గిన్నెనుండి
వెల్లిడు పొగచే మృదువై నదియునగు, నా దమయన్తియొక్క కురులగుంపును
నొకానొక చెలికత్తై ముడివేసినది. ఆమె కురులు నల్లగా నుండుటవలన చీకటి
యను వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగు నూలుపోగులుగా నున్నవనియు,
నా కురులకు సాంప్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యములచే పొగ వేయుటవలన
నవి సుగంధభరితములై యున్నవనియు అట్టికురులను ముడివై చెననియు భావము.

శ్లో॥ పునఃపునఃకాచన కుర్వతీకచ

చృటాధియా ధూపజ ధూమసంయమమ్.

సఖీన్మితైస్తర్కిత తన్నిజభ్రమా

బబంధ తన్మూర్తజ చామరం చిరాత్.

30

ప॥వి॥ :- పునః - పునః, కా - చన - కుర్వతీ - కచచృటాధియా - ధూపజ
ధూమసంయమమ్ - సఖీన్మితైః - తర్కితతన్నిజభ్రమా - బబంధ -
తన్మూర్తజచామరం - చిరాత్.

అర్థము :- కచచృటాధియా; కచచృటా = దమయన్తియొక్క కురుల గుంప
నెడి, ధియా = బుద్ధిచే, పునః పునః = పలుమాఱు, ధూపజధూమ సంయ
మమ్; ధూపజ = సాంప్రాణి మున్నగు ధూపములవలన, గల్గిన,

ధూమ = పొగను, సంయమమ్ = బంధించుటను కుర్వతీ = చేయుచున్న, కాచన = ఒకానొక, సఖీ = చెలికత్తె, సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, స్మితైః = యిటునగువులచే, తర్కితతన్నిజభ్రమా; తర్కిత = ఊహింపబడిన, తత్ = పూర్వోక్తమైన, నిజ = తనదగు, భ్రమా = బ్రాన్తిగలదై, చిరాత్ = చాలాకాలమునకు, తన్మూర్తజచామరం; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్తజ చామరం = చామరమువంటి తలవెంట్రుకలను బబంధ = ముడివైచినది.

వి॥ :- ధూపజధూమమునందు, కురులబ్రాన్తి గల్గిన దువలన బ్రాన్తిమదం జ్ఞాగరము.

సమానములు ;

కచచ్చటాధియా :- కచానాం, చటా = కచచ్చటా, కచచ్చటాయాః, ధీ = కచచ్చటాధీ, తయా = కచచ్చటాధియా .

ధూపజధూమసంయమమ్ :- ధూపాజ్ఞాయత ఇతి = ధూపజః, ధూపజశ్చాసౌ, ధూమశ్చ = ధూపజధూమః, ధూపజధూమస్య = సంయమః, ధూపజధూమసంయమః, తం = ధూపజ ధూమసంయమమ్ .

సఖీస్మితైః :- సఖీనాం, స్మితాని = సఖీస్మితాని. తైః = సఖీస్మితైః . తర్కితతన్నిజభ్రమా :- నిజశ్చాసౌ, భ్రమశ్చ = నిజభ్రమః, సః, నిజభ్రమః = తన్నిజభ్రమః, తర్కితః, తన్నిజభ్రమః యయాసా = తర్కితతన్నిజభ్రమా .

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా :- గృహ్యతే, అస్మిన్ ఇతి = గ్రహః, ధూపస్య గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూపగ్రహస్య, ధూమః = ధూపగ్రహధూమః, ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా = ధూపగ్రహధూమకోమలా .

భావము :

ఒక చెలికత్తె ధూపపాత్రనుండి వెల్వడుచున్న పొగను దమయన్తి కురులని బ్రాన్తినిఁ బొంది ముడివేయఁబోయినదై, చెలికత్తెలు నవ్వుటచే, తన బ్రాన్తిని గ్రహించినదై, పిదప చామరమువంటి యామె కురులనఁ దెలసికొని బంధించినది. ధూపపాత్రనుండి వెల్వడు పొగకును నామె కురులకును భేదము

తెలియ సాధ్యముకాలేదు. మఱియు నామె కురులు ధూపపాత్రమునుండి వెల్విడు
సుగంధి ధూమమువలె నెల్లగను మెత్తగను నున్నవని భావము. 30

శ్లో॥ బలస్య కృష్టైవహలేన భాతియా
కలిన్దకన్యాః ఘనభజ్గ భజ్గరా.
తదార్పితైస్తాం కరుణస్యకుడ్మలైః
జహస తన్వ్యాః కుటిలా కచచ్ఛటా.

31

ప॥౧॥ :- బలస్య, కృష్టా - ఇవ - హలేన - భాతి - యా - కలిన్దకన్యా -
ఘనభజ్గభజ్గరా - తదా - అర్పితైః, - తాం - కరుణస్య - కుడ్మలైః
జహస - తన్వ్యాః - కుటిలా - కచచ్ఛటా.

అర్థము :- యా = ఏ, కలిన్దకన్యా = కాలిందీనది, బలస్య = బలరాముని
యొక్క, హలే = నాగలిచే, కృష్టాఇవ = దున్నబడినదో
యనునట్లు, అనగా లాగబడినదో యనునట్లు, ఘనభజ్గ భజ్గరా,
ఘన = సంపదలైన, భజ్గ = అలంచే, భజ్గరా = వంకరగలదిగా,
భాతి = ప్రకాశించుచున్నదో, తన్వ్యాః = ఆ దమయన్నియొక్క,
కుటిలా = సంపులు సంపులు తిరిగిన, కచచ్ఛటా = కేశపాశము.
తదా = అలంకరణ సమయమందు, అర్పితైః = ఉంచబడిన, కరు
ణస్య = కరుణవృక్షముయొక్క, కుడ్మలైః = మొగ్గలచే, తాం =
ఆ కాలిందీనదిని. జహస = పరిహసించినది. కాలిన్దీనది బలరామస్వామి
వాకి నాగలిచే లాగుటవలన వంపులు తిరిగినది. పుష్పములులేనిది. దమ
యన్ని కేశపాశమట్లుగాక, సహజముగనే వంపులు తిరిగినది. పుష్పము
లేచే నలంకరింపబడినది. గాన కాలిన్దీనదిని పరిహసించుట సముచితమని
యాశయము.

సమాసములు:

కలిన్దకన్యా :- కలిన్దానాం, కన్యా = కలిన్దకన్యా .

ఘనభజ్గభజ్గరా :- మూలార్థము భజ్గభజ్గ = ఘనభజ్గః, ఘనభజ్గః,
భజ్గరా = ఘనభజ్గ భజ్గరా !

కేశామ్బుద విద్యుత్ :- కేశవీచఅమ్బుదః = కేశామ్బుదః, కేశామ్బుదస్య విద్యుత్ = కేశామ్బుద విద్యుత్ .

ముఖేస్తుసమ్పన్నవశాత్ :- ముఖమేవ, ఇన్దుః = ముఖేన్దుః, ముఖేన్దోః, సమ్పన్నః = ముఖేందుసమ్పన్నః, ముఖేన్దుఃసమ్పన్నస్య, వశః = ముఖేన్దు సమ్పన్నవశః, తస్మాత్ = ముఖేన్దుసమ్పన్నవశాత్ .

తదాయుషః :- తస్యాః, ఆయుః = తదాయుః, తస్య = తదాయుషః .

భావము :

ఈ దమయన్తి తన నొసట ధరించిన పసిడిపట్టె ఆమె నల్లని కురు లనెడి సేమమునకు మెఱపుతీగయే యైనది. ఆమె ముఖమనెడి చంద్రుని సంబంధమువలన నా మెఱపుతీగె యమృతముఁ గ్రోలి చిరకాలము స్థిరముగ నుండుటకు హేతువైన యాయువుఁ బొందినది. అందువలన సాధారణమగు మెఱపుతీగె వలె నది యస్థిరముగాకుండ స్థిరముగ నిలిచినది. కావున నా దమయన్తి నొసట నున్న బంగారు పట్టె స్థిరముగాఁ బ్రకాశించుచున్ననునది మెఱపుతీగయే యగు చున్నది. కాన నామెయొక్క ముఖచంద్రునుఁగి యమృతమునుఁ బానముఁజేసి యా పసిడితోనెడి మెఱపుతీగె యాయువునకు స్థిరత్వమేర్పడుట వలన మెఱపు తీగెయైనను స్థిరమైనదని యాశయము

83

శ్లో॥ లలాటికాసీమని చూర్ణకుంతలా

బభుస్తమాం భీమనరేన్ద్రో జన్మనః.

మనఃశిలాచిత్రకదీప సమ్భవా

భ్రమీభృతః కజ్జలధూమవల్లయః.

33

ప॥వి॥ లలాటికాసీమని - చూర్ణకుంతలాః - బభుస్తమాం - భీమనరేన్ద్రో జన్మనః
మనఃశిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః - భ్రమీభృతః - కజ్జలధూమవల్లయః. .

అర్థము :- భీమనరేన్ద్రోజన్మనః; భీమనరేన్ద్రో = భీమరాజు నుండి, జన్మనః = ఉద్బవించిన దమయన్తి యొక్క, లలాటికాసీమని; లలాటికా = నొసటికి నఁ జాగ్గఁ మైన దాని యొక్క. సీమని = ప్రాంతమునందు, చూర్ణకుంతలాః = ముగ్గురులు, మనః శిలాచిత్రక దీపసమ్భవాః;

మనశిలా = మనః శిలయను ధాతువిశేషము యుక్త, చిత్రక = తిలకమనెడి, దీప = దీపమునుండి, సమృహ = ఉద్భవించిన, భ్రమీ భృతః; భ్రమీ = భ్రమణమును, భృతః = ధరించుచున్న, అనగా భ్రమించుచున్న, కజ్జలధూమవల్లయః; కజ్జల = కాటుకను గల్గి చెడి, ధూమవల్లయః = తీగెలవలె బ్రాకెడి ధూమరేఖలుగా, ఋభుస్తమాం = మిక్కిలి శోభించినవి.

సమాసములు :

లలాటికాసీమని :—లలాటస్య, అలంకారః=లలాటికా, లలాటికాయాః, సీమా = లలాటికాసీమా, తస్మిన్ = లలాటికాసీమని.

ఋభుస్తమాం :—అతిశయేనఋభుః = ఋభుస్తమాం.

భీమనరేంద్రజన్మనః :—భీమ ఇతినరేంద్రః = భీమ నరేంద్రః, భీమ నరేంద్రాత్, జన్మయస్యాస్యా = భీమనరేంద్రజన్మా, తస్యాః = భీమ నరేంద్రజన్మనః.

మనశ్శిలాచిత్రకదీపసమృహః :—మనః శిలాయాః, చిత్రకః = మన శ్శిలాచిత్రకః, మనశ్శిలాచిత్రక ఏవదీపః = మనశ్శిలాచిత్రకదీపః, మనశ్శిలాచిత్రకదీపాత్ సమృహః, యాసాంతాః = మనశ్శిలాచిత్రకదీప సమృహః.

భ్రమీభృతః :—భ్రమీం, బిభ్రతీతి = భ్రమీభృతః.

కజ్జలధూమవల్లయః :—కజ్జలస్య, ధూమః, కజ్జలధూమః, కజ్జల ధూమస్య, వల్లయః = కజ్జలధూమవల్లయః.

భావము :

ఆ దమయన్తి నౌసట నాభరణమును ధరించియున్నది. దాని సమీపమున నామె ముంగురులు శోభించుచున్నవి. ఆమె తన నౌసట మనశ్శిలచే తిలకమును దిద్దుకొని యున్నది. అది దీపమువలె పసుపువన్నెగల్గి ప్రకాశించుచున్నది. కాన నా తిలకమునకు సమీపమునకు బ్రాకిన యామె ముంగురులు, ఆ దీపమునుండి చుట్టలుచుట్టకొనుచు నుద్భవించిన, కాటుకగల్గించు పొగల తీగెలవలె మిక్కిలి శోభించినవి.

కవచ్చటా :- కచానాం, చటా = కవచ్చటా.

భావము :

కాలిన్దీరది యనగా యమునానది బలరామస్వామి తన నాగలిచే లాగఁ బడుటవలననో యనునట్లు స.దులేసి యలలచే వంపులు తిరిగినదై శోభించు చున్నది. ఆ దమయన్తియొక్క వంపులు తిరిగిన కేశపాశము, అలంకరించు సమయమంచుచుబడిన తరుణవృక్షపు మెగ్గ చే నా యమునానదినిఁ బరిహసించినది. యమునానది బలరామస్వామియొక్క నాగలిచే నీడ్చుటవలన నేర్చు డిన యలలచే వంపులు తిరిగి యున్నది. పుష్పశూన్యమై యున్నది. దమయన్తి కేశపాశమో సార్థభావికముగా వంపులు తిరిగినదై పుష్పములచే నలంకరింపఁ బడినదై యుండుటవలన కాలిన్దీరదిని పరిహసించుట సమచితమని యాశయము.

శ్లోః ధృతైతయా హోటకపట్టికాలితే
బభూవకేశామ్బుద విద్యుదేవసా।
ముఖేన్దుసమ్పన్దవశాత్ సుధాజుషః
స్థిరత్వమూహే నియతం తదాయుషః॥

32

ప॥వి॥ :- ధృతా - ధృతయా - హోటకపట్టికా - అలికే - బభూవ - కేశామ్బుద
విద్యుత్ - ఏవ - సా - ముఖేన్దుసమ్పన్దవశాత్ - సుధాజుషః - స్థిర
త్వమ్ - ఊహే - నియతం - తదాయుషః.

అర్థము :- ధృతయా = ఈ దమయన్తిచే, అలికే = లలాటమందు, ధృతా =
ధరింపబడిన, సా = ఆ. హోటకపట్టికా = మిక్కిలి సుందరమైనబంగారు
పట్ల కేశామ్బుదవిద్యుదేవ; కేశామ్బుద = వెంట్రుకలనెడి వేళుమునకు
విద్యుదేవ = మెలుపుతీగెనీ, బభూవ = ఆయె. ముఖేన్దుసమ్పన్దవశాత్
ముఖేన్దు = ముఖచంద్రనియొక్క, సమ్పన్దవశాత్ = సంబంధమువలన
సుధాజుషః = చంద్రునియందలి యమృతమును బాసము గావించిన,
తదాయుషః = ఆ మెలుపుతీగెను సంబంధించిన ఆయువునకు ననగా
జీవితసమయమునకు, నియతం = నియతమైన, స్థిరత్వం = చిరకాల
ముండుటను, ఊహే = ఊహించును.

సమాసములు :

హోటకపట్టికా :- హోటకమయూపట్టికా = హోటకపట్టికా.

ననుసరించి భూషణములు లేనపుడు ఏది భూషింపబడినట్లు కానబడునో, అదియే సౌందర్యమని తెలియుచున్నది కాన దమయన్తివంటి సహజసౌందర్య కాలినికి, భూషణములనవసరములనియు నాశయము.

27

శ్లో॥ విధాయబంధూక పయోజపూజనం

కృతాంవిధోర్గస్త ఫలీబలిశ్రియం॥

నినిస్తలబ్ధాధర లోచనార్చనం

మనః శిలాచిత్రకమేత్య తన్ముఖం॥

28

ప॥వి॥ :- విధాయ - బంధూక పయోజపూజనం - కృతాం - విధోః - గస్త
ఫలీబలిశ్రియం - నినిస్త - లబ్ధాధరలోచనార్చనం - మనఃశిలాచిత్రకమ్
ఏత్య - తన్ముఖం.

అర్థము :- లబ్ధాధరలోచనార్చనం; లబ్ధ = పొందబడిన, అధర = పెదవియు,
లోచన = నేత్రములు అను వీనియొక్క, ఆర్చనం = పూజగల్గిన,
అనగా పెదవికంటెను, నేత్రములకంటెను రమ్యమైన, తన్ముఖం =
దమయన్తి ముఖము, మనఃశిలాచిత్రకం; మనఃశిలా = మనఃశిలయను
పసుపుపచ్చని ధాతువిశేషముచే, చిత్రకం = తిలకమును, ఏత్య = పొంది,
విధోః = చంద్రునికి, బంధూక పయోజపూజనం; బంధూక = బంధూక
మనెడి యెఱ్ఱని పూలతోడను, పయోజ = పద్మములతోడను, పూజనం
= ఆర్చనను, విధాయ = చేసి, కృతాం = చేయబడిన, గంధఫలీబలి
శ్రియం; గంధఫలీ = పసుపుపచ్చని చంపకపుష్పమొగ్గతో, బలి = పూజకు
సంబంధించిన, శ్రియం = శోభను, నినింద = నిందించెను. పెదవి
తోడను, కన్నులతోడను (గూడిన యామె ముఖము, బంధూకాది పుష్ప
ములతో నర్చింపబడిన చంద్రబింబమువలె ప్రకాశించినదని యర్థము.

సమాసములు :

బంధూక పయోజపూజనం :- బంధూకంచ, పయోజంచ = బంధూక
పయోజే, బంధూక పయోజాభ్యాం, పూజనం = బంధూక పయోజపూజనం,
తత్ = బంధూక పయోజపూజనం,

గంధఫలీబలిశ్రియమ్ :- గంధఫలాః, బలిః = గంధఫలీబలిః, పలీబలేః, శ్రీః = గంధఫలీబలిశ్రీః తాం = గంధఫలీబలిశ్రియమ్
 అధరలోచనార్చనమ్ :- అధరశ్చలోచనం = అధరలోచనం, లోచనస్య ఆర్చనం = అధరలోచనార్చనం, లబ్ధం, అధరలోచనార్చనం
 యేనతః = లబ్ధాపరలోచనార్చనమ్.

మనశ్శిలాచిత్రకం :- మనశ్శిలాయా, చిత్రకం = మనశ్శిలాచిత్రక
 తన్మూలం :- తస్మాః, మూలమ్ = తన్మూలమ్.

భావము :

పెదవులచేతను, కన్నులచేతను నర్పింపఁబడిన యా దమయన్తిము అనగా వానికందెను మనోహరమైన యామె ముఖము మనఃశిలయను పచ్చని రాతువుచే దీలకమునుఁ బొందినదై; బంధుకము లనఁబడు పూవులచేతను, పద్మములచేతను, బూజించి వానిపై పసుపు పచ్చని చంద్ర మొగ్గలచే చేయఁబడిన పూజింపఁబడిన చంద్రునితోటను నిందించినది. మింఁదనియర్థము. అనగా దమయన్తిముమునందలి రెండు పెద బంధుకపుష్పమువలె నెఱ్ఱగను, నందలి రెండు కన్నలు పద్మములవలె ములుగు నున్నవి, మఱియు నదినొసట తిలకముచేనలజ్జితమై, రెండు పెద తోడను, కన్నులతోడనుఁ గూడియుండగానది, బంధుకములను నెఱ్ఱని పు తోడను, పద్మములతోడనుఁ బూజింపఁబడి పైన చంద్రపు మొగ్గలచే న బొందిన చంద్రుని మింఁయున్నదని భావము. దమయన్తిమోము చంద్ర సమానము ఆ దలియామెయొక్క ఎఱ్ఱని పెదవులును క్రమముగా విశాలమగు ములును చంద్రుని నర్పించిన బంధుక పుష్పములవలెను పద్మములు నున్నవి. మనఃశిలతో నామెనడుట నుంచఁబడిన తిలకము చంద్రకముకు శా బోలియున్నదని యాశయము అనగా నామె పెదవులనెడి బంధుక పుష్పము నామె నేత్రములనెడి పద్మములు నామె ముఖమునుఁ బూజించి నట్లున్నవః భావము.

శ్లో॥ మహీను ఘోనాం మదనాంధతాతమీ

తనుః పభారమ్భణ తంతుసంతతిః॥

అబంధితస్మార్థజ పాశమజ్జరీ॥

కయాఽపి ధూపగ్రహధూమకోమలా॥

29

ప॥వి॥ :- మహీమఘోనాం - మదనాంధతాతమీ తమః పటారమృణ తంతు సంతతిః - అబంధి - తస్మార్థజ పాశమజ్జరీ - కయా - అపి - ధూప గ్రహధూమ కోమలా.

అర్థము :- మహీమఘోనాం = భూదేవేంద్రులకు, అనగా రాజులకు, మదనాంధ తాతమీ; మదనాంధతా, మదన = మన్మథునివలన, అంధతా = మోహ మనెడి, తమీ = రాత్రియొక్క, తమఃపట = చీకటియను వస్త్రమును, ఆరంభణ = నిర్మించుటయందలి, తన్తు సంతతిః = దారములయొక్క సమూహమైనదియు, ధూపగ్రహ = సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యముల పొగను గ్రహించుటకు సాధనమైన గిన్నె యందలి, ధూమ = పరిమళముగల పొగతో, కోమలా = రమ్యమైనదియనగు, తస్మార్థజపాశమజ్జరీ, తత్ - ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్ధజపాశ = కేశపాశముయొక్క, మజ్జరీ = సమూహము, కయాఽపి = ఒకానొక చెలిక తైదే, అబంధి = బంధింపబడినది.

నమాసములు :

మహీమఘోనాం - మహ్యః, మఘవానః = మహీమఘవానః, తేషాం = మహీమఘోనాం.

మదనాంధతాతమీతమః పటారమృణతన్తు సంతతిః :- మదనేన, అంధతా = మదనాంధతా, మదనాంధతైవ తమీ = మదనాంధతాతమీ, మధనాన్తతా తమః, తమః = మదనాన్తతాతమీ తమః, మదనాన్తతాతమీ తమ ఏవపటః = మదనాన్తతాతమీ తమః పటః, మధనాన్తతాతమీ తమః పటస్య, ఆరంభణం = మదనాన్తతాతమీ తమః పటారంభణమ్. మద నాన్త తాతమీ తమః పటారమృణే, తన్తవః = మదనాన్త తాతమీతమః పటారమృణ తన్తవః. మదనాన్త తాతమీ తమః పటారమృణ తన్తూనాం, సంతతిః = మదనాన్త తమీతమః పటారమృణ తన్తు సంతతిః

తన్మూర్తజపాశమజ్జరీ :- తస్మాః మూర్తజాః = తన్మూర్తజాః, తన్మూర్త
జానాం పాశః = తన్మూర్తజపాశః, తన్మూర్తజ పాశస్య, మజ్జరీ =
తన్మూర్తజపాశమజ్జరీ.

ధూపగ్రహ ధూమకోషలా :- ధూపస్య, గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూప
గ్రహస్య, ధూమః = ధూపగ్రహధూమః, ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా =
ధూపగ్రహధూమకోమలా.

భావము :

భూలోకపు బిండులగు పెక్కు రాజులయొక్క కామాన్తత్య మనెడి
రాత్రికి చీకటియనెడి వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగుబారముల సమూహమో
యను నట్లున్నదియు భావము. అనగా సాంబ్రాణి చందనము మున్నగు పరిమళ
ద్రవ్యముల పొగను వేయుటకు సాధనముగు ధూపగ్రహమును గిన్నెనుండి
వెల్పడు పొగచే మృదువై నదియునగు, నా దమయన్తియొక్క కురులగుంపును
నొకానొక చెలికత్తై ముడివేసినది. ఆమె కురులు నల్లగా నుండుటవలన చీకటి
యను వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగు నూలుపోగులుగా నున్నవనయు,
నా కురులకు సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యములచే పొగ వేయుటవలన
నవి సుగంధభరితములై యున్నవనియు అట్టికురులను ముడివై చెననియు భావము.

శ్లో॥ పునఃపునఃకాచన కుర్వతీకచ

చృటాధియా ధూపజ ధూమసంయమమ్.

సఖీస్మితైస్తత్కిత తన్నిజభ్రమా

బబంధ తన్మూర్తజ చామరం చిరాత్.

30

ప॥వి॥ :- పునః - పునః, కా - చన - కుర్వతీ - కచచృటాధియా - ధూపజ
ధూమసంయమమ్ - సఖీస్మితైః - తత్కితతన్నిజభ్రమా - బబంధ -
తన్మూర్తజచామరం - చిరాత్.

అర్థము :- కచచృటాధియా; కచచృటా = దమయన్తియొక్క కురుల గుంప
నెడి, ధియా = బుద్ధిచే, పునః పు = పలుమాఱు, ధూపజధూమ సంయ
మమ్; ధూపజ = సాంబ్రాణి మున్నగు ధూపములవలన, గల్గిన,

ధూమ = పొగను, సంయమమ్ = బంధించుటను కుర్వతీ = చేయుచున్న, కాచన = ఒకానొక, సఖీ = చెలికత్తె. సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, స్మితైః = కలుగునగుటచే, తర్కితతన్నిజభ్రమా; తర్కిత = ఊహింపఁబడిన, తత్ = పూర్వోక్తమైన, నిజ = తనదగు, భ్రమా = త్రానిగఁదై, చిరాత్ = చాలాకాలమునకు, తన్మూర్ధజచామరం; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్ధజ చామరం = చామరమువంటి తలవెంట్రుకలను బబంధ = ముడివైచినది.

వి॥ :- ధూపజధూమనునందు, కురులత్రాని గల్గిన దువలన త్రానిమదల జ్ఞానము.

సమాసములు ;

కచచ్చటాధియా :- కచానాం, ఛటా = కచచ్చటా, కచచ్చటాయాః, దీః = కచచ్చటాదీః, తయా = కచచ్చటాధియా .

ధూపజధూమసంయమమ్ :- ధూపాజ్ఞాయత ఇతి = ధూపజః, ధూపజశ్చాసౌ, ధూమశ్చ = ధూపజధూమః, ధూపజధూమస్య = సంయమః, ధూపజధూమసంయమః, తం = ధూపజ ధూమసంయమమ్ .

సఖీస్మితైః :- సఖీనాం, స్మితాని = సఖీస్మితాని. తైః = సఖీస్మితైః . తర్కితతన్నిజభ్రమా :- నిజశ్చాసౌ, భ్రమశ్చ = నిజభ్రమః, సః, నిజభ్రమః = తన్నిజభ్రమః, తర్కితః, తన్నిజభ్రమః యయాసా = తర్కితతన్నిజభ్రమా .

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా:- గృహ్యతే, అస్మిన్ ఇతి = గ్రహః, ధూపస్య గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూపగ్రహస్య, ధూమః = ధూపగ్రహధూమః, ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా = ధూపగ్రహధూమకోమలా .

భావము :

ఒక చెలికత్తె ధూపపాత్రనుండి వెల్చుచున్న పొగను దమయన్తి కురులని త్రానినిఁ బొంది ముడివేయఁబోయినదై, చెలికత్తెలు నవ్వుటచే, తన త్రానిని గ్రహించినదై, పదప చామరమువంటి యామె కురులనఁ దెలిసికొని బంధించినది. ధూపపాత్రనుండి వెల్చుచు పొగకును నామె కురులకును భేదము

తెలియ సాధ్యముకాలేదు. మఱియు నామె కురులు ధూపపాత్రమునుండి వెండ్పడు
సుగంధి ధూమమువలె నెల్లగను మెత్తగను నున్నవని భావము. ౩౦

శ్లో॥ బలస్య కృష్ణేవహలేన భాతియా
కలిన్దకన్యాః పునభజ్జ భజ్జారా.
తదార్పితైస్తాం కరుణస్యకుడ్మలైః
జహాస తన్వ్యాః కుటిలా కచచ్ఛటా.

31

ప॥౩౧॥ :- బలస్య, కృష్ణా - ఇవ - హలేన - భాతి - యా - కలిన్దకన్యా -
పునభజ్జభజ్జారా - తదా - అర్పితైః, - తాం - కరుణస్య - కుడ్మలైః
జహాస - తన్వ్యాః - కుటిలా - కచచ్ఛటా.

అర్థము :- యా = ఏ, కలిన్దకన్యా = కాలిందీనది, బలస్య = బలరాముని
యొక్క, హలే = నాగలిచే, కృష్ణాఇవ = దున్నబడినదో
యరున్నట్లు, అనగా లాగబడినదో యనునట్లు, పునభజ్జ భజ్జారా,
పున = సంపదేన, భజ్జ = అలంచే, భజ్జారా = వంకరగలదిగా,
భాతి = ప్రకాశించుచున్నదో, తన్వ్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క,
కుటిలా = చంపులు చంపులు తిరిగిన, కచచ్ఛటా = కేశపాశము,
తదా = అలంకరణ సమయమందు, అర్పితైః = ఉంచబడిన, కరు
ణస్య = కరుణవృక్షముయొక్క, కుడ్మలైః = మొగ్గలచే, తాం =
ఆ కాలిందీనదిని. జహాస = పరిహసించినది. కాలిన్దీనది బలరామస్వామి
వాకి నాగలిచే లాగుటవలన చంపులు తిరిగినది. పుష్పములులేనిది. దమ
యన్తి కేశపాశమట్లుగాక, సహజముగనే చంపులు తిరిగినది. పుష్పము
లచే నలంకరింపబడినది. గాన కాలిన్దీనదిని పరిహసించుట సముచితమని
యాశయము.

సమాసములు:

కలిన్దకన్యా :- కలిన్దానాం, కన్యా = కలిన్దకన్యా.

పునభజ్జభజ్జారా :- పునశ్చలే భజ్జాశ్చ = పునభజ్జాః, పునభజ్జైః,
భజ్జారా = పునభజ్జ భజ్జారా !

కచచ్చటా :- కచానాం, ఛటా = కచచ్చటా.

భావము :

కాలిన్దీరది యనగా యమునానది బలరామస్వామి తన నాగలిచే లాగఁ బడుటవలననో యనునట్లు సందర్భేనీ యలలచే వంపులుతిరిగినదై శోభించుచున్నది. ఆ దమయన్తియొక్క వంపులుతిరిగిన కేశపాశము, అలంకరించు సమయమందుంచఁబడిన కరుణవృక్షపు మెగ్గ చే నా యమునానదినిఁ బరిహసించినది. యమునానది బలరామస్వామియొక్క నాగలిచే నీడ్చుటవలన నేర్పడిన యలలచే వంపులుతిరిగి యున్నది. పుష్పశూన్యమై యున్నది. దమయన్తి కేశపాశమో స్వాభావికముగా వంపులుతిరిగినదై పుష్పములచే నలంకరింపఁబడినదై యుండుటవలన కాలిన్దీరదిని పరిహసించుట సమచితమని యాశయము.

శ్లో॥ ధృతైతయా హోటకపట్టికాలికే

బభూవకేశామ్బుద విద్యుదేవసా।

ముఖేన్దుసమ్పన్నవశాత్ సుధాజుషః

స్థిరత్వమూహే నియతం తదాయుషః॥

32

ప॥వి॥ :- ధృతా - నితయా - హోటకపట్టికా - అలికే - బభూవ - కేశామ్బుద విద్యుత్ - ఏవ - సా - ముఖేన్దుసమ్పన్నవశాత్ - సుధాజుషః - స్థిరత్వమ్ - ఊహే - నియతం - తదాయుషః.

అర్థము :- ఏతయా = ఈ దమయన్తిచే, అలికే = లలాటమందు, ధృతా = ధరింపబడిన, సా = ఆ. హోటకపట్టికా = మిక్కిలి సుందరిమైనబంగారు పట్ల. కేశామ్బుదవిద్యుదేవః; కేశామ్బుద = వెంట్రుకలనెడి వేళుమునకు విద్యుదేవ = మెలుపుతీగెగనే, బభూవ = ఆయె. ముఖేన్దుసమ్పన్నవశాత్ ముఖేన్దు = ముఖచంద్రునియొక్క, సమ్పన్నవశాత్ = సంబంధమువలన సుధాజుషః = చంద్రునియందలి యమృతమును బాసము గావించిన, తదాయుషః = ఆ మెలుపుతీగెకు సంబంధించిన ఆయువునకు ననగా జీవితసమయమునకు, నియతం = నియతమైన, స్థిరత్వం = చిరకాలముండుటను, ఊహే = ఊహించును.

సమాసములు :

హోటకపట్టికా :- హోటకమయూపట్టికా = హోటకపట్టికా.

కేశామ్బుద విద్యుత్ :- కేశవచఅమ్బుదః = కేశామ్బుదః, కేశామ్బుదస్య విద్యుత్ = కేశామ్బుద విద్యుత్ .

ముఖేన్దుసమ్బున్దవళాత్ :- ముఖమేవ, ఇన్దుః = ముఖేన్దుః, ముఖేన్దో, సమ్బున్దః = ముఖేన్దుసమ్బున్దః, ముఖేన్దుసమ్బున్దస్య, వళః = ముఖేన్దు సమ్బున్దవళః, తస్మాత్ = ముఖేన్దుసమ్బున్దవళాత్.

తదాయుషః :- తస్యాః, ఆయుః = తదాయుః, తస్య = తదాయుషః.

భావము :

ఈ దమయన్తి తన నొసట ధరించిన పసిడిపట్టె ఆమె నల్లని కురుల నెడి సేమమునకు మెఱపుతీగయే యైనది. ఆమె ముఖమనెడి చంద్రుని సంబంధమువలన నా మెఱపుతీగె యమృతముఁ గ్రోలి చిరకాలము స్థిరముగ నుండుటకు హేతువైన యాయువునుఁ బొందినది. అందువలన సాధారణముగ మెఱపుతీగె వలె నది యస్థిరముగాకుండ స్థిరముగ నిలచినది. కావున నా దమయన్తి నొసట నున్న బంగారు పట్టె స్థిరముగాఁ బ్రకాశించుచున్ననునది మెఱపుతీగయే యగుచున్నది. కాన నామెయొక్క ముఖచంద్రునుఁ డి యమృతమునుఁ బానముఁజేసి యా పసిడితోనెడి మెఱపుతీగె యాయువునకు స్థిరత్వమేర్పడుట వలన మెఱపుతీగెయైనను స్థిరమైనదని యాశయము

83

శ్లో॥ లలాటికాసీమని చూర్ణకుంతలా

బభుస్తమాం భీమనరేన్ద్రా జన్మనః.

మనఃశిలాచిత్రకదీప సమ్భవా

భ్రమీభృతః కజ్జలధూమవల్లయః.

33

ప॥వి॥ లలాటికాసీమని - చూర్ణకుంతలాః - బభుస్తమాం - భీమనరేన్ద్రా జన్మనః
మనఃశిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః - భ్రమీభృతః - కజ్జలధూమవల్లయః.

అర్థము :- భీమనరేన్ద్రాజన్మనః; భీమనరేన్ద్రా = భీమరాజు నుండి, జన్మనః = ఉద్భవించిన దమయన్తి యొక్క, లలాటికాసీమని; లలాటికా = నొసటికి నుఁ జాగ్గమైన దాని యొక్క. సీమని = ప్రాంతమునందు, చూర్ణకుంతలాః = ముగ్గురులు, మనః శిలాచిత్రక దీపసమ్భవాః;

మనశ్శిలా = మనః శిలయను భావవిశేషము యొక్క, చిత్రక = తిలకమనెడి, దీప = దీపమునుండి, సమ్మహా = ఉద్భవించిన, భ్రమీ భృతః; భ్రమీ = భ్రమజములను, భృతః = ధరించుచున్న, అనగా భ్రమించుచున్న, కజ్జలధూమవల్లయః; కజ్జల = కాటుకను గల్గించెడి, ధూమవల్లయః = తిగెలప్రతి బ్రాతెడి ధూమరేఖలుగా, బభుస్తమాం = మిక్కిలి శోభించినవి.

సహసములు :

లలాటికాసీమని : — లలాటస్య, అలద్యారః = లలాటికా, లలాటికాయా, సీమా = లలాటికాసీమా, తస్మిన్ = లలాటికాసీమని.

బభుస్తమాం : — అతిశయేనబభుః = బభుస్తమాం.

భీమనరేష్ఠ్రజన్మనః : — భీమ ఇతినరేష్ఠ్రః = భీమ నరేష్ఠ్రః, భీమ నరేంద్రాత్, జన్మయస్యాస్యా = భీమనరేష్ఠ్రజన్మా, తస్యాః = భీమ నరేష్ఠ్రజన్మనః.

మనశ్శిలాచిత్రక దీప సమ్మహా : — మనః శిలాయా, చిత్రకః = మన శ్శిలాచిత్రకః, మనశ్శిలాచిత్రక ఏవదీపః = మనశ్శిలాచిత్రకదీపః, మనశ్శిలాచిత్రకదీపాత్ సమ్మహా, యాసాంతాః = మనశ్శిలాచిత్రకదీప సమ్మహా.

భ్రమీభృతః : — భ్రమిం, బిభ్రతీరి = భ్రమీభృతః.

కజ్జలధూమవల్లయః : — కజ్జలస్య, ధూమః, కజ్జలధూమః, కజ్జల ధూమస్య, వల్లయః = కజ్జలధూమవల్లయః.

భావము :

ఆ దమయన్తి నౌసట నాభరణమును ధరించియున్నది. దాని సమీపమున నామె ముంగురులు శోభించుచున్నవి. ఆమె తన నౌసట మనశ్శిలచే తిలకమును దిద్దుకొని యున్నది. అది దీపమువలె పసుపువన్నెగల్గి ప్రకాశించుచున్నది. కాన నా తిలకమునకు సమీపమునకు బ్రాకిన యామె ముంగురులు, ఆ దీపమునుండి చుట్టలుచుట్టుకొనుచు నుద్భవించిన, కాటుకగల్గించు పొగల తీగెలవలె మిక్కిలి శోభించినవి.

అపాజ్ఞ మా లిజ్జ తదీయముచ్చతై

రదీపి రేఖాజనితాజ్ఞనేనయా.

అపాతిసూత్రం తదివ ద్వితీయయా

వయః శ్రియా వర్ధయితుం విలోచనే.

34

ప॥వి॥ అపాజ్ఞమ్ - అలిజ్జ - తదీయమ్ - ఉచ్చతైః - అదీపి - రేఖా -
జనితా - అజ్ఞనేన - యా - అపాతి - సూత్రం - తత్ - ఇవ -
ద్వితీయయా - వయః శ్రియా - వర్ధయితుం - విలోచనే.

అర్థము :- అజ్ఞనేన = కాటుకచే, జనితా = జన్మింపఁజేయఁపడిన, యా = ఏ,
రేఖా = గీత, తదీయం = దమయన్తికి సంబంధించిన, అపాజ్ఞం =
కడకంటిని, అలిజ్జ - స్పృశించి, ఉచ్చైః = అధికముగా, అదీపి =
విశాలముగా నుండుటవలన కంటికి వెలుపల దానికొనకు వ్యాపించినదై
ప్రకాశించినది. అథవా = లేదా, ద్వితీయయా = రెండవదైన, వయః
శ్రియా = యౌవన సమృద్ధిచే, విలోచనే = నేత్రములను, వర్ధయితుం
= పెంచుటకు ననగాఁబొడవు గావించుటకు, తత్ = ఆగీతగాఁగనఁ
బడుచున్న కాటుక, సూత్రం = దారముగా, అపాతిప = పడవేయఁ
బడినదో యనునట్లున్నది. ఇంతవరకును నాస్థలమని నిశ్చయించి పద
వేసినట్టి, యెల్లను సూచించుదారమో యనునట్లు, ఆ కాటుక గీత
శోభించినది.

సమాసములు :

వయఃశ్రియా :—వయఃశ్రీః = వయఃశ్రీః, తయా = వయ శ్రియా,
భావము :

ఆ దమయన్తి కడకన్నులకు సమీపమున కాటుకచే నొకగీత యేర్పడి
నదై కడకంటిని దాకి విశాలముగా నుండుటవలనఁ గంటి వెలుపలికి వ్యాపించి
యుండినది. లేదా ఆ కాటుకగీత; యౌవన వయస్సు, ఆమె నేత్రములను
బొడిగించుటకై, యాకన్నులకు సమీపమందు నూలునుబట్టి యింతవరకును
తన స్థలమని యెల్లను సూచించుటకై వేయఁబడిన రేఖయో యనునట్లు,
భావింపఁబడినదని యాశయము.

శ్లో॥ అనన్త లీలాభిరపాన్త ధావనః
కనీనికానీలమణేః పునః పునః.
తమిస్రవంశ ప్రభవేణ రశ్మినా
స్వపద్ధతిః సా కిమరణ్ణో నాన్జనైః.

35

ప॥వి॥ అనన్తలీలాభిః - అపాన్తధావనః - కనీనికానీలమణేః - పునః - పునః
- తమిస్రవంశప్రభవేణ - రశ్మినా - స్వపద్ధతిః - సా - కిమ్ -
అరణ్ణో - న - అన్జనైః.

అర్థము :- అనన్తలీలాభిః = మన్మథవిలాసములచే, ననగా కడకన్నులుమున్నగు
మన్మథవిలాసములచే, పునఃపునః = మఱిమఱికి, అపాన్తధావనః =
కంటి చివరియందులను వ్యాపించుచున్న, కనీనికానీలమణేః; కనీనికా =
కంటి పాపయనెడి, నీలమణేః = ఇంద్రనీలమణికి సంబంధించిన,
తమిస్రవంశప్రభవేణ; తమిస్రవంశ = చీకటివంశమునందీ, ప్రభవేణ
= జన్మించిన, అనగానల్లనైన, రశ్మినా = కాంతిచే, సా = కాటుక
గీతరెయిక్క రూపముననున్న, స్వపద్ధతిః = తనకిరణమార్గము, అరణ్ణో
కిమ్ = రణ్ణంపఱచినదాయేమి, అన్జనైః కాటుకలచే, నాలరణ్ణకిం =
రంజింపజేయఁబడలేదా యేమి?

సమాసములు

అనన్తలీలాభిః :- అనన్తస్య, లీలాః = అనన్తలీలాః, లాభిః = అనన్త
లీలాభిః.

అపాన్తధావనః :- అపాన్తం, ధావతీతి = అపాన్తధావీ, తస్య = అపా
న్తధావనః.

కనీనికానీలమణేః :- నీలకృపా, మణిశ్చ = నీలమణి, కనీనికైవ,
నీలమణిః = కనీనికానీలమణి, తస్య = కనీనికానీలమణేః.

తమిస్రవంశప్రభవేణ :- తమిస్రస్యవంశః = తమిస్రవంశః,
తమిస్రవంశః ప్రభవః, యస్యసః = తమిస్రవంశ ప్రభవః, తేన =
తమిస్రవంశ ప్రభవేణ.

స్వపద్ధతిః :—స్వస్య, పద్ధతిః = స్వపద్ధతిః.

భావము :

కడకన్నులను బ్రసరింప జేయుటయను మన్మథ విలాసముచే, నామె కంటిపాపమును నింద్రసీలమణి పలుమాటు కంటికొనలకు పోవుచుండుటచే, నానింద్ర సీలమణికి సంబంధించిన నల్లని కిరణము తాకుటవలన కాటుకగీత యేర్పడి యుండవచ్చును. కాని కాటుక కలుగుటచే నదియేర్పడి యుండక పోవచ్చును. ఆ కాటుకగీతను, కాటుక గీతయని చెప్పక దానిని కంటిపాప యొక్క నల్లని రశ్మిరేఖగా నవహ్నివిఃచి యుత్పేక్షించుటవలన నిట అపహ్నన ముతో గూడిన యుత్పేక్ష.

35

శ్లో॥ అసేవిషాతాం సుషమాం విదర్శజా
దృశావవాప్యాజ్ఞాన రేఖయాఽన్వయమ్ ।
భుజద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతిస్సృశోః
స్మరేణబాణీకృతయోః పయోజయోః॥

36

ప॥వి॥ అసేవిషాతాం - సుషమాం - విదర్శజాదృశౌ - అవాప్య - అజ్ఞాన రేఖయా - అన్వయం - భుజద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతిస్సృశోః - స్మరేణ - బాణీకృతయోః - పయోజయోః.

అర్థము :- విదర్శజాదృశౌ; విదర్శజా = దమయంతియొక్క, దృశౌ = కన్నులు, అజ్ఞానరేఖయా = కాటుకగీతతోడ, అన్వయం = సమన్వయమును, అవాప్య = పొంది, భుజద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతిస్సృశోః; భుజద్వయ = రెండు భుజములయందలి, జ్ఞాకిణ = ఆవ్రేలాది మచ్చల, పద్ధతి = సూర్తమును, స్సృశోః = తాకుచున్న, స్మరేణ = మన్మథునిచే, బాణీకృతయోః = బాణములుగాఁజేయఁబడిన, పయోజయోః = నల్లఁ బూలయొక్క, సుషమాం = పరమ సౌందర్యమును, అసేవిషాతాం = పొందినవి. కాటుక గీతలతోఁగూడిన యామెకన్నులు రెండును నల్లై తాటి రాపిడివని మచ్చలుగల, మన్మథబాణములగు నల్లకలువ పూలవలె శోభించినవని యర్థము.

వి. జన్మకు కాటుక రేఖలుగల దమయన్తీ కన్నులయందలి సత్వైత్రాణి మచ్చలు గల, మరుని నీలోత్పల బాణ ధర్మమునుఁ జెప్పటవలన విదర్శనాం జ్ఞానము. అది యుపమా గిర్భము.

సమాసములు :

విదర్శజాదృశౌ :—విదర్శేషు, జాయతఇతి = విదర్శజా, విదర్శ జాయాః. దృశౌ = విదర్శజాదృశౌ.

అజ్ఞానరేఖయా :—అజ్ఞానస్య, రేఖా = అజ్ఞానరేఖా, తయా = అజ్ఞాన రేఖయా.

భుజద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతిస్సృశౌ :—భుజయోః, ద్వయం = భుజ ద్వయం, జ్ఞాయాః, కీణౌ = జ్ఞాకిణౌ, భుజద్వయే జ్ఞాకిణౌ = భుజద్వయజ్ఞాకిణౌ, భుజద్వయ జ్ఞాకిణయోః, పద్ధతిః = భుజద్వయ జ్ఞాకిణ పద్ధతిః, భుజద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతిం, స్సృశతఇతి = భుజ ద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతిస్సృశౌ, తయోః = భుజద్వయజ్ఞాకిణ పద్ధతి స్సృశౌ.

బాణీకృతయోః :—అబాణౌబాణౌ సమృద్ధమానే కృతే = బాణీకృతే, తయోః = బాణీకృతయోః.

పయోజయోః :- పయసి, జాయేతేఇతి = పయోజే, తయోః = పయో జయోః.

భావము :

కాటుకరేఖతో గూడిన దమయన్తీ కన్నులు రెండును, మన్మథుని రెండు భుజములయందును నల్లై త్రాటిరాపిడివలన మచ్చలనుఁ దాకుచున్న యతని బాణములగు నల్ల కలువపూవుల శోభనుఁ బొందినవి. అమె కన్నులు నల్ల కలువలవలెను, నా కన్నులయందలి కాటుక గీతలు, మన్మథుని భుజముల యందలి యల్లై త్రాటిరాపిడివలన మచ్చలవలె నున్నవని యర్థము. 36

శ్లో॥ తదక్షి తత్కాల తులాగసానఖం

నిఖాయ కృష్ణాయ మృగాయచక్షుషి.

విధిర్యదుద్ధర్తు మియ్యేష త తయో

రదూరవర్తి క్షతతాస్మ శంసతి.

37

ప॥వి॥ :- తదక్షి తత్కాలం తులాగసా - నఖం - నిఖాయ - కృష్ణస్య -
మృగస్య - చక్షుషీ - విధిః - యత్ - ఉద్ధర్తుమ్ - ఇయ్యేష - తత్
తయోః - అదూరవర్తిక్షతతా - స్మ - శంసతి.

అర్థము :- తదక్షితత్కాలం తులాగసాః తదక్షి = ఆ దమయన్ని కన్నులతోడ
ననగా జింకకన్నుల కంటెను శ్రేష్ఠమైన యామె కన్నులతోడ నని
యర్థము. తత్కాలం = ఆ కంటెనినరింకడించు సమయమందు, తులా =
జింకకన్నులతోడి సామ్యమనెడి. ఆగసా = అపరాధమనెడి. మేతువుచే,
విధిః = బ్రహ్మ కృష్ణస్య మృగస్య = కృష్ణసారమృగముయొక్క,
చక్షుషీ = కన్నులన్ను నఖం = గోటిని, నిఖాయ = నాటి, ఉద్ధర్తుం =
పెరికివేయుటకు, ఇయ్యేష ఇతియత్ = కోరెవనునది యేదిగదో,
తత్ = ఆ కోరికను, తయోః = ఆ జింకకన్నులకు, అదూరవర్తిక్ష
తతా, అదూరవర్తి = సమీపమందున్న, క్షతతా = గాయమునుగల్గి
యుండుట యనునది, శంసతిస్మ = చెప్పుచుందెను. జింకకు కంటె
సమీపమున స్వాభావికముగ, గాయపుటాకృతితో గానఁబడుచిహ్నము.
పూర్వము చెప్పిన నేరము ననుసరించి బ్రహ్మగోటితో కంటెని పెక
లింపుటవలన గాయముగా సంభావింపఁబడినది.

వి :- జింకకన్నుల క్రింద స్వాభావికముగా, గాయపుటాకృతితోఁ గానఁబడు
చిహ్నములు బ్రహ్మ దాని కన్నులనుఁ బెకలింపుటకై గోటితోఁ జేసిన
గాయములుగా, సంభావింపఁపడుటవలన సుత్రేక్ష.

సమాసములు :

తదక్షితత్కాలంతులాగసాః :- తస్యాః, అక్షిణీ = తదక్షిణీ, సచాసౌ
కాలశ్చ = తత్కాలః, తత్కాలం, తులా = తత్కాలంతులా, తద
క్షిణ్యాం, తత్కాలంతులా = తదక్షి తత్కాలంతులా, తదక్షితత్కాలంతు
లైవ ఆగః = తదక్షితత్కాలంతులాగః, తేన = తదక్షితత్కాలం తులా
గసా.

అదూరవర్తితతా :- న, దూరః = అదూరః, అదూరే వర్తత తతి =
అదూరవర్తి, అదూరవర్తితతం యయోస్యే = అదూరవర్తితే, అదూర
వర్తితత యోర్భావః = అదూరవర్తితతా.

భావము :

ఆ దమయ ని నేత్రముల కలజ్జరణము గావించునమయమున నామె
నేత్రములతో జి.క కన్నులకు సామ్యమును నపరాధమునకై బ్రహ్మ ఆ జింక
కన్నులను తెరిచిన గోటితో పెరికివేయుటకై కోరెను. ఆ కోరికనే, జింక కన్నుల
క్రింద గానవచ్చు గాయపుటాకృతిగల చిహ్నములు సూచించుచున్నవని యాశ
యము.

17

శ్లో॥ విలోచనాభ్యా మతి మాత్రపీడితే
వతంసనీలామ్బురు హద్వయాంఖలు.
తయోః ప్రతిద్వంద్వీధియాఽధిరోపయా
మృభూషణమృతీమసుతా శ్రుతీతతః.

38

ప॥వి॥ :- విలోచనాభ్యామ్ - అతిమాత్రపీడితే - అవతం సనీలామ్బురుహ
ద్వయాం - ఖలు - తయోః - ప్రతిద్వంద్వీధియా - అధిరోపయామృ
భూషణః - భీమసుతాశ్రుతీ - తతః.

అర్థము :- భీమసుతాశ్రుతీ, భీమసుతా = దమయ నియొక్క, శ్రుతీ = చెవులు
రెండును, విలోచనాభ్యాం = నేత్రములతో, అతిమాత్రపీడితే, అతి
మాత్ర = చాలయొక్కవగా, పీడితే = బాధింపబడినవై, తతః =
ఆ పీడవలన, అవతంసనీలామ్బురు హద్వయాం; అవతంస = కర్ణ
భూషణములైన; నీల = నల్లని, అమ్బురుహద్వయాం = కలువ పూల
జుటను, తయోః = ఆ నేత్రములకు, ప్రతిద్వంద్వీధియా = ప్రతిపక్ష
బుద్ధిచే, అధిరోపయామృభూషణః = ఆరోపించుకొనినవి. బలస్సనునిదే
బాధింపబడినవాడు, అతనికి సమానబలముగల మణియొకని నాశ్ర
యించుట, లోకధర్మమునా.

వి॥ :- ఆమె చెవులు రెండును, నామె నేత్రములచే, మిక్కిలి బాధింపబడుటవలన

నేత్రములకు ప్రతిస్పర్థగా కలువపూల నుంచకపోయినను, నుంచినట్లు భావింపఁబడుటవలన నుత్ప्रेక్షాంజ్కారము.

సమాసములు :

అతిమాత్రపీడితే :- మాత్రామతిక్రాంతం = అతిమాత్రం, అతిమాత్రం పీడితే = అతిమాత్రపీడితే.

ప్రతిద్వంద్వధియా :- ప్రతిద్వంద్వనః, ధీః = ప్రతిద్వంద్వధీః, తయా = ప్రతిద్వంద్వధియా.

అవతంసనీలామ్బురు హర్షయాం :- నీలేచితే ఆమ్బురుపేచ = నీలామ్బురుపే, అవతంసౌ, నీలామ్బురుపే = అవతంసనీలామ్బురుపే, అవతంస నీలామ్బురు హయోః, ద్వయా = అవతం సనీలామ్బురు హర్షయా, తాం = అవతంస నీలామ్బురుహర్షయాం.

భీమసుతాశ్రుతీ :- భీమసుతాయాః, శ్రుతీ = భీమసుతాశ్రుతీ.

భావము :

దమయన్తి చెవులు రెండును మిక్కిలి విస్తరించుచున్న కన్నులచే చాం పీడింపఁబడినవై యా కన్నులకుఁ బ్రతిపక్షములైన నల్లకలువ పూవుల జంటను తమపై నెక్కించుకొని యా కన్నుల నోడింపఁదలచినవో యనునట్లు భావింపఁబడినది. లోకమున బలవంతునిచే బాధింపఁబడినవారు, అతనితో సమానుడైన మఱియొక బలవంతు నాశ్రయించుట ప్రసిద్ధముగదా. అట్లే దమయన్తి కన్నులచేఁ బీడింపఁబడిన యామె చెవులు, ఆమె కన్నుల నోడింపఁగం నల్ల కలువలను సహాయముగాఁ జేసికొని వానిని తమపై నుంచుకొనినవని యాశయము.

38

శ్లో॥ ధృతం వతంసోత్పలయుగ్మమేకయా
వ్యరాజదస్యాంపతితే దృశావివ.
మనోభువాఽన్యంగమితాన్యపశ్యతః
స్థితే లగిత్యాశసకస్య కస్యచిత్.

ప॥వి॥ ధృతం - వతఃసోత్పలయుగ్మం - ఏతయా - వ్యరాజత్ - అస్యాః
- పతితే - దృశా - ఇవ - మనోభువా - అన్యః - గమితస్య -
పశ్యతః - స్థితే - లగిత్యా - రసికస్య - కస్య - చిత్.

అర్థము :—ఏతయా = ఈ దమయనిచే, ధృతం = ధరింపఁబడిన, వతం
సోత్పలయుగ్మం; వతంస = కర్ణభూషణములైన, ఉత్పల = కలవ
పూలయొక్క, యుగ్మం = జంట, అస్యాః = ఈ దమయనియందు,
పతితే = ఉంచఁబడినవై, తథా = అట్లే, లగిత్యా = తగుల్కొని,
తత్రైవ = అచ్చటనే, స్థితేచ = ఉన్నట్టియు, పశ్యతః = చూచుచున్న
అనగా దమయనిని, ఆమెచెవులనుఁ జూచుచున్న (కావుననే) మనో
భువా = మన్నుతునిచే, అన్యః = గుడ్డికనమును, గమితస్య =
బొందింపఁబడిన. కస్యచిత్ = ఒకానొక, రసికస్య = రాగియొక్క,
దృశావివ = కన్నులోయనునట్లు, వ్యరాజత్ = ప్రకాశించినది.

సమాసములు :

వతంసోత్పలయుగ్మం :—వతంసౌ, ఉత్పలే = వతంసోత్పలే, వతం
సోత్పలయోః, యుగ్మం = వతంసోత్పలయుగ్మం, తత్ = వతంసోత్పల
యుగ్మం.

అన్యః :—అన్యస్య, తావః = అన్యః, తత్ = అన్యః.

భావము :

ఈ దమయని తన చెవులయందు ధరించిన కర్ణభూషణములగు కలువ
పూవులజంట దానినిఁజూచుచు నీమెపైఁబడియందే యాసక్తితో నున్నవియును,
ననగా నీమె చెవులయందలి కలవపూల జంటను నీమెనుఁజూచుచున్నట్టివియు,
కావుననే మన్నుతునిచే, కామాన్తత్యమునుఁ బొందింపఁబడిన ఒకానొక రాగియొక్క
కన్నులో యనునట్లు విశిష్టమైనవి. అనగానామె కర్ణములయందుంచుకొనిన కలువ
జంట పూవులు యామెను యామె కర్ణములను, మిక్కిలి యాసక్తితోఁ జూచు
చున్న యొక రసికునికి సంబంధించిన, కామాన్తత్యము నొందిన నేత్రములుగా
భావింపఁబడినవి. ఆ నేత్రములు, తదాసక్తితో నామెను ఆమెయొక్క సుందర
కర్ణములనుఁజూచుచు మఱియొక దానినిఁ జూడఁగలవలన వాని కన్తత్య
పూరోపితము

విదర్భ సుఖూశ్రవణావతంసికా
మణిమహా కింశుక కార్ముకోదరే.
ఉదీతనేత్రోత్పల బాణసంభృతి
ర్నల పరం లక్ష్మమవైకత స్మరః.

40

ప॥వి॥ ఏవర్యసుభ్రూశవదానతం నీకావణీమహాకీశుక కాశ్యకోదారే - ఉదీ
తనేత్రోత్పలబాణసమ్మతిః - నలం - పరం - లక్ష్మమ్ - తవేతత
- స్మరః.

అర్థము :- నర్మరః = మనస్సుకుడు, విదర్శనుః = విదర్శనముచేయువాడు, మణిమహః =
 కింశుకకాథ్యకోదరే; విదర్శనుః = దమయంతి యొక్క, శవణ =
 చెవులకు, ఆవతంసికః = తర్జనభూషణమైన, మణి = రత్నముయొక్క,
 మహః = కాంతియనెడు, కింశుక = మోడుగపూవుయొక్క, ఉదరే =
 నడుమునందు, ఉదీతనేత్రోత్పలబాణసమృద్ధిః; ఉదీత = ఉదయించిన,
 నేత్రోత్పల; నేత్ర = నయన రూపమునందున్న, ఉత్పల = కలువల నెడి
 బాణ = శరముయొక్క, సమృద్ధిః = సంపాదనము గలిగిన వాడై,
 నలంఘరం = నలుని మాత్రము, లక్ష్యం = గుఱిగా, ఆవైక్షత =
 చూచెను. నలుడు వచ్చి దమయంతి యొక్క భూషింపబడిన చెవులు
 నేత్రములు మున్నగు వానియందమును చూచుటచేతనే కామబాణముచే
 గొట్టబడినవాడుగని యర్థము.

సమానములు :

విదర్భ సుబ్రాశ్రవణావతం సికామణిమహా, కంఠకకాయ్కాదరే
 శ్రవణే, బ్రహ్మ. యస్మాస్మా = సుబ్రాశ్ర. విదర్భబాం, సుబ్రాశ్ర =
 విదర్భసుబ్రాశ్ర. విదర్భసు బ్రహ్మ, శ్రవణే = విదర్భసుబ్రాశ్రవణే
 విదర్భసుబ్రాశ్రజయో, తవతంసికా = విదర్భసుబ్రాశ్రవణావతంసికా,
 విదర్భసుబ్రాశ్రవణావతంసికామణిమహా = విదర్భసుబ్రాశ్రవణావతం
 సికామణి, విదర్భసుబ్రాశ్రవణావతంసికామణిమహా, మహా = విదర్భసుబ్రా
 శ్రవణావతంసికా మణిమహా, విదర్భసుబ్రాశ్రవణావతంసికా మణిమహా

ఏవకింశుక కార్ముకం = విదర్భసుద్రూశ్రవణావతంసికామణీ మహాః
కింశుకకార్ముకం, విదర్భసుద్రూశ్రవణావతంసికామణీమహాః కింశుకకా
ర్ముకస్య, ఉదరం = విదర్భసుద్రూశ్రవణావతంసికామణీమహాః
కింశుకకార్ముకోదరం, తస్మిన్ = విదర్భసుద్రూశ్రవణావతంసికా
మణీమహాః కింశుకకార్ముకోదరే.

ఉదీతనేత్రోత్పలబాణ సమృద్ధిః :—నేత్రమేవ, ఉత్పలం, నేత్రోత్ప
లమ్, నేత్రోత్పలమేవ, బాణః = నేత్రోత్పలబాణః, నేత్రోత్పలబాణస్య,
సమృద్ధిః = నేత్రోత్పలబాణ సమృద్ధిః, ఉదీతా, నేత్రోత్పలబాణ
సమృద్ధిః, యస్యసః = ఉదీతనేత్రోత్పలబాణ సమృద్ధిః.

భావము :

దమయన్తి తన చెవులయందు నెఱ్ఱబడి రత్నములను ధరించియున్నది. ఆ
రత్నములతో మోడుగపూవు యొక్క యాకారముగల్గి విండివలె వంపు తిరిగి
యున్నది. దాని మధ్యభాగమునందామె యొక్క కలువంపందీ కన్నులందీ
యున్నవి. మగ్నముడు పైనఁజెప్పబడిన మోడుగ పూవువంటివెట్లునందు కలువ
పూంపందీ దమయన్తి కన్నులనెడి బాణములను సందించినవాడై నలుని
మాత్రము దానికి గుఱికావింప నెదురుచూచుచుండెను.

40

శ్లో॥ అనాచరత్ తథ్యమృషా విచారణాం

తదాననం కర్ణలతాయుగేన కిం

బబంధ జీత్యా మణికుణ్డరే విధూ

ద్వి చన్ద్రబుద్ధ్యా కథితావసూయత్కై

41

ప॥వి॥ అనాచరత్ తథ్యమృషా విచారణాం తదాననం కర్ణలతాయుగేన

- కిం - బబంధ - జీత్యా - మణికుణ్డరే - విధూ - ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా

- కథితా - అవసూయత్కై

అర్థము:-తథ్యమృషా విచారణాం తథ్య = సత్యము, మృషా = అసత్యము
అను విచారణాం = విచారము, అనాచరత్ = ఘోరదర్శ గర్భముచే
చేయనట్టి తదాననం తత్ = అదిమయన్తి యొక్క అననం =
ముఖము, ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా = ఇద్దఱు చంద్రులను బ్రాబ్ధిలో కథితై =

సూచింపఁబడిన, అనూయకౌ = తన్ను ద్వేషించునట్టి, అనగా ఆమె
ముఖమునకు ఆధిక్యమును సహించనట్టి, మణికుంజలే =
రత్నమయమలగు కమ్మలనెడు, విదూ = చంద్రులను, జిత్యా =
జయించి, కర్ణలతాయుగేన = తీగవంటి చెవులజంటచే, బలంధకిం =
బంధించినదాయేమి?

వి - చెవిలోని గుండ్రని కమ్మలు చంద్రుల రూపమున నున్నవి. అవి యామె
ముఖ సౌందర్యమును సహించక ద్వేషించుచుండినవి. అట్టి చంద్రుల
నిద్దతిని యామెమోము బండించివచ్చినదో యనునట్లువిభావంపఁబడినవి
కాన నుత్త్రేక్ష.

నమానములు ;

అనాచరత్ :-న ఆచరత్ = అనాచరత్.

తథ్యమృషావిచారణాం ; - తథ్యమృషా ఇతి విచారణా = తథ్యమృషా
విచారణా లాం = తథ్యమృషావిచారణాం.

తదాననం :-తస్యాః, ఆననం = తదాననం.

కర్ణలతాయుగేన :-లతయోః యుగం = లతాయుగం, కర్ణావేవలతా
యుగం = కర్ణలతాయుగం, లేన = కర్ణలతాయుగేన.

మణికుంజలే :-మణిమయే చ తే కుంజలేచ = మణికుంజలే, తే = మణి
కుంజలే.

ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యాః :- ద్విచన్ద్రా చన్ద్రాద్విభ = ద్విచన్ద్రా, ద్విచన్ద్రావితి,
బుద్ధిః = ద్విచన్ద్రబుద్ధిః, తయా = ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యాః.

భావము :

సౌందర్య గర్వముచే సత్యానసత్యముల విమర్శనుజేయని యామె
ముఖము, ఆమె చెవులలోని రెండు కమ్మలనుఁ జూచి, యవి యిద్దఱు చంద్రుల
నెడి త్రాన్తినిఁబొందినది. ఆ చంద్రులు తన యాధిక్యమును, అనగా ముఖము
యొక్క యాధిక్యమును సహించక యెల్లప్పుడును ద్వేషించును. కాన నా
యిద్దఱిని జయించి, దమయన్తి యొక్క తీగెవంటి చెవులజంటచే బంధించిన

దాయననట్లు కమ్మలు రెండును భావి పఁబడి వి. జయంపఁబడిన శత్రువును బంధించుట తగినదని యాశయము. 41

శ్లో॥ అవాది భైమి పరిధాప్య కుణలే
వయస్యయాఽఽభ్యామభిత సమన్వయః.
త్వదాననేందోః ప్రియాకామజన్మని
శ్రయత్యయం దౌరధురీంధురం ధ్రువమ్॥ 42

ప॥ వి॥ :- అవాది - భైమి - పరిధాప్య - కుణలే - వయస్యయా - ఆభ్యాం-
అభితః - సమన్వయః - త్వదాననేందోః - ప్రియకామ జన్మని -
శ్రయతి - అయం - దౌరధురీం - ధురం - ధ్రువమ్.

అర్థము :- వయస్యయా = చెలికత్తెచే, కుణలే = రత్నముమొలగు కమ్మ
లను, పరిధాప్య = ధరింపఁజేసి, భైమి = దమయన్తి, అవాది = చెప్పఁ
బడినది, హేభైమి! = ఓ దమయన్తి, ఆభ్యాం = ఈ రత్నంపు కమ్మ
లతో, అభితః = రెండువైపులు, త్వదాననేందోః, త్వత్ = నీయొక్క,
ఆననేందోః = ముఖచన్దునికి, అయం = ఈ, సమన్వయః = సమా
వేశము, ప్రియకామజన్మని; ప్రియ = ప్రియుడైన నలునికి, కామ =
నీయొడ ప్రేమ, జన్మని = కలుగువిషయమున, దౌరధురీం = దురధు
రాఖ్యమును జాతకయోగమునకు సంబంధించిన, ధురం = భారమును,
అనగా ఫలమునొసంగు భారమును, శ్రయతి = వహించుచున్నది,
ధ్రువం = నిశ్చయము, జాతకమున సూర్యుని వడలి, తక్కిన గ్రహ
ములలో నేదియైనను చంద్రునికిఱువైపులున్నచో దురధురాయోగమని
చెప్పఁబడినది. కావుననే మాహమిహిరాచార్యులు :-

“హిత్యాఽర్కం సుకపానపాద్ధరదరా

స్వానోద్ధయస్థైర్యప్రాః శీతాంశోః”

అని వదించిరి.

మఱియు లఘుజాతకమున—

“రవివర్జం ద్యాదశగైరనపా, చంద్రాద్దితీయగైస్సున
పా, శుభయస్థితైర్ధురధరా.” యని చంద్రున కిటు ప్రక్కలలోను

సూర్యుని వర్ణించి తక్కిన గ్రహములున్నచో, దురదురా యోగమని జెప్పబడినది.

సమానములు:

త్యదాననేంద్రోః :- ఆననమేవ ఇందుః = ఆననేందుః, తన ఆననేందుః = త్యదాననేందుః, తస్య = త్యదాననేంద్రోః.

ప్రియకామజన్మని :- కామస్య, జన్మ = కామజన్మ, ప్రియస్య, కామ జన్మ = ప్రియకామజన్మ, తస్మిన్ = ప్రియకామజన్మని.

దౌరధురీః :- దురదురాయాః, ఇయం = దౌరధురీ, తాం - దౌరధురీం

భావము :-

చెలికత్తె దమయంతికి గమ్మంను దొడిగి ఇట్లు చెప్పినది - ఓ దమయంతీ, ఈ రత్నపు కమ్మల కిటువైపుల గల నీ ముఖచంద్రుని ఈ సమా యోగము, పియదగు నలునకు నీయెడ ననురాగమేర్పడుటకు జ్యోతిశ్శాస్త్రమున జెప్పబడిన దురధరా యోగభారమును వహించి నీకు చంద్రప్రదమైయున్నది. జన్మ కుండలి యందు చంద్రగ్రహమున కిటువైపుల నసగా చంద్రునకు ద్వాదశము నుండును, ద్వితీయమునందును, సూర్యుడు తప్ప తక్కిన గ్రహములలో నేవి యున్నను, దురదురా యోగమనబడును. ఈ యోగమున జన్మించినవారు జీవి తాంతము విక్కిలి సుఖము ననుభవించురు. కావున నీ ముఖమును చంద్రున కిటువైపులు నీ రత్నకుండంఘ్రినను గ్రహములుండుటవలన నీయెడ నలుని ప్రేమకు దురధరా యోగము పట్టినది. గాన జీవితాంతము నలునకు నీపై బీరి ప్రసర్దిల్లుచుండునని యాశయము.

42

శ్లో॥ నివేశితం యావక రాగదీప్తయే

లగత్తథీయాధరసిమ్ని నీకృతం

రరాజతతైశ్చినివస్తు ముత్సుకం.

మధుని నిర్ధూయసుధా సథర్మిణి.

43

ప॥వి॥ :- నివేశితం - యావక రాగదీప్తయే - లగత్ - తథీయాధరసిమ్ని - నీకృతం - రరాజతతైశ్చ - చినివస్తు - ముత్సుకం - మధుని నిర్ధూయ - సుధాసథర్మిణి.

అర్థము :- తదీయాధరసిమ్మి, తదీయ = ఆ దమయంతికి సంబంధించిన, అధర = పెదవులయొక్క, సిమ్మి = ఎల్లయందు, యావకరాగ దీప్తయే, యావకరాగ = అత్తుకవలెని ఎల్లదనము, దీప్తయే = స్ఫురించుటకొఱకు, నివేశితం = ఉంచబడినదై (కావుననే) ఎగల్ = గట్టిగా నంటుకొనిన, సిక్తకం = తేనెకెట్టిలోని మైనము, మధుని = తేనెంను, నిర్మయ = తొలగించి, సురాధర్మిణి, సురా = అమృతముతో, సధర్మిణి = సమానధర్మము గలిగిన, తత్రైవ = ఆయధరపుచెల్లయందు, నివస్తుం = నివసించుటకు, ఉత్సుకం = కోరికగల్గినదై, రరాజు = ప్రకాశించినది.

సమాసములు :

యావకరాగదీప్తయే :- యావకస్యరాగః = యావకరాగః; యావకరాగస్యదీప్తిః = యావకరాగదీప్తిః, తస్యై = యావకరాగదీప్తయే.

తదీయాధరసిమ్మి :- తస్యాః ఆయం = తదీయః, తదీయాశ్చానౌ అద రశ్చ = తదీయాధరః, తదీయాధరస్య సిమా = తదీయాధరసిమా, తస్మిన్ తదీయాధరసిమ్మి.

సురాసధర్మిణి :- సమానః, ధర్మః, యస్య సః = సదర్మా, సుదయా, సదర్మా = సుమాసధర్మా, తస్మిన్ = సురాసధర్మిణి.

భావము :

ఆ దమయన్తి పెదవుల యంచుం యందు అత్తుకరంగును స్ఫురింప జేయుటకై తేనెమైనముంచబడినది. అది చాల గట్టిగా దానినంటుకొనియున్నది. ఆ తేనెమైనము తనకు సహజములైన తేనె రసములను వదిలి యమృతపూర్ణమైన యామె పెదవియందే నివసించగోరిక గల్గిఉదిగా విలసిల్లినది. తేనెపెయం దున్న తేనెకంటెను దమయన్తి పెదవులయందున్న అమృతము మిక్కిలి రుచి కరముగదా! అట్లు కానిచో నదియేం యచ్చటనే యుండగోర్తును శ్రేష్ఠమైన స్థానము లభించినప్పుడు చాలా పరిహాయిము ల్గినను తన స్థానమును వదిలుట సహజముగదా.

శ్లో॥ స్వరేణవీణే త్యవిశేషణంపురా
స్ఫురత్తదీయాఖలుకణ్ణకందలీ।
అవాప్య తస్మిన్రథసప్త మౌక్తికా
నరా నరాజత్పరివాదినీ స్ఫుటమ్॥

44

ప॥వి॥ స్వరేణ - వీణేత్యవిశేషణం - పురా - అస్ఫురత్ - తదీయా - ఖలు
కణ్ణకందలీ - అవాప్య - తస్మిన్ - రథ - సప్త - మౌక్తికాసరాన్
- అరాజత్ - పరివాదినీ - స్ఫుటమ్.

అర్థము :- తదీయా = ఆ దమయన్తికి సంబంధించిన, కణ్ణకన్దలీ = కణ్ణనాలము
లేదా కణ్ణమందలి మధురధ్వని, పురా = పూర్వము, స్వరేణ = ధ్వనితో
వీణేత్యవిశేషణం = సాధారణముగా వీణెనుండి భేదము లేకయే, అస్ఫు
రత్ = స్ఫురించినది. ఖలు = నిశ్చయము, అథ = వీణెయేయని
నిశ్చయపేర్పడిన పదప, సప్త = ఏడైన, మౌక్తికసరాన్ = ముత్రె
ముల సరములనెడి, తస్మిన్ = తంతులను, అవాప్య = పొంది, పరి
వాదినీ = సప్తతంత్రులతో గూడిన విజృంభణను వీణగా నేర్పడినదై,
అరాజత్ = ప్రకాశించినది. స్ఫుటం = స్పష్టము.

సమాసములు :

వీణేత్యవిశేషణం :— వీణా, ఇతి, న విశేషణం, యస్మిన్ కర్మణి -
తత్యథా భవతితథా = వీణేత్యవిశేషణం.

కణ్ణకన్దలీ :—కణ్ణస్య, కన్దలీ = కణ్ణకన్దలీ.

భావము :

ఆ దమయన్తి యొక్క కణ్ణనాలము పూర్వము స్వరముచే వీణకంటె
భిన్నముగా నుండలేదు. అనగా వీణకనే ఉండినది. ఇది నిశ్చయము. పదప
వీణెయేయని స్ఫురణ యేర్పడగనే, యేడుముత్రెపుసరములనెడి యేడు తంత్రు
లను వహించి-సప్తతంత్రులతో గూడిన, పరివాదినీ యను వీణగా నేర్పడినది.
దమయన్తి కణ్ణమునందు ముత్రెపుసరములు తొడుగక ముందు నామె కణ్ణము
నందేడు ముత్రెపుసరములు తొడుగఁబడగనే నాకణ్ణ నాలము, ఏడు తంత్రులతో
గూడిన పరివాదినీ యను వీణగా నేర్పడినదని భావము.

44

వి:- ఏడు ముత్యపు సరములజ్జ్వల రూపమున నామె కణ్ణమునందు తొడుగఁబడినవి అవి తొడుగ బడుటవలన నాకణ్ణనాలము పరివాది'యను వీణెగాక పోయినను నైస్టట్లు భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష. స్ఫుట శబ్దమును వ్యంజకముగా ప్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము. 44

శ్లో॥ ఉపాస్య మానావివశిక్షితుం తతో
మృదుత్వ మప్రౌఢ మృణాలనాలయా ।
విరేజతు రాజ్గలికేన సంయుతో
భుజౌ సుదత్యా వలయేన కమ్పనః॥ 45

ప॥వి॥ ఉపాస్యమానౌ - ఇవ - శిక్షితుం - తతః - మృదుత్వమ్ - అప్రౌఢ
మృణాలనాలయా - విరేజతుః - రాజ్గలికేన - సంయుతో - భుజౌ -
సుదత్యాః - వలయేన - కమ్పనః.

అర్థము:-తతః - కణ్ణమునఁజక్కిరించిన పిదప, రాజ్గలికేన = మంగళసాధన
మైన, కమ్పనః = శంఖముయొక్క, వలయేన = కంకణముచే, —
సంయుతో = కూడిన, సుదత్యాః = దమయన్తియొక్క, భుజౌ
= భుజములు, అప్రౌఢమృణాలనాలయా; అప్రౌఢ = రేతరైన,
మృణాలనాలయా = తామర తూడుచే, మృదుత్వం = మెత్తదన
మును, శిక్షితుం = నేర్చుకొనుటకు, ఉపాస్యమానావివ = సేవింపబడు
చున్నవో యనునట్లు, విరేజతుః = ప్రకాశించినది.

వి:- శంఖవలయములచే మంగళార్థముగాఁ జుట్టఁబడిన యా దమయన్తి భుజ
ముల మెత్తదనమును నేర్చుటకై తామరతూండ్లచే నుపాసింపఁబడక
పోయినను, నుపాసింపఁ బడుచున్నట్లు భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష.
ఇవశబ్ద ప్రయోగముచేనది వాచ్యము.

సమాసములు :

మృదుత్వం :—మృదోర్భావః = మృదుత్వం. తత్ = మృదుత్వం.

అప్రౌఢమృణాలనాలయా :—న ప్రౌఢం=అప్రౌఢం, ప్రౌఢంచతత్,

మృణాలంబ = అప్రేతమృణాలం, అప్రేతమృణాలస్య, నానా
అప్రేతమృణాలనాలా, తయా = అప్రేతమృణాలనాయా.

భావము :

దమయిని కణ్ఠమును ముత్రపుసరములు మున్నగువానిచే నలంకరించిన
విదప నామె బాహువులను, శంఖములతో నిర్మితములైన కడియములతో నలంకరించినది. ఆశంఖ కంకణము గుండ్రముగా చుట్టబడిన, లేత తామర
కాడలవలె నుండినవి. కాన నా లేత తామరకాడలు మేత్రధనమును నేర్చుకొను
టకై యా దమయంతి భుజముల సేవించుచున్నచో యనునట్లు భావింపబడినది. లేత తామర కాడలు, బాల మృణాలకములుగాన, లోకమున బాలరు
విద్యను నేర్వనర్హులుగాన నవి భుజములనెడి గురువుల నాశ్రయించి మేత్రధనము
నేర్చుకొనుచున్నట్లు భావింపబడినది.

45

శ్లో॥ పదద్వయేఽస్యానవ యావరజ్జనా
జనైస్తదానీ ముదనీయ తార్పితాః
చిరాయ పద్మా పరిరభ్య జాగ్రతి
నిశివ విశ్లిష్య నవా రవిద్యుతిః॥

46

ప॥వి॥ పదద్వయే - అస్యాః - నవయావరజ్జనా - జనైః - తదానీమ్ -
ముదనీయత - తార్పితాః - చిరాయ - పద్మా - పరిరభ్య - జాగ్రతి -
నిశి - ఇవ - విశ్లిష్య - నవా - రవిద్యుతిః.

అర్థము :- తదానీమ్ = దమయిని నలంకరించు కాలముందు, అస్యాః =
ఈ దమయిని యొక్క, పదద్వయే = రెండు పాదములయందును,
తార్పితాః = ఉంచబడిన, నవయావరజ్జనాః; నవ = నూతనమైన,
యావ = లతకను, రజ్జనా = పట్టించుట, అనగా లతకచే గంగు
వేయుట, నిశి = రాత్రియందు, (పద్మాత్ = పద్మమునుండి) విశ్లిష్య
= విడిపోయి, చిరాయ = చాలకాలమునకు ననగా వేకువన, పరిరభ్య
= కౌగిలించి, (ప్రేంది) జాగ్రతి = ప్రకాశించు, నవా = నూతనమగు
రవిద్యుతిరివ = సూర్యకాంతియొ యనునట్లు, (నిశేతి = ఉన్నదని)

జన్మైః = జన్మలచే, ఉదనీయం = ఉపహవబడినది.

విః- ఇచ్చట దమయంతి పాదములయందు చలించిన పారాణి, రాత్రియందు పద్మమునుండి విడదీయబడి బాలకాలమైన పిదప బ్రథితమున పద్మములను గొగలించు కొనిన బాల సూర్యుని కాంతియో యనునట్లు జన్మలచే యూహింపబడినది కాన నిటని విధముగా పారాణి బాలసూర్యప్రభగా భావింపబడుటవలన సుత్రేక్ష

సమాసములు

పదద్వయే :— పదయోః, ద్వయం = పదద్వయం, తస్మిన్ = పదద్వయే.

నవయావరజ్జనా :— నవశ్చాసౌ, యావశ్చ = నవయావశః. నవయావశ్య రజ్జనా = నవయావరజ్జనా.

రవిద్యుతిః :— రవేః, ద్యుతిః = రవిద్యుతిః.

భావము :

అలజ్కగణ సమయమందు దమయంతి పాదములకు పారాణి హయంబడినది. అదిరాత్రి విడిపోయి యనగా వియోగమునొంది ప్రభాతమున, పద్మములను (గొగలించుకొని వియోగబాధతీరి యా శ్వాసము నొందిన) పొందిన బాలసూర్యుని కాంతిగా జన్మలచే భావింపబడినది. ఆమె పాదములు పద్మములవలెను, దానినందిన పారాణి బాల సూర్యునికాంతివలెను, ననగా రాత్రివిడబాటు పొందిన పద్మములనెడి మిత్రములను కౌగలించుకొనిన బాలసూర్యుని కాంతివలె సున్నదని యాశయము.

46

శ్లో॥ కృతాపరాధః సుతనోరస న్తరం
విచింత్య కాంతేనసమం సమాగమః॥
స్ఫుటం సిషేవే, కుసుమేషుపావకః
సరాగ చిహ్నశ్చరణౌ, నయావకః॥

47

ప॥వి॥ కృతాపరాధః - సుతనోః - అనన్తరం - విచింత్య - కాంతేన - సమం
- సమాగమం - స్ఫుటం - సిషేవే - కుసుమేషుపావకః - సరాగ
చిహ్నః - చరణౌ - న - యావకః.

అర్థము:- సుతనోః = ఓమము నీతి, కృత పరాధః = పూర్వము పరపరాధము నందు నపరాధముఁ గావించిన, కుసుమేషుపావకః; కుసుమేషు = మన్మథుడను, పావకః = అగ్ని, అనన్తరం = తర్వాత, కాన్తేనసమం = నలునితోడ, సమాగమం = కలయికను, విచిన్త్య = ఆలోచించి, సరాగచిహ్నః = అగ్ని యొక్క యెఱ్ఱతనపు గుర్తును గలవాడై లేదా అనురాగ చిహ్నముతోఁగూడిన వాడై, చరణౌ = దమయన్తి పాదములను, సిషేవే = సేవించెను. స్ఫుటం = స్పష్టము. తన పూర్వపు తప్పునుగడిగి వేసుకొనుటకై సేవించెనో యనునట్లుండెను. కాన నా పారాణి అగ్నియే కాని పారాణి కాదని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట పారాణిని, పారాణి కాదని నిషేధించి దానియందు నగ్నిత్వము నారోపించి దమయన్తి పాదములను సేవించెనో యనునట్లు భావించుట వలన నపహ్నావముతోఁ గూడినయ్యుత్పేక్ష.

సమాసములు :

కృతాపరాధః :—కృతః, అపరాధః, యేనసః = కృతాపరాధః.

సుతనోః ;—శోభనా, తనుః, యస్యాస్యా = సుతనుః, తస్యాః = సుతనోః.

కుసుమేషుపావకః :—కుసుమాని, ఇషవః, యస్యసః, = కుసుమేషుః, కుసుమేషురేవ పావకః = కుసుమేషుపావకః.

సరాగచిహ్నః :—రాగవిచిహ్నం = రాగచిహ్నం = రాగచిహ్నాన, సహవర్తత ఇతి = సరాగచిహ్నః.

భావము :

పూర్వము దమయన్తి విరహకాంక్షందు నామెను వేధించి యపరాధము గావించిన, మరుడనెడి యగ్ని, తర్వాత ప్రేయదగు నలునితోడఁ గామకు సమాగమము నాలోచించి, యగ్నికి రాగ చిహ్నమును నెఱ్ఱఁదనముతోడనె లేదా యనురాగ చిహ్నము తోడనుఁగూడినవాడగుచు, తన తప్పును జాలన జేసుకొనుటకై యామెపాదములను సేవించెను. అట్లు కానిచో నగ్నియందట్టి రాగము ఎఱ్ఱఁదనములేదా యనురాగము, ఏ విధముగా నేర్పడును. ఆ కామగ్నియే ఇప్పుడామె పాదములపైఁ బడియున్నది కాని యది పారాణికాదు.

శ్లో॥ స్వయం తదజ్ఞేషు గతేషు చారుతాం

పరస్పరేణైవ విభూషితేషు చ.

కిమూచిరేలజ్జరణానితాని తత్

వృథైవ తేషాం కరణం బభూవ యత్. 48

ప॥వి॥ స్వయం - తదజ్ఞేషు - గతేషు - చారుతాం - పరస్పరేణ - ఏవ -
విభూషితేషు - చ - కిమ్ - ఊచిరే - అలజ్జరణాని - తాని - తత్
- వృథా - ఏవ - తేషాం - కరణం - బభూవ - యత్.

అర్థము :- స్వయం = తమయంతటనే, చారుతాం = రమ్యముగానుండుటను, గతేషు = పొందినవియు, తథా = అట్టి, పరస్పరేణైవ = ఒండొంటి తోడనే, విభూషితేషు = చక్కగానలజ్జరించఁబడినవియును (ననగా ఒకటితో నొకటి కలియుటచే. నాభరణము లేకయే యొకానొక రామణీ యకము స్పృశించుట వలననని యర్థము.) నగు, తదజ్ఞేషు = ఆ దమ యంతి యొక్క యవయవముల యందు, తేషాం = ముందుఁజెప్పిన, నొసటనుంచఁబడిన, పసిడిపట్టె మున్నగు నాభరణములను, యత్కరణం = ఏ ఉంచుటయనునదేదికలదో, తత్ = అది, వృథైవ = వ్యర్థము గనే, బభూవ = ఆయెను. (ఇతి = యని) తాని = ఆయాభరణములు, ఊచిరేకిం = చెప్పినవాయేమి? ఆ యాభరణములకు, అలజ్జరణముల నియు నామము గలదు. అయలజ్జరణము దమయన్తి సొందర్యా పాదనమందు నసమర్థములైనందువలన, తమ్ముయామెపై నుంచుట నిష్ప్రయోజనముకాన, “కరణమ్ అలం” అనగా కరణం = తమ్ము నుంచి, భూషించుట, అలం = చాలును (వలదు) అని “అలజ్జరణ” మను తమ పేరును సార్థక పఱచుకొనినవని యర్థము.

సమాసములు :

చారుతాం : — చారుణః, భావః = చారుతా, తామ్ = చారుతాం.

అలజ్జరణాని : — అలం, కరణాని = అలజ్జరణాని.

భావము :

ఆ దమయన్తియొక్క యవయవములన్నియుఁ దమయంతట కాపేయందముగా నున్నవి. ఆ యవయవములు, ఒండొంటితో కలియుటవలననే వనియందొక యపూర్వమగు రామణీయక మేర్పడుచున్నది. కావున నట్టి సహజ సుందరములగు నవయవములయందు నొసట పసిడిపద్య మున్నగు నాభరణములనుఁ దొడగుట వ్యర్థమే. కానినవివలదని యామె శరీరమందలి యా భరణములు చెప్పచు, తమకు “అలంకారణము”లనుఁ బ్రసిద్ధ నామమును సార్థక పఱచుకొనినవి. కరణం = భూషణములనుఁచుట, అలం = వలదు, అని యా భరణములైన తమ్ములనుంచుటవలదు. కావుననే యవి యలంకారణములైనట్లు ఆయాభరణములు అలంకారణ నామమును సార్థక పఱచుకొనుచు చెప్పినవని యాశయము.

48

శ్లో॥ క్రమాధికాముత్తర ముత్తరం శ్రియం
పుష్పోష యాం భూషణచుమ్మనైరియమ్,
పురః పుర స్తస్థషి రామణీయకే
తయా బహదేవధి బుద్ధిధేధోరణిః

49

ప॥వి॥ క్రమాధికామ్ - ఉత్తరమ్ - ఉత్తరమ్ - శ్రియా - పుష్పోష - యాం - భూషణచుమ్మనైః - ఇయం - పురః - పురః - తస్థషి - రామణీయకే - తయా - బహదే - అవధిబుద్ధిధోరణిః,

అర్థము :- ఇయం = ఈ దమయన్తి, భూషణచుమ్మనైః = ఆభరణములను ముద్దిడుకొనుటచే, ఉత్తరముత్తరం = మైనవైన, క్రమాధికాం; క్రమం = వరుసచే, ననగా ముందుముందుంచఁబడిన భూషణములకంటె, వెనుక వెనుకనుంచిన భూషణములచే, అధికాం = ముందుకంటె నధికమైన, యాం = ఏ, శ్రియం = శోభను, పుష్పోష = పోషించెనో, తయా = ఆ శోభచే, పురఃపురః = ముందుముందు, రామణీయకే = సొబగు, తస్థషిసతి = ఉండెడి స్వభావముఁగలదికాగా, అవధిబుద్ధిధోరణిః; అవధి, = అందమున “కిదియేల్ల యిదియేల్ల” యను బుద్ధి పరమపూర్

బాధే = బాధించబడినది. ఆమె నక్కర్కరించుకొనిన కొలది, యా భరణములచే నేర్పడుచున్న యామె సౌందర్యమునకెల్ల నేర్పఱుపవలను కాక పోయినది. ఇదియే సౌందర్యము కెల్లయని తొలుతజేయబడిన యలజ్జ్వరములచే భావించుచుండగా, తర్వాత చేయు నలజ్జ్వరణముల వలననికను సౌందర్యము వర్ధిల్లసాగినది. అందువలన తత్పూర్వ మేర్పఱుపబడిన ఎల్లరద్దు కావలసివచ్చినది. ఈ విధముగా ప్రారంభము నుండి కొనవఱకును నామె కలజ్జ్వరణము గావించు కాలమున, పూర్వ పూర్వపు సౌందర్యములకంటెను నుత్తరోత్తర సౌందర్యములు ప్రవర్ధిల్లుచుండుటవలన మధ్యకాలమున నామెయొక్క సౌందర్యమునకు నెల్లను నిర్ణయింప సాధ్యము కాలేదని యర్థము.

సమానములు

క్రమాధికాం : — క్రమేణ అధికా = క్రమాధికా, తాం = క్రమాధికాం.

భూషణచుమ్మనై : — భూషణానాం, చుమ్మనాని = భూషణచుమ్మనాని,

తై : = భూషణచుమ్మనై.

అవధిబుద్ధిధోరణి : — అవధే, బుద్ధి : = అవధిబుద్ధి, అవధీబుద్ధే,

ధోరణి : = అవధిబుద్ధిధోరణి.

భావము :

ఈ దమయన్తి తనకుబెట్టిన యా భరణములను ముద్దిడుకొనుటచే, ముందుముందుంచఁ బడిన యా భరణముల వలన నెక్కువ సౌందర్యమును బోషించు కొనినది. అట్లు పూర్వపూర్వ శోభలకంటె నుత్తరోత్తర శోభ ప్రవర్ధిల్లుచుండగా, నామె సౌందర్యమునకు నెల్లను నిర్ణయింప సాధ్యము కాకపోయినది. కాన నామె సౌందర్యము అలజ్జ్వరణ కాలమందు నవధి లేనిదిగా నుండెను.

49

శ్లో॥ మణిసనాభౌ ముకురస్య మణ్ణలే
బభౌ నిజాఽఽస్య ప్రతిబిమ్బదర్శినీ
విధేరదూరం స్వముఖం విధాయసా
నిరూపయ నీవ విశేషమేతయోః.

ప॥వి॥ మణీసనాభౌ - ముకురస్య - మణ్ణలే - బభౌ - నిజాఽఽస్యప్రతిబిమ్బ
దర్శినీ - విధోః - అదూరం - స్వముఖం - విధాయ - సా - నిరూప
యన్తి - ఇవ - విశేషమ్ - ఏతయోః.

అర్థము :- మణీసనాభౌ; మణీ = రత్నముతో, సనాభౌ = సదృశమైన, ముకు
రస్య = అద్దముయొక్క, మణ్ణలే = ప్రభాగమునందు, నిజాఽఽస్య
ప్రతిబిమ్బదర్శినీ; నిజ = తనదగు, ఆస్య = ముఖముయొక్క, ప్రతి
బిమ్బ = ప్రతిబిమ్బమును, దర్శినీ = చూచుచున్న, సా = ఆదమ
యన్తి, స్వముఖం = తనముఖమును, విధోః = చంద్రునికిగాని, అనగా
నద్దమనెడి చంద్రునికిగాని, లేదా అద్దమునందు ప్రతిబింబించిన చంద్రు
నికి గాని అదూరం = సారూప్యమును, విధాయ = గావించి,
ఏతయోః = తన మోమునకును, చంద్రునకును, విశేషం =
భేదమును, నిరూపయన్తి = నిరూపించుచున్నదో యనునట్లు, బభౌ
= కోరించినది. వస్తువుల తారతమ్యమునుఁ బరీక్షించు వారు, రెండు
వస్తువుల నొకచోటఁజేర్చి పరీక్షింతురుగదా!

వి:- ఆమె యద్దమున తన ముఖమునుఁజూజుటతో తారతమ్య పరీక్ష పోవు
కాక పోయినను, దానిని పోవుగా సంభావనఁ జేయుటవలననుత్రేష్ట.

సమాసములు :

మణీసనాభౌ :- సమానా, నాభిః యస్యసః, సనాభిః, మణ్యా, సనాభిః
= మణీసనాభిః, తస్మిన్ = మణీసనాభౌ.

నిజాస్యప్రతిబింబదర్శినీ :- నిజంచ, తత్, ఆస్యంచ = నిజాస్యం,
నిజాస్యస్య, ప్రతిబింబః = నిజాస్యప్రతిబిమ్బః, నిజాస్యప్రతిబిమ్బం,
పశ్యతీతి = నిజాస్యప్రతిబింబదర్శినీ.

అదూరం :- అవిద్యమానః, దూరః, యస్మిన్ కర్మణి, తద్యథాభవతి
తథా = అదూరం,

భావము :

రత్నమువంటి యద్దమున తన మోమునుఁ జూచుచున్న యాదమయన్తి,
తన మోమును చంద్రునికి ననగా చంద్రుని రూపముననున్న యద్దమునకు,
లేదా, అద్దమునందు ప్రతిబింబించిన చంద్రునికి దగ్గరనుంచి, యీ రెండికిననగా

తన ముఖమునకును చంద్రునకును భేదమునుఁ బరిక్షించుచున్నదో యనునట్లు
 కోరించినది. రెండు వస్తువులనుఁ బరిక్షించెడివారు ఆ వస్తువుల నొకచోటఁజేర్చి
 పరిక్షించుట సహజము. 50

శ్లో॥ జితస్తదాస్యేనకలానిధిర్దధే
 ద్విచన్ద్రధీసాక్షిక మాయకాయతామ్.
 తథాఽపి జిగ్యే యుగపత్ సఖ్యుగ
 ప్రదర్శితాఽదర్శబహూభవిష్టునా. 51

ప॥వి॥ జితః - తదాస్యేన - కలానిధిః - దధే - ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయ
 తామ్ - తథా - అపి - జిగ్యే - యుగపత్సఖీ యుగప్రదర్శితాదర్శ
 బహూభవిష్టునా.

అర్థము :- కలానిధిః = మాయాది పెక్కు కళలయందు నిధియైన చంద్రుడు,
 తదాస్యేన; తత్ = ఆ దమయ న్ని యొక్క, ఆస్యేన = ముఖముచే,
 జితస్సన్ = ఓడింపఁబడినవాడై, ద్విచన్ద్రధీ సాక్షికమాయకాయతామ్;
 ద్విచన్ద్ర = ఇద్దఱు చంద్రులనెడి, ధీ = బుద్ధి, సాక్షిక = ప్రమాణ
 ముగాఁగల్గిన, మాయకాయతామ్ = మాయతో నేర్పడిన శరీరమునుఁ
 గల్గియుండుటను, దధే = ధరించెను. ఒక్కడుగా చంద్రుడు ఆ
 మోమును జయింప జాలననుచులన మాయచే నతడిద్దఱుగా నాయెనని
 యర్థము. తథాఽపి = అట్లు, ఇద్దఱుగానైనను, యుగపత్ = ఏక
 కాలమున, సఖీయుగప్రదర్శితాదర్శ బహూభవిష్టునా; సఖీయుగ =
 ఇద్దఱు చెలికత్తెలచే, ప్రదర్శిత = చూపఁబడిన, ఆదర్శ = అద్దముల
 రెండిచే, బహూభవిష్టునా = పెక్కుండుగా గానున్న, అనగా రెండు
 అద్దములయందు రెండు ప్రతిబిమ్బములు బింబమైన తాను కలసి ముగ్గు
 రుగానున్న యామె ముఖముచే, జిగ్యే = జయింపఁబడెను.

సమాసములు :

తదాస్యేన :—తస్యాః, ఆస్యం = తదాస్యం. తేన = తదాస్యేన.

కలానిధిః :—కలానాం, నిధిః = కలానిధిః.

నధికమైన ద్విత్వ సంఖ్యచే నామె ముఖము నోడింప సమకదైనను. కాని యామె ముఖము ప్రతిబింబాదులచే నధికసంఖ్య గల్గియుండుట వలన నా విధముగ ముఖము నోడించుటకును, చంద్రునకు శక్తముగలేదు. అనగా నామె ముఖము చంద్రునికంటెను మిక్కిలి సౌందర్యము గల్గినదని సారాంశము. 61

శ్లో॥ కిమాలియుగ్మార్చిత దర్పణద్వయే
తదాస్యమేకం బహుచాస్యదమ్బుజం
హిమేషు నిర్వాప్య నిశానమాదిభి
స్తదీయసాలోక్యమితం వ్యలోక్యత.

52

ప॥వి॥ కిమ్ - ఆలియుగ్మార్చితదర్పణద్వయే - తదాస్యమ్ - ఏకం - బహు
- చ-అన్, త్ - అమ్బుజం - హిమేషు - నిర్వాప్య - నిశానమాదిభిః
- తదీయసాలోక్యమ్ - ఇతం - వ్యలోక్యత.

అర్థము :- ఆలియుగ్మార్చితదర్పణద్వయే; ఆలియుగ్మ = ఇద్దఱు చెలిక తైలచే, ఆర్చిత = ఉంచబడిన, దర్పణద్వయే = రెండు అద్దములయందు, ఏకం = ఒక్కటియు, ముఖమైనదియునగు. తదాస్యం = ఆ దమయన్తి ముఖము, అన్యత్ = ఇతరమగు నామెయొక్క ముఖప్రతిబింబము బహు = అనేకమైన, అమ్బుజం = పద్మము మున్నగునవి సూర్యుడొక్కడైనను నాతని ప్రతిబింబములు పెక్కులుగదా, అట్లే బ్రహ్మయొక్కడైనను నవిద్య యందుఁ బ్రతిబింబించిన బ్రహ్మము అనేకముగదా. అట్లే ముఖమొక్కడైనను దాని ప్రతిబింబ రూపములగు పద్మములు మున్నగునవి పెక్కులగుచున్నవి. కాననట్టి ప్రతిబింబ రూపమైనట్టి పద్మజాతి మున్నగునది, నిశాను = రాత్రులయందు, సమాదిభిః = ఆమె ముఖమును ద్యానము చేయుట మున్నగు వానితో (ముడుచుకొని పోవుట మున్నగు వానితో) నుపలక్షితమై, హిమేషు = శిర ఋతువులయందు, నిర్వాప్య = విశానుఁబొంది, తదాస్యసాలోక్యం; తత్ = ఆ దమయన్తి యొక్క, ఆస్య = ముఖమునకు, సాలోక్యం = దర్శనీయత్వమును, అనగా రమణీయత్వమును (ఆమె ముఖముతో సమానత్వమనఁబడు సాలోక్య రూపమైన ముక్తిని) ఇతం = పొందినదై, వ్యలోక్యతకీల = సూర్యుడొకడాయేమి. ఘోషకాలమున నే ధేవతను

స్మరింతురో వాని సాలోక్యమునఁ బొందుదుఁని శాస్త్రము.
దమయ న్ని ముఖమునకను నద్దమందలి దాని ప్రతిబింబము లకు నొం
టొందికిని సామీప్యముండుటకలన. నద్దమందలి ప్రతిబింబములు శిశిర
ఋతువునందు నష్టమై యామె మోముతోఁ బోలికగలవై యా బింబ
మునకు సమీపమందున్న పద్మములా? యని జనులు భావించిరని
యర్థము.

సమానములు :

ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్యయే:—ఆలోక్యః, యుగ్మం = ఆలియుగ్మం,
ఆలియుగ్మేన, ఆర్పితం = ఆలియుగ్మార్పితం, దర్పణయోః, ద్యయం
= దర్పణద్యయం, ఆలియుగ్మార్పితం, చతత్, దర్పణద్యయంచ =
ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్యయమ్, తస్మిన్ = ఆలియుగ్మార్పితదర్పణ
ద్యయే.

తదాస్యమ్ :—తస్యాః, ఆస్యం = తదాస్యమ్.

నిశాసమాధిభిః ;—విశాసు, సమాధయః, = నిశాసమాధయః, తైః =
నిశాసమాధిభిః.

తదాస్యసాలోక్యం :—తస్యాః, ఆస్యం = తదాస్యం, ఆలోకేనసహ
వర్తత ఇతి = సాలోకం, సాలోకస్య, భావః = సాలోక్యం, తదాస్యేన,
సాలోక్యం = తదాస్య సాలోక్యమ్, తత్ = తదాస్యసాలోక్యమ్.

పక్షాంతరమున :—సమానః, లోకః, యస్యతత్ = సలోకం, సలోకస్య,
భావః = సాలోక్యం, తదాస్యేన, సాలోక్యం = తదాస్యసాలోక్యమ్,
తత్ = తదాస్య సాలోక్యమ్.

భావము ;

చెలికత్తెలు చూపిన యద్దములలో బింబస్థానీయమగు నామె ముఖ
మొక్కటియును ప్రదానమైనదియునై యున్నది. దానికంటే చిన్నమై ప్రతిబింబ
ము లపాదులనుఁ బట్టి పెక్కులుగాఁ గాననగును. అట్లే బ్రహ్మమొక్కటైనను
సవిద్యాదిరూపములగు నుపాదులనుఁబట్టి దాని ప్రతిబింబములు పెక్కులుగా
నున్నవి. అట్లే ప్రకృతము దమయన్తి ముఖము బ్రహ్మస్థానీయమై యొక్కటి

గను, ముఖ్యముగను నున్నది. ఆ ముఖమునకు ప్రతిబి బస్సానీయములగు పద్మాదులు పెక్కులుగా నున్నవి. అందు పద్మము రాత్రులయందు యోగిలై, దమయన్తి ముఖమును ధ్యానించుట మున్నగు వానితోడను (బ్రహ్మమును ధ్యానించుట మున్నగు మోక్షోపాయములతోడను) కూడినదై శిశిరఋతువులందు వినాశమునుఁ బొందినదై (కేదారాది శీతలక్షేత్రములయందు, తపస్సుచే నష్టదేహముగలదై) దమయన్తి ముఖమునకు నాలోకనీయత్వమును ననగా రమణీయత్వమును, మణియు, నామె ముఖముతో సమానలోకత్వ రూపమగు ముక్తిని (ఆ ముఖ్యమగు బ్రహ్మతో సమానలోకత్వ రూపమగు ముక్తిని) పొందినదిగా ప్రజలచే చూడఁబడినదా? ఎట్లు బ్రహ్మమొక్కటియే యైవను, పెక్కుండు యోగులు, కేదారాదిశీతల శ్చేత్రములయందు తపస్సుచే, తమ శరీరములను నష్టములు గావించుకొని తత్ప్రాప్తసాధనమగు సమాధిచే నా బ్రహ్మతో సాలోక్య రూపముక్తినిఁ బడయుచున్నారో అట్లే యొక్కటియు ముఖ్యమును, నగు దమయన్తి ముఖముతో సామ్యముఁ బడయుటకు యోగి చందమున పద్మములు శిశిరఋతువులందు నష్టములగుచు రాత్రులందు మడుచుకొనిపోవుచు నద్దములయందలి ప్రతిబింబరూపముల నివి పొందుచున్నవని ప్రజలచే భావింపఁబడినది. 52

శ్లో॥ పలాశదామేతి మిలచ్ఛిరీముఖై

ర్వృతా విభూషా మణిరశ్మిమణ్ణలైః.

అలక్ష్మి లక్ష్మైర్ధనుషామసౌ తదా

రతీశ సర్వస్వతయాభిరక్షితా.

53

ప॥వి॥ :- పలాశదామ - ఇతి - మిలచ్ఛిరీముఖైః - వృతా - విభూషా మణిరశ్మి మణ్ణలైః - అలక్ష్మి - లక్ష్మైః - ధనుషామ్ - అసౌ - తదా - రతీశ సర్వస్వతయా - అభిరక్షితా.

అర్థము :- పలాశదామ = మోదుగవుష్పములమాల, ఇతి = మాలయని, (విచిన్త్య = ఆలోచించి) మిలచ్ఛిరీముఖైః; మిలత్ = చేసుచున్న, శిరీముఖైః = తుమ్మెదలను (బాణములను), ల్గిన. విభూషామణిరశ్మి మణ్ణలైః విభూషామణి = అభరణములలోని, రశ్మి = కిరణములయొక్క, మణ్ణలైః

= సమాహమణచే వృత = ఆవరింపఁబడిన, అసౌ = ఈదమయన్ని
 తదా = అ. జ్ఞరణము పూర్తియైనపిదప, రతీశసర్వస్వతయా;
 రతీశ = మన్మథునియొక్క, సర్వస్వతయా = సర్వధనముగా, ధను
 పౌ = ధనస్సులయొక్క అనగా విలుకాండ్రయొక్క ("ఈనాః ప్రవి
 శన్తి" అనగా బల్లెములు ప్రవేశించుచున్నవని, బల్లెములు గలవారు
 ప్రవేశించునపుడెట్లు లక్షణ నవలంబించి చెప్పఁబడునో, అట్లే యిచ్చట
 ధనస్సులచే ధనస్సులను ధరించినవారు చెప్పఁబడుచున్నారు.) లక్షైః =
 లక్ష సంఖ్యలచే, ననగా లక్షసంఖ్యాకులగు విలుకాండ్రచే ఆబిరక్షితా =
 అంతట రక్షింపఁబడినదిగా, అలక్షి = చూడఁబడినది. విందీరూపమున
 ప్రసరించు రత్నకాంతుతోఁ జుట్టబడిన యా దమయన్ని లక్షలకొలది
 విలుకాండ్రతో చుట్టును రక్షింపఁబడినట్లు భావించఁబడినది. లోకమున
 రాజధనమును సాయధపాణులగు భటులు రక్షించుట ప్రసిద్ధముగదా.

వి॥:- ధనస్సులవంటి రత్నకాంతుతోఁ జుట్టఁబడిన దమయన్ని, విలుకాండ్రతో
 చుట్టబడి రక్షింపఁబడినట్లు భావించుటవలన నుత్ప्रेక్ష. వ్యజ్ఞకమును
 బయోగించినందు వలన నది గమ్యము.

రత్నమాల కానులను పలాశము లనెడి బ్రాన్తిచే తుమ్మెదలు మూగినట్లు
 నర్థించుట వలన బ్రాన్తిమద లజ్ఞారము.

భావము :

ఆ దమయని కలజ్జరణ క్రియ పూర్తియైనది. ఆమె శరీరమందు
 రత్నమాలలను తొడుగుటవలన నవి యామె చుట్టును కాంతులను, బ్రసరింపఁ
 జేయుచున్నవి. ఆ రత్నకాంతు లెఱ్ఱనివిగా నుండుటవలన నవి మోదుగపూల
 మాలలనెడి బ్రాన్తితో తుమ్మెదలు మూగుచున్నవి. అట్టి యాభరణ కాంతులతో
 పరివేష్టింపఁబడిన యా దమయన్ని మన్మథునియొక్క సర్వ ధనముగా వెలయు
 చుండుటవలన, ధనురాకారముగా వ్యాపించుచున్న యాభరణ కాంతులనెడి
 వింధ్యను ధరించిన లక్షమంది విలుకాండ్రు, రాజధనమును బోలె నమెను
 రక్షించుచున్నట్లు కానవచ్చినదని శబ్దిప్రాయము.

సమాసములు

పలాశదామ:- పలాశానాం, దామ = పలాశదామ.

మిలచ్చిలీమఘై:- మిలంతః, ఖిలీమఘాః, యేషతాని = మిలచ్చిలీ
ముఘాని, ఘైః = మిలచ్చిలీమఘైః.

రతీశసర్వస్వతయా:- రత్యాః. ఈశః = రతీశః, రతీశస్య, సర్వ
స్వం = రతీశసర్వస్వం. రతీశసర్వస్వస్య, తావః = రతీశసర్వ
స్వతా, తయా = రతీశసర్వస్వతయా. 53

శ్లో॥ విశేషతీర్థై రివ జహ్నునన్దనా

గుణైరి ఆజానికరాగ భూమికా.

జగామ భాగ్యై రివనీతిరుజ్జ్వలై

ర్విభూషణై స్తత్సప్తమా మహార్హతాం॥

54

ప॥వి॥ :- విశేషతీర్థైః - ఇవ - జహ్నునన్దనా - గుణైః - ఇవ - ఆజానికరాగ
భూమికా - జగామ - భాగ్యైః - ఇవ - నీతిః - ఉజ్జ్వలైః - విభూ
షణైః - తత్సప్తమా - మహార్హతాం.

అర్థము :- విశేషతీర్థైః = (ప్రయాగాది శ్రేత్రములయందు) యమునా సరస్వతీ
ప్రభృతి తీర్థములచే, జహ్నునన్దనా = ఇవ = జహ్నుమహర్షికమారై
యగు గంగానదివలె, గుణైః = విద్యావినయాది గుణములచే, ఆజానిక
రాగభూమికా ఇవ; ఆజానిక = సహజమైన, రాగ = ప్రేమకు, భూమి
కాఇవ = స్థానమువలె ననగా వినయాదిగుణములచే సహజ స్నేహ
పాత్రులగు పుత్రాదులవలె, భాగ్యైః = అనకూలదైవాదులచే, నీతిరవః
ఉపాయములకు సాఫల్యమువలెను, ఉజ్జ్వలైః = ప్రకాశవంతములగు,
విభూషణైః = ఆభరణములచే, తత్సప్తమా = ఆమెయొక్క కాంతి,
మహార్హతాం = మిక్కిలి యుత్కర్షణ, జగామ = పొందినది

సమాసములు

విశేషతీర్థైః :- విశేషాః, తీర్థాని = విశేషతీర్థాని = విశేషతీర్థాని ఘైః =
విశేషతీర్థైః.

జహ్నునన్దనా :- జహ్నుః, నన్దనా = జహ్నునన్దనా.

ఆజానికరాగభూమికా :- అజనాత్, ఉత్పన్నః = ఆజానికః, ఆజానికశ్చాసౌ, రాగశ్చ = ఆజానికరాగః, ఆజానికరాగస్య, భూమికా=ఆజానికా భూమికా.

తత్సృషమా :- తస్యాః, సుషమా = తత్సృషమా.

మహార్హతాం:- మహాన్, అర్హః, యస్యాస్సా = మహార్హా, మహార్హాయాః, భావః = మహార్హతా, తామ్ = మహార్హతామ్.

భావము :

ప్రయాగాది క్షేత్రములయందు. యమునా సరస్వతీ నదుల కలయికచే గంగానది గొప్ప మహిమను బొందుచున్నది. సహజ స్నేహపాత్రులగు పుత్రాదులు, విద్యావినయాది గుణములతో నుత్కర్షను బొందుదురు. దైవానుకూల్యాదులచే సుపాయములు గూడ పలించుచుండును. ఆ విధముగనే దేదీప్యమానములగు నాభరణములకే దమయన్తియొక్క సౌందర్యము మహోత్కర్షను బొందినది.

54

శ్లో॥ నలాత్ స్వవైశ్వస్యన్త్ర మనాప్తుమానతా
నృపత్రియో భీమ మహోత్సవాగతాః।

తదగ్గలాజామదధన్త మగ్గలం

శిరసు సిందూరమివ ప్రియాయుషే॥

55

ప॥వి॥ :- నలాత్-స్వవైశ్వస్యన్త్రమ్ - అనాప్తుమ్-అనతాః-నృపత్రియః - భీమ మహోత్సవాగతాః - తదగ్గలాజామ్ - అవధన్త - మగ్గలం - శిరస్సు - సిందూరమ్ - ఇవ - ప్రియాయుషే.

అర్థము :- నలాత్ = నలునియొద్దనుండి, స్వవైశ్వస్యన్త్రం; స్వ = తమకు, వైశ్వస్యం = వైరవ్యమును, అనాప్తుం = పొందక యుండుటకు, అనతాః = వంగినవారును - అట్లు వినయముతో దమయన్తియొద్ద వంగక పోయి చో నలుడు, వైరము జేసుకొనుచున్న తమ బర్తలను జంప గలదని భయము భీమమహోత్సవాగతాః; భీమ = భీమరాజు

గావి చిన, మహాత్మ్యవ = దమయ న్ని వివాహమహాత్మ్యమునందు,
 ఆగతాః = వచ్చిన, నృపత్రియః = ఇతర రాజుకాంతలు, ప్రియా
 యషే = తమ భర్తల యాయస్సునకై, మంగల = మంజులకరమైన,
 అనగా ఆ వైధవ్యమును సూచించు. సిందూరము = సిందూరమునువలె,
 తదజ్ఞిలాఞాం; తత్ = ఆ దమయ నియొక్క, అజ్ఞి = పాదముల
 యందలి, లాఞాం = లత్తుకను, దమయ నికి, వన్న మాచరించుట
 వలన లగ్నమైనదానిని, శిరస్సు = తమతమ శిరస్సులలోని పాపటల
 యందు, అదధన్త = దరించిరి. శ్రీలు నొసట సిందూరమును ధరించుట
 సుమంగళీత్య సూచకమని యర్థము.

సమాసములు :

స్వవైశ్వస్యం:- విశ్వస్థాయః, భావః = వైశ్వస్యమ్, స్వస్య వైశ్వ
 స్యం = స్వవైశ్వస్యం, తత్ = స్వవైశ్వస్యమ్.

నృపత్రియః:- నృపాహం, త్రియః = నృపస్త్రియః.

భీమమహాత్మనాగతాః:- భీమస్య, మహాత్మనః = భీమమహాత్మనః
 భీమమహాత్మనమ్, ఆగతాః = భీమమహాత్మనాగతాః.

తదజ్ఞిలాఞాం:- తస్యాః, అజ్ఞి = తదజ్ఞి, తదజ్ఞిః, లాఞా తదజ్ఞి =
 లాఞా, తామ్ = తదజ్ఞిలాఞాం.

ప్రియానుషే:- ప్రియాణామాయః = ప్రియాయః, తస్మై = ప్రియా
 యషే,

భావము :

ఆ దమయ న్ని కళ్యాణమహాత్మ్యమునకు నేతెంచిన రాజశ్రీలు, వైరపు
 కృత్యముల జేయు తమ తమ భర్తల నొకవేళ నలుడు సంహరించినచో,
 తమకు వైధవ్యము వచ్చునను భయముతో నది రాకయుండుటకై వినయముతో
 దమయ ని ప్రేమ వందన మాచరించిరి. మఱియు వారు తమ తమ భర్తల
 యాయువు పెరుగుటకై మంగలకరమైనదియును, సుమంగళీత్యమును సూచించు
 నదియు నగు సిందూరమునువలె, నా దమయ ని పాదములకు వందన మాచ

రించు నవుడఁటకొసిన యామె పాదములలోను పొరాణిని తడు పొవటల తలదు
కొనిరి. శ్రీలు పాపబలయందు నీఁదూరమును ధరించట వారికి సుమక్లీత్య
మును సూచించునని యాశయము. 55

శ్లో॥ అమోఘభావేన సనాభితాం గతాః
ప్రసన్న గీర్వాణ వరాక్షరస్రజాం
తతః ప్రణమ్యాధిజగామ సాహ్రీయా
గురుర్గురు బ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః॥

56

ప॥వి॥ :- అమోఘభావేన - సనాభితాం - గతాః - ప్రసన్న గీర్వాణవరాక్షర
స్రజాం - తతః - ప్రణమ్య - అధిజగామ - సా - హ్రీయా - గురుః -
గురుబ్రహ్మపతివ్రతాశిషః.

అర్థము :- తతః = అఁజ్ఞరణమైన పిదప, హ్రీయా = సిగ్గుచే, గురుః =
భారముగల, అనగా మిక్కిలి సిగ్గుచొడిన, సా = ఆ దమయన్తి,
ప్రణమ్య = గురువు మున్నగు వారికి నమస్కరించి, అమోఘభావేన =
వైఫల్యములేనిభావముతో, ప్రసన్న గీర్వాణవరాక్షరస్రజామ్; ప్రసన్న =
ప్రసన్నులైన, గీర్వాణ = ఇంద్రాదిదేవతలయొక్క, వర = వరదాన
రూపములగు, అక్షరస్రజాం = వర్ణమాలికలకు, సనాభితాం =
సామ్యమును, గతాః = పొందిన, అనగానట్లే యమోఘములైన, గురు
బ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః; గురు = తల్లిదండ్రులయొక్కయు, బ్రహ్మ =
బ్రాహ్మణులయొక్కయు, పతివ్రతా = పతివ్రతలగు శ్రీయొక్కయు,
శిషః = దీవెనలను, అధిజగామ = పొందినది.

సమాసములు :

అమోఘభావేన :- న, మోఘః = అమోఘః, అమోఘశ్చసౌ భావః =
అమోఘభావః, తేన = అమోఘభావేన.

సనాభితాం :- సమానా, నాభిః, యాసాంతాః = సనాథయః, సనాథీనాం
భావః = సనాభితా, తాం = సనాభితాం.

ప్రసన్న గీర్వాణపరాక్షరప్రజామ్ :- ప్రసన్నాశ్చరే గీర్వాణాశ్చ =
ప్రసన్న గీర్వాణాః, ప్రసన్నగీర్వాణానాం, వరాః = ప్రసన్నగీర్వాణ
వరాః, ప్రసన్నగీర్వాణ వరావర అక్షరప్రజాః = ప్రసన్న గీర్వాణ
వరాక్షరప్రజాః, తాసాం = ప్రసన్నగీర్వాణ వరాక్షరప్రజాం.
గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః :- గురువశ్చ, బ్రహ్మణశ్చ, పతివ్రతాశ్చ, =
గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాః, గురుబ్రహ్మ పతివ్రతానామ శిషః = గురుబ్రహ్మ
పతివ్రతాశిషః, తాః = గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః.

భావము :

అలక్ష్మరణము పూరియైన పిదప, అధికమగు లక్ష్మగల యా దమయన్ని
గురువులు మున్నగు వారికి నమస్కరించి వైవల్యములేని భావముతోఁ బ్రసన్ను
లైన యింద్రాది దేవత తానంగిన వరరూపములగు నక్షరమాలలకు సమానము
లగు ననగా నా విధముగనే సఫలమగునట్టి దీవెనలను తల్లిదండ్రులును, బ్రాహ్మ
ణులును, పతివ్రతలును, నను వీరివలన జొందనది. 56

శ్లో॥ తథైవ తత్కాలమథాను జీవిభిః

ప్రసాధనా సజ్జన శిల్పపారగైః

నిజస్యపాణి గ్రహణ క్షణోచితా

కృతా నలస్యాఽపి విభోర్విభూషణా॥

57

ప॥వి॥ :- తథా - ఏవ - తత్కాలమ్, అథ, అనుజీవిభిః - ప్రసాధనాసజ్జన
శిల్పపారగైః - నిజస్య - పాణిగ్రహణక్షణోచితా - కృతా - నలస్య-
అపి - విభోః - విభూషణా.

అర్థము :- అథ = ఇట్టి యవసరమందు, తత్కాలం = ఆ సమయమున,
తథైవ = దమయన్నికెట్లో, అట్లే, ప్రసాధనాసజ్జన శిల్పపారగైః; ప్రసా
ధన = అలక్ష్మరణములను, ఆ సజ్జన = చేయుటయను, శిల్ప =
విద్యకు, పార = ఆపరిగట్టును, గైః = పొందినట్టి, అనుజీవిభిః =
భృత్యులదే, నిజస్య = తమకు సంబంధించిన, విభోః = స్వామ్యులు,
నలస్యాఽపి = నలునకును, పాణిగ్రహణ క్షణోచితా; పాణిగ్రహణ

క్షణ = పెండ్లిసమయమునకు, ఉచితా = తగిన, వియోషజా = అల
జ్జగరణము, కృతా = చేయఁబడినది.

సమాసములు :

తత్కాలమ్:-సదాసౌ, కాలశ్చ=తత్కాలః, తమ్ తత్కాలమ్ లేదా—
సవవకాలః, యస్మిన్ కర్మజీతత్ = తత్కాలం.

ప్రసాధనాసజ్జన శిల్పపారగై:- ప్రసాధనా నామాసజ్జనం, ప్రసాధనా
సజ్జనం, ప్రసాధనా సజ్జనమేవ శిల్పః = ప్రసాధనా సజ్జన శిల్పః,
ప్రసాధనాసజ్జన శిల్పశ్య, పారం=ప్రసాధనాసజ్జన శిల్పపారం, ప్రసా
ధనాసజ్జనశిల్పపారం గచ్ఛన్తీతి = ప్రసాధనా సజ్జనశిల్ప పారగాః.
తైః = ప్రసాధనా సజ్జనశిల్ప పారగైః.

పాణిగ్రహణోచితా:- పాణౌ, గ్రహణం = పాణిగ్రహణం, పాణిగ్రహ
ణస్య, ఉచితా = పాణిగ్రహణోచితా.

భావము:

దమయన్తి కలజ్జగరణము చేయుకాలమునందే యామెకెట్ల లజ్జగరణము
జరుపఁబడినదో ఆ విధముగనే, ఆలజ్జగరణ కళయందు నిష్పణుంగు భృత్యు
లచే తన నాథుడగు నలునికిని, పెండ్లికి తగిన యలజ్జగరణము గానింపఁ
బడినది.

57

శ్లో॥ నృపస్య తత్రాధిపకృతాః పునః పునః
విచార్య తాన్ బంధ మవాపయన్ కచాన్.

కలాపలీలోప నిధిర్గరు త్త్యజః

సయైరపాలాపి కలాపి సంపదః॥

58

ప॥వి॥:- నృపస్య - తత్ర - అధిపకృతాః - పునః - పునః - విచార్య - తాన్
బంధమ్ - అవాపయన్ - కచాన్ - కలాపలీలోపనిధిః - గరుత్త్యజః -
సః - యైః - అపాలాపి - కలాపిసంపదః.

అర్థ :- తత్ర = ఆ నలుమహానా నలంబ్జరించుటయందు, ఆధిక్యతా = నియమింపఁబడినవారు, తాన్ = వెప్పఁబడగల, నృపస్య = నలునియొక్క కచాన్ = వెంట్రుకలను, విచార్య = లోపములను విచారించి, పునః పునః = పలుమాఱు, బంధం = ముడిని, అవాపయన్ = పొందించిరి. యైః = ఏ వెంట్రుకలచే, గరుత్త్యజః = తొక్కలను వదలునట్టి (శర దృతువునందు నెమళ్ళకు తొక్కలు వీడునని ప్రతి) కలాపిసంపదః; కలాపి = నెమళ్ళయొక్క, సంపదః = సంఘముయొక్క, సః = తొక్కలు వీడుకాలమునఁ జేయఁబడిన, కలాపలీలోప నిధిః; కలాప = పింఛములకు, లీలా = విలాసమునెడి, ఉపనిధిః = కుదువ, అనగా పింఛములు విడచుకాలమునఁ జేయఁబడిన కుదువ, అపాలాపి = ఎగ వేయఁబడినదో, మఱి తొక్కలు మొలచుకాలమునను నా విలాసము తిరిగి యాయఁబడలేదు. అందువలన విలాసములనుఁ బచ్చుకొని యెగ వేసిన కురులకు బంధనము, అనగా బంధించుట, ముడివేయుట యను నవి తగినవి.

సమానములు

కలాపలీలోపనిధిః :- కలాపస్య, లీలా = కలాపలీలా, కలాపలీలైవ, ఉపనిధిః = కలాపలీలోపనిధిః.

గరుత్త్యజః :- గరుతం, త్యజ నీతి = గురుత్త్యజః.

కలాపిసంపదః :- కలాపినాం, సంపద్, కలాపిసంపద్, తస్యాః = కలాపిసంపదః.

భావము :

ఆ నలు నలంబ్జరించుటకు నియమింపఁబడిన వారలు, అనగా మఁగలి మున్నగు వారలు, మాదిమాటికి విచారించి అనగా ధూపమువలన పొగవెసి చక్కగా కురుల నెండించి దువ్వెనతో దువ్వెరి. ప్రక్షాళన ధూమమువలన, పొగ రేగుచుండుటవలన ఆ నల్లని పొగకును, కురుకును భేదము తెలియనందువలన వానిలో నేది పొగ, యేవి కురులని వారికి చక్కగా నిశ్చయించుకొనవలసి వచ్చినది. మఱియు నే పుష్పములనే వైపు పెట్టవలయును ?

అనియు సుచితానుచితములనుఁ బర్యాయములతోఁబడి యీ కురులకుఁ దగిన ముడులను వ్రేచిరి. ఆ కురులు, శరదృతువునందు పింఛములను వదలునట్టి నెమళ్ళ కలాపవిలాసములను దిరస్కరించినవి. “కలాపత్యజః” అని చెప్పక “గరుత్త్యజః”యని చెప్పటచే నా నెమళ్ళకు తమ కలాపములపైని విరక్తియు సూచితము. ఏనయనగా నలుని కేశములు, ఆ నెమళ్ళ పింఛములలోని విలాసములను, పింఛముల తీరు శరదృతువునందు దాచుటకై తమవద్ద కొని మఱి నా నెమళ్ళకు పింఛములు మొలవనారంభించినను తిరిగి యీయక యెగవేసినవి. ఇట్లు ఒకరి వస్తువును దాచియుంచుటకై అనగా కాపాడుటకై తీసికొని మఱి నీయనివారికి బంధనాది రాజదణ్ణము తప్పదుగదా! అట్లే నెమలి పింఛముల విలాసములను కాపాడుటకై తమయొద్ద నుంచుకొనిన నలుని కురులు వానిని కలాపములకై తిరిగి యీయనందువలన మాటిమాటికి బంధనమును శిక్షకు గుఱిచేయఁబడినది. ఇచ్చట బంధనమునగా దీసిన వెంట్రుకలను ముడివేయుట యనియు నర్థము. అనగా కేశప్రసాదనము చేయువారలు నలుని వెంట్రుకలు ముడివైచిరనియు నవి నెమలి పింఛములను మించియున్నవనియు నాశయము. 58

శ్లో॥ పతత్రిణాం ద్రాఘిమశాలినాధను

ర్గుణేన సంయోగ జుషాం మనోభువః

కచేనతస్యార్జిత మార్జన శ్రియా

సమేత్యసౌభాగ్యమలమ్పి కుడ్యలైః॥

59

ప॥వి॥ :- పతత్రిణాం - ద్రాఘిమశాలినా - ధనుర్గుణేన - సంయోగజుషాం - మనోభువః - కచేన - తస్య - ఆర్జితమార్జన శ్రియా - సమేత్య - సౌభాగ్యమ్ - అలమ్పి - కుడ్యలైః.

అర్థము :- కుడ్యలైః = సగము పూచిన మొగ్గలచే, ద్రాఘిమశాలినా; ద్రాఘిమ = పొడవుతో, శాలినా = కూడిన, ఆర్జితమార్జనశ్రియా; ఆర్జిత = సంపాదించఁబడిన, మార్జన శ్రియా = దువ్వుట మున్నగు సంస్కారసంపదతోఁ గూడిన, తస్య = ఆ నలునియొక్క, కచేన = కురులముడితో, సమేత = కలసి, ద్రాఘిమశాలినా = పొడవుతోఁ గూడిన, ఆర్జిత మార్జనశ్రియా;

అర్జిత = సంపాదించబడిన, మార్జనశ్రీయా = మైనము మున్నగువానిచే రాచుట మున్నగునవి గల్గిన. ధనుర్ధవేన = తుమ్మెదల బారనెడి యల్లె త్రాటిచే, సంయోగజుషాం; సంయోగ = సంధానమును, అనగా నమ్ము లనుఁ గూర్చుట మున్నగు క్రియను, జుషాం = పొందిన, మనోభుజః = మనమునునియొక, పతత్రిజాం = బాణములయొక్క, సౌభాగ్యం = సౌందర్యమువంటి సౌందర్యమును, అలమ్మి = పొందింపబడినది.

వి॥ :- నలుని కేశపాశముచే మనమును బాణముల సౌభాగ్యము పొందింపబడిన దని చెప్పుటవలన—వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనాఽఽక్కరము. నల వాక్యార్థమునకు, స్మరవాక్యార్థమునకు నైక్యమారోపింపఁ బడినందువలన నది వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన.

సమాసములు :

ద్రాఘిమశాలినా :- దీర్ఘస్య, భావః = ద్రాఘిమ, ద్రాఘిష్టా, శాంతశబ్ది = ద్రాఘిమశాలీ, తేన = ద్రాఘిమశాలినా.

ధనుర్ధవేన :- ధనుషః, గుణః = ధనుర్ధవేన, తేన = ధనుర్ధవేన.

సంయోగజుషాం :- సంయోగం, జుష నీతి = సంయోగజుషః, తేషాం = సంయోగజుషాం.

అర్జితమార్జనశ్రీయా :- మార్జనస్య, శ్రీః = మార్జనశ్రీః. అర్జితా, మార్జనశ్రీః, యేనసః = అర్జితమార్జనశ్రీః, తేన = అర్జితమార్జనశ్రీయా.

భావము :

సగము పూచిన మొగ్గలచేఁ గూడినవై, పొడవైనవియు చక్కగా దువ్వఁ బడినవై సంస్కారముఁ బొందినవియు నగు నలుని కురులముడి; పొడవైనవియు మైనము రాచుట మున్నగు సంస్కార సంపదగలవై తుమ్మెదల బారనెడి యల్లె త్రాటియందు సంధింపబడిన మన్మథ బాణముల సౌందర్యమువంటి సౌందర్యము పొందినది. నలుని తలపై నుంచబడిన సగము పూచిన మొగ్గులు మన్మథ బాణములవలెను, దువ్వఁబడుట మున్నగు సంస్కారములచే మెత్తబడిన యాతసి కురులు, నల్లని తుమ్మెదలనెడి మన్మథుని యల్లె త్రాడువలెను నున్నవి అట్లే వానిని ధరించి నలుడు మన్మథుడు వలె నున్నాడు.

శ్లో॥ అనర్హ్య రత్నోఘ మయేన మణితో
రరాజరాజా ముకుటేన మూర్ధని.
వనీయకానాం సహికల్ప భూరుహ
స్తతో విముఞ్చన్నివ మఞ్జ మఞ్జరీం॥

60

ప॥వి॥ :- అనర్హ్యరత్నోఘమయేన - మణితః - రరాజ - రాజా - ముకుటేన -
మూర్ధని - వనీయకానాం - సః - హి - కల్పభూరుహః - తతః -
విముఞ్చన్ - ఇవ - మఞ్జ మఞ్జరీం.

అర్థము :- హి = ఏలయనగా, సః = ఆ, రాజా = రాజైననలుడు, వనీయ
కానాం = యాచకులకు, కల్పభూరుహః = కల్పవృక్షము. తతః = అట్లు
కల్పవృక్షముగా నుడుటవలన, అనర్హ్య రత్నోఘమయేన; అనర్హ్య =
అమూల్యములగు, రత్న = రత్నములయొక్క, ఓ ఘమయేన =
సమూహహాసమైన, ముకుటేన = కిరీటముచే, మూర్ధని = శిరమునందు,
మణితః = అలంకరింపఁబడినవాడై, మఞ్జమఞ్జరీం; మఞ్జ = ఫలప్రద
మైనదియు, మనోహరమైనదియు నగు, మఞ్జరీం = మొగ్గలతోఁగూడిన
లేత కొమ్మను, విముఞ్చన్నివ = యాచకులకై విడచుచున్నాడో యను
నట్లు, రరాజ = శోభించెను.

వి॥ :- ఇచ్చట నలుడు కల్పభూరుహమై మఞ్జ మఞ్జరీని యాచకులకై విడువక
పోయినను, విడచుచున్నాడో యనునట్లు భావించుటవలన నుత్పేక్ష.

సమానములు :

అనర్హ్యరత్నోఘమయేన :- న, అర్హ్యాణి = అనర్హ్యాణి, అనర్హ్యాణిచరాని,
రత్నానివ = అనర్హ్యరత్నాని, అనర్హ్యరత్నానామోఘః = అనర్హ్యరత్నో
ఘః. అనర్హ్యరత్నోఘేన, ప్రచురః = అనర్హ్యరత్నోఘమయః, తేన =
అనర్హ్యరత్నోఘమయేన.

మఞ్జమఞ్జరీం :- మఞ్జాశ్చసౌ, మఞ్జరీవ = మఞ్జమఞ్జరీ, తాం =
మఞ్జమఞ్జరీం.

భావము :

ఆ నలమహారాజు, యాచకులకు కల్పవృక్షమైనందువలన, నమూల్యము లగు రత్నములతోఁ బొదుగఁబడిన కిరీటముచే శరమునం దంజ్జరింపఁబడిన వాడై ఫలప్రదమగు మొగ్గలతో గూడిన లేఁగొమ్మను యాచకులకై విడచుచు న్నాడో యనునట్లు—ప్రకాశించెను. భూమిలో మొలచిన చెట్టుయొక్క కొమ్మలో రత్నము లుండవు కాని కల్పవృక్షము స్వర్గమునఁ బుట్టినందువలన నది రత్న మయమై యుండును. కావుననే యాచకులకు కోరిన వాని నొసంగు నబుడచు కల్పవృక్షము, అమూల్యము లగు రత్నములతో బచితమైన కిరీటమును ధరించినవాడై నందువలన నట్టి కిరీటమునుండి రత్న ప్రచురమైన లేఁగొమ్మను నిటు విడచుట యుచితమేయైనది.

80

శ్లో॥ నలస్య భారే మణివీర పట్టికా
నిభే న లగ్నః పరిధిర్విభోరృభౌ.

తదా శకాజ్కాధిక రూపతాంగతే

తదాననే మాతు మశక్తి ముద్యహన్.

61

ప॥వి॥ నలస్య, - భారే - మణివీరపట్టికానిభేర - లగ్నః - పరిధిః - విభోః -
బభౌ - తదా - శకాజ్కాధిక రూపతాం - గతే - తదాననే - మాతుమ్
- అశక్తిమ్ - ఉద్యహన్.

అర్థము :- విభోః = చంద్రునియొక్క, పరిధిః = పరివేషము, నలస్య = నలుని
యొక్క, భారే = లలాటమందు, మణివీరపట్టికానిభేర; మణి = రత్న
మయమైన, వీరపట్టికా = వీరులచే ధరింపఁబడు బిరుద పత్రమనెడి.
నిభేర = మిషచే, లగ్నససన్ = తగులొనినదై, తదా = అంజ్జర
ణకాలమందు, శకాజ్కాధిక రూపతాం; శకాజ్కా = చంద్రునికంటె,
అధికరూపతాం = అధిక సౌందర్యమునుఁ గల్గియుండుటను, గతే =
పొందిన, అరగా చంద్రునికంటెను నధిక వైభవ్యముగలదియును నతి
సుందరమునగు, తదాననే = ఆ నలుని ముఖమునందు, మాతుం =
పట్టుటను, అశక్తిః = అశక్తి, ఉద్యహన్ = వహించుచు, బభౌ =
జొచ్చిచెను,

నమానములు :

మణివీరపట్టికానిభేన : — వీరాజాం, పట్టికా, వీరపట్టికా, మణిమయీచసా
వీరపట్టికాచ = మణివీరపట్టికా, మణివీరపట్టికాయాః, నిభః = మణి
వీరపట్టికానిభః, తేన = మణివీరపట్టికానిభేన.

శశాంశ్చాధికరూపతాం : — శశాంశ్చాధిక్, అధికం = శశాంశ్చాధికం,
శశాంశ్చాధికం, రూపం, యన్యసః = శశాంశ్చాధికరూపః, శశాంశ్చాధిక
రూపన్య, తావః = శశాంశ్చాధికరూపతా, తాం = శశాంశ్చాధికరూపతాం.

తదాననే ; — తస్య, అననం, తదాననం, తస్మిన్ = తదాననే.

అశక్తిం : — న, శక్తిః = అశక్తిః, తామ్ = అశక్తిం.

భావము :

నలుని లలాటమునందు రత్నమయమగు వీరపట్టిక యనగా వీరుడను
బిరుదమును సూచించెడి ప్రతము కట్టఁబడియున్నది. కాని యా ప్రతమనెడి
నెపముతో చంద్రుని పరివేషమే యతనినొసట లగ్నమైనట్లు భావింపఁబడినది.
కాని యలజ్జగణ కాలమందు చంద్రుని కంటె నధిక సౌందర్యమును, నధిక
వైశాల్యమునుఁ బొందిన యా నలుని ముఖమునందది పట్టజాలదో యనునట్లు
కోరించినది.

వి:- ఇచ్చట వీరపట్టికా వ్యాజమున విలసిల్లు చంద్రపరివేషము నలుని
ముఖమునందుఁ బట్టజూనందువలన నాదాగా ధేయములకననురూపత్య వర్జన
మను నధికాలజ్ఞానము మఱియు నిట మరో వీరపట్టికనపహ్నవించి చంద్రపరి
వేషమును నలముఖముతో నొకభాగముగ నుత్పేక్షించుటవ న సాపహ్నవో
త్పేక్ష. వ్యజ్ఞకమునుఁ బ్రయోగింపనందు వలననది గమ్యము.

శ్లో॥ బభూవ భైరవ్యాఃఖలు మాన సౌకసం

జిహ్వాంసతో ధైర్యభరం మనోభువః.

ఉపశృతద్వర్తుల చిత్రరూపిణి

ధనుస్సమీపే గులికేవ నజ్జతా.

62

స॥వి॥ బభూవ - భైరవ్యాః - ఖలు - మానసౌకసం - జిహ్వాంసతః - ధైర్య

భరం - మనోభువః - ఉపభ్రు - తద్వర్తుం చిత్రరూపిణీ - ధనుస్స
మీపే - గులికా - ఇవ - సజ్జతా.

అర్థము :- బైరూః = దమయన్తి యొక్క, మానసౌకసం; మానస =
మనస్సును, (మానససరోవరమును) ఒకసం = స్థానముగాగల్గిన
(హంసను) ధైర్యభరం = ధైర్యాతిశయమును, జిహంసతః = చంప
గోరుచున్న, (హరింపగోరుచున్న) మనోభువః = మన్మథుని యొక్క,
ధనుస్సమీపే = వింటియొద్ద, గులికా = పక్షులను, గొట్టుగుండు,
ఉపభ్రు = కనుబొమ్మల సమీపమునందు, సజ్జతా=మిలితమైన, తద్వ
ర్తుం చిత్రరూపిణీవ, తత్ = ఆ నలునియొక్క, వర్తుం = గుండ్రమైన
చిత్ర = తిలకము యొక్క, రూపిణీవ = రూపముగలదియో యను
నట్లు, బభూవభలు = ఉండినదిగదా. నలుడువెంటనే దమయన్తి
చిత్రము నాకర్షింపగల తిలకమును ధరించెనని యర్థము.

వి:- మన్మథుని వింటియొద్ద నున్నట్టి, పక్షులు మున్నగు వానిని గొట్టెడి
గుండు నలుని కనుబొమ్మల సమీపమున నొసట ధరింపఁబడిన
గుండ్రమైన తిలకముగా భావింపఁబడుటవలన నుత్పేక్ష.

“త్రిపుష్టిం సురవిప్రాణాం, వర్తులం సృపవైశ్యయోః”

అర్థచన్ద్రస్తు శూద్రాణా మన్యేషామూర్ధ్య పుష్కరికమ్॥

అను స్మృతి ననుసరించి దేవతలకును, బ్రాహ్మణులకును మూడు
పుష్కరిములుగను ఆనగా రేఖలుగను, క్షత్రియ వైశ్యులకు గుండ్రముగను
శూద్రులకు నర్ధచన్ద్రాకారముగను, నితరులకు నిలువరేఖలుగను, తిలక
ముండవలయును కాన నలుడు క్షత్రియుడైనందువలన నతనినొసట
వర్తులాకారపు తిలకముండినది.

సమాసములు :

మానసౌకసం :- మానసం, ఒకః, యన్యసః = మానసౌకః, తం
మానసౌకసం

జిహంసతః :- హంతువి చ్చన్ = జిహంసన్, తన్య = జిహంసతః.
తద్వర్తులచిత్రరూపిణీ :- వర్తులంచతత్ చిత్రం = వర్తులచిత్రం,

తస్యవర్తులచిత్రం = తద్యవర్తులచిత్రం, తద్యవర్తులచిత్రస్య, రూపమివ
రూపమస్యాః ఆస్తితి = తద్యవర్తులచిత్రరూపిణి.

దనుస్సమీపే :—ధనుషః సమీపః = ధనుస్సమీపం. తస్మిన్ = ధను
స్సమీపే !

భావము:-

దమయంతి మనస్సున నెలకొనిన ధైర్యాతిశయమును మఱియు నామె
మనస్సనెడి మానస సరస్సున నివసించు హంసను, జంపగోరుచున్న
మర్కటుని వింటి యొద్ద నున్న గుండు నలుని నొసట ధరింపఁబడిన
తిలకము యొక్క యాకారమును ధరించినదిగా భావింపఁబడినది. నలుని కను
బొమ్మలు మర్కటుని విల్లుగను, నా కనుబొమ్మల మధ్య నొసట ధరింపఁబడిన
తిలకము, హంస మున్నగు పక్షులఁ గొట్టెడి గుండుగను దమయంతి మనస్సు
నందలి ధైర్యము హంసగను భావింపఁబడినది. అనగా నలక్షరణ సమయ
మందు నలమహారాజు, తన నొసటఁ దిలకమును ధరించెననియు, నది
దమయంతి నాకర్షించుచున్నదనియు భావము.

శ్లో॥ అచుమ్పి సా చన్దనమిన్దు మణ్డలీ
సలీయవక్త్రేణ సరోజతర్జినా.

శ్రియం శ్రితా కావన తారకాసఖి

కృతా శశాంజస్య తయాఽజ్ఞవర్తినీ.

63

ప॥వి॥ అచుమ్పి, - సా, చన్దనమ్, - ఇన్దు మణ్డలీ, - సలీయ వక్త్రేణ, -
సరోజ తర్జినా, - శ్రియం, - శ్రితా, - కావన, - తారకా, - సఖి, -
కృతా, - శశాంజస్య, - తయా, - అజ్ఞవర్తినీ, -

అర్థము :- సరోజ తర్జినా; సరోజ = పద్మములను, తర్జినా = బెరరించునట్టి,
సలీయ వక్త్రేణ; సలీయ = నలునికి సంబంధించిన, వక్త్రేణ =
ముఖముతో, ముఖ చంద్రునిచే నని యర్థము ('సరోజ తర్జి' యను
విశేషణము చేతను తారకా యోగ సామర్థ్యము చేతను చంద్రుడను
యర్థము లభించును) యా = ఏ, చన్దన మిన్దు మణ్డలీ; చన్దన భిందు =

పూర్వము నొసట ధరింపఁబడినట్లు చెప్పఁబడిన చందనపు బొట్టనెడి గుండ్రపు తిలకము, ఆచుమ్మి = స్పృశింపఁబడినదో, తయా = ఆ చందనపు బొట్టచే, శశాంజస్య = చంద్రునితో, ఆజ్ఞవర్తిని = సమీపమందు న్నదై, శ్రీ యం = శోభను. శ్రితా = ధరించుచున్న, కాచన = ఆశ్రిని మున్నగు వానితో నొక్కటైన తారకా = నక్షత్రము, సఖి = సహచరిగా, కృతా = చేయఁబడినది. అనగా చందన బిందు తిలకముచే గూడిన నలుని ముఖము, పగలు తారతో గూడిన చంద్రునివలె శోభించినదని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట చందన తిలకముచే గూడిన నలుని ముఖము పగలు తారతో గూడిన చంద్రుడుగా భావింపఁ బడుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞకమును, బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము

సమానములు:-

చంద్ర బిందు మణ్డలి: — చంద్రస్య, బిందు: = చంద్రన బిందు: చంద్రన బిందో: , మణ్డలి = చంద్రన బిందు మణ్డలి.

నలీయ వక్త్రేజ: — నలస్య, కదం = నలీయం, నలీయంచ తత్, వక్త్రించ = నలీయ వక్త్రం, తేన = నలీయ వక్త్రేజ.

సరోజ తర్జినా:- సరోజం, తర్జయతీతి = సరోజ తర్జి. తేన = సరోజతర్జినా.

ఆజ్ఞవర్తిని:- ఆజ్ఞే, వర్తత ఇతి = ఆజ్ఞవర్తిని

భావము :

నలుని ముఖము గుండ్రముగా నుండుటవలననో, లేదా మిక్కిలి పరిమళ మును వహించుటవలననో, లేదా చంద్రుని యాకారము గల్గియుండుటవలననో, కమలమును దిక్కరించుచున్నది. అట్టి యాతని ముఖము గుండ్రపు చందన తిలకముతోఁ గూడినదై పగలు చంద్రునియ, దుండెడి శోభాయమానమైన, యొసనొక తారతో సమానముగా నుండినది. లేదా కమలమును దిరస్కరించెడి చంద్రుని నడుమ రోహిణి మున్నగు తారలలో నొక్కటియొకవేళ నెంకొనినదో నన్పడది చంద్రుని యాకృతిగల నల ముఖమునకు మధ్యనున్న గుండ్రపు చందన తిలకముతో సామ్యము నొంది యుండిగలదు. కాని చంద్రుని నడుమ నట్టి రోహిణి వలె నక్షత్రములు లేరు. అందువలన నట్టి సామ్యము నొంద నరకాశము

లేదు. కాన, తిలకముతో గూడిన నలుని ముఖము పద్మమున కంటెను చంద్రుని కంటెను మిక్కిలి శోభాయుక్తమై వెలయుచున్నది. 63

శ్లో॥ నయావదగ్ని భ్రమమేత్యు దూధతాం

నలస్యభైమీతి హరే దురాశయా,

నబిందురిన్దుః ప్రహితః కిమస్య సా

నవేతి భాలే పతితుం లిపీమివ।

64

ప॥వి॥ :- న - యావత్ - అగ్నిభ్రమమ్ - ఏతి - ఉదూధతాం - నలస్య -
భైమీ - ఇతి - హరే - దురాశయా - న - బిన్దుః - ఇన్దుః - ప్రహి-
తః - కిమ్ - అస్య - సా - న - వా - ఇతి - పతితుం - లిపీమ్ -
ఇవ.

అర్థము :- సః = ముందుఁజెప్పఁబడిన, బిందుః = గుండ్రమైన చంద్రనతిలకము
అగ్నిభ్రమం యావత్ = వివాహాగ్నికి ప్రదక్షిణము చేయునంతవరకును
అనగా “పతిత్వం సప్తమేపదే” యను స్మృతి ననుసరించి వైవాహికా
కాగ్నికి సమీపమున నొత్తవఱకు సప్తపది జరుగదో, యంతవఱకును
దమయన్తికి నలుడు భర్తయగుట గాని, యామె నలునకు భార్యయగుట
గాని యేర్పడదని యట్టి యగ్ని ప్రదక్షిణముఁ జేయునంతవఱకు నని
యర్థము. భైమీ = దమయన్తి, నలస్య = నలునకు, ఉదూధతాం =
వివాహసంస్కారమునుఁ బొందుటను ననగా పత్నిత్వమును, నవేతి =
పొందదు, ఇతి = అని, హరే = ఇంద్రునియొక్క, దురాశయా = దుష్ట
మైన కోరికతో, సా = ఆ దమయన్తి, అస్య = ఈ నలునకు, కింభ
వేత్ = భార్యయగునా, నవా = కాదా? ఇతి = అని, భాలే = నొసట,
లిపీం = బ్రహ్మవ్రాసిన వ్రాతను, పతితుం = చదువుటకు, ప్రహితః =
ఇంద్రునిచేఁ బంపఁబడిన, ఇందురివ = చంద్రుడో యనునట్లు, (ఆభాతి =
ప్రకాశించుచున్నది.)

వి:- నలుని ముఖమునందలి గుండ్రపు చందన తిలకము నలుని నొసటనున్న
బ్రహ్మ లిపిని, జదువుటకు పంపఁబడిన చంద్రుడు కాకపోయినను,

జ. ద్రుదుగా భావింపఁబడుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞకమగు “ఇవ” శబ్దమును బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

అగ్నిభ్రమమ్ :- అగ్నేః, భ్రమః = అగ్నిభ్రమః, తం = అగ్నిభ్రమం.

ఉదాధతాం :- ఉదాధస్య, భావః = ఉదాధతా - తామ్ = ఉదాధతాం.

దురాశయా :- దుష్టాచసా, ఆశాచ = దురాశా, తయా = దురాశయా.

భావము ;

నలుని నొసట నుంచఁబడిన చందన తిలకము, బ్రహ్మ, నలుని నొసట వ్రాసిన లిపినిబట్టి దమయన్తి యతనికి భార్య కాగదా? లేదా? యను సంశ. మును జదువుటకు నింద్రునిచే బంపఁబడిన చంద్రదాయని భావింపఁబడినది వివాహమున నగ్ని సమీపమున సప్తపది యను నగ్ని ప్రదక్షిణ రూప సంస్కారము జరుగనంతవరకు వరునికి పతిత్వము గాని, వధువునకు భార్యత్వముగాని యేర్పడవు అందువలన నింద్రుడు, అంత లోపలనే నలుని నొసటి వ్రాతను దెలుసుకొని ఒక వేళ ఆ నొసటి వ్రాతలో నలునికి దమయన్తిని భార్యగాఁ బడయు భాగ్యము లేకపోయినచో నామెను దాను బడయవచ్చునను దురాశతో చంద్రుని యా నలుని నొసటి వ్రాతనుఁ జదువకొనివచ్చుటకుఁ బంపెనో యను నట్లుండెనని యాశయము.

68

శ్లో॥ కపోఠ పాలీ జనితాను బిమ్బయోః

సమాగమాత్ కుణ్డల మణ్డల ద్వయో ।

నలస్య తత్కాల మవాప చిత్తభూ

రథ స్ఫురచ్ఛక్ర చతుష్క చారుతామ్ ॥

65

ప॥వి॥ :- కపోఠ పాలీజని తాను బిమ్బయోః - సమాగమాత్, కుణ్డల మణ్డల ద్వయో - నలస్య, - తత్కాలమ్ - అవాప - చిత్త భూరథ స్ఫురచ్ఛక్ర చతుష్క చారుతామ్ .

అర్థము :- వనిత్య = నలుని యొక్క, కుంజల మంజుల ద్వయ; కుంజల = కర్ణ భూషణములగు కుండలములయొక్క, ద్వయ = జంట, కపోల పాలీజని తాను బిమ్మయో; క పాలి = గంజస్థల ఎంజలములయందు, జనిత = ఏర్పడిన, అనుబిమ్మయో = ప్రతిబిమ్మములయొక్క, సమాగ, మాత్ = కలయికవలన, తత్తాలం = ఆ కాలమున, చిత్తభూరథస్ఫుర చక్ర చతుష్కచారుతాం; చిత్తభూ = మన్మథునియొక్క, రథ = రథ మందు, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు, చక్రచతుష్ట = చక్రముల నాలు గింటియొక్క, చారుతాం = అందమును, అవాప = పొందెను. రథము నకు నాలుగు చక్రములుండుటవలన, గుండ్రములుగానున్న కుండలములు రెండును, వాని ప్రతిబింబములు రెండును కలిసి నాలుగుగా నేర్పడి, నాలుగు రథచక్రములుగా నేర్పడినవని యర్థము.

వి॥ :- రథచక్రముల సౌఖ్య కుంజలములయందు లేక పోయినను, వాని సౌఖ్య వంటి సౌఖ్య వాని యందున్నదని వర్ణించుటవలన పదార్థవృత్తి నిదర్శనాంశ్కారము.

సమాసముః :

కపోలపాలీజనితాను బిమ్మయో :- కపోలయో, పాల్కా = కపోల పాల్కా, కపోలపాల్కా, జనిత = కపోలపాలీ జనిత, కపోలపాలీ జనితచతో, అనుబిమ్మచ = కపోలపాలీజనితానుబిమ్మ, తయో = కపోలపాలీ జనితానుబిమ్మయో.

కుంజలమంజులద్వయ :- కుంజలయో, మంజులే = కుంజలమంజులే, కుంజల మంజులయో, ద్వయ = కుంజలమంజులద్వయ.

తత్కాలం :- సచాసౌ కాలశ్చ = తత్కాలః, తం = తత్కాలమ్.

చిత్తభూరథస్ఫురచక్ర చతుష్కచారుతాం :- చిత్తే, భవతీతి = చి త భూః, చిత్తభూః, రథః = చిత్తభూరథః, స్ఫురన్వితాని చక్రాణిచ = స్ఫురచక్రాణి, చిత్తభూరథస్య, స్ఫురచక్రాణి = చిత్తభూరథస్ఫుర చక్రాణి. చిత్తభూరథస్ఫురచక్రాణాం, చతుష్కం = చిత్తభూరథ స్ఫురచక్ర చతుష్కం, చిత్త భూరథస్ఫురచక్ర చతుష్కస్య, చారుతా =

చిత్తమూరథస్సురచ్చ క చతుష్క చారుతా, తామ్ = చిత్తమూరథస్సుర
చ్చక్ర చతుష్క-చారుతామ్.

భావము:

నలుని కర్ణభూషణములగు కమ్మలు రెండును, అతని స్నిగ్ధములగు కణ
తల యందు ప్రతిఫలించినవి. అందువలన వాని బింబములు రెండును. ప్రతి
బింబములు రెండునుఁ గలసి, నాలుగై, మన్మథుని రథమునకన్న నాలుగు
చక్రముల శోభను వహించినవి. మన్మథుని రథచక్రముల శోభను వహించిన
వని చెప్పుటవలన నవి — కామోద్దీపితములుగా నున్నవని యాశయము. 65

శ్లో॥ శ్రితాస్య కణ్ఠం గురువిప్రవన్దనాత్
వినమ్ర మౌలేశ్చిబుకాగ్ర చుమ్పిసీ।
అవాపముక్తావలి రాస్య చన్ద్రమః
స్రవత్సుధాతు న్దిల బిన్దు వృన్దతామ్॥

66

ప॥వి॥ :- శ్రితా - ఆస్య - కణ్ఠం - గురువిప్రవన్దనాత్ - వినమ్రమౌలేః -
చిబుకాగ్రచుమ్పిసీ - అవాప - ముక్తావలిః - ఆస్యచన్ద్రమలిః స్రవ
త్సుధాతున్దిలబిన్దు వృన్దతాం.

అర్థము :- గురువిప్రవన్దనాత్; గురు = తల్లిదండ్రులను, విప్ర=బ్రాహ్మణులను,
వన్దనాత్ = నమస్కరించుటవలన, వినమ్రమౌలేః; వినమ్ర = వారిన,
మౌలేః = శిరస్సుగల, ఆస్య = ఈ నలునియొక, అగ్ర = కొనను,
చుమ్పిసీ = తాకుచున్నట్టిదియు, కణ్ఠం = కణ్ఠమును, శ్రితా=పొందినట్టి.
ముక్తావలిః=ముత్తైపు సరము, ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధా తుండిల బిందు
వృన్దతాం; ఆస్యచన్ద్రమః = ముఖచంద్రు నుండి, స్రవత్ = స్రవించు
చున్న, సుధా = అమృతముచే, తుండిల = ఘటమైన, బిందు = బిందు
పులయొక్క, వృన్దతాం = సమూహముగా నుండుటను, అవాప =
పొందినది.

వి॥:- కణ్ఠమందలి ముత్తైపు సరమును నమృతబిందువులుగా భావించుటవలన
నుత్పేర్చి. వృన్దకమునుఁ బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమానములు :

గురువిప్రవన్దనాత్ :- గురవశ్చ, విప్రాశ్చ = గురువిప్రాః గురువిప్రే
భ్యః, వన్దనం = గురువిప్రవన్దనమ్, తస్మాత్ = గురువిప్రవన్దనాత్.
వినమ్రమౌలేః :- వినమ్రా, మౌలిః, యస్యసః = వినమ్రమౌలిః,
తస్య = వినమ్రమౌలేః.

ముక్తావలిః :- ముక్తానాం, ఆవలిః = ముక్తావలిః.

ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధాతున్దిలబిన్దు వృన్దతాం :- ఆస్యమేవ చన్ద్రమః
ఆస్యచన్ద్రమసః, స్రవస్తీ = ఆస్యచన్ద్రమస్స్రవస్తీ, ఆస్యచన్ద్రమః
స్రవస్తీచసా సుధాచ = ఆస్యచన్ద్రమ. స్రవత్సుధా, ఆస్యచన్ద్రమః
స్రవత్సుధాయా, తున్దిలాః, బిన్దవః = ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధాతు
న్దిలబిన్దవః, ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధాతుందిల బిన్దూనాం, వృన్దః =
ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధాతుందిల బిన్దువృన్దః, ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సు
ధాతుందిల బిన్దువృన్దస్య, భావః = ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధాతుందిల
బిన్దువృన్దతా, తామ్ = ఆస్యచన్ద్రమః స్రవత్సుధాతున్దిల బిన్దువృన్ద
తామ్.

భావము:

ఈ నలుడు తన తల్లిదండ్రులు మున్నగు గురువులకును, బ్రాహ్మణుల
కును వందన మాచరించు సమయమున నాతని కణ్ఠమండిలి ముత్రైపు సరము,
ఆతని గడ్డము చివరిభాగమును దాకుచుండును. అప్పుడా ముత్రైపుసర మాతని
ముఖచంద్రునుండి స్రవించుచున్న యమృతంపు బిందువు సమూహశోభను
వహించినది. ముత్రైపు పూసలు తెల్లనివై యమృత బిందువుల మాడ్కి కాన
వచ్చును. కాన నా విధముగా వర్ణింపబడినది. 66

శ్లో॥ యదుద్ధతా శ్రీరంభలవాన్ బలంద్విషన్
బభూవయస్యాఽఽజిషు వారేణ్ణసనః
అపూపురత్ తాన్ కమలార్ధినో ఘనాన్
సముద్రభావం స బభార తద్బుజః.

ప॥వి॥ :- యదుద్ధతా - శ్రీః - బలవాన్ - బలం - ద్విషన్ - బభూవ -
యస్య - ఆజిషు - వారజేన - సః - ఆపూపురత్ - తాన్ - కమలా
ర్థినః - ఘనాన్ - సముద్రభావం - సః - బభార - తద్యుజః.

అర్థము:- శ్రీః = సంపదయు (లక్ష్మీయు) యదుద్ధతా; యత్ = ఏ భుజము
నుండి, ఉద్ధతాన్ = ఉద్భవించినదో, బలం = నైస్యమును, ద్విషన్ =
ద్వేషించుచున్న. సః = ఆ నలుడు, ఆజిషు = యుద్ధములయందు,
యస్య = ఏ భుజమునకు సంబంధించిన, వారజేన = శత్రునివారణ
క్రియచే, బలవాన్ = బలముగలవాడుగా, బభూవ = ఆయెనో, పశ్చాత్త
రమున - సః = ఆ ప్రసిద్ధుడగు, బలం = బలాసురుని, ద్విషన్ =
ద్వేషించునట్టి యింద్రుడు, యస్య = ఏ సముద్రునికి సంబంధించిన,
వారజేన = ఐరావతమును నేనుగచే, ఆజిషు = యుద్ధములయందు,
బలవాన్ = బలముగలవాడుగా, బభూవ = ఆయెనో, యః = ఏ భుజము
ఘనాన్ = సందులేక యెల్లప్పుడు వచ్చుచున్న, తాన్ = పేదటికము
నకు, బ్రసిద్ధిపొందిన, కమలార్థినః; కమలా = లక్ష్మిని, అర్థినః =
యాచించునట్టివారిని, పశ్చాత్తరమునః - కమలార్థినః; కమల = ఉదక
ములను, అర్థినః = యాచించునట్టి, ఘనాన్ = మేఘములను,
(ధనైః = ధనములచేతను, జలైశ్చ = ఉదకములచేతను) ఆపూపురత్ =
నింపెనో, సః = అటువంటి, తద్యుజః = ఆ నలునియొక్క భుజము,
సముద్రభావం; సముద్ర = ముద్రయనఁబడు సుంగరముతోడ గూడిన
ప్రేలియొక్కయు, చక్కగా విజృంభించునట్టి సాగరముయొక్కయు, భావం
= స్థితిని, బభార = ధరించినది.

వి:- ఇచ్చట శ్లిష్ట విశేషణ విశేష్యములచే నలంకారమునకు సముద్రమునకు
సమానత చెప్పబడినది. విశేషణములును విశేష్యము శ్లిష్టమగుట వలన
నిది సాగరపరమగు నర్థము ధ్వని యగుచున్నది.

సమానములు :

యదుద్ధతః:- యస్మాత్, ఉద్ధతా = యదుద్ధతా

కమలార్థినః :- కమలా మర్థయ స్థితి = కమలార్థినః తాన్ = కమలార్థినః.

సముద్రభావం:- ముద్రయా సహవర్తత ఇతి = సముద్రః సముద్రస్య

భావః = సముద్ర భావః తం = సముద్రభావం,

భావము :

ఇచ్చట నలబాహువును విశేషణ సామ్యముచే సముద్రముతోఁ బోల్చుచున్నాడు. శ్రీదేవి యనగా సంపద. నల బాహువునఁ బుట్టినది. శ్రీదేవి సముద్రమునఁ బుట్టినది. నలుడు యుద్ధములయందు శత్రువులను ద్వేషించుచు తన బాహువుచే శత్రువుల నివారించుట యను కారణముచే ప్రబలుడా యెను. బలాసురుని ద్వేషించు నా ప్రసిద్ధుడగు నింద్రుడు ఆ సముద్రమునందుద్భవించిన యైరావతమును వారణముచే ననగా నేనుగచే యుద్ధముల యందు బలవంతుడాయెను. ఏ నలుని భుజము నిరంతరము ఘనములైన - యనగా సందులేనట్టి పేదఱికమునకు బ్రసిద్ధులైన, కమలాద్భుతైన (ధనార్థులైన) యాచకులను ధనములతో నింపునో, ఏ సాగరము, కమలాద్భుతైన (జలమును యాచించునవియైన) ఘనములను ననగా మేఘములను నుదకములతో నింపునో, అటువంటి యా నలుని భుజము ముద్రతో గూడినందువలన సముద్రత్వము నొందినది. సముద్రమో “సమ్యక్ ఉన తీతి” వ్యుత్పత్తి ననుసరించి చక్కగా విజృంభించి తడుపుట వలన సముద్రత్వము నొందినది. కాన నలుని భుజము సముద్ర ధర్మములగు శ్రీ ప్రభవత్వాదులతో సముద్ర భావము నొంది శోభించినదని భావము.

శ్లో: కృతార్థ యన్నర్థి జనాననారతం
బభూ వతస్యామర భూరుహః కరః.
తదీయమూలే నిహితం ద్వితీయవత్

ద్రువం దదే కజ్జిణ మాలవాంతామ్.

68

ప||వి|| కృతార్థయన్ - అర్థి జనాన్ - అనారతం. - బభూవ - తస్య - అమర భూరుహః - కరః - తదీయమూలే, - నిహితం - ద్వితీయవత్ - ద్రువం - దదే - కజ్జిణమ్ - అలవాంతామ్.

అర్థము:- తస్య = ఆ నలుని యొక్క, కరః హస్తము, - అనారతం = ఎల్లప్పుడు, అర్థిజనాన్ = యాచక జనులను, కృతార్థయన్ = సర్థక పజుచున్న, అమర భూరుహః=కల్ప వృక్షముగా, బభూవ=అయెను. తదీయమూలే; తదీయ = ఆ కల్ప వృక్షమునకు సబంధించిన

మణికట్టు నేడిపాదయందు, నిహారిక = ఉంచబడిన ద్వితీయవత్ = రెండవ దానితోఁ గూడిన, కజ్జణం = పసిడి కడియము, ఆంబాలతాం = పాదిగా నుండుటను, దధే = ధరించినది. ద్రువం = నిశ్చయము చెట్టు మొదట రెండు పాదులుండును. అట్లే యతని మణికట్టు పైని కజ్జణములు రెండును కరకల్ప వృక్షమునకు పాదలైనవని యర్థము.

వి:- మణికట్టు నందలి కడియములు, పాదులు గాకపోయినను పాదులుగా భావించబడుట వలనను “ద్రువ” శబ్దమును వృజ్జకముగాఁ బ్రయోగించుట వలనను నిట వాచ్యమైన యుత్పేక్ష.

సమాసములు :

కృతార్థయన్ :- అకృతార్థం కృతార్థ కుర్వన్ = కృతార్థయన్.

అర్థిజనాన్ :- అర్థినశ్చతే జనాశ్చ = అర్థిజనాః, తాన్ = అర్థిజనాన్.

అమరభూరుహః :- అమరాణాం, భూరుహః = అమరభూరుహః.

తదీయమూలే :- తస్య, ఇదం = తదీయం తదీయం చ తత్ మూలంచ = తదీయమూలం, తస్మిన్ = తదీయమూలే.

ద్వితీయవత్ :- ద్వితీయమస్య అస్తీతి = ద్వితీయవత్.

ఆంబాలతామ్ :- ఆంబాలస్య, భావః = ఆంబాలతా. తామ్ = ఆంబాలతామ్.

భావము :

ఆ నలుని హస్తము నిరంతరము యాచకుల కోరికలనుఁ దీర్చుచు కల్ప వృక్షమైనది. ఆ కల్పవృక్షమునకు మూలమైన యాతని మణికట్టునకు కట్టఁ బడిన నివాహకజ్జణముతోఁ గూడిన యాతని పసిడి కడియము హస్తమనెడి కల్పవృక్షమునకు పాదిగా నేర్పడినది. చెట్టునకు రెండు పాదులున్నట్లు, అతని హస్తమనెడి కల్పవృక్షమునకు రెండు కజ్జణములు రెండు పాదులుగా నుండినవని యర్థము.

శ్లో॥ రరాజదోర్మణ్ణన మణ్ణలీజుషోః
 నవప్రమాణీక్య సితారుణ త్విషోః.
 మిషేనవర్షన్ దశదిబ్జాఘోన్ముఖౌ
 యశఃప్రతాపౌ వవనీజయార్జితౌ.

69

ప॥వి॥ :- రరాజ - దోర్మణ్ణనమణ్ణలీజుషోః - సః - వప్రమాణీక్య సితారుణ
 త్విషోః - మిషేణ - వర్షన్ - దశదిబ్జా ఘోన్ముఖౌ - యశః - ప్రతాపౌ -
 అవనీ జయార్జితౌ.

అర్థము :- సః = ఆ నలుడు, దోర్మణ్ణన మణ్ణలీజుషోః; దోః = భుజమునందలి
 మణ్ణన = అలజ్కారములయొక్క, మణ్ణలీ = వరుసను, జుషోః =
 పొందినవియు, వప్రమాణీక్య సితారుణత్విషోః; వప్ర = వప్రములయొక్క
 మణ్ణీక్య = పద్మరాగములయొక్కయు, సితారుణత్విషోః = క్రమ
 ముగాఁ దెలుపుకొనియొక్కయు, నెఱుపు కాంతియొక్కయు, మిషేణ =
 నెపముచే, దశదిబ్జాఘోన్ముఖౌ; దశదిబ్జాఘ = పదిదిక్కుల యంచుటకు,
 ఘోన్ముఖౌ = వ్యాపించినవియు, అవనీజయార్జితౌ; అవనీ = భూమిని,
 జయ = జయించుటచే, ఆర్జితౌ = సంపాదించఁబడిన, యశఃప్రతాపౌ =
 క్రమముగా కీర్తిని ప్రతాపమును, వర్షన్ = వర్షించుచు, అనగా విస్త
 రింపఁజేయుచు, రరాజ = ప్రకాశించెను.

వి॥ :- "సితారుణ కాంతులయొక్క నెపముచే" ననిమిష శబ్దముచే కాంతుల నప
 హ్నవము గావించుటవలన నపహ్నవాలజ్కారము.
 సితారుణకాంతుల నెపమున క్రమముగా యశఃప్రతాపములను వర్షించు
 నట్లు చెప్పుటవలన యథాసజ్ఞా లజ్కారము. దీనితో నపహ్నవమునకు
 సజ్కారము.

యశః ప్రతాపములను వర్షింపక పోయినను, వర్షించుచున్నట్లు భావించుట
 వలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యజ్ఞకమునుఁ జెప్పనందువలన నదిగమ్యము, దానికి
 నపహ్నవముతో సజ్కారము.

సమాసములు :

దోర్మణ్యనమణ్ణలీజుషోః :- దోషోర్మణ్ణనాని = దోర్మణ్ణనాని, దోర్మణ్ణనానాం, మణ్ణలీ = దోర్మణ్ణనమణ్ణలీ, దోర్మణ్ణనమణ్ణలీం జుషతఃతి = దోర్మణ్ణనమణ్ణలీజుషో, తయోః = దోర్మణ్ణనమణ్ణలీజుషోః.

వజ్రమాణిక్య సితారుణత్విషోః :- వజ్రాశ్చ, మాణిక్యానిచ = వజ్రమాణిక్యాని, వజ్రమాణిక్యనాం, సితారుణత్విషో = వజ్రమాణిక్య సితారుణత్విషో, తయోః = వజ్రమాణిక్యసితారుణత్విషోః.

దశదిబ్బుభోన్ముఖౌః :- దశచలాః దిశశ్చ = దశదిశః, దశదిశాం, ముఖాని = దశదిబ్బుఖాని, దశదిబ్బుభేషు, ఉన్ముఖౌ = దశదిబ్బుభోన్ముఖౌ, తౌ = దశదిబ్బుభోన్ముఖౌ.

యశఃప్రతాపౌ :- యశశ్చ, ప్రతాపశ్చ = యశః ప్రతాపౌ, తౌ = యశఃప్రతాపౌ.

అవనీజయార్జితౌ :- అవన్యాః, జయః = అవనీజయః, అవనీజయేన, ఆర్జితౌ = అవనీజయార్జితౌ, తౌ = అవనీజయార్జితౌ.

భావము ;

ఆ నలుని భుజములయందుఁ దొడుగబడిన భూషణములలోని వజ్ర మాణిక్యము లనెడి రత్నములు క్రమముగా తెల్లని కాంఠులను నెఱ్ఱని కాంతులను బ్రసరింపఁజేయుచున్నవి. అతడు ఆ కాంతుల వ్యాజమున, తాను భూవిజయముచే సంపాదించినట్టి పది దిక్కుల యంచులకు వ్యాపించునట్టి కీర్తిని, ప్రతాపమును వర్ణించుచున్నాడో యనునట్లు భావింపఁబడుచుండెను. వజ్రముల కాంతులు తెల్ల నివిగ నుండుటవలన నవి కీర్తిరూపములుగను, మాణిక్యముల కాంతి యెఱ్ఱనివిగ నుండుటవలన నవి ప్రతాపరూపముగను నుండినవని భావము.

66

శ్లో॥ ఘనే నమస్తాపఘనావ లమ్బినాం

విభూషణానాం మణిమణ్డలేనలః.

స్వరూపరేఖా మవలోక్య నిష్ఫురీ

చకార సే వాచణదర్శణార్పణమ్.

ప॥వి॥ :- ఘనే - సమస్తాపఘనావలంబీనాం - విభూషణానాం - మణిమణ్డలే -
 నరాః - స్వరూపరేఖామ్ - అవలోక్య - నిష్ఫలీ చకార - సేవాచణ
 దర్పణార్పణమ్.

ఆర్థము :- నరాః = వరులు, సమస్తాపఘనావలంబీనాం; సమస్త = సకలములైన, అపఘన = అవయవముల యందు, అవలంబీనాం = వ్రేలాడుచున్న, విభూషణానాం = ఆభరణములయొక్క, మణిమణ్డలే = రత్నములు సమూహమునందు, స్వరూపరేఖాం; స్వ = తనయొక్క, రూప = సౌందర్యముయొక్క, రేఖాం = ప్రతిబింబమును, అవలోక్య = చూచి, సేవాచణదర్పణార్పణం; సేవాచణ = సేవయం దాసక్తిగల భృత్యులు గావించెడి, దర్పణార్పణం = అద్దములను సమీపము నందుంచెడి కార్యమును, నిష్ఫలీచకార = వ్యర్థముగావించెను.

మణిమణ్డలము చేతనే యద్దమువలని పని పూర్తియైనది కాన నద్దమును దెచ్చుట వ్యర్థమైనదని యర్థము.

వి :- కాకతాలీయ న్యాయముతో ననగా తలవనితలంపుగా నొక కారణము కార్యమును సాధింపనున్నప్పుడు మఱియొక కారణము ఆ కార్యమును సాధించినచో సమాధ్యంజ్ఞాకరము. ప్రకృతము, అద్దముచేయనున్న పనిని మణిమణ్డలము చేసినది కాన నిట సమాధ్యంజ్ఞాకరము.

సమాసములు :

సమస్తాపఘనావలంబీనాం :- సమస్తాశ్చ, అపఘనాశ్చ = సమస్తాపఘనాః, సమస్తాపఘనావలంబీనాం ఇతి = సమస్తాపఘనావలంబీని, తేషాం = సమస్తాపఘనావలంబీనాం.

మణిమణ్డలే :- మణీనాం, మణలం = మణిమణలం, తస్మిన్ = మణిమణ్డలే.

స్వరూపరేఖాం :- స్వస్య, రూపం = స్వరూపం, స్వరూపస్య, రేఖా = స్వరూపరేఖా; తాం = స్వరూపరేఖామ్.

నిష్ఫలీచకార :- అనిష్ఫలం, నిష్ఫలం సమృద్ధ్యమానం చకార = నిష్ఫలీచకార.

సేవాచార్యదర్శనార్పణమ్ :- సేవయా, విత్తా = సేవాచార్య, దర్శనార్పణమ్, అర్పణం = దర్శనార్పణం, సేవాచార్యనాం, దర్శనార్పణం = సేవాచార్యదర్శనార్పణమ్, తత్ = సేవాచార్యదర్శనార్పణమ్.

భావము ;

ఆ నలుడు తన శరీరమందు దొడగబడిన యాభరణములోని రత్న మణ్ణలమునందు తన సౌందర్య ప్రతిబింబమును చూచుకొనుటవలన బనివారలు తెచ్చి పెట్టిన యద్ద మవసరము లేకపోవుటవలన వ్యర్థముగావించెను. అనగా నాతని యొడలియందు దొడుగబడిన యాభరణములలోని రత్నములు మిక్కిలి ప్రకాశముతో గూడినవని యర్థము.

70

శ్లో వ్యలోకి లో కేన న కేవలం చలన్
ముదా తదీయా భరణార్పణద్యుతిః ।
అదర్శి విస్ఫారిత రత్నలోచనైః
పరస్పరేణైవ విభూషణై రపి ।

71

ప॥వి॥ వ్యలోకి - లోకేన - న - కేవలం - చలన్ముదా - తదీయాభరణార్పణద్యుతిః - అదర్శి - విస్ఫారిత రత్నలోచనైః - పరస్పరేణ - ఏవ - విభూషణైః - అపి.

అర్థము:- తదీయాభరణార్పణద్యుతిః; తదీయాభరణ = ఆ నలునికి సంబంధించిన యా భరణములను, అర్పణ = నలుని శరీర మందుఁబుటచేత నేర్పడిన, ద్యుతిః = కాన్తి, చలన్ముదా; చలన్ = కదలుచున్న అనగా ప్రవహించుచున్న, ముదా = సంతోషము గల్గిన, లోకేన = జనముచే, కేవలం = కేవలము, నవ్యలోకి = చూడబడలేదు. కింతు = మఱి మనగా విస్ఫారిత రత్నలోచనైః; విస్ఫారిత = వెడల్పు గావించబడిన, రత్నలోచనైః = రత్నము లనేది నేత్రములు గల్గినట్టి, విభూషణై రపి = అభరణముల చేతను, పరస్పరేణైవ = ఒండొంటి తోడనే, వ్యలోకి = చూడబడినది. అనగా నచేతనమగు నాభరణములే చూచి పుడు జేతనమగు లోభులు భూమిలో నాశ్చర్య మేమున్నది.

వి. “రత్నలోచనైః” అను నెడ రత్నములతో నేత్రములను చూపించుట వలన రూపకము. అచేతనముగ విభూషణములే చూచినప్పుడు చేతనులగు జనులు చూచుట యను నర్థము సిద్ధించుచున్నది గాన సర్వా పత్తజ్ఞాగము. దీనికి పై రూపకముతో సజ్కరము. ఆభరణములు రత్న లోచనములతో జూడకున్నను చూచుచుండునట్లు భావింపఁబడు వలన సుత్రేక్ష వ్యజ్ఞాకమును జెప్పనందు వలన నది గమ్యము.

భావము :

నలుని శరీరమునందు నా భరణముల నంవగనే దాని కాంతిని ప్రజలు పొందెడి యాంతుముతో తాము మామ్ర మే చూడలేదు. మఱి మనగా - ఆయా భరణములు సైతము రత్నములను నేత్రములతో ప్రసరించు నా కాంతిని తమలో తాము చూచుకొను చుండినవి. అచేతనములగు నాభరణములే చూచుచున్నప్పుడు చేతనులగు జనులు చూచుటలో విశేషమేమున్నది.

శ్లో తతోను వాద్దేయ నియన్త్రకం రథం

యుధి క్షతారిక్షతి భృజ్జయద్రథః

నృపః పృథానూను రివాధి రూఢవాన్

స జన్య యాత్రా మ దితః కిరీటవాన్

72

పావి॥ తతః - అరు - వాద్దేయ నియన్త్రకం - రథం - యుధి - క్షతారిక్షతి భృజ్జయ ద్రథః - నృపః - పృథా నూనుః - ఇవ - అధి రూఢవాన్ - సః - జన్యయాత్రామదితః - కిరీటవాన్.

అర్థము:- తతోఽను=అటు పిమ్మట, అనగా నరిజ్కరణము జరిగిన తర్వాత, యుధి = యుద్ధమునందు, క్షతారిక్షితిభృజ్జయద్రథః; క్షత=గాయపడిన, అరిక్షితి భృత్ = శత్రు రాజులును గల్గిన వాడును, జయత్ = జయ శీలమైన, రథః = రథముగలవాడును, పక్షాన్తరమున - క్షత = చంపబడిన, అరిక్షితి భృత్ = శత్రు రాజైన, జయద్రథః = జయ ద్రథుడను సింధు రాజును గల్గినవాడును, జన్యయాత్రాముదితః; జన్య =

వరుని మిత్రుల యొక్క, యాత్రా = వివాహయాత్రచే, ముదితః = సంతోషించిన వాడును, పశ్చాన్నరమున — జన్మయాత్రా = యుద్ధ యాత్రచే, ముదితః = సంతోషించిన వాడును, కిరీటవాన్ = కిరీటముతో గూడిన వాడును - పశ్చాన్నరమున — కిరీటియను పేరుగలవాడును నగు, సః = ఆ, నృపః = నలమహారాజు. పృథా సూనురివ = పృథాదేవి పుత్రుడగు నర్జునునివలె, వార్షేయనియన్తృకం; వార్షేయ = వార్షేయుడగువానిని, పశ్చాన్నరమున - వృష్టి పుత్రుడగు శ్రీకృష్ణుని, నియన్తృకం = సారథిగాఁ గల్గిన, రథం = రథమును, అదిరూఢవాన్ = ఎక్కెను.

వి:- జ్ఞిష్టః శేషజములతో నలనకు నర్జునునితో సమగ్ర సామ్యమును జెప్పుట వలన నిటహర్షోప మాంజ్ఞార్ము.

స మాసములు:

వార్షేయ నియన్తృకం:— (వృష్ణేరపత్యం, పుమాన్ = వార్షేయః) వార్షేయః నియన్తాయస్యసః = వార్షేయన్తృకః; తం = వార్షేయనియన్తృకం. షతా రిషితి భృజ్జయద్రథః :- షీతిం బిభ్రతీతి = షీతి భృతః. అరయశ్చతే షీతి భృతశ్చ = అరిషితి భృతః. షతాః అరిషితి భృతః యస్యసః = షతారి షితిభృత్, జయన్ రథః యస్యసః = జయద్రథః. షతారిషితి భృచ్చాసౌ జయద్రథశ్చ = షతారిషితి భృజ్జ యద్రథః. పశ్చాన్నరమున :- అరిషితి భృచ్చాసౌ జయద్రథశ్చ అరిషితి భృజ్జయద్రథః. షతః అరిషితి భృజ్జయద్రథః యేనసః = షతారిషితి భృజ్జయద్రథః.

పృథా సూనుః -- పృథాయాః సూనుః = పృథాసూనుః.

జన్మయాత్రా ముదితః-- జన్మానాం యాత్రా = జన్మయాత్రా. జన్మ యాత్రయా ముదితః = జన్మయాత్రా ముదితః.

కిరీటవాన్ :- కిరీట మస్మాస్మీతి = కిరీటవాన్ .

భావము :

అంజ్ఞార్ము వార్యము పూర్తి కాగానే పూనదు; అనుచు కృష్ణ

సారథ్యముగల రథము నెక్కినట్లు, తాను రథమెక్కిను. ఈ నలుడు - శత్రు రాజులను సంహరించి, జయశీలమగు రథము గల్గుటవలన శతారిషీతి భృష్టయద్రథుడాయెను అర్జునుడు శత్రురాజును సింధు దేశాధిపతియగు జయద్రథుని సంహరించుటవలన శతారిషీతి భృష్టయద్రథుడాయెను ఈ నలుడు తన మిత్రులు వివాహమునకు విచ్చేయుట వలన సంతోషించి జన్మయాత్రా ముదితుడాయెను. అర్జునుడు యుద్ధ యాత్ర వలన సంతోషించి జన్మయాత్రా ముదితుడాయెను ఈ నలుడు కిరీటమును ధరించుటచేర = కిరీటి యాయెను. ఆ యర్జునుడు "కిరీట" యను పేర ప్రసిద్ధుడై "కిరీటి" యాయెను. ఈ నలుని రథమునకు సారథి వాల్మీకియడను పేరుగలవాడు. ఆ యర్జునుని రథమునకు సారథి "పృష్టి" కుమారుడైన శ్రీ పృష్ఠ భగవానుడు. ఇట్లు విశేషణము లతో నలునకు అర్జునుతో సామ్యము సంపాదించబడుటచే నలుడు అర్జునునివలె రథము నాకోపించెనని యాశయము.

72

శ్లో విదర్శనామ్నః శ్రీ దివస్య వీక్షితుం

రసోదయా దప్స రసస్త ముజ్జ్వలం.

గృహాత్ గృహదేత్య ధృత ప్రసాధనా

వ్యరాజయన్ వ్రాజ పథానథాధికమ్.

73

ప॥వి॥ విదర్శనామ్నః - త్రిదివస్య - వీక్షితుం - రసోదయాత్ - అప్సరసః తమ్ - ఉజ్జ్వలం - గృహాత్ - గృహాత్ - ఏత్య - ధృతప్రసాధనా - వ్యరాజయన్ - రాజపథాన్ - అథ - అధికమ్,

అర్థము:- అథ = పిదప, విదర్శనామ్నః=విదర్శమును పేరుగల, త్రిదివస్య=స్వర్గమునకు సంబంధించిన, అప్సరసః = అచ్చెరలు అనగా వారిని బోలిన పుర స్త్రీలు, ఉజ్జ్వలం = వరాంజ్జరణములతో శోభించు చున్న, తం = ఆ నలమహారాజును, వీక్షితుం=చూచుటకు, రసోదయాత్ = కోరిక యేర్పడుటవలన, ధృత ప్రసాధనా; ధృత = ధరింపబడిన, ప్రసాధనా=అలంకారములు గలవారై, గృహాత్ గృహాత్=ఒక్కొక్క యింటి నుండియు, ఏత్య = వచ్చి, రాజపథాన్ = రాజమార్గములను

అధికం = మిక్కిలి వ్యరజయన్ = శోభిల్ల జేసిరి.

సమాసములు :

విదర్భనామ్నః :— విదర్భా ఇతిరామ యస్యః, విదర్భనామా, తస్య = విదర్భనామ్నః.

రసోదయాత్ :—రసస్య, ఉదయః = రసోదయః, తస్మాత్ = రసోదయాత్.

ధృతప్రసాధనాః :—ధృతాని ప్రసాధనాని, యాభిస్తాః = ధృతప్రసాధనాః.

భావము :

విదర్భ దేశములనెడి స్వర్గమునకు నచ్చరలవంటి పురస్రీలు వివాహ వేషముతో శోభించుచున్న నలమహారాజును దర్శించు కోరికతో నలజ్జరించుకొని యింటింటనుండి వెల్వడి రాజమాన్యులకు మిక్కిలి సొంపునుగూర్చిరి.

శ్లో॥ అజానతీకాఽపి విలోకనోత్సుకా
సమీర ధూతార్థమపి స్తనాంశుకమ్ |
కుచేన తస్మై చలతే ఆకరోత్ పురః
పురాజ్ఞానా మజ్జల కుమ్భసంభృతిమ్.

74

ప॥వి॥ అజానతీ - కా - అపి - విలోకనోత్సుకా - సమీరధూతార్థమ్ - అపి
- స్తనాంశుకమ్ - కుచేన - తస్మై - చలతే - ఆకరోత్ - పురః -
పురాజ్ఞానా - మజ్జలకుమ్భ సమ్భృతిమ్.

అర్థము :- ఇది మొదలు తొమ్మిది శ్లోకములతో నా సందర్భమున పురస్రీల యొక్క శృంగార చేష్టలను కవి వర్ణించుచున్నాడు.
విలోకనోత్సుకా; విలోకన = నలునిజూచుటకు, ఉత్సుకా = కోరిక గల్గిన (కావుననే) సమీరధూతార్థః; సమీర = గలిక, ధూత = తొలగింపఁబడిన అర్థం = సగముగల్గిన, స్తనాంశుకం = చనుదోయిని గప్పెడి వస్త్రమును, అజానతీ = తెలిసికొనజాలని, కాఽపి = ఒకనొక

పూజ్ఞా = పురస్కారము, కుచేన = తన స్వరముచే, చలలే = ఇంటినుండి వెళ్ళిపోవుచున్న, తస్మై = ఆ సలమహారాజునకై, పురః = ఎదుట, వజ్రాకుంభసంభృతమ్; మంగళకంభ = మంగళకలశము యొక్క, సమృద్ధిం = సంభరణమును నగగా నుంచుడిను, అకరోత్ = చేసెను. సాధారణముగ నుత్సవములయందు నూతన వస్త్రముతోగప్పిన హర్ష కలశము నెదుటనుంచెదరు.

వి.- మంగళ కలశస్థాపనము శుభసూచకమై యుత్సవమునందు పయోగ పడుటవలన, నామజ్ఞక కలశమునకు స్వతంత్రము నారోపించుటచేత నాస్తనములు మంగళకలశ పరిణతిబొంది ప్రకృత క్రియకుపయుక్తమై నందువలన పరిణామాజ్ఞానము. హర్షకలశ దర్శనము రాబోవుశుభ సూచకమును వస్తువు. ఆ పరిణామాజ్ఞానముచే దర్శించును కాన నలజ్ఞానములకవస్తు దర్శని.

సమాసములు :

అజానతీ : — న, జానతీ = అజానతీ

విలోకనోత్సూకా : — విలోకనే, ఉత్సూకా = విలోకనోత్సూకా.

సమీరధూతార్థం : — సమీరణ, ధూతం = సమీరధూతం, సమీరధూతం అర్థం, యస్మత్ = సమీరధూతార్థం, తత్ = సమీరధూతార్థమ్.

స్తనాంశుకం : — స్తనయోరశుకం = స్తనాంశుకమ్, తత్ = స్తనాంశుకం.

పూజ్ఞా : — పురస్కార, అజ్ఞానా = పూజ్ఞా.

మజ్జాకుమ్భసమృద్ధిమ్ : — మజ్జాస్య, కుమ్భః = మజ్జలకుమ్భః, మజ్జాకుమ్భస్య, సమృద్ధిః = మజ్జలకుమ్భసమృద్ధిః, తాం = మజ్జలకుమ్భసమృద్ధిమ్.

భావము :

నలునెఁ జూడగోరటచే నగము స్తనాంశకముఁ బొంది పోవుటకు తెలుసు కొన జాలని యొక పురయునికి, ఇంటినుండి బయలుదేరనున్న యా నలునెత్తె

యెదుట మంగళసూచకముగా తనస్త్రమును పూర్ణ కలశముగా నుండినదాయెను. తరుచుగా సుతప్తములయందు, నూతన వస్త్రములతోఁగొప్పిన పూర్ణ కలశమును మంగళ సూచకముగా నుంచుట యాచారము.

54

శ్లో॥ సఖీం నలం దర్శయమానయాజ్ఞతో
జవాదుదస్తస్య కరస్య క్షణే.
విషజ్యహరై స్త్రిణి తైరతర్కితైః
కృతం కయాఽపిక్షణ లాజమోక్షణమ్.

75

ప॥వి॥ సఖీం - నలం - దర్శయమానయా - అజ్ఞతః - జవాత్ - ఉదస్తస్య -
కరస్య - క్షణే - విషజ్య - హరైః - త్రిణితైః - తర్కితైః
- కృతం - కయా - అపి - షణ్ణలాజమోక్షణమ్.

అర్థము ; — అజ్ఞతః = తెల్లనిగొడుగు మున్నగు రాజ చిహ్నములతో, నలం = నలమహా రాజున, దర్శయమానయా = చూపుచున్న, కయాఽపి = ఒకానొక పుగయువతిచే, జవాత్ = వేగమువలన, ఉదస్తస్య = నలుని జూపుటకై యెత్తఁబడిన, కరస్య = హస్తముయొక్క, క్షణే = కడియమున, విషజ్య = తగుల్కొని, తర్కితైః = తెలియఁబడినవై. అనగా హతాత్తున, త్రిణితైః = తెగిపోయిన, హరైః = ముత్రైపుష్పరములచే, షణ్ణలాజమోక్షణం; షణ్ణ = షణ్ణ కాలములేదా ఉత్సవమునకు సంబంధించిన, లాజమోక్షణం = పేలాలను వెదజల్లుటయను మజ్జరి కార్యము కృతం = చేయఁబడినది, రఘువంశమునందును — “అవాకిరన్ వయోవృద్ధాః, తంలాక్షైః పౌరయోషితః.” అని యీలిపునిపై పేలాలను వెదజల్లునట్లు చెప్పఁబడినది. కాన సుతప్తములందు రాజులపై పేలాలను వెదజల్లుట యాచారము.

సమాసములు ;

షణ్ణలాజయోక్షణమ్ ; — లాజానా , మోక్షణం లాజమోక్షణం = లాజ మోక్షణమ్, షణ్ణం, లేదా షణ్ణం, లాజమోక్షణం = షణ్ణలాజమోక్షణం.

భావము :

శ్వేతచ్ఛత్రము మున్నగు గజులచే చెలిక తైకు నలునిఁ జూపించుచున్న యొక పురవనిత, యతనినిఁజూపుటకై వేగముగా పైకెత్తిన తన చెతిలోని కజ్జణము కంఠమునందలి ముత్రైపు సరములకు తగుల్కొనగా, నా సరములు తెగియందలి ముత్రైములు మున్నగు సరములలోని పూసలు రాలినవి అందు వలననామె పేలాలను వెదజల్లునదిగా గాన వచ్చినది. రాజులుమున్నగు మహా పురుషులపై వారియుత్సవ శాలములయందు లాజమోక్షణము - అనగా పేలాలను వెదజల్లుట యాచారము ఆ విధముగానే, కజ్జణమునందలి ముత్రైపు సరములు చేతికంకణములను తగుల్కొని తెగుటచే యందలి పూసలు రాలుట నలునికై, లాజమోక్షణముగా భావింపబడినది.

76

శ్లో॥ లసన్నభా దర్శముఖామ్బుజస్మిత
ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవం.
యియాసత స్తస్య నృపస్యజ్జిరే
ప్రళ స్తవస్తూని తదేవయావతమ్.

76

ప॥వి॥ లసన్నభాదర్శముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణి మధుపాణి పల్లవం - యి
యాసతః - తస్య - నృపస్య - జ్జిరే - ప్రళ స్తవస్తూని - తత్ -
ఏవ - యావత్ -.

అర్థము :- లసన్నభాదర్శముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణి మధుపాణిపల్లవం;
లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, నభాదర్శి; నభ = గోరులనెడి, అదర్శ =
అధములు, ముఖామ్బుజ; ముఖ = ముఖములనెడు, అమ్బుజ = పద్మము,
స్మితప్రసూన; స్మిత = చిలునగవులనెడి, ప్రసూన = పుష్పములు,
వాణి = మాటలనెడు, మధు = తేనెలు, పాణిపల్లవం; పాణి =
హస్తములనెడు, పల్లవం = చిగుళ్ళుగల్గిన, తత్ = ఆ, యావత్మేవ
= యువతుల సమూహమే, యియాసతః = ప్రయాణముజేయగోరు
చున్న, తస్య = ఆ, నృపస్య = నలవహూనాజునకు, ప్రళ స్తవస్తూని
= ఆ శాలములకు విగ్రహ వజ్రవస్తువులుగా, జ్జిరే = పట్టినది

వి॥ :- సఖములు మున్నగు వానితో సద్దములు మున్నగున. రూపించుటవలన రూపకము.

సఖాదుఃయం దారోపింపఁబడిన యాదర్శాది ప్రశస్త వస్తువుల తాదా త్యము ప్రకృతమైన ప్రయాణ క్రియ కుపయుక్తమైనందువలన పరిణామాలంకారము ఈ పరిణామముపై రూపకముచే నను ప్రాణితము.

సమానములు :

లసన్నభాదర్శ ముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవం:-
సఖా, వివ, అదర్శాః, = సఖాదర్శాః, ముఖాన్యేవ, అమ్బుజాని = ముఖామ్బుజాని, స్మితాన్యేవ ప్రసూనాని = స్మిత ప్రసూనాని, వాణ్యేవ మధుని = వాణీమధుని, పాణయవివ పల్లవాః = పాణిపల్లవాః, సఖాదర్శాః, ముఖామ్బుజానిచ, స్మిత ప్రసూనానిచ, వాణీ మధునిచ, పాణిపల్లవాశ్చ = సఖాదర్శ ముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవాః, లసన్నః. సఖాదర్శాః ఖామ్బుజ స్మిత ప్రసూన వాణీమధు పాణి పల్లవాః, యస్మిన్, తత్ = లసన్నభాదర్శముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూన వాణీ మధుపాణిపల్లవం

యయాసతః :- యాతుమిచ్ఛన్ = యయాసన్, తస్య = యయాసతః.

ప్రశస్తవస్తూని :- ప్రశస్తానిచ తాని వస్తూనిచ = ప్రశస్తవస్తూని.

యోపరిమ్ :- యువతీనాం, సమూహః = యోవతమ్.

భావము :

ప్రయాణముఁ జేయఁగోరిన యా నల మహారాజునకు, ఆ సమయము నందు, అద్దములు, పద్మములు, పూలు, తేనెలు, చిగుళ్ళు, అనెడి మంగల ద్రవ్యములు కౌవలసియుండినవి. అవి తత్కాలమునకు లభ్యము కాకపోయినను నచట నున్న యువతుల యొక్క గోరులు అద్దములుగను, ముఖములు పద్మములుగను, చిలునగవులు పూలుగను, మాటలుతేనెలుగను, హస్తములు చిగుళ్ళుగను, పరిణమించి ప్రకృత కార్యమున కుపయుక్తములైనవి. అనగా నచట యువతుల సఖముఖ స్మితాదులంత ప్రశస్తము లనియు, సుందరములనియు నాశయము.

శ్లో॥ కరస్థతామూలజిఘత్సురేకీకా
విలోకనైకాగ్రవిలోచనోత్పలా.
ముఖే నిచితేప ముఖద్విరాజతా
రుషేవ లీలా కమలం విలాసినీ.

77

ప॥వి॥ :- కరస్థతామూల జిఘత్సుః - ఏకీకా-విలోకనైకాగ్ర విలోచనోత్పలా -
ముఖే - నిచితేప - ముఖద్విరాజ తారుషా - ఇవ - లీలాకమలం -
విలాసినీ.

అర్థము :- విలోకనైకాగ్రవిలోచనోత్పలా; విలోచన = నలునిదర్శించుటయందు
ఏకాగ్ర = మిక్కిలి యసత్తిగల్గిన, విలోచన = నేత్రమునెడి,
ఉత్పలా = కలువపూవులగల్గిన, ఏకీకా = ఒకానొక, విలాసినీ =
వనిత, కరస్థతామూలజిఘత్సుః; కరస్థ = చేతియందున్న, తామూల =
తమలమును, జిఘత్సుః = నమలఁగోరినదై, ముఖద్విరాజతారుషా ఇవ;
ముఖ = ముఖమునకు, ద్విరాజతా = రెండవరాజగుట వలన, యనగా,
ముఖమునకు సమానమగుటవలన, రుషాఇవ = రోషముచేతనో యను
నట్లు, లీలాకమలం = విలాసపద్మమును, ముఖే = నోట, నిచితేప =
ఁడుచుకొనినది - తాంబూలమును నోట నమలఁగోరిన యొక వనిత
నలుని తదేకదృష్టితో చూచుటవలన నన్యమనస్కురాలై పొరలుటన
లీలా పద్మమును నోట ఁడుచుకొనినది. లీలాకమలము ముఖమునకు
ప్రత్యర్థి యగుట వలన రోషముతో నట్లు చేసినదా యని అని భాషంపఁ
బడినది.

వి :- లీలాపద్మమును నోట ఁడుచుకొనుటకు నది శత్రువనెడి రోషము హేతువు
కాకపోయినను నది హేతువుగాఁ జెప్పఁబడుట వలన నుత్పేక్షా లాగ్న
రము. వ్యజ్ఞాకమగు నివశబ్దము ప్రయోగింపఁబడుటవలన నది వాచ్యము.
ఇచ్చట “విభ్రమస్త్యరయోఽస్థానే, భూషాస్థాన విపర్యయః” యనెడి
లక్షణము ననుసరించి విభ్రమమును చేష్టానుభావము చెప్పఁబడినది.
సరియైన స్థానమును వదలి మఱియొక స్థానమునందు భూషణముం
నుంచుట విభ్రమము. ఇచ్చట హస్తమునందుంచఁదగిన లీలాకమల

మును నోట నుంచుకొనుట వలన నీది ప్రభవము కష్టమగుచున్నది.

సమానములు

కరస్థ తామూల జిఘత్సుః :- కరే ఓష్ఠతీతి = కరస్థః - కః స్థానాసౌ
తామూలశ్చ = కిరస్థతామూలః - ఆత్తు మిచ్చుః = జిఘత్సుః -
కరస్థ తామూలం జిఘత్సుః = కరస్థ తామూల జిఘత్సుః.

ఏకికా :- ఏకా, ఏవ = ఏకికా.

విలోకనైకాగ్ర విలోచనోత్పలా :- విలోకనై, ఏకాగ్రే = లోకనై
కాగ్రే; విలోచనై, ఉత్పలే, ఇవ = విలోచనోత్పలే,
విలోకనైకాగ్రే, విలోచనోత్పలే, యస్మాస్మా = విలోకనైకాగ్రే విలోచ
నోత్పలా.

ముఖద్విరాజ తారుషా :- ముఖస్య ద్వితీయః రాజా = ముఖద్విరాజః.
ముఖద్వి రాజస్య భావః = ముఖద్విరాజతా = ముఖద్విరాజతాయాం రుద్
ముఖద్విరాజ తారుష్, తయా = ముఖద్విరాజతారుషా.

విలాసినీ :- విలాసః అస్యాః అస్తీతి = విలాసినీ.

లీలాకమలం :- లీలాయాః కమలం = లీలా కమలం. తత్ = లీలాకమలం

భావము :

నలుని నేకాగ్ర దృష్టితో చూచుచున్న యొకానొక విలాసవతియగు స్త్రీ
చేత నున్న తమలమును, దినగోరినదై యేకాగ్రత లేక యన్య మనస్కురాలై
తన చేత విలాసార్థము పట్టుకొనియున్న పద్మమును పొరబాటుగా నోట నుంచు
కొనినది. లీలా కమలము ముఖమునకు శత్రువగుట వలన దాని పైరోషముతో
దానిని నోట నుంచుకొని తినివేయఁదలచినదో యనునట్లు అది భావింపఁబడినది.
ముఖమునకు పద్మమునకు సాదృశ్యముండుటవలన నా తెండికిని శత్రుభావము
కల్పితము. అట్టి శత్రుభావముచే ముఖము కమలమును నోట నుంచుకొనినను
నమలివేయఁ దలచినదిగా భావింపఁబడినదని యర్థము. అనగా నన్య విషయా

సక్త మనస్కురాలు, అనగా నల దర్శనము నందే లగ్నమైన మనస్సు గల్గిన యా యువతి తామ్మాల చర్వణాదులయందును తగు జాగ్రత్తను వహించ లేదనియు నలుని సౌందర్య మా విధముగ నామె దృష్టి నాకర్షించుటచే తోకోతరమైనదనియు నాశయము.

77

శ్లో॥ కయా పివీక్షా విమనస్క లోచనే
సమాజ ఏవోప పతేః సమీ యుషః.
ఘనం సవిఘ్నం పరిరమ్భ సాహసై
స్తదా తదా లోకనమన్వ భూయత.

78

ప॥వి॥ కయా - అపి - వీక్షా విమనస్క లోచనే - సమాజే - ఏవ - ఉపపతేః
సమీయుషః - ఘనం = సవిఘ్నం - పరిరమ్భ సాహసైః - తదా -
తదాలోకనమ్, - అన్వభూయత.

అర్థము:- కయాపి = ఒకానొక కాంతచే, వీక్షా విమనస్కలోచనే; వీక్షా =
తెప్పపాటులేని, విమనస్క = ఇతర విషయములకు విముఖములైన
లోచనే = నేత్రములుగల, సమాజే ఏవ = జనసమూహమునందే, సమీ
యుషః = సమీపించిన అనగా దగ్గరకు వచ్చిన, ఉప పతేః = జారుని,
ఘనం = గాఢముగా, పరిరమ్భ సాహసైః = కౌగలింపులు మున్నగు
సాహస కృత్యములచే, తదా = ఆ కాలమందు, తదాలోకనం =
నటని దర్శనము, సవిఘ్నం = విఘ్నముతోఁ గూడినట్లు, అన్వ
భూయత = అనుభవించఁగలిగినది. కామాన్తులు ఏ పనినిఁ చేయటం.

సమాసములు :

వీక్షా విమనస్క లోచనే:- విశేషణ ఈక్షా = వీక్షావీక్షయా విమనస్కే
లోచనే యస్యసః = వీక్షా విమనస్క లోచనః. తస్మిన్ = వీక్షా
విమనస్క లోచనే.

సవిఘ్నం:- విఘ్నేన సహితం - యథాతథా = సవిఘ్నం.

పరిరమ్భసాహసైః :- పరిరమ్భ ఏవ సాహసాని = పరిరమ్భ
సాహసాని, తైః = పరిరమ్భ సాహసైః.

తదాలోకనం :- తస్య, అ లోకనం = తదా లోకనం.

భావము :

అచ్చటి జనసమూహము రెప్పపాటులేక తదేకాగ్రమముగా నలుని జూచుచుండినది. అందువలన తమ పరిసరముల యందేమి జరుగునదియు జనమునకుఁ దెలియ సాధ్యము కాకపోయినది దాని వలన నా జన సమూహమునందు నొక శ్రీ నలుని నేకాగ్ర దృష్టితోఁ జూడగోరి యుండగా నామె యొక్క జారుడు అట్టి తరుణమున నామెను కౌగలించుకొనుట మున్నగు సాహసకృత్యముల కొడిగట్టెను. అందువలన నామెకు ను దర్శనమునకు విఘ్నము లేర్పడినవి. అనగా నలుని సౌందర్యము లోకోత్తరమై వెలయుచు జనుల హృదయము నాకర్షించి వారిని పరవశులఁ జేయుచుండినదని సారాంశము.

78

శ్లో॥ దిదృక్షు రన్యా వినిమేష వీక్షణా

నృణా మయోగ్యాం దధతీ తను శ్రీయం.

పదాగ్రమాత్రేణ యదస్పృశస్మహిం

నతావతా కేవల మప్సరో ల భవత్.

79

ప॥వి॥ :- దిదృక్షుః - అన్యా - వినిమేష వీక్షణా - నృణామ్ - అయోగ్యాం - దధతీ - తనుశ్రీయం - పదాగ్రమాత్రేణ - యత్ - ఆస్పృశత్ - మహిం - న - తావతా - కేవలమ్ - అప్సరః - అభవత్.

అర్థము :- దిదృక్షుః = నలునిఁ జూడగోరినదియు కావుననే, వినిమేషవీక్షణా = రెప్పపాటు లేని దృష్టి కలదియు, నృణాం = మానవులకు, అయోగ్యాం = తగినటువంటి యనగా సమానుషమైనట్టి, తనుశ్రీయం = దేహకాంతిని, దధత్ = ధరించుచున్న, అన్యా = మఱియొక సుందరి, పదాగ్రమాత్రేణ; పదాగ్ర = పాదములకొనతో, మహిం = భూమిని, యత్ = ఎందువలన, ఆస్పృశత్ = స్పృశించెనో, తావతాకేవలం = ఆ స్పర్శ చేతనే, అప్సరః = అచ్చరగా, నాభవత్ = కాలేదు. కానిచో నీమెకు

నచ్చరకును భేదమేమున్నది.

వి:- ఇచ్చట భూమినిఁ దాకుటవలన అస్పరకంటె న్మూనత్వము చెప్పుటచే నుపమానోప మేయములకు విశేషముఁ జెప్పుట వలన వ్యతిరేకా ల్పార్థము.

సమాసములు :

దిదృక్షుః :- ద్రష్టు మిచ్ఛుః = దిదృక్షుః.

వినిమేషవీక్షణా :- విగతాః, నిమేషాః, యస్యతత్ = వినిమేషం, విని మేషం, వీక్షణం యస్మాస్మా = వినిమేషవీక్షణా.

అయోగ్యాం :- న, యోగ్యా = అయోగ్యా, తాం = అయోగ్యాం.

తనుశ్రియం :- తనోః, శ్రీః = తనుశ్రీః, తాం = తనుశ్రియమ్.

పదాగ్రమాత్రేణ :- పదయోరగ్రం = పదాగ్రం, పదాగ్రమేవ = పదాగ్ర మాత్రం, తేన = పదాగ్రమాత్రేణ.

భావము :

నలునిఁ జూడగోరి తెప్పపాటు లేని చూపు గల్గినదై, యమానుషమగు సౌందర్యమును వహించి వెలియుచున్న యొకసుందరి భూమిని తాకినందువలన నచ్చరగా గాలేకపోయినది. కానిచో నామెకును నచ్చరకును నేమి భేదమున్నది. అనగా నామె యంతటి దివ్య సౌందర్యముతో వెలుగుచుండినదని భావము. “నచ్చరలు” మున్నగు వారు దేవతాజాతికి చెందినవారు కాన వారికి భూస్పర్శ యుండదని యాశయము.

78

శ్లో॥ విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితైః

కరప్రహరై రపి ధూననై రపి.

అమాంత మంతః ప్రసథం పురాపరా

సఖిషు సమ్మోహయతీవ సమ్మదం॥

80

ప॥వి॥ :- విభూషణ స్రంసనశంసనార్పితైః, - కరప్రహరైః - అపి -

ధూననైః - అపి - అమాంతమ్ - అంతః - ప్రసథం - పురా - పరా -

సభీషు - సమ్మపయతి - ఇవ - సమ్మదం.

అర్థము :- పరా = మఱియొక్కతె, సభీషు = చెలికత్తెల యందు, అంతః = శరీరములోపల, అమాంతం = మిక్కిలి యాధిక్యముతో పట్టక వెలుపలికి వచ్చుచున్న, సమ్మదం = సంతోషమును, విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితైః; విభూషణ = అభరణములయొక్క, స్రంసన = స్థానము నుండి జారిపోవుటను, శంసన = సరియైన స్థానమందుంచుమని చెప్పుటకై, అర్పితైః = ఈయఁబడిన, ప్రసభం = బలాత్కారపు, కరప్రహరైః = చేతిదెబ్బలచేతను, తథా = అట్లే, ధూననైరపి = శరీరమును కదలించుట మున్నగు వాని చేతను, పురాసమ్మపయతివ = వారి శరీరమందు నిముడునట్లు గావించెను. అనగా నాయా భరణములను చక్కఁబఱచుకొనునట్లు చేయించెను. నం దర్శనముచే-సఖులయందు ఏర్పడిన ఆనందము వాని యందు బట్టలేదు. కావుననే యొక చెలికత్తె నం దర్శనముచేఁ బరాకుఁడెడియున్న యా సఖులయొక్క శరీరమునుండి యాభరణములు మున్నగు వానిని జారిపోవుచుండుటను గమనించనట్టి వారినిఁ జేతితోఁదట్టి కదలించి వానినిఁ జక్కగ నుంచుకొనునట్లు చేసినదని యర్థము.

సమాసములు :

విభూషణస్రంసన శంసనార్పితైః :- స్రం సనస్య, శ్రంసనం = స్రంసన శంసనం, విభూషణానాం, స్రంసన శంసనం = విభూషణ స్రంసన సంసనే, విభూషణ స్రంసన సంసనేన, అర్పితాని = విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితాని, తైః = విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితైః.

అమాంతం :- న, మాన్ = అమాన్, తం = అమాంతం.

భావము :

ఆ సమయమున నం దర్శనముచే కొంతమంది స్త్రీలయందు మేరలేని యానంద మేర్పడి యది వారి శరీరమునందుఁ బట్టలేక యుండినది. అందువలన వారి మనస్సున కేగాగ్రత లేకపోవుటచే వారి శరీరములనుండి యాభరణములు

జారిపోవుచున్నను వారు తెలుసుకొనలేకపోయిరి. అట్టి తరుణమున నొక చెలికత్తె పరధ్యానము నందున్న యా చెలికత్తెను చేతితో దిట్టి కదలించి వానిని చక్కగా నుంచుకొనునట్లు గావించినది. అనగా నా చెలికత్తెలయందు కలిగిన యానందము ఆపరిమితమై వారి శరీరములందు బట్టనట్లు చేసినదని యర్థము. అన్నము మున్నగునవి గిన్నెలోఁ బట్టనపుడు దానిని చేతులతోన జూచి లోపలికి నెట్టి యెట్లు దానియందు పట్టనట్లు చేయుదురో అట్లే వారిని శరీరమునఁ బట్టక పొంగిపొరలి పోవుచున్న నల దర్శనమువలన యానందమును నా చెలికత్తెలని లాగి తట్టి వారి శరీరములయందు దిముడునట్లు చెలికత్తె చేసిన దని యాశయము.

శ్లో॥ వతంస నీలామ్బురుహేణ కిం దృశా

విలోకమానే విమనీ బభూవతుః.

అపిశ్రుతీ దర్శన సక్త చేతసాం

నలే న తే శుశ్రు వతుర్మృగీ దృశాం.

81

ప॥వి॥ :- వతంసనీలామ్బురుహేణ - కిం - దృశా - విలోకమానే - విమనీ
బభూవతుః - అపి - శ్రుతీ - దర్శన సక్తచేతసాం - న - తేన - తే
శుశ్రువతుః - మృగీదృశామ్.

అర్థము :- దర్శనసక్తచేతసాం; దర్శన = నలదర్శనమునందు, సక్త = ఆసక్తమైన, చేతసాం = మనస్సుగల, మృగీదృశాం = త్రీంకు, శ్రుతీ అపి = చెవులురెండునుగూడ, వతంసనీలామ్బురుహేణ; వతంస = కర్ణ భూషణమైన, నీలామ్బురుహేణ = నల్లని కలువపూవనెడి, దృశా = నేత్రములచే, విలోకమానే = నలుని జూచుచు, విమనీబభూవతుఃకిం = మనస్సుతో సంబంధము లేనివిగానైనవా యేమి? తేన = అట్టి మన స్సంబంధరాహిత్యముచే, తే = ఆ చెవులు రెండునుగూడ, నశుశ్రు వతుః = ("సొమ్ములు జారిపోయినవనియు వానిని సరిగ నుంచుకొన వలయుననియు" చెలికత్తె పూర్వ శ్లోకమున చెప్పిన విషయమును) విని యుండలేవు. త్రీలు నేత్రములతో నలునిఁ జూచుటయం వాసక్తమగు మనస్సులు గలవారై యెట్లు చెలికత్తె మాటలను వినలేకపోయిరో అట్లే వారి చెవులుగూడ భూషణముగా నుంచఁబడిన కలువపూవులచే నలునిఁ

జూచుచు నన్యూన క మనస్కులగుటవలన చెలికత్తె మాటను వినలేక పోయినవని యర్థము. కర్ణావతంసములగు కలువపూవులు నేత్రములనుఁ బోలి యుండునుకదా.

వి:- భూషణములుగా నుంచఁబడిన కలువపూలనెడి కన్నులతో రెండు చెవులును నలుని జూచుటవలన మనస్సంబంధరాహిత్యమునుఁ బొందకపోయిననుఁ బొందినట్లు చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష. వృజ్ఞకమగు “నివ” శబ్దమును బ్రయోగించుటవలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

వతంసనీలామ్బురుహేజ - నీలంచతత్, అమ్బురుహంచ = నీలామ్బురుహం, వతంసశ్చతత్ నీలాంబురుహంచ = వతంసనీలామ్బురుహం, తేన = వతంసనీలామ్బురుహేజ.

విమసీ బభూవతుః, - అవిమసౌ, విమసౌ, సమృద్ధమానౌ, బభూవతుః = విమసీబభూవతుః.

దర్శనస క్త చేతసాం :- దర్శనే, సక్తాని = దర్శన సక్తాని, దర్శన సక్తాని, చేతాంసియాసాంతాః = దర్శనసక్త చేతః, తాసాం = దర్శన సక్త చేతసాం.

మృగీదృశాం:- మృగ్గా, ఇవ, దృశౌ, యాసాంతాః = మృగీదృశాః, తాసాం = మృగీదృశాం.

భావము :

నలుని దర్శించుటలో నాసక్తిగల మనస్కులతోఁ గూడిన స్త్రీ చెవులు తమయందు భూషణములుగా నుంచఁబడిన కలువపూలనెడి కన్నులతో నలుని జూచుచుండుటవలన నవియును విమనస్కులును, అనగా మనస్సంబంధరాహిత్యములైనవా యేమి? కావుననే యవి గూడ సౌమ్ములు జారిపోవుచున్నవి. చక్క దిద్దుకొనుమని పూర్వజ్ఞోకమున చెలికత్తె చెప్పిన మాట విలేకపోయినవని యాశయము.

శ్లో॥ కశ్చిన్మిర్మాయ చక్షుః ప్రస్ఫుతి
 చురుకితం తాన్వశజ్జన్తకాన్తా
 మౌగ్యాదా చూడమోమైర్నిచులిత
 మివతం భూషణానాం మణీనాం.
 సాహస్రీభి ర్నిమేషాకృతమతిభిరయం
 దృగ్విరావిజ్జితః కిం ?

జ్యోతిష్టోమాదియజ్జ శ్రుతఫలజగతి

సార్వభౌమభ్రమేణ.

82

ప॥వి॥ :- కః - కిత్ - నిర్మాయ - చక్షుః - ప్రస్ఫుతి చురుకితం = తాను -
 ఆశజ్జన్త = కాన్తాః - మౌగ్యాత్ - ఆ చూడ మోమైః - నిచులితమ్
 ఇవ - తం - భూషణానాం - మణీనాం - సాహస్రీభిః - నిమేషా
 కృతమతిభిః - అయం - దృగ్విః - అవిజ్జితః - కిం - జ్యోతి
 ష్టోమాది యజ్జ శ్రుతఫల జగతి సార్వభౌమభ్రమేణ.

అర్థము:- తాను = ఆ నగర స్త్రీల మధ్య, కాశ్చిత్ = కొందరు, కాన్తాః =
 కాన్తలు, భూషణానాం = ఆభరణములకు సంబంధించిన, మణీనాం =
 రత్నములయొక్క - ఓమైః = సమాహములచే, ఆచూడం = శిఖ
 వరకును, నిచులిత మివస్థితం = కప్పుబడినదో యనునట్లున్న (శరీర
 మందలి యవయవములన్నియు మణి భూషణములతో గూడియున్నందు
 వలన మణులతో గప్పుబడినదో యనునట్లున్నది) తం = ఆ నలుని,
 చక్షుః ప్రస్ఫుతి చురుకితః; చక్షుః = నేత్రములనెడి, ప్రస్ఫుతి =
 దోసెక్కతో, చురుకితం = అరచేత బాన్వము గావింపబడిన వానినిగా,
 నిర్మాయ = కావించి, మౌగ్యాత్ = మోహముంచి, మౌగ్యాత్ =
 మోహమువలన, ఆశజ్జన్త = సందేహించిరి (ఏమనగా), అయం =
 ఈ పురుషుడు, జ్యోతిష్టోమాది యజ్జ శ్రుతఫలజగతి సార్వభౌమ
 భ్రమేణ; జ్యోతిష్టోమాదియజ్జ = జ్యోతిష్టోమము మున్నగు యాగము
 లచే, శ్రుత = తెలియబడిన, ఫలం = ఫలమైన, జగతి = స్వర్గలోకము
 నకు, సార్వభౌమ = చక్రవర్తియగు నింద్రుడను, భ్రమేణ = భ్రమ

చేత, నిమేషాకృతమతిభిః; నిమేష = తేషుపాట్లయందు, అకృత = ఉంచఁడని, మతిభిః = బుద్ధులుగల. సాహస్రీభిః = వేలసంఖ్యగల, దృగ్భిః = నేత్రములతో, ఆరిణ్గితఃకిం = స్పృశింపబడెనాయేమి? ఇతి = అని, ("ఆశక్కుంత"యను క్రియతో నన్వయము) రత్నములచే నలంకరింపఁబడిన నలునిగాంచి పౌరశ్రీలు, ఇతనియందు నింద్రభానిని బొంది, ఇంద్రుని వేయికన్నులీ నలునిఁ బొందినవా? యని భావించిరి.

వి:- నలునిపై నింద్రభానినిఁ బొందుటవలన బ్రానిమదలఁజ్ఞానము.

సహస్ర నేత్రములు నలుని బొందకపోయినను బొందినవోయనునట్లు భావించుటవలన నుత్త్రేక్ష. "కిం" శబ్దప్రయోగముచేనది వాచ్యము. బ్రాని మదలఁజ్ఞానమునకు నుత్త్రేక్షతో సజ్జగము.

సమాసములు

చక్షుఃప్రసృతిచులుకితం :- చక్షుష్ఠీవప్రసృతీ = చక్షుఃప్రసృతీ, చక్షుఃప్రసృతిభ్యాం, చులుకితః = చక్షుఃప్రసృతచులుకితః, తమ్ = చక్షుఃప్రసృతిచులుకితం.

నిమేషాకృతమతిభిః :- నిమేషేషు, అకృతా, మతిః, యసాంతాః = నిమేషాకృతమతయః, తాభిః = నిమేషాకృతమతిభిః.

జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీసార్యభౌమద్రుమేణ :- జ్యోతిష్టోమః, ఆదిః యేషానే = జ్యోతిష్టోమాదయః జ్యోతిష్టోమాదయశ్చ, తేయజ్ఞాశ్చ = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞా, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞే, శ్రుతం = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతం, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతం చరణ్ ఫలం = జ్యోతి మాదియజ్ఞశ్రుతఫలం, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలమేవజగతీ = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీ, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగత్యాః, సార్యభౌమః-జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞ శ్రుతఫలజగతీసార్యభౌమ ఇతిద్రుమః = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీసార్యభౌమద్రుమః, తేన = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీసార్యభౌమద్రుమేణ.

భావము :

ఆ నగరకాంతం మర్క కౌండలు సుందరశ్రీలు, భరణమణి చేతి

వరకు కప్పబడిన యానలుని నేత్రములనో దోసిళ్ళతోఁ జానముగావించి మోహముతో నానిని జ్యోతిష్టోమాది యాగములకు పంపిన స్వర్గమునకు, చక్రవర్తియగు సింద్రుడనెడి బ్రాహ్మితో తొప్పుపాటు నెఱుగని వేయికన్నులతో సతనిని గాంచిరి. నలుని శరీమందంతటనున్న రత్నములు నేత్రములవలె నుండుటవలన నతడు వేయికన్నులగల సింద్రుడనెడి బ్రాహ్మిని గల్గి చెన. ఆ బ్రాహ్మితో నా వేయికన్నులు గలవానిని, వేయికన్నులతోడనే యాశ్రీలు సాదరముగా చూచి రని యాశయము.

82

శ్లో॥ భవన్ సుద్యుమ్నః శ్రీ నరపతిరభూత్ యస్య జననీ
తముర్వశ్యాః ప్రాణానపి విజయమానస్తనురుచా.
హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రన మదనసింహాసనమసౌ
అలంకర్మిణాశ్రీరుద భవదలంకర్తు మధునా. 83

పా॥వి॥ :- భవన్ - సుద్యుమ్నః - శ్రీ - నరపతిః - అభూత్ - యస్య - జననీ - తమ్ - ఉర్వశ్యాః - ప్రాణాన్ - అపి - విజయమానః - తనురుచా - హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రన మదనసింహాసనం - అసౌ అలంకర్మిణి - ఉదభవత్ - అలంకర్తుమ్ - అధునా.

అర్థము :- సుద్యుమ్నః = సుద్యుమ్నుడను, నరపతిః = రాజు, శ్రీ = (ఇల యను) శ్రీగా, భవన్ = (ఈశ్వరశాపముచే) అగుచు, యస్య = ఏ పురూరవునకు, జననీ = తల్లిగా, అభూత్ = అయెనో, ఉర్వశ్యాః = ఉర్వశికి, ప్రాణానపి = ప్రాణమైన అనగా నా యప్పురస మనస్సును హరించునట్టి, తమపి = అతనిని, అనగా - ఇంకయుండు బుధుని వలన జన్మించిన యా పురూరవునిగూడ, తనురుచా = దేహశాంతితో, విజయ మానః = అతిశయించుచున్న. అసౌ = ఈ నలుడు, హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రమదన సింహాసనమ్; హర = శివునిచే, ఆరబ్ధ = ఆరంభింపఁబడిన. క్రోధ = కోపమునకు, ఇన్ద్రన = కదైయైన, మదన = మన్మథుని యొక్క, సింహాసనం = సింహాసనమును, అలంకర్తుం = అలంకరింపుటకు, అలంకర్మిణి; అలంకర్మిణి = కార్యమునకు యోగ్య

మైన, శ్రీః = శోభగలవాడుగా, అరునా = ఇప్పుడు, ఉదభవత్ = ఉద్భవించెను. ఆ పురూరవునికంటెను చాలా సుందరడని యర్థము. ఇతి = ఇట్లు, ఆలేవుః = మాట్లాడుచుండిరి. అని యుత్తరశ్లోకముతో నన్వయము. సూర్యునకు పౌత్రుడును, మనవు పుత్రుడునగు సుద్యుమ్నుడను రాజు, వేటకుజని హిమవత్స్వర్గపరిసరములయందు బాహ్యతీవనమును బ్రవేశించెను. అప్పుడు శివుడు శపింపగా శ్రీరూపమునుజేంది, బుధుని వలన నతిసుందరుడైన పురూరవుడను బుత్రుని బడసెనను పురాణకథ నిట ననుసంధించుకొనవలయును.

సమాసములు

తనురుచా :- తనోః, రుక్ = తనురుక్, తయా = తనురుచా.

హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రమదనసింహాసనం :- హరేణారబ్ధః = హరారబ్ధః, హరారబ్ధశ్చాసౌ, క్రోధశ్చ = హరారబ్ధక్రోధః, హరారబ్ధక్రోధస్య, ఇన్ద్రనం = హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రనం, హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రనంచాసౌ, మదనశ్చ = హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రనమదనః, హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రమదనస్య, సింహాసనం = హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రమదనసింహాసనం, తత్ = హరారబ్ధక్రోధేన్ద్రమదనసింహాసనం.

అలక్ష్మిర్మణశ్రీః :- అలం, కర్మణే, అలక్ష్మిర్మణా, అలక్ష్మిర్మణాశ్రీః, యస్యసః = అలక్ష్మిర్మణశ్రీః.

భావము :

పూర్వము సుద్యుమ్నుడను రాజు, మైనజెప్పిన పౌరాణిక కథను అనుసరించి శివుని కాపముచే శ్రీరూపముజేంది, “ఇం” యనుబేరుజేంది, బుధుని వలన, లోకోత్తర సౌందర్యముగల పురూరవుని గొడుగుగా బడసెను. ఆ పురూరవుడు ఊర్వశిక బ్రాహ్మణుడై యామె ప్రేమకుఁ దాత్రుడాయెను. అట్టి పురూరవునిగూడ దేహసౌందర్యముచే నీ నలుకు మించియున్నాడు కాననితడు శివుని క్రోధాగ్నికి బలియైర మన్నుడుని సింహాసనమాక్రమింప నర్హుడై యిప్పుడుదృవించెనాయని తోచుచున్నది. ఆ మన్నుడునికంటెను సుందరుడని యాశయము.

శ్లో॥ అర్థీ సర్వసుపర్వణాం పతిరసౌ
 వేతస్య యూనఃకృతే
 పర్యత్యాజీ విదర్భరాజసుతయా
 యుక్తం విశేషజ్ఞయా.
 అస్మిన్నామతయావృతే సుమనసః
 సన్తోఽపి యన్నిర్జరా
 జాతాదుర్మనసో న సోధుముచితా
 నేషాస్తుసాఽనౌచితీ. 84

ప॥వి॥ :- సర్వసుపర్వణాం - పతిః - అసౌ - ఏతస్య - యూనః - కృతే -
 పర్యత్యాజీ-విదర్భరాజసుతయా - యుక్తం - విశేషజ్ఞయా - అస్మిన్-
 నామ - తయా -వృతే - సుమనసః - సన్తః - అపి - యత్ -
 నిర్జరా - జాతాః - దుర్మనసః - న - సోధుమ్ - ఉచితాః - తేషాం-
 తు - సా - అనౌచితీ.

అర్థము :- విశేషజ్ఞయా = గుణములయొక్క తారతమ్యమునుఁ దెలిసిన, విదర్భ
 రాజసుతయా = దమయన్తిచే, అర్థీ = యావత్వమునుఁ బొందిన
 యనగా వివాహమునకై యాచించిన, అసౌ = ఈప్రసిద్ధుడగు, సర్వ
 సుపర్వణాం = సకలదేవతలకును, పతిః = పాలకుడైన యింద్రుడు,
 ఏతస్య = ఈ, యూనఃకృతే = యువకునికొఱకు, అనగా నలునిఁ
 దానుఁ బడయుట కొఱకు, పర్యత్యాజీ = (నలునికంటెఁ దక్కువ గుణ
 ములు గల్గియుండుటవలన) విడువఁబడెను. (ఇతి = అనునది) యుక్తం
 = తగినది. కింతు = కాని, అస్మిన్ = ఈనలుడు, తయా = ఆ దమ
 యన్తిచే, వృతేనతి = వరింపఁబడగా, నిర్జరాః = ఇష్టాది దేవతలు,
 యత్ = ఎందువలన, సుమనసః = సర్వమునుఁ దెలిసినవారును, మంచి
 హృదయము గలవారుగను, సన్తోఽపి = ఉండియు, దుర్మనసః =
 దుఃఖితహృదయము గలవారుగా, జాతానామఇతియత్ = ఏర్పడిరనున
 దేదిగలదో, సా = అది, తేషాం = ఆ యింద్రులకు, అనౌచితీ = తగ
 నిది, సోధుం = ఈ విషయమున నోర్చుకొనుటకు, నఉచితాః = తగదు.
 ధమయన్తివంటి విశేషజ్ఞులు, నలునివంటి శ్రేష్ఠులైన వరునెప్పుకొనుట

యుచితమేకాని ఇంద్రాది దేవతలు “సుమనస్సులు” మంచిమనస్సు గల వారని పేరును బొందియు దమయన్తి నలుని పరించు విషయమున దుఃఖితమనస్కులగుట యుచితముకాదు.

84

శ్లో॥ అస్యోత్కణ్ఠితకణ్ఠాలో

తివరణస్రక్సాక్షిభిర్దిగ్ధవైః

స్వం వక్షః స్వయమస్ఫుటన్న

కిమదః శస్త్రాదపి స్ఫోటితం.

వ్యావృత్త్యపనతేనహః !

శతమఖేనాద్యప్రసాద్యాకథం

భైరవ్యాం వ్యర్థమనోరథేనచ

శచీసాచీకృతాస్యామ్బుజా.

85

ప॥వి॥ :- అస్య - ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠాలోతివరణస్రక్సాక్షిభిః - దిగ్ధవైః - స్వం - వక్షః - స్వయమ్ - అస్ఫుటన్ - న - కిమ్ - అదః - శస్త్రాత్ - అపి - స్ఫోటితం - వ్యావృత్త్య - ఉపనతేన, హః! - శతమఖేన - అద్య - ప్రసాద్యా - కథం - భైరవ్యా - వ్యర్థమనోరథేన - చ - శచీ - సాచీకృతాస్యామ్బుజా.

అర్థము :- అస్య = ఈ నలునియొక్క, ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠాలోతివరణస్రక్సాక్షిభిః; ఉత్కణ్ఠిత = చాలకాంచునుండి దమయన్తి హస్తమునుండి వరణమాలను బొందఁగోరికగల్గినట్టి, కణ్ఠ = కంఠమునందు, లోతి = కదలుచున్న, వరణస్రక్ = స్వయంవరమాలను, సాక్షిభిః, = చూచుచున్న, దిగ్ధవైః = దిక్పాలరచే, స్వయం = తనంతట, అస్ఫుటన్ = సిగ్గులేకుండువలన పగలకపోయినను, అదః = ఈ, స్వం = తదైన, వక్షః = వక్షః స్థలము, నలునియొక్క ఆయుధపు దెబ్బవలనను, లేదా తనంతట కత్తి దెబ్బవలనగాని, కిం = ఏమి, నస్ఫోటితం = పగులునట్లు చేయఁదలేదు అనగా దమయన్తికై నలునితో యుద్ధముగావించి యతని యాయుధమా ఛేదగాని, తనయంతట కత్తితో భొడుచుకొనుట వలనగాని పగులగొట్ట

కొనవలసినిదే గదా ! కిచ్చా = మఱియు, అశ్యే = ఇప్పుడు, బైమ్యాం =
 దమయన్తి వివయమున, వ్యర్థమనోరథేన; వ్యర్థ = విఫలమైన, మనో
 రథేన = అభివాషగల్గిన, (కావుననే) వ్యావృత్తి = వెనుకకు మఱి,
 ఉపనతేన = శబీదేవిని బొందిన, అనగా తన జన్మను జాలన జేసి
 కొనుటకై శబీదేవి ముందట సాగిరిబడిన, శతమథేన = ఇన్పునిచే,
 సాచీకృతాఽఽస్యామ్ముఖా; సాచీకృత = త్రిప్పబడిన, అనగా మఱి
 యొక వంకకు, మఱిలింపబడిన, ఆస్య = ముఖమనెడి, అమ్ముఖా =
 పద్మముగల్గిన, శబీ = శబీదేవి, కథం = ఎట్లు, ప్రసాద్వాఽఽహరడింప
 సాధ్యమగును? ఏవిధముగను సాధ్యము గాదు. హా = దుఃఖము. శబీ
 దేవి యింద్రునిపై కోపమును వహించి ముఖమును మఱియొకవైపునకు,
 త్రిప్పకొనియున్నది గాన నెదుట సాగిరిబడి ప్రార్థించునట్టి యింద్రుని
 చూడనందులన నతడు గావించు వందనాదులను చూడఁబోదు గాన
 నామెనెట్లు ఊహింప సాధ్యమగునని యర్థము.

సమాసములు :

ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోతివరణస్రక్ సాక్షిభిః :- ఉత్కణ్ఠా, అస్థిసజ్జాతా, ఇతి
 = ఉత్కణ్ఠితః, ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠానాం, కణ్ఠశ్చ = ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠాః, ఉత్కణ్ఠ
 తకణ్ఠే యుతీతి = ఉత్కణ్ఠితకంఠలోతి, వరణస్య, స్రక్ = వరణస్రక్ =
 ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోతిచసా, వరణస్రక్చ = ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోతివరణ
 స్రక్, ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోతివరణస్రజః, సాక్షిభిః = ఉత్కణ్ఠిత
 కణ్ఠలోతివరణస్రక్సాక్షిభిః. తైః = ఉత్కణ్ఠితక లోతివరణ
 స్రక్సాక్షిభిః.

దిగ్దవై :- దిశాం దవాః = దిగ్దవాః, తైః = దిగ్దవైః.

వ్యర్థమనోరథేన :- వ్యర్థః, మనోరథః, యస్యసః = వ్యర్థమనోరథః,
 తేన = వ్యర్థమనోరథేన.

సాచీకృతాఽఽస్యామ్ముఖా :- ఆస్యమేవ, అమ్ముఖం = ఆస్యామ్ముఖం,
 సాచీకృతం, ఆస్యామ్ముఖం యస్యాస్యా = సాచీకృతాఽఽస్యామ్ముఖా.

భావము :

చిరకాలమును డి దమయన్తీయైక్యమునకై యుత్కృష్టతో నెదురు
చూచుచున్న యీ నలుని కలమునందలి యా వరణమాలికను చూచుచున్న
దిక్పాలుర హృదయము, వారికి సిగ్గు లేనందులన స్వయముగా పగులలేదు.
కాని యా హృదయము నలుని యాయుధపుడెబ్బ వలన గాని స్వయముగా
కత్తితో బొడుచుకొనుట వలన గాని పగిలియుండవలసినది. అనగా వారు దమ
యన్తీయ బడయఁగోరి నలునితో యుద్ధము చేసియున్నచో నాతని శస్త్రపుడెబ్బం
వలన వారి గుండెలు పగిలిపోయి యుండెడివని యర్థము. లేదా యామెను
బడయజాలనందులన తమకుతామే కత్తితో బొడుచుకొనుట మున్నగువాతో
నైనను వారిగుండెలు భగ్గుములై పోయి యుండవలసి యుండెడిది. మఱియు
దమయన్తి బడయఁజాలక వైఫల్యముబొంది మఱి శచీదేవిని నొంది తన
తప్పును జూచు జేసికొనుటకై యామెను బ్రణమిల్లిన యింద్రుడు, ముఖము
త్రిప్పకొనిన శచీదేవినెట్లు ఊరడింపగలడు? ఏవిధముగను నూరడింపలేదని
యర్థము. అయ్యో యెంత శోచనీయమిది? 85

శ్లో॥ మాజానీత విదర్భజా మవిదుషీం

కిర్తిర్ముదః శ్రేయసి

సేయంభద్రమచీకరత్ మఘవతా

నన్వందిగతీయాం శచీం.

కఃశచ్ఛారచయాశ్చకార చరితే

కావ్యంసః కథ్యతాం

ఏతస్యాస్తు కరిష్యతే

రసధునీపాత్రే చరిత్రేనతైః.

86

ప॥వి॥ :- మా - జానీత - విదర్భజామ్ - అవిదుషీం - కిర్తిః - ముదః -
శ్రేయసి - సా - ఇయం - భద్రమ్ - అచీకరత్ - మఘవతా - న-
న్వం - ద్విగతీయాం - శచీం - కః - శచ్ఛా - రనయాశ్చకార -
చరితే - కావ్యం - సః - నః - కథ్యతాం - ఏతస్యాః - తు - కరి
ష్యతే - రసధునీపాత్రే - చరిత్రే - న తైః.

అర్థము :- (పాపియసఖ్యః = ఓ యిష్టత్రైవ చెలిక తైలారా) విదర్భజాం =

దమయన్తిని, ఆవిదుషీ = విశేషము. నుఁ దెలియని దానినిగా, మాజానీత = తెలియకండి. దేవతలతోఁ గలిసి యానందముల ననుభవించుటకుఁ బూనుకొనని దమయన్తి యెట్లు తెలివిగలదగునని శక్తింపవలదు. ఏం యనగా — ముదః = ఆనందముకలదు, కీర్తిః = కీర్తి. శ్రేయసీ = శ్రేష్ఠమైనది. (కాన) సా = ఆ, ఇయం = ఈదమయన్తి, మమవతా = ఇంద్రునిచే, స్వం = తన్ను, ద్వితీయాం = రెండవదైన. శచీం = శచీ దేవినిగా, నాచీకంఠ = చేయలేదు. ఇంద్రుని వరించినచో, తానతనికి భార్యయగుటవలన రెండవ శచీదేవిగా గావలసియుండెడిది. అందువలన నింద్రుని వరింపలేదు. కాన, ఇతి = ఈ విధముగా నతనిని వరింపక యుండుట, భద్రం = శేషము. ఏలయనగా, కః = ఏ, కవిః = కవి, శచ్ఛాః = శచీదేవియొక్క, చరితే = చరిత్రమునందు, కావ్యం = కావ్యమును, రచయామాస = రచియించెను. సః = ఆ కవి, సః = మాకు, కథ్యతాం = చెప్పఁజుదునుగాక. ఏతస్మాన్తు = ఈదమయన్తికి సంబంధించిన, రసధునీపాత్రే; రసధునీ = రసవాహినికి, పాత్రే = రెండు గట్టులమధ్య, అనగా ప్రవాహస్థానమున, ననగా పలువిధములైన రసముల కాధారమైన, చరిత్రే = చరిత్రవిషయమున, తైః = ఏ కవులచే, (కావ్యం = కావ్యము) నకరిష్కతే = చేయఁబడనేరదు. తప్పక చేయఁజుదునని యర్థము. అందఱును తప్పక కావ్యమును రచియింపగలరు. దానికి తానే దృష్టాంతమని కవి తాత్పర్యము. కాన, దమయన్తి కీర్తి దాయక మగుటవలన నలుని వరించినది. ఇట్లు నలవరణమే యామెకు శేషదాయకము.

సమాసములు :

విదర్శణాం :- విదర్శేభ్యః, జాయతక్కులి = విదర్శణా, తాం = విదర్శణాం.

అవిదుషీం :- న, విదుషీ = అవిదుషీ, తాం = అవిదుషీం.

రసధునీపాత్రే :- రసస్య, దునీ = రసధునీ = రసధున్యాః, పాత్రం = రసధునీపాత్రం, తస్మిన్ = రసధునీపాత్రే.

భావము :

ఓ చెలిక తైచారా! దమయన్తి వివేచనాశక్తి లేదని భావింపవలదు. కాని యింద్రాది దేవతలను వరించి వారి మూంమున దేవానందము ననుభవింప నవకాశమును, బోగొట్టుకొని నలునివంటి మానవుని వరించి, మానవానందమునకుఁ బ్రవర్తించిన యామె యెట్లు వివేకవంతురాలగునని ప్రశ్నింపవలదు. ఏలయనగా; ఆనందముకందెను కీర్తియే శ్రేష్ఠముగదా? ఆమె యింద్రుని వరిం యతనికి పత్నియై రెండవ శచీదేవిగా గాకుండుటయే మేలైనది. ఏలయనగా, నేకవి శచీదేవి చరితమును, గూర్చి కావ్యమును రచియించెనో చెప్పుడు. ఎవరును రచియింపలేదని యర్థము. వివిధ రసముల కాశ్రయమైన రసవాహినికిఱు గట్టుల మధ్య ప్రవహించు దమయన్తి చరిత్ర విషయమునందు, కవులెవ్వరు కావ్యమును రచియింపరు? దానికి నైషధకర్తయగు శ్రీహర్షుడే తార్కాణము. కాన నలవరణము కీర్తిప్రదముగాన నిదియే మేలైనదని యాశయము. 88

శ్లో॥ వైదర్భీబహుజన్మనిర్మిత తపః

శిలేన దేహశ్రియా

నేత్రాభ్యాం స్వదతే యువాఽ

యమవనీవాసః ప్రసూనాయుధః.

గీర్వాణాయసార్యభౌమ సుకృత

ప్రాగ్భారదుప్రొపయా

యోగం భీమజయానుభూయ

భజతామద్వైత మద్య త్విషామ్. 87

ప॥వి॥ :- వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపఃశిలేన - దేహశ్రియా - నేత్రాభ్యాం - స్వదతే - యువా - అయమ్ - అవనీవాసః - ప్రసూనాయుధః - గీర్వాణాయసార్యభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుప్రొపయా - యోగం - భీమజయా - అనుభూయ - భజతామ్ - అద్వైతమ్ - అద్య - త్విషామ్.

అర్థము :- అవనీవాసః = భూమియందు వాసముగల్గిన, ప్రసూనాయుధః = పూవిల్లుదగు మన్మథుడు, అనగా, భూలోకమన్మథుడైన, అయం = ఈ,

యువా = యువకుడిగు నలుడు, వైదర్భబహుజన్మనిర్మితతి
 వైదర్భి = దిమయ నియొక్క, బహుజన్మ = పెక్కుజన్మము
 నిర్మిత = చేయఁబడిన, తపః = తపస్సనెడి, శిల్పేన = క
 ముచే నేర్పడిన, లేదా, తపః = తపమువలన గల్గిన, శిల్పే
 నై పుణ్యముచే నేర్పడిన, దేహశ్రియా = శరీరకాంతిచే, శే
 ఛాచుచున్న మా నేత్రములకు, స్వదతే = ఆనందమును గల్గి
 (కావుననే) గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదు
 గీర్వాణాలయ = దేవలోకమునకు, సార్వభౌమ = చక్ర
 నిండ్రనియొక్క, సుకృత = పుణ్యములరాశిచే, దుష్ప్రాప్
 దుర్దభురాలైన, భీమజయా = దమయంతితో, యోగం =
 మును, అనుభూయ = అనుభవించి, త్విషాం = కాంతు
 అద్వైతం = ఐక్యమును, భజతాం = పొందునుగాత.

సమాసములు :

వైదర్భబహుజన్మనిర్మితతపశ్శిల్పేన :- విదర్భేషు, భవా :
 బహునిచతానిజన్మానిచ = బహుజన్మాని, వైదర్భ్యాః, బహ
 వైదర్భబహుజన్మాని, వైదర్భబహుజన్మసు, నిర్మితం = వై
 జన్మనిర్మితం, వైదర్భబహుజన్మనిర్మితం చతత్తపశ్చ
 బహుజన్మనిర్మితతపః, వైదర్భబహుజన్మనిర్మితతపసః,
 వైదర్భబహుజన్మనిర్మితతపశ్శిల్పేన, తేన = వైదర్భబహు
 తపశ్శిల్పేన.

దేహశ్రియా :- దేహస్య, శ్రీః = దేహశ్రీః, తయా = దేహ
 అవసీవాసః :- అవన్యాం, వాసః, యస్యసః = అవసీవాసః.

ప్రసూనాయుధః :- ప్రసూనమాయుధః, యస్యసః = ప్రసూ
 గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాప్తయా :- గీ
 ఆలయః = గీర్వాణాలయః, గీర్వాణాలయస్య, సార్వభౌమ
 జాలయసార్వభౌమః, గీర్వాణాలయసార్వభౌమస్య, సుకృతా
 జాలయసార్వభౌమసుకృతాని, గీర్వాణాలయసార్వభౌమస

ప్రాగ్భార్య = గీర్వాణాయ సార్యభౌమ సుకృతప్రాగ్భార్య దుష్టాన,
ప్రాప్తం శత్యాదుప్రాప్తాగీర్వాణాయ సార్యభౌమ సుకృతప్రాగ్భార్య,
దుప్రాప్తాగీర్వాణాయ సార్యభౌమ సుకృతప్రాగ్భార్య దుప్రాప్తా, తయా
= గీర్వాణాయ సార్యభౌమ సుకృతప్రాగ్భార్య దుప్రాప్తయా.

భీమజయా :- భీమాజ్ఞాయ త ఇతి = భీమజా, తయా = భీమజయా.

భావము :

భూలోక మన్మథుడైన యీ నలుడు, దమయన్తి పెక్కుజన్మల తపః
పంపైన కలాకౌశలమో యనునట్లున్న శరీరశోభతో, నతనినిజూచు మానంద
వారల, నేత్రములకానందముఁ గొల్పుచున్నాడు. స్వర్ణోక సార్యభౌముడగు
నింద్రుడు తన పుణ్యరాశిచే పొంద సాధ్యముకాని యీ దమయన్తితో నీవలుడు
సంబంధమునుబొంది కాంతులతో నైక్యమునుఁ బొందుగాత.

లేదా భూలోక మన్మథుడగు నలుడు స్వయముగ దేహములేనివాడైనను,
దమయన్తియొక్క పెక్కుజన్మల తపఃఫలముగా దేహమునొంది మిక్కిలి
సుందరుడుగా నందఱికి నేత్రపర్యమై భాసిల్లుచుండెను. ఈ నలుడు దమయన్తితో
దాపుత్య సంబంధమునుఁ బడసి, యుభయులు కలియుటచే నీ నలుడు కాంతుల
కాశయులుగనో, కాంతిస్వరూపులుగనో యగునుగాత. నూరు యజ్ఞములుచేసి
గొప్ప పుణ్యరాశి నార్జించిన యింద్రునికి నైతము లభింపని దమయన్తిని పితడు
వదసి ఇంద్రునికంటెను సౌభాగ్యాతిశయము పుణ్యాతిశయముగ గలవాడు. భీమ
జయా = భీమేశ్వరుని యనుగ్రహము వలన గల్గినవిద్య, యోగం = అష్టాంగ
యోగముల నాచరించి బంధమాత్మ స్వరూపమైన యద్వైతమును యోగి వదసి
నట్లు, ఈ నలుడును దమయన్తితోనట్టి యద్వైతసదృశమగు నద్వైతమును
బడయునుగాత.

శ్లో॥ శ్రీపుంసవ్యతిషజ్జనం జనయతః

పత్యుః ప్రజానామభుః

అభ్యాసః పరిపాకిమః కిమనయోర్దామృత

సమృత్తః

అనంసారపురస్త్రిపూరుషమిథః

ప్రేమార్పణక్రిడయా

వ్యేతజ్జమ్పతి గాఢరాగరచనాత్

ప్రాకర్షి చేతోభువః

ప॥వి॥ :- శ్రీపుంసవ్యతిషజ్జనం - జనయతః - పత్యుః - ప్రజానామభుః - అభ్యాసః - పరిపాకిమః - కిమ్ - అనయోః - దామృతః - అనంసారపురస్త్రిపూరుషమిథః ప్రేమార్పణక్రిడయా - అపి - మృతిగాఢరాగరచనాత్ - ప్రాకర్షి - చేతోభువః.

అర్థము :- శ్రీపుంసవ్యతిషజ్జనం; శ్రీ = శ్రీయొక్కయు, పురుషయొక్కయు, వ్యతిషజ్జనం = సంయోగమును, జనయచున్న, ప్రజానాం = ప్రజలకు, పత్యుః = పాలకుడయొక్క, పరిపాకిమః = పరిపాకముచే నెరవేర్చబడిన, మాదిమాదికి శ్రీపురుషులను గలుపుటయను వ్యాపారము, ఈ నలదమయస్తులయొక్క, దామృత్యసమృత్తయే = భాసంపాదనకై, అభూత్ కిం = అయినదాయేమి? అట్లుకానిచో రూపుల కలయునట్లు చేయుట యెట్లు సంభవించును? అట్లు లేనిచో నిట్లు, ఒండొరులలో ననురాగమును గల్గించునే? దును? కిచ్చ = మఱియు, చేతోభువః అపి = మనమధునకు రపురస్త్రిపూరుషమిథః ప్రేమార్పణక్రిడయా, అనంసార = బించి, పురస్త్రిపూరుష = శ్రీపురుషులకు, మిథః = ప్రేమార్పణ = అనురాగము సుతృప్తి చేయుటయను, క్రిడయా అటచేతను, ఏతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనాత్; ఏతత్ = ఈ,

కార్యకర్తలైన నలదమయస్తులలో, గాధ = అధికమైన, రాగ = అను
రాగమును, రచనాత్ = కల్పించుటవలన, ప్రాకర్షి = ఉత్కర్షణగా నేర్ప
దుట జరిగినది. ఒండొరులలో ననురాగము నుత్పత్తి చేయుటయను
క్రీడకు ఉత్కర్షణ యీ నలదమయస్తులలోనే విశ్రమించినదని యాశ
యము.

సమాసములు :

శ్రీపుంసవ్యతిషజ్జనం :- శ్రీచ, పుమాంశ్చ = శ్రీపుమాంసౌ, శ్రీపుంసోః,
వ్యతిషజ్జనం, - శ్రీపుంసవ్యతిషజ్జనం.

దామృత్యసమృత్తయే :- జాయాచ, పరిశ్చ = దమృతీ, దమృతోః,
భావః = దామృత్యం, దామృత్యస్య నమృత్తిః = దామృత్యసంపత్తిః,
తస్యై = దామృత్యసమృత్తయే.

పరిపాకిమః :- పరిపాకేన, నిర్వృత్తః = పరిపాకిమః.

ఆసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథః ప్రేమార్పణక్రీడయా :- సంసారమారభ్య
ఆసంసారం, పురన్ధ్రిశ్చ, పూరుషశ్చ = పురన్ధ్రిపూరుషౌ, పుంధ్రిపూ
రుషయోఃమిథః ప్రేమార్పణం = పురన్ధ్రిపూరుషమిథః ప్రేమార్పణం,
ఆసంసారం, పురన్ధ్రిపూరుషమిథః ప్రేమార్పణమేవ, క్రీడా = ఆసంసార
పురన్ధ్రిపూరుషమిథః ప్రేమార్పణక్రీడా, తయా = ఆసంసారపురన్ధ్రి
పూరుషేమిథః ప్రేమార్పణక్రీడయా.

ఏతజ్జమృతిగాధరాగరచనాత్ :- జాయాచ, పరిశ్చ = జమృతీ, ఏతో
జతో జమృతీచ = ఏతజ్జమృతీ, రాగస్యరచనం = రాగరచనం, గాధం
చతత్, రాగరచనంచ = గాధరాగరచనం, ఏతజ్జమృతోః, గాధరాగ
రచనం = ఏతజ్జమృతిగాధరాగరచనం, తస్మాత్, ఏతజ్జమృతిగాధ
రాగరచనాత్.

చేతోభువః :- చేతసి, భవతీతి = చేతోభూః, తస్య = చేతోభువః.

భావము :

శ్రీపురుషులను కలుపుచున్న సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మయొక్క పరిపక్వ
మగు సామంత్యము ఈ నలదమయస్తు దామృత్య సంపాదన కుపయుక్తమైనదా

యేమి ? కానిచో నాస్పష్టికర్త కింతటి యశుభావుఁ సంయోజనచేయు శక్తి యెట్లు గల్గినది? అట్టి అభ్యాసము లేనిచో, నీవిధముగా నొండొరులయందను రాగమును గల్పించు నేర్పెట్లు వచ్చినది? మఱియు, సృష్టి మొదలొక్కని శ్రీపురుషులయందు పరస్పరానురాగము నుత్పత్తి చేయుటయను నాటచే నీనలదమ యస్తులయందు గాఢమగు ననురాగమును గల్పించుట వలన మన్మథునకు నుత్కర్ష యేర్పడినది. ఒండొరులలో ననురాగము నుత్పత్తి చేయుటకు అతి శయము; నలదమయస్తులయందే విశమించినదని యాశయము. 68

లో. తాభిర్దృశ్యతవీషయాన్

పథిమహాజ్యైష్ఠీ మహేమన్మహే

యద్దృగ్విఃపురుషోత్తమః పరిచితః

ప్రాక్ మజ్ఞాన్ మజ్ఞాన్ కృతః.

సాశ్రీరాట్ పతయాలుభిః శితినితైః

స్యాదన్యదృక్పామరైః

సన్నేమాఘమఘాభిఘాతి

యమునా గజేఘయోగేయయా. 89

ప॥వి॥ :- తాభిః - దృశ్యతే - వీషః - యాన్ - పథి - మహాజ్యైష్ఠీమహే - మన్మహే - యద్దృగ్విః - పురుషోత్తమః - పరిచితః - ప్రాక్ - మజ్ఞాన్ - అజ్ఞాన్ - కృతః - సా - శ్రీరాట్ - పతయాలుభిః - శితినితైః - స్యాత్ - అన్య - దృక్పామరైః - సన్నే - మాఘమ్ - అమాభిఘాతియమునాగజేఘయోగే - యయా.

అర్థము :- తాభిః = ఆశ్రీలతో, పథి = రాజమార్గమునందు, యాన్ = వెళ్ళుచున్న, వీషః = ఈనలుడు, దృశ్యతే = చూడఁబడుచున్నాడు. యద్దృగ్విః; యత్ = ఏశ్రీలయొక్క, దృగ్విః = నేత్రములచే, ప్రాక్ = పూర్వ జన్మమున, మహాజ్యైష్ఠీమహే; మహా = పూజ్యమైన, జ్యైష్ఠీ = జ్యేష్ఠ పూర్ణిమనాది. మహే = ఉత్సవమునందు, మజ్ఞాన్ = మంచము, అనగా మంచమువంటి స్థానమును అనగా శయనమును, అజ్ఞాన్ = పొందుచు,

ననగా శయనము నడిపించుచు, పురుషోత్తమః = శ్రీమన్నారాయణుడు, పరిచితః = చూడబడినవాడుగా, కృతిః = చేయబడెను. ననగా కన్నులతో నుపాసింపబడెనని యర్థము. గొప్పపుణ్యము లేనిచో నింతటి మహానుభావునిదర్శనమెట్లు లభించును. కావుననే చెప్పబడినది —

“దోలారూఢంచగోవిందం. మజ్జస్థం మధుసూదనం. రథస్థం వామనం దృష్ట్వా. పునర్జన్మనవిద్యతే” అని ఊయెలయందున్న గోవిందుని, శయనమందున్న మధుసూదనుని రథమునందున్న వామనునిఁ జూచినవారికి పునర్జన్మ లేదు. తథా = అట్లే, పతయాలభిః = పైన బడనున్న, శితిశితైః; శితి = కామల వర్ణమును గలవియు, శితైః = తెల్లని వర్ణము గలవియునగు, అన్యః = ఈ నలునియొక్క, దృక్చామరైః = నేత్రములనెడి వింజామరలచే, సా = ఆ, శ్రీరాధ = శ్రీలక్ష్మి రాణిగ్రాస్యాత్ = అగును. యయా = ఏ శ్రీచే, అహభిఘాతీయము నాగజ్ఞాఘయోగే; అఘ = పాపములను, అభిఘాతి = తొలగించుచున్న, యమునా = యమునానది యొక్కయు, గంగా = గంగానది యొక్కయు ఓఘ = ప్రవాహముయొక్క. యోగే = కలయికయందు ననగా గంగా యమునల సంగమముగల ప్రయాగ క్షేత్రమందు, మాఘసంక్రమణిలోది పున్నమగల మాఘమాసమంతయు, సస్మి = స్నానము - చేయబడుట (ఏర్పడినది).—

ఈ విషయమున స్మృతిః—

“సితాశివేషయైః స్నాతం, మాఘమాసే యదిష్ఠిర. సతేషాంపునరా వృత్తిః, కల్పకోటి శతైరపి”.—

ఓ ధర్మరాజా! మాఘమాసమున గంగాయమునల సంగమము గల ప్రయాగ క్షేత్రమున స్నానమాడిన వారికి శతకోటి కల్పములను పునరావృత్తి లేదు. అనగా వారు శాశ్వత ముక్తినిఁ బడయుదురు” అని, మన్మథే = తలంతుము.

సమాసములు :

మహాజ్ఞేష్ఠీమహా :- జ్ఞేష్ఠయా, యక్తా. పౌర్ణమాసీ = జ్ఞేష్ఠీ మహాజ్ఞేష్ఠీమహా = మహాజ్ఞేష్ఠీమహా, తస్మిన్ = మహాజ్ఞేష్ఠీమహా.

యద్భ్యుక్తిః :— యాసాం దృశః = యద్భ్యుశః, తాభిః = యద్భ్యుః

పురుషోత్తమః :— పురుషాణాం, ఉత్తమః = పురుషోత్తమః

శ్రీరాద్ :— శ్రీశాం, రాద్ = శ్రీరాద్.

సితాసితైః :— సితాశ్చ తే అసితాశ్చ = సితాఽసితాః తైః = సితాఽ
సితైః.

మామే :— మమాభిర్యుగ్రా, పౌర్ణమాసీ = మామే, మామీ అస్మిన్ ఇతి
= మామః, తమ్ = మామం.

అమాభిమాతీయమునాగజ్ఞౌఘయోగే :— అమాని, అభిహన్తితి = అమా
భిమాతీ, యమునాచగజ్ఞావ = యమునాగజ్ఞే, యమునాగజ్ఞయోరోఘః =
యమునాగజ్ఞౌఘః అమాభిమాతీవాసౌ, యమునాగజ్ఞౌఘశ్చ = అమా
భిమాతీయమునాగజ్ఞౌఘః, అమాభిమాతీగయమునాగజ్ఞౌఘస్య, యోగః =
అమాభిమాతీయమునాగజ్ఞౌఘయోగః, తస్మిన్ = అమాభిమాతీయమునా
గజ్ఞౌఘయోగే.

భావము :

రాజమార్గమున వెళ్ళుచున్న నలుని యా శ్రీమద్రామణ్య గాంచిరి. శ్రీమద్రామణ్య
లకు నితని పూర్వజన్మమందలి “మహాత్మైస్థి” యను మహాత్మవమున శయన
స్థుడై శ్రీమన్నారాయణుని రూపము పరిచయము గావించబడెను. అనగా నలుని
గాంచు శ్రీమద్రామణ్యములా శ్రీమన్నారాయణుని నుపాసించినవిగా నాయెను. అనగా
నీనలుడట్టి శయనస్థుడగు శ్రీమన్నారాయణుని స్మృతికిఁ దెచ్చుచుండెనని యర్థ
ము. పూర్వజన్మ మందలి పురుషోత్తముడగు, శ్రీమన్నారాయణుడై యీ నలు
డుండెనని యాశయము. ఎంత పుణ్యమో లేనిదే యిట్టి మహానుభావుని దర్శన
మేర్పడదు గదా! కావుననే దోలాదిరోహణము గావించిన గోవిందుని, శయనస్థు
డైన మదుసూదనుని, రథమండలి వామనుని దర్శించువారికి పునర్జన్మ యుండ
దని స్మృతులు మోషించుచున్నవి. ఆ శ్రీమద్రామణ్యుని రాణియై యందరారుదమ
యన్దిని నలుడు తన సలపు వన్నెలు తెలుపు వన్నెలు గల నేత్రములనెడి చామ
రముతోఁ జూచుచుండెను. అనగా నలుని సితాఽసిత దృష్టులు, ఆమెపై
ఇది రాజలాంఛనములగు భామర మర్కటము నారాణ్యగు ధనువునికిఁ గల్పించెను.

చినవని యాశయము. అట్లు సితాఽసిత దృష్టులు పైబడగా నాదమయ న్ని నలుపు
వన్నె గల యమునా ప్రవాహము — తోడను గూడిన నదీద్యయసజ్జమమైన
ప్రయాగ క్షేత్రమున నొకదిక్కునుండి గంగయు, మఱియొక దిక్కునుండి
యమునయు వచ్చి కలియును. అడుగున సరస్వతీనది యన్తర్వాహినిగాఁ బారు
చుండెను. ఇట్లు ఈ మూడు నదులను కలయుటవలన నీ ప్రయాగ క్షేత్రమునకు
త్రివేణి సంగమమనియు పేరు గలదు. అనగా నలుడు దమయన్తిపై ననురాగ
ముతో తన సితాఽసిత దృష్టులను ప్రసరింపఁజేసెనని సారాంశము. 89

శ్లో॥ వైదర్భీ విపులానురాగకలనా సౌభాగ్యమత్రాఖిల
క్షోణీచక్రశతకృతౌ నిజగదే తద్యుత్తవృత్తక్రమైః
కించాస్మాక నరేన్ద్రభూసుర

గతాసంభూతయే లగ్నకం

దేవేన్ద్రా వరణ ప్రసాదిత శచీ

విశ్రాణి తాశీర్వచః.

90

ప॥వి॥ :- వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యమ్ - అత్ర - అఖిలక్షోణీచక్ర
శతకృతౌ - నిజగదే - తద్యుత్తవృత్తక్రమైః - కిం - చ - అస్మాక
నరేన్ద్రభూసురగతాసంభూతయే - లగ్నకం - దేవేన్ద్రావరణప్రసాదిత
శచీవిశ్రాణితాశీర్వచః.

అర్థము :- అఖిలక్షోణీచక్రశతకృతౌ; అఖిల = సమస్తమైన, ఖోణీచక్ర =
భూమలంఘమునకు, శతకృతౌ = కంద్రుడైన, అత్ర = ఈ నలునియందు
వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యం; వైదర్భీ = దమయన్తియొక్క,
విపులానురాగ = విశేషానురాగముయొక్క, కలనా = సాక్షియనెడు,
సౌభాగ్యం = ప్రేమ, తద్యుత్తవృత్తక్రమైః; తత్ = ఆ దమయన్తికి
సంబంధించిన, వృత్త = కదలిపోయిన, వృత్త = చరిత్రము యొక్క,
క్రమైః = క్రమములతో ననగా నింద్రుని ప్రతిషేధించుట మున్నగు
వానితో, నిజగదే = చెప్పబడినది. కిచ్చ = మఱియు, దేవేన్ద్రావరణ
ప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః; దేవేన్ద్రా = ఇంద్రుని, అవరణ = దమ
యన్తిని వరించినందువలన, ప్రసాదిత = దీక్షింపఁబడిన, శచీ = శచీ

దేవివే, విగ్రహిత = ఒకంగఁబడిన. అశీర్వచః = దీవెన, ఆస్మాక
నరేంద్రభూసుభగతాసమ్భూతయే; ఆస్మాక = మాకు సంబంధించిన,
నరేంద్రభూ = రాజపుత్రికయగు దమయంతికి, సుభగతా = పత్నిపియ
త్వనా, సంపతయే = కలుగుటకై, లగ్నకం = వ్రమాణముగ, (ఆ
భూత్ = ఆయొక.) త్రుల సౌభాగ్యము శచీప్రసాదముచే నేర్పడునని
యర్థము.

సమాసములు :

వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యమ్ :- విపులానుసౌ, అనురాగశ్చ
= విపులానురాగః, వైదర్భ్యాః, విపులానురాగః = వైదర్భీవిపులాను
రాగః, వైదర్భీవిపులానురాగస్య, కలనా = వైదర్భీవిపులానురాగకలనా.
వైదర్భీవిపులానురాగకలనైష సౌభాగ్యం = వైదర్భీవిపులానురాగకలనా
సౌభాగ్యమ్.

అఖిలజ్ఞోజీవక్రశతక్రతా :- జ్ఞోజ్ఞాః, చక్రం = జ్ఞోజీవక్రం, అఖిలజ
తత్ జ్ఞోజీవక్రంచ = అఖిలజ్ఞోజీవక్రం, అఖిలజ్ఞోజీవక్రస్య, శతక్రతుః
= అఖిలజ్ఞోజీవక్రశతక్రతుః, తస్మిన్ = అఖిలజ్ఞోజీవక్రశతక్రతా.

తద్యుత్తవృత్తక్రమైః :- వృత్తంచతత్వృత్తంచ = వృత్తవృత్తమ్,
తస్య, వృత్తవృత్తం = తద్యుత్తవృత్తం, తద్యుత్తవృత్తస్య, క్రమాః
= తద్యుత్తవృత్తక్రమాః, తైః = తద్యుత్తవృత్తక్రమైః.

ఆస్మాకనరేంద్రభూసుభగతా సమ్భూతయే :- ఆస్మాకమియం = ఆస్మాకీ.
ఆస్మాకీచసానరేంద్రభూశ్చ = ఆస్మాకనరేంద్రభూః, ఆస్మాకనరేంద్రభూః,
సుభగతా = ఆస్మాకనరేంద్రభూసుభగతా, ఆస్మాకభూసుభగతాయాః
సమ్భూతిః = ఆస్మాకనరేంద్రభూసుభగతాసమ్భూతిః, తస్మై = ఆస్మాక
నరేంద్రభూసుభగతాసమ్భూతయే.

దేవేంద్రావరణప్రసాదితశచీవిగ్రహితాశీర్వచః :- దేవానామిన్ద్రః = దేవేంద్రః.
దేవేంద్రస్య, అవరణం = దేవేంద్రావరణం, దేవేంద్రావరణేన, ప్రసాదితా =
దేవేంద్రావరణప్రసాదితా, దేవేంద్రావరణప్రసాదితా, సాశచీవ = దేవేంద్రా
వరణప్రసాదితశచీ, దేవేంద్రావరణప్రసాదితశ్చా, విగ్రహితం = దేవేంద్రా

వరణప్రసాదితశచీవిశ్రాంతిం, ఆశీర్వాదం, వచః = ఆశీర్వాచః. దేవేంద్రా
వరణప్రసాదితశచీవిశ్రాంతిం చ తత్, ఆశీర్వాచశ్చ = దేవేంద్రావరణప్రసా
దితశచీవిశ్రాంతిశ్చ ఆశీర్వాచః.

భావము ;

సకల భూచక్రమునకు నిండ్రుడగు నలునియందుఁ దమయన్నికి గల్గిన
యనురాగ విశేషము, ఇంద్ర నిరాకరణము మున్నగు గడచిపోయిన యామె
నడవడికలచే, సూచింపబడినది. మఱియు దమయన్ని దేవేంద్రుని వరింపసండు
వలన ప్రసన్నురాలైన శచీదేవి యొసంగిన దీవెన యా రాజపుత్రికయందు నలు
నికి వాల్లభ్యము గలుగుటకై లగ్నముగా ప్రమాణముగా నుండినది. 90

శ్లో॥ ఆ సుత్రామమపాసనాన్మఖ

భుజాం భైమ్యేవ రాజవ్రజే

తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా

యుక్తార్థిలజ్జామృజా.

అత్మానం త్రిదశప్రసాదఫలితం

పత్యే విధాయానయా

ప్రీరోషాపయశః కథానవసరః

సృష్టః సురాణామపి. 91

ప॥వి॥ :- ఆసుత్రామం - అపాసనాత్ - మఖభుజాం - భైరూః - ఏవ -
రాజవ్రజే - తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా - యుక్త - ఆర్థి - లజ్జా
మృజా - అత్మానం - త్రిదశప్రసాదఫలితం - పత్యే - విధాయ -
అనయా - ప్రీరోషాపయశః కథానవసరః - సృష్టః - సురాణాం -
అపి.

అర్థము :- రాజవ్రజే = రాజసమూహము, తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా;
తాదర్థ్య = నలుదనెడి యర్థమును నిమిత్తముఁ జేసికొని, ఆగమన =
వచ్చుట యనగా స్వయంవరమును ప్రవేశించుట ననుసరించుటయే. పర
యా = ప్రధానముగా గల్గిన, అనగా నలునిఁ బ్రధానముగా చేసికొనిన,

భైరవ్య = దమయన్తివే, ఆసుత్రామం = ఇంద్రుని వరకును, ముఖ
జాం = దేవతలను, అపాసనాత్ = నిరాకరించుటవలన, లజ్జామృజా =
సిగ్గును యడచుకొనుట అనగా జ్ఞానం జేసికొనుట, యుక్తా = తగినది
గనే, అర్జి = సంపాదించబడినది. అథవా = లేదా, భైరవ్య = దమ
యన్తికి, త్రిదశప్రసాదఫలితం; త్రిదశ = దేవతలయొక్క, ప్రసాద =
అనుగ్రహముచే, ఫలితం = సఫలమైన, ఆత్మానం = తన్ను, పత్నే =
వరుడైన నయనకు, విధాయ = ఇచ్చి. సురాజాం = దేవతలకు, హిరోషా
పయశఃకథానవసరః; హి = లజ్జయు, రోష = రోషము, అపయశః
= అపకీర్తియును వీనితోఁగూడిన, కథా = కథలకు, అనవసరః =
అవకాశము లేకయుండుట, అనగా దమయన్తి తిరస్కరించుటవలన నిం
ద్రాది దేవతలకు గల్గినసిగ్గు మున్నగువానితో కూడిన కథలకు నవకాశము
లేకయుండుట, సృష్టః = చేయబడినది.

సమానములు :

ఆసుత్రామం :- సుత్రామేణ, అభివ్యాప్య = ఆసుత్రామం.
రాజప్రజే :- రాజ్ఞాం, ప్రజః = రాజప్రజా, తస్మిన్ = రాజప్రజే.
తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా :- సః, అర్థః, = యస్యతత్తదర్థం,
తదర్థస్య, భావః = తాదర్థ్యం, తాదర్థ్యేన, ఆగమనం = తాదర్థ్యా
గమనం, తాదర్థ్యాగమనస్య, అనురోధః = తాదర్థ్యాగమనానురోధః,
తాదర్థ్యాగమనానురోధఃపరః, యస్యాస్యా = తాదర్థ్యాగమనానురోధ
పరా, తయా = తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా.
లజ్జామృజా :- లజ్జాయా, మృజా = లజ్జామృజా.
త్రిదశప్రసాదఫలితం :- త్రిదశానాం, ప్రసాదః = త్రిదశప్రసాదః,
త్రిదశప్రసాదేవఫలితః = త్రిదశప్రసాదఫలితః, తమ్ = త్రిదశప్రసాద
ఫలితమ్.
హిరోషాపయశఃకథానవసరః :- హిశ్చ = రోషశ్చ, అపయశశ్చ
= హిరోషాపయశాంసి, హిరోషాపయశసాం, కథాః = హిరోషాపయ
శఃకథాః, న, అనవసరః = అనవసరః, హిరోషాపయశఃకథానాం అన
వసరః = హిరోషాపయశఃకథానవసరః.

భావము :

పెక్కండ్ర రాజులున్నను వారిని లెక్కంపక కేవలము నలుని ముఖ్యముగఁ జేసికొన న్యయంవర మణ్ణపమునుఁ బ్రవేశించిన దమయన్ని, యింద్రుని వరకు దేవతలను నిరాకరించుటవలన, వారికి లజ్జ యేర్పడుటయు, దానిని వారు యడివివైచుకొనుట సముచితమే. ఏలయనగా— “అహారేవ విహారేవ త్కలజ్జః సుఖీభవేత్” అని చెప్పినట్లు ఆహారవిహారాదుల యందు సిగ్గును వీడి వర్తించు వానికే సుఖము గల్గును గాన దేవత, యా ప్రవర్తన సముచితము మఱియో నీ దమయన్ని దేవతల యనుగ్రహముచే పంచ లీలమునందు తానెదుర్కొనవలసిన చిక్కిరి నధిగమించి, సఫలమైన తప్పు వగడైన నలునకౌసంగి యా దేవతలకు సిగ్గుగాని, రోషముగాని యపకీర్తిగాని కల్గుట కవకాశము లేకుండఁ జేసినది. ఇంద్రాదులను నిరాకరించి నలుని వరించుటచే నాదేవతలకు లజ్జాదులు కల్గియుం డెడివి. కాని వారి నారాధించి వారి యనుగ్రహముచే నలుని వరించినందువలన దేవతలకు బైవిధముగా లజ్జాదులు కలుగుట కవకాశము లేకపోయినదని యాశయము.

91

శ్లో॥ ఇత్యా లేపురను ప్రతీక

నిలయాలజ్ఞానసారశ్రియా

అలజ్ఞార్వత్తను రామణీయక

మమూరాలోక్య పౌరశ్రియః.

సానన్దం కురువిన్దసున్దర కరస్యానన్దనం స్యన్దనం

తస్యాధ్యాన్యయతః శతక్రతు

హరిత్రిక్రిడాద్రి మిన్దోరివ.

92

ప॥వి॥ :- ఇతి - ఆలేపుః - అనుప్రతీకనిలయాలజ్ఞానసారశ్రియా -

అలజ్ఞార్వత్తనురామణీయకమ్ - అమూః - అలోక్య - పౌరశ్రియః -

సానన్దం - కురువిన్దసున్దరకరస్య - అనన్దనం - స్యన్దనం - తస్య -

అధ్యాన్య - యతః - శతక్రతుహరిత్రిక్రిడాద్రిమ్ - ఇందోః - అపి.

అర్థము :- కురువిన్దసున్దరకరస్య; కురుచింద = పద్మరాగములవలె. సుందర

= అందములైన, కరస్య = చేతులుగల, పశ్చాత్తరమున—కురువిన్ద =

పద్మరాగములవలె, సుందర = అందములైన, కరస్య = కిరణములు గల,

అనన్దనం = అనందమును (లింగచూడటి, స్వప్ననం = రథమును, అర్కాస్య = ఎక్కి, యతః = వెళ్ళుచున్న, ఇందోదీప = చంద్రునికివలె, అనుప్రతీకనిల యాలజ్జారసారశ్రియా; అనుప్రతీక = ఒక్కొక్క యవలవమును, నిలయ = అశయముగా, లింగ, అలజ్జారసారశ్రియా; అలజ్జారసార = శిష్ట ములైన, భూషణముల యొక్క, శ్రియా = కానితో, అలజ్జార్వత్తను రామణీయకం; అలజ్జార్వత్ = అలజ్జరించుకొనచున్న, తన = శరీరము యొక్క, రామణీయకం = అందమును, ఆలోక్య = చూచి, పౌర శ్రీయః = నగర శ్రీలు, ఇతి = ముందుచెప్పిన విధముగా, సానందం = అనందముతోడ, ఆలేపుః = సంభాషించిరి.

సమాసములు :

అనుప్రతీకనిలయాలజ్జారసారశ్రియా :- ప్రతీకే, ప్రతీకే = అనుప్రతీకం, అనుప్రతీకం, నిలయః, యేషా నై = అనుప్రతీకనిలయా, సారాశ్చతే, అలజ్జారాశ్చ = అలజ్జారసారాః. అనుప్రతీకనిలయాశ్చతే, అలజ్జారసారాశ్చ = అనుప్రతీకనిలయాలజ్జారసారాః, అనుప్రతీకనిలయాలజ్జారసారాణాం. శ్రీః = అనుప్రతీకనిలయాలజ్జారసారశ్రీః, తయా = అనుప్రతీకనిలయాలజ్జారసారశ్రియా.

అలజ్జార్వత్తనురామణీయకం :- అలజ్జార్వత్తీచసా తనుశ్చ = అలజ్జార్వత్తనుః, రామణీయకస్య, భావః = రామణీయకం, అలజ్జార్వత్తనో, రామణీయకం = అలజ్జార్వత్తనురామణీయకం, తత్ = అలజ్జార్వత్తనురామణీయకం. తత్ =

పౌరశ్రీయః :- పురే, భవాః = పౌరాః, పౌరాశ్చరా, స్త్రియశ్చ = పౌరశ్రీయః.

కురువిన్దసున్దరకరస్య :- కురువిన్దకరసున్దరౌకరౌయస్యసః = కురువిన్దసున్దరకరః, తస్య = కురువిన్దసున్దరకరస్య.

పక్షాన్తరమున :- కురువిన్దావసున్దరాకరాః యస్యసః = కురువిన్దసున్దరకరః, తస్య = కురువిన్దరకరస్య.

శతక్రతుహరిత్త్రిదాద్రిమ్ :- శతక్రతోః, హరిత్ = శతక్రతువరిత్,

యాః, అద్రిః = క్రిడాద్రిః శతకతుహరితః, క్రిడాద్రిః = శత
హరిత్రిక్రీడాద్రిః, లమ్ = శతకతుహరిత్రిక్రీడాద్రిమ్.

రాగములవంటి హస్తములగల్గి ఆనందము నొసంగెడి రథమునెక్కి
పన్న యానలుడు తూర్పుదిక్కులోని క్రిడాద్రితమగు సుదయా
వెళ్ళుచున్న చంద్రుని శోభను వహించెను. మజ్జియు నా నలుని
పట నాభరణములను, దొడగుటవలన వానిశోభ యొక్కొక్క యవ
ను నెలకొని గొప్పశోభను గల్గించుచుండినది. ఆ శోభను పౌర
పూర్వపు శ్లోఃములయందు వర్ణింపఁబడిన నలసౌందర్యమును
ందముతో సల్లాపముఁ జేయుచుండిరి. ౪2

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం
మామల్లదేవీచయం.

యాతః పఞ్చదశః కృశేతరరస
స్వాదావిహాయం మహా

కావ్యే తస్య హి వైరసేని చరితే
సర్గోని సర్గోజ్జ్వలః. 93

హర్షం - కవిరాజరాజిముకుటాలజ్ఞారహీరః - సుతం - శ్రీహీరః
పవే - జితేంద్రియచయం - మామల్లదేవీ - చ - యం - యాతః
పదశః - కృశేతరరసస్వాదా - ఇహ - అయం - మహాకావ్యే -
హి - వైరసేనిచరితే - సర్గః - నిసర్గోజ్జ్వలః.

రాజరాజిమకుటాలజ్ఞారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క,
= పంక్తియొక్క, మకుట = కిరీటములకు, అంజ్ఞార = భూష
లో, హీరః = వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను విద్వాం
జితేంద్రియచయం; జిత = జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం =
యసమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను, సుతం =
, సుషువే = ఉత్పత్తి గావించెనో, మామల్లదేవీచ = మామల్ల

దేవి సను ల్లియు, యం = ఏదనిన, సుమతే = శత్రు, తస్యైతన్య యొక్క, కృతేతరరసస్వాదా; కృతేతర = ఘనమైన, రస = శృంగార రసముచే, స్వాదా = రుచియుక్తమైన, మహావ్యే = మహావ్యూహప కృతియైన, వైరిసేనిచరితే = వీరసేనమహారాజు పుత్రుడగు నలమహారాజుయొక్క, చరితే = చరిత్రమునందు. పశ్చాదశః = పదునైవ దైన, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావభాసురమైన, సర్గః = సర్గ, యాతః = కడవి పోయినది.

సమానములు:

కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞారహీరః :- కవీనాం, రాజానః = కవిరాజాః, కవిరాజానాం, రాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజేః, మకుటాని = కవి రాజరాజిమకుటాని, కవిరాజరాజిమకుటేషు, అలజ్జారాః = కవిరాజరాజి మకుటాలజ్జారాః, కవిరాజరాజిమకుటాలజ్జారేషు, హీరః = కవిరాజ రాజిమకుటాలజ్జారహీరః.

జితేంద్రియచయం :- ఇంద్రియాణాం, చయః = ఇంద్రియచయః, జితః, ఇంద్రియచయః, యేనసః = జితేంద్రియచయః, తమ్ = జితేంద్రియచయం. పశ్చాదశః :- పశ్చాదశానాం, పూరణః = పశ్చాదశః.

కృతేతరరసస్వాదా :- కృతాత్, ఇతరః = కృతేతరః, కృతేతరశ్చసౌ, రసశ్చ = కృతేతరంసః, కృతేతరరసేన, స్వాదు = కృతేతరరస స్వాదు, తస్మిన్ = కృతేతరరసస్వాదా.

వైరసేనిచరితే :- వీరసేనస్య, అపత్యంపుమాన్ = వైరసేనిః, వైర సేనేః, చరితం, వైరసేనిచరితమ్, తస్మిన్ = వైరసేనిచరితే.

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ, ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల మకుటములలోని విభూషణములలో వక్షసఃజియైన శ్రీహీరుడు ఇంద్రియనిగ్రహముఁ గావించిన శ్రీహర్షుని జన్మింపఁజేసెను. మామల్లదేవియను తల్లియు నితనిని గనెను. ఘనమైన శృంగారరసముతో రుచులు గొల్పునట్టి యా

గ్రేయైన మహాకావ్యముగా నొప్పుచున్న వై. సేని చరిత్రమునయు,
నైషధీయ చరిత్రమునందు స్వభావ భాసురమగు పదునైదవ సర్గ
దిగది 92

ఇట్లు

శ్రీమద్రామాయగోత్రోద్భవ ఉదారి నరసింహసూరి

తనూజ సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు

శ్రీహర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు

పల్నాదశసర్గ సమాప్తము.

ఓం

శమ్.